

евреїв російською мовою, 1890–1947”⁸⁹ і “Russian Publications on Jews and Judaism in the Soviet Union. 1917–1967”⁹⁰.

До середини 1980-х рр. преса кримських караїмів не привертала уваги дослідників. З 1985 р. у Росії й Україні почали з’являтися роботи, які, так чи інакше, торкаються цієї проблеми⁹¹. З них найбільш повною і докладною нам здається стаття О. Вілого⁹², оглядовий характер якої не дав змоги авторові докладно спинитися на змістовій стороні кожного видання.

Після депортації з Криму в 1941 р. німців їхній внесок у кримську культуру замовчувався істориками і культурологами, однак, починаючи з 1990-х рр., цей шар історичної інформації стає дедалі більше затребуваним кримськими й українськими вченими⁹³. А втім, наявні публікації з історії і культури німців Криму не повністю розкривають зазначене явище. Зокрема, невисвітленим залишився такий важливий аспект національного відродження, як виникнення і розвиток у Криму німецької національної періодики. Назви окремих кримських німецьких газет довоєнного періоду наводяться в довіднику “Німці в Україні”⁹⁴.

⁸⁹ Литература о евреях на русском языке, 1890–1947: книги, брошюры, отписки статей, органы периодической печати: Библиографический указатель / Составитель В.Е. Кельнер, Д.А. Ельяшевич; Ред. М.А. Венина: Петербург. Евр. Ун-т., Рос. нац. б-ка. – СПб.: Гуманит. Агентство «Академический проект», 1995. – 670 с.

⁹⁰ Russian Publications on Jews and Judaism in the Soviet Union. 1917–1967. A bibliography compiled by V. Pinkus and A.A. Greenbaum with an introduction by M. Altshuler. Edited by Mordechai Altshuler. – Jerusalem, 1970. – Pp. 205–236.

⁹¹ Полканов А.И. Крымские караимы (караи – малочисленный тюркский народ Крыма). – Париж, 1995. – 150 с.; Полканов Ю.А. Забытый журнал // Таврика. – Симферополь, 1998. – С. 105–107; Полканов Ю.А. Караи – крымские караимы – турки. История. Этнография. Культура. – Симферополь, 1997. – 149 с.; Полканов Ю.А. Легенды и предания караев (крымских караимов – турков). – Симферополь: Б.и., 1995. – 66 с.; Полканов Ю.А. Пословицы и поговорки крымских караимов. – Бахчисарай: Б.и., 1995. – 78 с.

⁹² Вельи О.В. Караимская национальная периодика в первой половине XX в. (Из истории изучения восточноевропейских караимов) // Проблемы истории и археологии Крыма. – Симферополь: Таврия, 1994. – С. 235–251.

⁹³ Брошеван В., Ренпелинг В. Крымские немцы. Краткий исторический очерк. – Симферополь, 1996. – 79 с.; Кашенко С.Г. Немецкое население Крыма в годы первой мировой войны // Проблемы истории Крыма. Тезисы докладов научной конференции (23–28 сентября 1991 г.). – Вып. 2. – Симферополь, 1991. – С. 30–32; Дейнеко Л.И. Немецкие колонии в Крыму // Сквозь века: народы Крыма. – Симферополь, 1995 (Вып. 1). – С. 58–70; Кудряченко А.Г., Кулінич І.М., Хохлочев В.В. Вихідці з німецьких земель на теренах України: минуле та сьогодення. – К., 1995; Лаптев Ю.Н. Немцы Крыма: история и современность // КЛИО. Научно-популярный исторический журнал для детей, юношества и педагогов. – № 1–4 (4). – Симферополь, 1998. – С. 30–34; Лаптев Ю.Н. Революция и гражданская война (1917–1920 гг.) в судьбе немецкого населения Крыма // Немцы в Крыму. Очерки истории и культуры / Сост. Ю.Н. Лаптев. – Симферополь: Таврия-Плюс, 2000. – С. 72–79; Герман А.Ф. Крымские немцы // Крымская АССР (1921–1945) / Сост. Ю.И. Горбунов. – Симферополь, 1990 (Вопросы – ответы; Вып. 3). – С. 205–212.

⁹⁴ Німці в Україні: Науково-допоміжний бібліографічний покажчик, 1917–1941. – К.: Кн. палата України, 1998. – 180 с.

⁹⁵ Див. вище.

⁹⁶ Микаелян В.А. На крымской земле. – Ереван: Айастан, 1974. – 211 с.; Микаелян В. История крымских армян. – К.: ООО «Энергия плюс», 2004. – 224 с.

Яблоновська Наталя Всеволодівна

КРИМСЬКА ЖУРНАЛІСТИКА: ЕТНІЧНІ АСПЕКТИ

Навчальний посібник

Сімферополь, 2008

УДК 070.1: 323.15 (477.75) "311/312"

ББК 76.02: 63.3 (4Укр – 6Крм)

Я 144

Рекомендовано до друку Вченою радою Таврійського гуманітарно-екологічного інституту (протокол № 3 від 5 грудня 2007 р.).

Рецензенти:

д-р філол. наук, проф. **Емірова А.М.** (Таврійський національний університет ім. В. Вернадського);

д-р філол. наук, проф. **Керімов І.А.** (Республіканський вищий навчальний заклад "Кримський інженерно-педагогічний університет");

д-р філол. наук, проф. **Фінклер Ю.Е.** (Галицький інститут імені В.Чорновола Національного університету "Києво-Могилянська академія").

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів (лист № 1.4/18-Г-605 від 07.03.2008 року).

Яблоновська Н.В.

Я 144 Кримська журналістика: етнічні аспекти: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Сімферополь: РВВ ТГЕІ, 2008. – 289 с. – 10 іл. – Українською мовою.

ISBN

ББК 76.02:63.3 (4Укр – 6Крм)

Історія кримської етнічної преси нараховує майже півтора століття. Будучи одним з найяскравіших показників внутрішньої свободи і демократичності будь-якого полікультурного суспільства, національна преса Криму стала своєрідним зліпком його духовної історії: вона розквітала тоді, коли в суспільстві актуалізувалися демократичні цінності, і схилилася до занепаду в періоди імперської несвободи.

У навчальному посібнику простежуються етапи й умови формування етнічної преси Криму, вводиться в науковий обіг ряд кримських національних видань минулого, дається характеристика сучасного стану кримських етнічних ЗМІ, визначається роль етнічних видань у просуванні ідеї національного відродження свого народу й у становленні міжнаціональної та міжконфесійної злагоди в багатоетнічному і поліконфесійному суспільстві. У видання також входить бібліографічний покажчик періодичних друкованих органів етносів Криму з 1860 р. по даний час.

Посібник розрахований на студентів і викладачів факультетів журналістики, історії, кримськотатарської філології, політології вищих навчальних закладів.

ISBN

© Яблоновська Н.В., 2008

нодержавної преси в цілому, а також із соціально-політичними процесами кожного виокремленого періоду.

Успішну спробу систематизації відомостей про дореволюційну періодику Таврійської губернії (у тому числі й національну) було здійснено О. Хоменком, до науково-довідкового видання якого ввійшли нарис з історії періодичної преси краю з 1838 до 1917 року, бібліографічний і топографічний покажчики періодичних видань⁸². Проте ця монографія охоплює тільки дореволюційний етап історії кримської періодики, крім того, у її розділі, присвяченому національній пресі, незаслужено забуто єврейські видання "Молот" і "Молодая Иудея".

Узагальнене уявлення про розвиток кримської періодики в роки революції і громадянської війни, а також перелік кримських газет і журналів зазначеного періоду з їх короткою характеристикою подано у статті О.Г. і В.Г. Зарубіних «Періодичні видання Криму» (березень 1917 – листопад 1920 рр.)⁸³.

Історію нездійснених дореволюційних українських видань півострова висвітлено в роботах О. Сидоренка⁸⁴, О. Хоменка⁸⁵, В. Сергіючука⁸⁶.

Мінімальна інформація про періодичні друковані видання етносів Криму трапляється в дослідженнях з їхньої історії й етнології, які з'явилися останнім часом. Коротка історія єврейської преси Росії і декілька довоєнних єврейських періодичних видань Криму наводяться в "Єврейській енциклопедії", у статтях В. Гордімера⁸⁷, В. Бережанської⁸⁸ та бібліографічних покажчиках "Література про

⁸⁰ Юксель Г.З. Выборочный библиографический указатель содержания крымскотатарского журнала «Илери» («Вперед») (№№ 1-20) // Культура народов Причерноморья. – 2005. – № 56. – Т.2. – С. 175-183; Юксель Г.З. Периодизация крымскотатарской журналистики 1905-1941 гг. // Культура народов Причерноморья. – 2004. – № 43. – С. 249-253; Юксель Г.З. Развитие информационных жанров в крымскотатарской журналистике 1917-1928 годов (на примере изданий «Голос татар», «Миллет», «Крым», «Енъи джъня») // Ученые записки КГИПУ. – 2004. – № 5. – С. 149-155; Юксель Г.З. Структура крымскотатарского журнала 20-х годов XX века (на примере изданий «Илери», «Енъи Чолпан», «Окъув ишлери», «Бильги», «Ешилъ ада», «Ильк адъм», «Асрий мусульманлыкъ», «Козь Айдын», «Ненкеджан») // Культура народов Причерноморья. – № 74. – 2006. – С. 199-204; Юксель Г.З. Тематическое своеобразие журнала «Енъи Чолпан» («Новая Венера») // Культура народов Причерноморья. – 2004. – № 52. – Т.1. – С. 105-109.

⁸¹ Гафаров С. Исмаил Гаспринский – великий просветитель. – Симферополь, Тарпан, 2001. – 256 с.

⁸² Хоменко О.С. Дореволюционная периодическая печать Таврической губернии (1838-1916): очерк истории и библиографический указатель. – Одесса: АО Вахва, 2003. – 180 с.

⁸³ Зарубин В.Г., Зарубин А.Г. Периодические издания Крыма (март 1917 – ноябрь 1920 г.) // Крымский архив. – 2001. – № 7. – С. 267-289.

⁸⁴ Сидоренко О.І. Нездійснені видання: Анотований покажчик нереалізованих проєктів українськомовних видань кінця ХІХ – початку ХХ ст. – К., 1989. – 73 с.

⁸⁵ Див. вище.

⁸⁶ Див. вище.

⁸⁷ Гордімер В. Евреи в Крыму и Северной Таврии с начала 20 в. до 1 мировой войны (1900-1913 гг.) // Культура народов Причерноморья. – № 31. – 2002. – С.82-88.

⁸⁸ Бережанская В.В. Еврейские колхозы в Крыму // Евреи в Крыму / Краткий очерк иудейских общин Крыма / Сост. Ю.М. Могаричев, И.И. Вдовиченко. – Симферополь: Таврия-Плюс, 1999. – С. 71-86.

С. Нагаєвим⁷⁰, Л. Климовичем⁷¹, В. Ганкевичем⁷², Е. Лаззеріні⁷³, Р. Музафаровим⁷⁴, С. Червонною⁷⁵, М. Веркальцем⁷⁶, М. Улькюсом⁷⁷, К. Чапразом⁷⁸, Х. Киримли⁷⁹, Г. Юксель⁸⁰, С. Гафаровим⁸¹ та ін. Однак досі не було розроблено концептуального підходу до її історії, не простежено взаємозв'язку основних етапів її формування з провідними тенденціями розвитку етнічної преси Криму і загаль-

⁷⁰ Фазылов Р., Нагаев С. Кырымтатар эдебиятынын тарихы. Кыска бир назар. – Симферополь: Кырымдевокузвупеднешр, 2001. – 640 с.

⁷¹ Климович Л. На службе просвещения: о первой тюркоязычной газете «Терджиман» и ее издатель И. Гаспринском // Гаспринский И. Из наследия. – Симферополь: Таврия, 1991. – С. 4-22.

⁷² Ганкевич В. «Терджиман» газетасы сайфелеринде А. С. Пушкининин 100 йыллык юбилейинин кьайд олунувы // Йылдыз. – 1999. – № 3. – С. 33 – 39; Ганкевич В. Ватан севгисинин сьныры олмай // Йылдыз. – 1996. – № 1. – С. 124 – 129; Ганкевич В. Великий крымскотатарский просветитель // Брега Тавриды. – 1995. – № 1. – С. 241 – 260; Ганкевич В. К истории создания периодических изданий на крымскотатарском языке. (Попытки И. Гаспринского организовать издание газет «Файдалы эглендже» и «Закон») // Культура народов Причерноморья. – 1997. – № 1. – С. 39 – 44; Ганкевич В. Кырымтатарларнын векялетли депутатиясы Санкт-Петербургда (1905 сенесинин баари). Биринджи макъале // Йылдыз. – 1998. – № 1. – С. 78 – 90; Ганкевич В. От исламского к светскому искусству (По страницам газеты «Терджиман/Переводчик» 1883 – 1918 годов) // Ислам и этническая мобилизация: Национальные движения в тюркском мире: М.: Российская академия наук. Центр по изучению межнациональных отношений института этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая (ИЭМО). Межрегиональная общественная организация научное общество этнографов и антропологов, 1998. – С. 345 – 359; Ганкевич В. Первые попытки создания периодических изданий на крымскотатарском языке (Ходатайства И. Гаспринского по созданию газет «Файдалы эглендже» и «Закон») // Бахчисарайский историко-археологический сборник. Вып. 1. – Симферополь: Таврия, 1997. – С. 420 – 427; Ганкевич В., Ерденьоз М. Кырымтатар миллий мектеплеринде джадидизм усулунин пейда олуну ве илерилеви // Йылдыз. – 1996. – № 3. – С. 87 – 93; Ганкевич В.Ю. Джадидистська реформа просвіти кримських татар (межа XIX – XX ст.): Автореф. дис. докт. іст. наук. – Київ, 2000. – 35 с.; Ганкевич В.Ю. К истории создания периодических изданий на крымскотатарском языке // Культура народов Причерноморья. – № 1. – 1997. – С. 39-44; Ганкевич В.Ю. На службе правде и просвещению: краткий биографический очерк Исмаила Гаспринского (1851 – 1914 гг.). – Симферополь: Доля, 2000. – 328 с.

⁷³ Lazzarini E.J. Ismail Bey Gasprinskii and Muslim Modernism in Russia, 1878-1914: a Dissertation submitted in partial fulfillment of the requirement for the degree of Doctor of Philosophy, 1973. – Б.м.: University of modernism, 1973. – 313 p.; Lazzarini E.J. Ismail Bey Gasprinskii's Perevodchic/Tercuman: A clarion of modernism // Central Asian monuments. Edited by H.V. Paksoy. – Istanbul: The Isis Press, 1993. – P. 143-156.

⁷⁴ Крымскотатарская энциклопедия / Автор-составитель проф. Р. Музафаров. – Симферополь: Ватан, 1993. – В 2 т.

⁷⁵ Червонная С.М. Идея национального согласия в сочинениях Исмаила Гаспринского // Отечественная история. – 1992. – № 2. – С. 24 – 42; Червонная С.М. Идея национального согласия в сочинениях Исмаила Гаспринского // Отечественная история. – 1992. – № 2. – С.28; Червонная С.М. Исмаил Гаспринский – выдающийся крымскотатарский просветитель и гуманист. – Этнографическое обозрение. – 1992. – № 1. – С. 158 – 165.

⁷⁶ Веркальц М. Видавничо-публіцистична та культурно-освітня діяльність Ізмаїла Гаспринського // Національна ідея та національна своєрідність у засобах масової інформації: Асиміляція чи інтеграція в багатонаціональні суспільства Центрально-Східної Європи. Матеріали «круглого столу», Київ, 20-22 грудня 1996 р. – К., 1997. – С. 53-58; Веркальц М. Скарби мусульманської школи або «Один день, прожитий для народу, приємніший Аллаху, ніж сорок днів посту»: До 145-річчя від дня народження татарського педагога, письменника і журналіста І. Гаспринського // Освіта. – 1996. – 2 жовтня. – С. 10.

⁷⁷ Ulkusal M. Kirim Turk-Tatarlari (Dunu-Bugunu-Yarini). – Istanbul, 1980. – 366 s.

⁷⁸ Capraz K. Kiritmtatar Turklerinde basin. Yuksek lisans tezi. – Istanbul, 1990. – 57 s.

⁷⁹ Kiriimli H. Ismail Bey Gasprali. – Ankara: Safak Matbaacilik, 2001. – 46 s.; Kiriimli H. Kirim tatarlarinda milli kimlik ve milli hareketleri. (1905-1916). – Ankara: Turk tarih kurumu basimevi, 1996. – 296 s.; Kiriimli H. The «young tatar» movement in the Crimea : 1905 – 1909 // Cahiers du monde russe et sovétique. – 1993. – V. 34. – P. 529 – 560.

СОДЕРЖАНИЕ

ВСТУП	5
Тема 1. ПРЕСА ЕТНОСІВ КРИМУ ЯК ПРЕДМЕТ УКРАЇНСЬКОГО ЖУРНАЛІСТИКОЗНАВСТВА	8
Тема 2. ЕТНІЧНА ПРЕСА КРИМУ У СКЛАДІ ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ	31
2.1. ВИНИКНЕННЯ ПРЕСИ ЕТНОСІВ КРИМУ	31
2.1.1. Вірменські видання Феодосії, зародження традицій караїмської журналістики	31
2.1.2. Газета І. Гаспринського «Переводчик-Терджиман» («Terciman»)	35
2.2. ВИДАННЯ 1905-1907 РР.: ПЕРШЕ ПІДНЕСЕННЯ ЕТНІЧНОЇ ПРЕСИ	52
2.2.1. Розширення видавничої діяльності І. Гаспринського («Алем-и-нисван», «Ха-ха-ха», «Миллет»)	53
2.2.2. Видання Р. Медієва	57
2.2.3. Єврейська революційна преса півострова (журнали «Молот» і «Молодая Иудея»)	60
2.2.4. Виникнення міжнаціональної періодики (журнали учнівської молоді «Первый луч» і «Луч»)	71
2.3. ЕТНІЧНА ПРЕСА В УМОВАХ ПІСЛЯРЕВОЛЮЦІЙНОЇ РЕАКЦІЇ	77
2.3.1. Кримськотатарські видання	78
2.3.2. Доля української преси Криму	81
2.3.3. Зародження німецької періодики Таврійської губернії	84
2.3.4. Продовження традицій караїмської та єврейської журналістики	89
Висновки	98
Тема 3. НАЦІОНАЛЬНА ПЕРІОДИКА РЕВОЛЮЦІЙ 1917 РОКУ Й ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ В КРИМУ	101
3.1. ДРУГЕ ПІДНЕСЕННЯ У РОЗВИТКУ КРИМСЬКОЇ ЕТНІЧНОЇ ПРЕСИ	101
3.2. ЛЮТНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ І ЗРОСТАННЯ САМОСВІДОМОСТІ ЕТНОСІВ КРИМУ	103
3.3. ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПРЕСИ КРИМУ З БЕРЕЗНЯ 1917 Р. ПО 1921 Р.	108
3.3.1. Формування в Криму вільної національної преси (березень-грудень 1917 р.)	108
3.3.2. Преса Республіки Тавриди: колапс національних видань (січень-квітень 1918 р.)	122

3.3.3. Національна преса періоду німецької окупації, уряду Сулькевича (кінець квітня – 14-15 листопада 1918 р.)	124
3.3.4. Етнічна преса за уряду С.С. Крима (листопад 1918 р. – лютий 1919 р.) й інтервенції військ Антант	131
3.3.5. Національна преса Кримської Радянської Соціалістичної Республіки (кінець квітня – кінець червня 1919 р.)	133
3.3.6. Денікінщина (24 червня 1919 р. – квітень 1920 р.)	134
3.7.7. Правління П.М. Врангеля (квітень–листопад 1920 р.)	140
3.3.8. Утвердження у Криму в листопаді 1920 р. більшовиків	147
Висновки	153
Тема 4. ЕТНІЧНА ПРЕСА КРИМСЬКОЇ АРСР	156
4.1. 1920-ті рр.: ЕТНІЧНА ПЕРІОДИКА В УМОВАХ КОРОНИЗАЦІЇ	156
4.1.1. Національна політика Кримської АРСР і її вплив на розвиток етнічної преси	156
4.1.2. Кримськотатарська журналістика: національне відродження крізь призму класового підходу	178
4.2. 1930-і рр.: НАЦІОНАЛЬНІ ВИДАННЯ ПЕРІОДУ ЗМІЦНЕННЯ ТОТАЛІТАРИЗМУ	199
4.3. ЕТНІЧНІ ЗМІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	211
4.3.1. Радянські ЗМІ етносів Криму	211
4.3.2. Етнічна преса періоду окупації Криму	218
Висновки	234
Тема 5. ПРЕСА ЕТНОСІВ КРИМУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ: ВОРОТЬБА ЗА НАЦІОНАЛЬНУ САМОВУТНІСТЬ	236
5.1. КРИМСЬКОТАТАРСЬКІ ВИДАННЯ ПЕРІОДУ ДЕПОРТАЦІЇ	237
5.1.1. Видання кримськотатарського зарубіжжя	237
5.1.2. Офіційна кримськотатарська преса	240
5.1.3. Самвидав	243
5.2. ФОРМУВАННЯ В КРИМУ СИСТЕМИ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОЇ ПРЕСИ	248
5.3. ЕТНІЧНА ПРЕСА АВТОНОМНОЇ РЕСПУБЛІКИ КРИМ: ДОСЯГНЕННЯ І ПРОБЛЕМИ	260
Висновки	286

incognita вивчення як воєнного періоду, так і кримськотатарської історії в цілому, що зумовило наше звернення до них у роботі.

Найбільш інтенсивно й пильно сьогодні досліджуються питання, присвячені культурі й історії кримськотатарського народу, зокрема його боротьби за свою національну самобутність, – М. Губогло і С. Червонної⁵⁷, М. Кирюшка⁵⁸, Е. Оллуверта⁵⁹, Г. Зімона⁶⁰, Е. Киримала⁶¹, Г. Киримли⁶², П. Потічного⁶³, Е. Фішера⁶⁴ й ін., а також історії і сучасній інтеграції в українське суспільство депортованих кримських вірмен, болгар, греків і німців⁶⁵. Деякі із згаданих дослідників розглядають діяльність сучасних періодичних друкованих видань кримськотатарського народу, а також представників інших кримських етносів.

Роботи А. Кримського⁶⁶, Б. Чобан-заде⁶⁷, А. Айвазова⁶⁸, присвячені газеті І. Гаспринського «Терджиман» та іншим кримськотатарським виданням, поклали початок дослідженню кримськотатарської преси, продовженому І. Керімовим⁶⁹, Р. Фазилом і

⁵⁷ Губогло М.Н., Червонная С.М. Кримскотатарское национальное движение. – Т.1. История. Проблемы, перспективы. – М., 1992. – 331 с.; Губогло М.Н., Червонная С.М. Кримскотатарское национальное движение. – Т. 2. Документы; материалы; хроника. – М., 1992. – 340 с.; Червонная С. Татарский Крым в пламени Второй мировой войны // Голос Крыма. – 2000. – 16 июня. – № 25. – С. 6; 23 июня (№ 26). – С. 7; Червонная С.М. Возвращение крымскотатарского народа: проблемы этнокультурного возрождения. Кримскотатарское национальное движение. – Т. 4. 1994-1997 годы. – М., 1997. – 342 с.

⁵⁸ Кирюшка М. Ислам у системі чинників національної інтеграції кримськотатарського народу // Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991-2000 років / Збірник. Відпов. ред. І.Ф. Курас, О.М. Майборода. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2002. – С. 284-317.

⁵⁹ Allworth E. Tatars of the Crimea. Their Struggle for Survival. – Durham and London: Duke University Press, 1988. – 396 p.

⁶⁰ Simon G. Die nationale Bewegung der Krimtataren. – Berichte des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien, 1975, Bd. 30 – 31.

⁶¹ Kirimal E. Der national Kampf der Krimturken. Mit besonderer Berücksichtigung der Jahre 1917 – 1918. – Emsdetten, 1952.

⁶² Kirimli H. Ismail Bey Gasprali. – Ankara: Safak Matbaacilik, 2001. – 46 s.; Kirimli H. Kırım tatarlarında milli kimlik ve milli hareketleri. (1905-1916). – Ankara: Turk tarih kurumu basimevi, 1996. – 296 s.

⁶³ Potichnyj P. The struggle of the crimean tatars // Canadian slavonic papers, 1975, v. 17, № 2-3, p. 302 – 319.

⁶⁴ Fisher A.V. The Crimean Tatars. – Stanford: California Hoover institution Press, 1978. – 264 p.

⁶⁵ Габриелян О.А., Ефимов С.А., Зарубин В.Г. Крымские релатрианты: депортация, возвращение и обустройство. – Симферополь: Амена, 1998. – 340 с.; Габриелян О.А., Петров В.П. Депортированные граждане: возвращение, обустройство, социальная адаптация. – Симферополь, 1998. – 108 с.

⁶⁶ Крымский А. Литература крымских татар. – Симферополь: Доля, 2003. – 200 с.

⁶⁷ Cobanzade V. Gazeteciligimizin tarihine dogru // Ileri. – 1927. – № 1. – С. 21-26.

⁶⁸ Ayvazov H.S. Qirimtatarında gazete ve gazetecilik // Ileri. – 1927. – № 4. – С. 5-14.

⁶⁹ Керим И. Магбуатъмызынъ къыскъадан тарихи: Къырымтатар эдебияты. Къуланма дерслик. – Акъмесджит: Къырымдевокъувпеднешир, 1995. – С. 324-330; Керим И.А.-оглу. «Ветан хадими» халкъ хызметинде // Къырым. – 2004. – № 33. – 17 июля. – С.3; Къырым. – 2004. – № 34. – 21 июля. – С.3; Къырым. – 2004. – № 33. – 24 июля. – С.3; Керим И.А.-оглу. Медений эснас: 1920 – 1938. Къырымтатар тили, эдебияты ве медениетинден маломат дестеги. – Симферополь: Таврия, 1997. – 495 с.; Керимов И.А. Гаспринскийнинъ «джанль» тарихи 1883-1914 [«Живая история Гаспринского. По материалам газеты «Терджиман» 1883-1914 гг.]. – Симферополь: Тарпан, 1999. – 408 с.; Керимов И.А. Крымскотатарская периодическая печать довоенного времени // Ученые записки КГИПУ. – 2004. – № 5. – С. 125-1

Об'єктом уважного вивчення в останні роки стала і національна політика Кримської АРСР. До цього явища, що безпосередньо стосується етнічної преси, зверталися М. Господаренко⁴⁶, Я. Фридман⁴⁷, Д. Хованцев⁴⁸, Б. Змерзлий⁴⁹, В. Пашеня⁵⁰, В. Дьоннингхаус⁵¹, О. Волобуев⁵² та ін. Однак ці дослідники, на жаль, не приділили належної уваги етнічній пресі, недооцінивши її унікальну роль у національному будівництві. На нашу думку, саме етнічні ЗМІ дають уявлення про живі процеси національного відродження, яке неможливо повністю розкрити за допомогою цифр. У цьому контексті найцікавішим дуже важливим є питання про взаємозв'язок національної політики Криму 1921-1941 рр. і системи його етнічної преси. Тож у дисертаційній роботі детально вивчено динаміку змін системи етнічної преси Кримської АРСР як відображення її національної політики.

Тривалий час для вчених забороненою темою також була й окупаційна періодика. В останні роки це табу було подолане в публікаціях – В. Гурковича⁵³, Р. Музафарова⁵⁴, О. Романька⁵⁵, а також у збірнику "Крим у Великій Вітчизняній війні"⁵⁶, де викладено загальне уявлення і про етнічні колабораціоністські видання. Однак кримськотатарські окупаційні газета "Азат Кърым" і журнал "Ана юрт" залишилися terra

⁴⁶ Господаренко Н.М. Особенности культурно-политической работы среди национальных меньшинств Крыма в 1920-е годы // Культура народов Причерноморья. – № 10. – 1999 – С. 55-60.

⁴⁷ Фридман Я.В. Социально-культурное развитие Крымской АССР в 20 – 30-е гг. и проблемы языковой политики // Проблемы истории Крыма. – Симферополь, 1991. – Т. 2. – С. 102 – 105.

⁴⁸ Хованцев Д.В. О национальной политике в Крымской АССР в 1920-е годы // Культура народов Причерноморья. – № 8. – 1999. – С. 201-205.

⁴⁹ Змерзлий Б.В. "Ени джунья" – перша кримськотатарська газета в Кримській Автономній Радянській Соціалістичній Республіці (1920-1938 рр.) // Культура народов Причерноморья. – 2005. – № 61. – Май. – С. 87-89; Змерзлий Б.В. Некоторые аспекты работы государственных и партийных органов Крымской АССР в 1920 – 1930-х годах по ликвидации неграмотности среди крымских татар // Культура народов Причерноморья. – № 50. – 2004. – С. 74-77; // Змерзлий Б.В. Издание районных газет на крымскотатарском языке в Крымской АССР // Культура народов Причерноморья. – № 81- 2006 – С. 88-90.

⁵⁰ Пашеня В.Н. О дуализме в национально-государственном строительстве в Крыму в 1930-х годах в цифрах и фактах // Культура народов Причерноморья. – № 50. – 2004. – С. 88-92.

⁵¹ Дьоннингхаус В. Политичность сквозь призму классового подхода // Отечественная история. – 1999. – № 2. – С. 113-120.

⁵² Волобуев О.В. Рождение и судьбы новой крымской государственности в первой половине XX века // Отечественная история. – 1999. – № 2. – С. 89-99.

⁵³ Окупаційний режим у Криму: 1941-1944 рр. За матеріалами преси окупаційних властей: Пер. з рос. / Упоряд. В.М. Гуркович. – Симферополь: Таврія, 1996. – 120 с.

⁵⁴ Крымскотатарская энциклопедия / Автор-составитель проф. Р. Музафаров. – Симферополь: Ватан, 1993. – В 2 т.

⁵⁵ Романько О.В. Газета «Голос Крыма» как источник по изучению немецкой оккупационной политики на советских территориях // Культура народов Причерноморья. – № 43. – С. 199-202; Романько О.В. Крым. 1941-1944 гг. Оккупация и коллаборационизм: Сб. ст. и мат. – Симферополь: Магистр, 2004. – 137 с.; Романько О.В. Мусульманские легионы во Второй мировой войне. – М.: АСТ, 2004. – 312 с.; Романько О.В. Мусульманские легионы третьего рейха. – Симферополь: Таврия-Плюс, 2000. – 92 с.

⁵⁶ Крым в Великой Отечественной войне 1941-1945 / Сост. В.К. Гарагуля, И.П. Кондратов, Л.П. Кравцова. – Симферополь: Таврия, 1994. – 208 с.

ВСТУП

Розташувались на перехресті цивілізацій античної Греції і Риму, Давньої Русі й Візантії, Хазарії і Балканських країн, Крим здавна був поліетнічним регіоном. На його території сформувалося три автохтонних народи: кримські татари, караїми і кримчаки, – тут мешкали таври, кіммерійці, скіфи, елліни, сармати, готи, римляни, гуни, авари, хазари, печеніги і половці (китчаки), євреї, візантійці, генуезці й венеціанці, українці, росіяни, вірмени, німці, болгар, чехи, поляки й ін.

Тож закономірно, що невдовзі після заснування загальнокримської періодичної преси на півострові стали з'являтися перші етнічні видання (у 1838 р. вийшла друком перша кримська газета "Таврические губернские ведомости", а вже 1860 р. у Феодосії почав виходити перший вірменський журнал "Масяц агавні").

У суспільному житті сучасної України як поліетнічної держави феномен етнічної преси набуває дедалі вагомішого значення, бо саме вона відбиває особливості національного самоусвідомлення народів, яких вона представляє, їхній історичний і соціокультурний досвід, а отже, їхні етнічні стереотипи і суспільно-політичні очікування, даючи можливість владі вчасно йти назустріч цим прагненням і таким чином зберігати міжнародну злагоду і стабільність у суспільстві.

Для Автономної Республіки Крим етнічна преса має ще більш важливе значення, оскільки тут вона віддзеркалює інтереси не лише національних меншин, що внаслідок історичних обставин проживали на півострові, а й корінних (автохтонних) народів: кримських татар, караїмів, кримчаків, які сформувалися саме на кримській землі й не мають, на відміну від кримських росіян, вірмен, болгар, білорусів, іншої території, окрім Криму, де вони могли б зберігати та розвивати свою етнічну самобутність.

Складна, часом нестабільна етнополітична ситуація в АРК, труднощі інтеграції в українське суспільство раніше депортованих кримських татар, болгар, вірмен, греків і німців покладають чималу відповідальність на їхні ЗМІ, які можуть або сприяти мирові, або стати знаряддям міжнародної ворожнечі.

На жаль, саме здатність етнічної преси звертатися до національних, а через них – до загальнолюдських цінностей, обминаючи нав'язані політиками класові чи інші штучні пріоритети, стала причиною того, що спочатку в Російській імперії, а потім у декларативно інтернаціональній Радянській державі етнічні видання повсякчас перебували на межі виживання.

Так само й розвиток кримської етнічної преси, історія якої налічує майже півтора століття, не був лише поступальним: крива його злетів і падінь, повторюючи звивини і "перегини" історії півострова, іноді опускалася до нульової позначки – у період, коли з Криму примусово виселялися цілі народи, які століттями визначали його долю і культурну своєрідність.

Будучи одним із найяскравіших показників внутрішньої свободи і демократичності будь-якого полікультурного суспільства, національна преса Криму стала своєрідним зліпком його духовної історії. Вона розквітала тоді, коли в суспільстві актуалізувалися демократичні цінності, і занепадала в періоди імперської несвободи.

У той час, коли ідентифікація себе за національною ознакою викликала звинувачення у "буржуазному націоналізмі", етнічна преса була вимушена майже повністю відмовитися від цінностей національних, конфесійних, загальнолюдських (наприклад, відмова кримськотатарських видань від теми мусульманських традицій, які, попри заборону, впродовж усього періоду комуністичного правління зберігалися у побуті навіть членів партії). За часів сталінщини табу на "національний дух" не було випадковим явищем: самій суті тоталітаризму суперечили пронесені крізь сторіччя національні етичні еталони, які давали можливість людині відчутти себе не "колішатком та гвинтиком" державної машини, а відповідальною за свій вибір особистістю (перед своїм народом, релігійною общиною, перед пам'яттю предків і, врешті-решт, перед Богом).

Велика Вітчизняна війна, однак, змусила сталінський режим по-іншому подивитися на етнічні видання, використовувати їхні величезні можливості для ведення інформаційних війн із майже досконало організованою системою пропаганди гітлерівської Німеччини. Привернути на свій бік симпатії місцевого населення за допомогою національної преси намагався й окупаційний режим у Криму. Проте жодна зі сторін у цьому інформаційному протистоянні не була зацікавлена в національному відродженні корінного населення півострова. Після визволення Криму з'ясувалося, що етноцид добре відомий не тільки гітлерівцям, які розстрілювали євреїв, кримчаків і циган, а й радянським ідеологам: кримських татар було названо "народом-зрадником" і депортовано за національною ознакою. Невдовзі у депортацію було відправлено і кримських вірмен, болгар, греків, частину караїмів.

Зневажливе, навіть вороже ставлення Радянської держави до депортованих нею кримських татар, німців, вірмен, які випускали переважну більшість довоєнних етнічних видань, надовго закрило вченим шлях до цілого масиву культури Криму. Тому досі кримська етнічна преса – явище маловивчене, і дослідити її – це означає

ціональних картин світу (world-view), тобто притаманних тому чи іншому етносу бачень світобудови, стало об'єктом досліджень Р. Редфілда³⁴ і Г. Гачева³⁵. У роботах В. Гумбольдта³⁶, О. Потебні³⁷, Г. Гачева³⁸, Ж. Соколовської³⁹ було вивчено взаємозалежність світосприйняття етносу і його мовної картини світу.

Великий внесок у формування нового, об'єктивного уявлення про історію Криму і народів, які здавна населяють його, зробили такі науковці, як В. Возгрін⁴⁰, О.Г. і В.Г. Зарубіні⁴¹, Д. Урсу⁴², В. Сергійчук⁴³, В. Ганкевич⁴⁴, А. Непомнящий⁴⁵ та ін.

³⁴ Redfield R. The Little Community Viewpoints for the Study of a Human whole. – Uppsala and Stockholm: Almqvist and Wiksells, 1955.

³⁵ Гачев Г. Национальные образы мира. – Курс лекций. – М.: Academia, 1998. – 430 с.

³⁶ Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры. – М.: Прогресс, 1985. – 451 с.

³⁷ Потебня А.А. Полн. собр. трудов: Мысль и язык. – М.: Лабиринт, 1999. – 300 с.; Потебня О. Мова. Національність. Денаціональність (Статті і фрагменти) / Упор. і вступ. ст. Ю. Шевельова. – Нью-Йорк, 1992. – 155 с.

³⁸ Гачев Г. Национальные образы мира. – Курс лекций. – М.: Academia, 1998. – 430 с.

³⁹ Соколовская Ж. «Картина мира» в значениях слов («Семитические фантазии» или «катехизис семантики»). – Симферополь: Таврия, 1993. – 231 с.; Соколовская Ж. Картина мира. Система, моделирование и лексическая семантика. – Симферополь: Крымское учебно-педагогическое издательство, 2000. – 176 с.

⁴⁰ Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. – М.: Мысль, 1992. – 447 с.

⁴¹ Зарубин А.Г. К истории Милли-Фирка // Проблемы истории Крыма. Тезисы докладов научной конференции (23-28 сентября 1991 г.). – Вып. 2. – Симферополь, 1991. – С. 73-76; Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. – Симферополь: Таврия, 1997. – 352 с. // <http://www.moscow-crimea.ru/history/20vek/zarubiny>; Зарубин В.Г., Зарубин А.Г. Периодические издания Крыма (март 1917 – ноябрь 1920 г.) // Крымский архив. – 2001. – № 7. – С. 267-289.

⁴² Деятели крымскотатарской культуры (1921-1944 гг.): Библиографический словарь / Гл. ред и сост. Д.П. Урсу. – Симферополь: Доля, 1999. – 240 с.; Урсу Д.П. Очерки истории культуры крымскотатарского народа: 1921 – 1941 гг. – Симферополь: Крымучпедгиз, 1999. – 143 с.

⁴³ Сергійчук В. Український Крим. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2001. – 303 с.

⁴⁴ Ганкевич В.Ю. На службе правде и просвещению: краткий биографический очерк Исмаила Гаспринского (1851 – 1914 гг.). – Симферополь: Доля, 2000. – 328 с.; Ганкевич В.Ю. Очерки истории крымскотатарского народного образования: реформирование этноконфессиональных учебных заведений мусульман в Таврической губернии в 19 – н. 20 вв. – Симферополь: Таврия, 1998. – 164 с. и др.

⁴⁵ Непомнящий А. Историческое краеведение Крыма на страницах местной периодической печати в XIX – нач. XX века // Записки исторического факультета / Одесский держ. ун-т им. И. И. Мечникова. – 1998. – Вып. 7. – С. 171-190; Непомнящий А. Кримузнавство в українській журналістиці кінця XIX ст. (за публікаціями О. О. Андрієвського) // Українська періодика: історія і сучасність: Доповіді та повідомлення сьомої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, Львів, 17-18 травня 2002 р. / За ред. М. М. Романюка. – Львів, 2002. – С. 689-693; Непомнящий А. Періодична преса Півдня України як джерело розвитку історико-краєзнавчих досліджень // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики / Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. – Львів, 2002. – Вып. 10. – С. 490-507; Непомнящий А. Подвигники изучения крымскотатарского народа в начале XX века: научное окружение Исмаила Гаспринского // Исмаил-бей Гаспринский – великий сын крымскотатарского народа: Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 150-летию со дня рождения И. Гаспринского (г. Симферополь, май 2001 года). – Симферополь, 2003. – С. 56-59; Непомнящий А., Бобков В. Вивчення російськомовної дорадянської періодичної преси Таврійської губернії у сучасному кримузнавстві // Українська періодика: Історія і сучасність: доповіді та повідомлення дев'ятої Всеукраїнської наук.-теор. Конференції / Львівська наук. б-ка ім. В. Стефаника. – Львів, 2005. – С. 207-212; Непомнящий А. Історія і етнографія народів Крима: Вибліографія і архиви, кінець XVIII – початок XX века / Отв. ред. Л.А. Дубровина; Вступ. ст. В.Ф. Шарapy. – Симферополь: Доля, 2001. – 816 с.; Непомнящий А. Освещение вопросов истории и этнографии народов Крыма на страницах «Таврических губернских ведомостей» во второй половине XIX века // Проблемы истории Крыма: тезисы докладов научной конференции (23-28 сентября 1991 г.). – Вып. 1. – Симферополь, 1991. – С. 39-41.

Етнонаціональну структуру сучасного українського суспільства, історію і нинішнє становище національних меншин України, етнокультурну політику Української держави, особливості процесів національного відродження в ній, міжетнічну взаємодію, роль політичних еліт національних меншин України в її державному будівництві висвітлено в наукових працях В. Євтуха, В. Трошинського, К. Галушка²⁰, О. Майбороди²¹, В. Наулка²², Н. Беліцер²³, А. Леонової²⁴, С. Суглобіна²⁵, В. Шкляр²⁶, О. Власенко²⁷, С. Римаренка²⁸, О. Філіппової²⁹ та ін. Теорію етносу, націй і націоналізму було досліджено Е. Смітом³⁰, Е. Геллером³¹, Б. Андерсоном³², Г. Касьяновим³³ та ін. Розмаїття на-

²⁰ Євтух В. До проблеми визначення поняття "етнічна меншина" // Етнічні меншини Східної і Центральної Європи: компаративний аналіз становища та перспектив розвитку. - К.: Ін тел, 1994. - С. 14-30; Євтух В. Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти. - К.: Фенікс, 1997. - 216 с.; Євтух В. Проблеми етнонаціонального розвитку: український і світовий контекст. - К.: Стило, 2001 - 204 с.; Євтух В.Б., Трошинський В.П., Галушко К.Ю. та ін. Етносоціологія: терміни та поняття. Навчальний посібник. - К.: Видавництво УАННП "Фенікс", 2003. - 280 с.; Євтух В.Б., Трошинський В.П., Галушко К.Ю., Чернова К.О. Етнонаціональна структура українського суспільства / Довідник. - К.: Наукова думка, 2004. - 344 с.

²¹ Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991-2000 років / Збірник. Відпов. ред. І.Ф. Курас, О.М. Майборода. - К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2002; Майборода О.М. Про підходи до розв'язання національного питання в Україні за умов багатопартійності // Україна ХХ ст.: Проблеми національного відродження / Зб. наукових праць. - К.: Наукова думка, 1993. - С. 146-164.

²² Наулко В. Хто і відколи живе в Україні. - К.: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1995. - 96 с.

²³ Беліцер Н. Ще раз до питання про національні меншини в Україні // Час/Time. - 1995. - 30 черв. - С. 3.

²⁴ Леонова А.О. Етнокультурна політика України: Монографія. - К.: ІПК ПК, 1998. - 228 с.

²⁵ Суглобін С. Преса етнічна // Етнічний довідник. - У 3-х ч. - Ч. 1. - К.: Видавництво УАННП "Фенікс", 1997. - С. 109-110; Суглобін С. Сучасна етнополітика і проблеми ідентифікації та її параметри // Етнічні меншини Східної і Центральної Європи: компаративний аналіз становища та перспектив розвитку. - К.: Ін тел, 1994. - С. 134-137.

²⁶ Шкляр В. Інтеграційні процеси у мас-медіа й етнополітичні проблеми // Національна ідея та національна своєрідність у засобах масової інформації: Асиміляція чи інтеграція в багатонаціональні суспільства Центрально-Східної Європи. Матеріали "круглого столу", Київ, 20-22 грудня 1996 р. - К., 1997. - С. 7-9.

²⁷ Власенко О. Політико-правове становище росіян в Україні // Русская культура в контексте соціально-історических реалій України (кінець ХХ століття): Матеріали міжнарод. науч.-практ. конф. (22 - 23 окт. 1993 г.). - К., 1993. - С. 31-34; Власенко О. Українська етнополітика - фактор суспільної єдності // Хроніка - 2000. - 1999. - № 31-32. - С. 320-323.

²⁸ Римаренко С. Українська політична нація - міф чи реальність? // Україна в сучасному світі: Соціальні, етнічні і культурні аспекти глобалізації та Україна / Збірник матеріалів конференції для українських випускників програм наукового стажування в США. - К.: Стило, 2002. - С. 7-24.

²⁹ Філіппова О. Національна ідентичність в умовах множинності ідентичностей // Україна в сучасному світі: Соціальні, етнічні і культурні аспекти глобалізації та Україна / Збірник матеріалів конференції для українських випускників програм наукового стажування в США. - К.: Стило, 2002. - С. 24-35.

³⁰ Сміт Е. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія. - К.: "К.І.С.", 2004. - 170 с.; Сміт Е. Національна ідентичність. - К.: Основи, 1994. - 224 с.

³¹ Геллер Э. Нации и национализм. - М.: Мысль, 1991. - 241 с.; Геллер Э. Нации та націоналізм; Націоналізм: Пер. з англ. - К.: Таксон, 2003. - 300 с.

³² Андерсон В. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. - К.: Критика, 2001. - 272 с.

³³ Касьянов Г. В. Теорії націй та націоналізму: Монографія. - К.: Либідь, 1999. - 352 с.

відновити розірваний ланцюг у духовній історії багатьох понівечених депортацією і сталінщиною кримських етносів: кримських татар, караїмів, вірмен, болгар, греків, німців.

Брак інформації, розпорошеність етнічних видань по багатьох бібліотеках й архівах України, Росії, Туреччини, Німеччини та ін., відсутність частини газет і журналів, видання яких засвідчують архівні дані та мемуарні документи, неукомплектованість відомих видань є об'єктивною перешкодою у вивченні преси етносів Криму за весь час її існування.

Саме малодослідженість історії та сучасного стану етнічної преси Криму та її велике суспільно-політичне значення зумовили актуальність запропонованого курсу, в якому вперше у вітчизняній науці було здійснено спробу дати комплексну, цілісну наукову картину виникнення і розвитку преси етносів Криму. Крім того, вперше проаналізовано специфіку явища етнічної преси, її типологічних ознак і завдань, виявлено особливості розвитку преси корінних народів у зіставленні з пресою національних меншин і визначено місце етнічної періодики у кримському журналістському процесі кінця ХІХ - початку ХХ століття.

У підручнику простежено об'єктивні умови формування преси етносів Криму, вперше виділено етапи її історії, за допомогою раніше невідомих архівних матеріалів виявлено нові факти історії Криму і державного управління кримською національною пресою, вперше досліджено етнічну колабораціоністську періодичку і діяльність радянських кримськотатарських ЗМІ за часів окупації, введено в науковий обіг ряд неспостережених або невідомих кримських національних видань минулого, вперше укладено бібліографічний покажчик періодичних друкованих ЗМІ етносів Криму з 1860 року до сьогодні, вперше охарактеризовано сучасний стан кримських видань і з'ясовано перспективи їх подальшого розвитку, визначено роль преси у просуванні ідеї національного відродження етносів Криму й у забезпеченні міжнаціональної та міжконфесійної злагоди.

Матеріали підручника можуть бути використані журналістами, істориками, культурологами, літературознавцями, етносоціологами, політологами. Упорядковані у дисертації факти історії видавничої справи кримських татар, караїмів, вірмен, євреїв, німців можуть становити інтерес для членів відповідних національних громад і товариств Криму. Висновки і рекомендації щодо завдань етнічної преси та шляхів подолання її проблем стануть у пригоді редакціям відповідних видань з метою поліпшення їхньої діяльності, а також можуть бути враховані Кримською спілкою журналістів етнічних ЗМІ для вдосконалення їхньої роботи.

Тема 1.

ПРЕСА ЕТНОСІВ КРИМУ ЯК ПРЕДМЕТ УКРАЇНСЬКОГО ЖУРНАЛІСТИКОЗНАВСТВА

Преса етносів Криму – явище, водночас пов'язане з новітніми соціально-політичними тенденціями і з багатомілітичною історією Кримського півострова.

На жаль, кримська етнічна преса дотепер залишається маловивченою. Серед чинників, які зумовили специфіку і водночас складність її дослідження, слід виділити: 1) неоднозначність історичних трактувань певних періодів історії, сутність яких визначила інформаційну й етнічну політику країни, а отже, стан і внутрішнє наповнення тогочасної етнічної періодики; 2) малодослідженість внутрішньої логіки розвитку кожного етносу, події життя якого теж впливали на рівень та інтенсивність його періодичної преси; 3) мовний бар'єр, який перешкодив історикам і журналістикознавцям без відповідної підготовки безпосередньо звертатися до видань кримськотатарською, вірменською, німецькою мовами та ідиш.

Демократичні зміни, що відбулися в СРСР і незалежній Україні наприкінці XX століття, інтеграція в українське суспільство репатріантів: кримських татар, вірмен, болгар, греків і німців – стали поштовхом до вивчення в Україні їхньої духовної спадщини.

Усю сучасну літературу, яка стосується теми історії етнічної преси Криму, можна поділити на кілька груп. До першої групи належать етносоціологічні, етнополітичні та правові дослідження національної політики Російської імперії, національного питання в СРСР і демократичній Україні, у тому числі й у сфері розвитку преси нацменшин, етнополітичної структури українського суспільства тощо. До цієї групи певною мірою можна віднести і дослідження з питань теорії етносу, особливостей національної картини світу. До другої – дослідження з історії Криму, яка переважно складається з історій етнокультурного розвитку тих націй, що віддавна проживали на півострові. До третьої групи входять журналістикознавчі праці з історії розвитку преси Російської імперії та СРСР, сучасного стану преси України і пострадянського простору, етнічної преси як явища журналістики взагалі та про особливості кримської етнічної преси зокрема.

Узагальнений огляд історії національного питання в Російській імперії і СРСР було здійснено Р. Пайпсом¹, Х. Сетон-Уотсон², теоре-

¹ Pipes R. The Formation of the Soviet Union. – New York: Atheneum, 1968.

² Seton-Watson H. The Decline of Imperial Russia, 1855-1914. – New York: Praeger, 1952; Seton-Watson H. The Russian Empire, 1801-1917. – London: Oxford Univ. Press, 1967.

тичні засади і практику національної політики радянської влади досліджували такі західні вчені, як А. Майер³, С. Пейдж⁴, А. Лоу⁵, Е. Гудмен⁶, Р. Шпорлюк⁷, Е. Голдхаген⁸ та ін.⁹ Їхніми опонентами з радянської сторони виступили Ю. Бромлей¹⁰, Г. Старушенко¹¹, Е. Баграмов¹², І. Зенушкіна¹³, Ю. Дешерієв¹⁴, Г. Їжакевич¹⁵, Ю. Арутюнян¹⁶, М. Куличенко¹⁷ та ін.¹⁸.

Тимчасом як радянські вчені обґрунтовували твердження про цілковите вирішення національного питання і “еліття” всіх націй колишнього СРСР в “єдиний радянський народ”, західні науковці привертати увагу громадськості до таких болючих тем, як знищення під час сталінського терору місцевих національних еліт; насильницька русифікація неросійських громадян Радянського Союзу, які здобували освіту російською мовою і робили кар'єру в російськомовному середовищі; трагічні наслідки депортації тощо. Наприклад, якщо за радянських часів стало звичним називати царську Росію “в'язницею народів” і робити порівняння на користь комуністичного режиму, то Р. Пайпс стверджував, що за ставленням до нацменшин комуністичний уряд був ще жорстокішим, ніж царат: зруйнував незалежні партії, традиційне місцеве самоврядування, релігійні та культурні заклади¹⁹.

³ Meyer A.G. Leninism. – Cambridge, MA.: Harvard Univ. Press, 1971.

⁴ Page S.W. Lenin and World Revolution. – New York: New York Univ. Press, 1959.

⁵ Low A.D. Lenin and the Question of Nationality. – New York: Bookman Associates, 1958; Low A.D. Soviet Nationality Policy and the New Program of the Communist Party of the Soviet Union // The Russian Review. – Vol. 22. – No. 1 (Jan., 1963). – Pp. 3-29.

⁶ Goodman E.R. The Soviet Design for a World State. – New York: Columbia Univ. Press, 1960.

⁷ Szporluk R. Nationalities and the Russian Problem in the USSR: A Historical Outline // Journal of International Affairs 27. – 1973. – №1. // <http://litopys.org.ua/sporl/sh03.htm>; Szporluk R. The Nations of the USSR in 1970 // Survey. – 1971. – 17. – N 4. – P. 67-100. // <http://litopys.org.ua/sporl/sh04.htm>; Шпорлюк Р. Імперія та нації / Пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2000. – 354 с.

⁸ Ethnic Minorities in the Soviet Union / Ed. E. Goldhagen – New York: Praeger, 1968.

⁹ The nationalities question in the Soviet Union. – London: Longman, 1990. – 389 p.

¹⁰ Бромлей Ю.В. Этносоциальные процессы: теория, история, современность. – М.: Наука, 1987. – 333 с.

¹¹ Старушенко Г.В. Ленинизм и национальный вопрос в современных условиях. – М., 1974; Старушенко Г.В. Принцип самоопределения народов и наций во внешней политике Советского государства. – М.: Изд-во ИМО, 1960. – 191 с.

¹² Баграмов Э.А. Ленинская национальная политика: достижения и перспективы. – Таллинн: Ээсти раамат, 1980. – 176 с.

¹³ Зенушкіна И.С. Советская национальная политика и буржуазные историки. – М.: Мысль, 1971. – 285 с.

¹⁴ Дешерієв Ю.Д., Проценко И.Ф. Развитие языков народов СССР в советскую эпоху. – М.: Просвещение, 1968.

¹⁵ Їжакевич Г.П. Мова міжнародного спілкування народів СРСР // Укр. мова і літ. в шк. – 1972. – № 11. – С. 1-9.

¹⁶ Арутюнян Ю.В. Конкретно-социологическое исследование национальных отношений // Вопр. философии. – 1969. – № 12. – С.129-139.

¹⁷ Куличенко М. И. Национальные отношения в СРСР и тенденции их развития. – М., 1972; Куличенко М.И. Расцвет и сближение наций в СССР. Проблемы теории и методологии. – М., 1981.

¹⁸ Ленинизм и национальный вопрос в современных условиях / Гл. ред. Федосеев П.Н. – М.: Политиздат, 1972. – 567 с.

¹⁹ Pipes R. The Formation of the Soviet Union. – New York: Atheneum, 1968. – С. 296-297.

до читання і намагатися задовольнити цю потребу"², але ґрунт, на якому опинилися видавці у себе на Батьківщині "став твердішим і сприятливішим для досягнення їхніх цілей"³.

Просвітницькі завдання відбилися в широкій програмі "Радуги": в науковому відділі розміщувалися статті з історії, географії, природознавчих наук, педагогіки, стислі біографії і характеристики, нариси побуту і звичаїв різних країн, переважно східних і т.п. Літературний відділ містив вірші, виховні оповідання, повісті і т.п. вірменських письменників, а також переклади творів російських та іноземних авторів. У політичному відділі публікувалися закордонні звістки і зовнішньополітичні огляди, новини вірменського життя зі Сходу і тих країн, де живуть вірмени. Внутрішні новини склалися з витягів з офіційних видань про найважливіші урядові заходи, зокрема цікавих для вірменського населення у Новоросійському краї та Закавказзі. Крім того, в "Радуге" вміщувалися кореспонденції з багатьох країн Сходу: Туреччини, Персії, Єгипту, Індії, різні звістки, новини і т.п. Церковне життя і питання освіти, відомості з життя Халібовського училища й інформація про економіку Криму – ось далеко не повний перелік тем відділу новин. Як зазначає О.С. Хоменок, даний журнал донині є цінним історичним джерелом висвітлення міграційних процесів у Криму в 1860-ті рр. – масової еміграції в Туреччину кримських татар та імміграції на півострів болгар і чехів⁴.

Охоронна спрямованість видання всіяко підкреслювалася його авторами. Редакція переконувала своїх читачів у тім, що протистоїть розпаленню "протиборства серед націй". При цьому на сторінках "Голуба Масіса" постійно звучала проповідь національного і релігійного єднання вірмен. Виходячи друком у православній Росії, журнал міг значно відвертіше протистояти впливові Риму і католицького духівництва, ніж раніше в католицькій Франції. Кредо видавців: "національний мир і злагода" на основі прихильності до вірменогригоріанської церкви – створювало стійке враження "національної культури, незмінно закріпленої релігійним цементом"⁵.

Незважаючи на те, що на час заснування "Радуги" вже виходили два вірменські журнали в Москві і одна щотижнева вірменська газета у Тифлісі (а також вірменські видання у Константинополі і Смірні), редакція не мала сумнівів у корисності свого задуму: вона вважала географічне розташування Криму зручним як для зв'язків із закам'

² Там само. – С. 3.

³ Там само. – С. 2.

⁴ Хоменок О.С. Миграционные процессы начала 60-х годов XIX века на страницах крымской периодики // Известия КРКМ. – Симферополь. – 1996. – № 14. – С. 111-115.

⁵ Каринян А.В. Очерки истории армянской периодической печати. – Ереван, 1960. – Т. 2.

Частковими і розрізненими досі залишаються і відомості про кримську вірменську пресу. Крім О.С. Хоменка⁹⁵, В.А. Мікаеляна⁹⁶, у роботах яких простежується історія кримських вірменських журналів Феодосії, а також А.Б. Кариняна⁹⁷ і Г.Д. Левоняна⁹⁸, які наводять у бібліографічних покажчиках назви декількох кримських вірменських видань першої половини ХХ сторіччя, ніхто із сучасних дослідників не звертався до цілісного опису преси кримських вірмен.

У той же час сучасний стан кримської етнічної періодики, етична проблематика національної преси півострова неодноразово привертала увагу таких дослідників, як М. Семена⁹⁹, В. Притула¹⁰⁰, Л. Буджурова¹⁰¹, П. Ломакін¹⁰², Г. Гримич¹⁰³, Л. Миркіна¹⁰⁴ й ін.

Проблеми становлення і розвитку вільної демократичної преси національних меншин України, правового регулювання її діяльності, національної ідеї як стимулюючого чинника створення преси відбиті в дослідженнях Н. Сидоренко¹⁰⁵, Ю. Колісника¹⁰⁶, В. Шкляра¹⁰⁷, А. Горлова, Н. Остапенко¹⁰⁸, П. Волі¹⁰⁹, Т. Приступенко¹¹⁰, О. Нагуш¹¹¹, В. Іванова¹¹², Г. Сень¹¹³ та ін.

⁹⁵ Каринян А.В. Очерки истории армянской периодической печати. – Ереван, 1960. – Т. 2.

⁹⁶ Левонян Г.Д. Армянская периодическая печать (1794-1934). – Ереван, 1934, № 1045.

⁹⁹ Семена М. Досвід і помилки кримської преси під час формування, розвитку та усунення напружених конфліктних ситуацій у сфері міжетнічних і міжконфесійних відносин (1995 – 2002 роки) // Кримські студії. – 2003. – № 1-2. – С. 58-84; Семена Н. Состояние средств массовой информации в Крыму // Велая книга крымской журналистики. – 2000. – С. 30-66.

¹⁰⁰ Притула В. Засоби масової інформації в Криму і проблема інтеграції депортованих народів в українське суспільство // Національна ідея та національна своєрідність у засобах масової інформації: Асиміляція чи інтеграція в багатонаціональні суспільства Центрально-Східної Європи. Матеріали "круглого столу", Київ, 20-22 грудня 1996 р. – К., 1997. – С. 46-49; Притула В. Конец света для «Нового света» // Зеркало недели. – 2000. – 8 апреля.

¹⁰¹ Буджурова Л. Про етичну журналістику: етнічні аспекти // Кримські студії. – 2003. – № 3-4. – С. 45-57; Буджурова Л. Українці й кримські татари в Криму: проблеми інтеграції та асиміляції // Національна ідея та національна своєрідність у засобах масової інформації: Асиміляція чи інтеграція в багатонаціональні суспільства Центрально-Східної Європи. Матеріали "круглого столу", Київ, 20-22 грудня 1996 р. – К., 1997. – С. 49-53.

¹⁰² Ломакин П. Этнические СМИ Крыма: Место и роль в общественно-политической и культурной жизни общества // Крымский дом. – 2001. – № 29. – Октябрь. – С. 1-2.

¹⁰³ Гримич Г. Збереження національної самобутності кримських татар (минуле і сучасне) // Національна ідея та національна своєрідність у засобах масової інформації: Асиміляція чи інтеграція в багатонаціональні суспільства Центрально-Східної Європи. Матеріали "круглого столу", Київ, 20-22 грудня 1996 р. – К., 1997. – С. 43-46.

¹⁰⁴ Миркіна Л. Проблемы этнической толерантности и конфликтности в СМИ Автономной Республики Крым // Идентичность и толерантность в многоэтничном гражданском обществе. Материалы III международного семинара 11-14 мая 2004 г., г. Алушта / Под общ. ред. Т.А. Сенюшиной. – Симферополь, 2004. – С. 147-150.

¹⁰⁵ Міжнародні стосунки в ЗМК / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка / Укл. Н.М. Сидоренко. – К., 2000. – 16 с.; Преса національних меншин в Україні: Мат. спецкурсу / Упоряд. Н. Сидоренко. – К.: Дослід. центр історії укр. преси, 1998. – 44 с.; Сидоренко Н.М. Національне "я" у традиції української періодики // Національна ідея та національна своєрідність у засобах масової інформації: Асиміляція чи інтеграція в багатонаціональні суспільства Центрально-Східної Європи. Матеріали "круглого столу", Київ, 20-22 грудня 1996 р. – К., 1997. – С. 59-63.

Історію преси Російської імперії і СРСР було вивчено в роботах Б. Єсіна¹¹⁴, Р. Овсепяна¹¹⁵, І. Кузнецова¹¹⁶ та ін. Історію української журналістики досліджували А. Животко¹¹⁷, М. Романюк¹¹⁸, П. Федченко¹¹⁹, І. Крупський¹²⁰, Н. Сидоренко¹²¹, О. Сидоренко¹²², І. Михайлин¹²³, О. Мукомела¹²⁴, В. Качкан¹²⁵, М. Тимошик¹²⁶ та ін.

¹⁰⁶ Колісник Ю. Мовно-літературна тематика – важлива складова культурно-публіцистичної діяльності преси національних меншин України (1992 – 1997 рр.) // Гуманітарний вісник. Серія: Іноземна філологія. – Черкаси, 2000. – Ч. 4. – С. 190-195; Колісник Ю. Національне й інтернаціональне в пресі національних меншин (1992 – 1999 рр.) // Українська журналістика в контексті світової. Зб. наук. праць / За заг. ред. проф. В. І. Шкляра. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 119-130; Колісник Ю. Преса національних меншин в умовах нової України (1992 – 1997 рр.) // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. – Львів, 2000. – Вип. 7. – С. 240-252; Колісник Ю. Преса національних меншин України, або як навчитися любити свою націю. – Черкаси: Брама-Україна, 2006. – 143 с.; Колісник Ю. Толерантність – шлях до взаєморозуміння й загальнолюдського поступу (Проблема толерантності й віри у пресі національних меншин України) // Вісник Львівського університету. Серія: Журналістика. – Львів. – 2001. – С. 342-348; Колісник Ю. В. Преса національних меншин України як засіб їх самоствердження в умовах становлення української державності (1992 – 1999 рр.): Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.08 / К., 2001. – 18 с.

¹⁰⁷ Шкляр В. Інтеграційні процеси у мас-медіа й етнополітичні проблеми // Національна ідея та національна своєрідність у засобах масової інформації: Асиміляція чи інтеграція в багатонаціональні суспільства Центрально-Східної Європи. Матеріали "круглого столу", Київ, 20-22 грудня 1996 р. – К., 1997. – С. 7-9.

¹⁰⁸ Горлов А., Остапенко Н. Розвиток преси національних меншин України (на прикладі іншомовних додатків до газети "Голос України") // Національна ідея та національна своєрідність у засобах масової інформації: Асиміляція чи інтеграція в багатонаціональні суспільства Центрально-Східної Європи. Матеріали "круглого столу", Київ, 20-22 грудня 1996 р. – К., 1997. – С. 9-11.

¹⁰⁹ Воля П. Преса національних меншин України у збереженні самобутності своїх етносів // Національна ідея та національна своєрідність у засобах масової інформації: Асиміляція чи інтеграція в багатонаціональні суспільства Центрально-Східної Європи. Матеріали "круглого столу", Київ, 20-22 грудня 1996 р. – К., 1997. – С. 11-13.

¹¹⁰ Приступенко Т. Правове регулювання конфліктних ситуацій у засобах масової інформації України на сучасному етапі // Національна ідея та національна своєрідність у засобах масової інформації: Асиміляція чи інтеграція в багатонаціональні суспільства Центрально-Східної Європи. Матеріали "круглого столу", Київ, 20-22 грудня 1996 р. – К., 1997. – С. 14-17.

¹¹¹ Нагуш О. Правове становище національних меншин і правова тематика в національних ЗМІ // Національна ідея та національна своєрідність у засобах масової інформації: Асиміляція чи інтеграція в багатонаціональні суспільства Центрально-Східної Європи. Матеріали "круглого столу", Київ, 20-22 грудня 1996 р. – К., 1997. – С. 17-18.

¹¹² Іванов В. Правове поле діяльності національних засобів масової інформації // Національна ідея та національна своєрідність у засобах масової інформації: Асиміляція чи інтеграція в багатонаціональні суспільства Центрально-Східної Європи. Матеріали "круглого столу", Київ, 20-22 грудня 1996 р. – К., 1997. – С. 18-22.

¹¹³ Сень Г. Психологічні особливості формування та підтримки національної самосвідомості етнічних меншин засобами масової інформації // Національна ідея та національна своєрідність у засобах масової інформації: Асиміляція чи інтеграція в багатонаціональні суспільства Центрально-Східної Європи. Матеріали "круглого столу", Київ, 20-22 грудня 1996 р. – К., 1997. – С. 22-24.

¹¹⁴ Кузнецов І.В., Єсін Б.І. Триста лет отечественной журналистики (1702-2002). – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2002. – 224 с.

¹¹⁵ Овсепян Р. История новейшей отечественной журналистики / Под ред. Я. Засурского // http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Gurn/Ovsep.

¹¹⁶ Кузнецов І.В. История отечественной журналистики (1917-2000). Учебный комплект. (Учебное пособие. Хрестоматия). – М.: Изд-во «Флинта», «Наука», 2002. – 640 с.; Кузнецов І.В. Многонациональная, партийная, народная // Вест. Моск. ун-та. Серия «Журналистика». – 1977. – № 5. – С. 8-16; Кузнецов І.В. От Декрета до первого Закона о печати. // Вест. Моск. ун-та. Серия «Журналистика». – 2001. – № 3. – С. 60-66; Кузнецов І.В. От книги до интернета. Журналистика и литература на рубеже нового тысячелетия. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2000. – 256 с.; Кузнецов І.В. Печать в период НЭПа. // Вест. Моск. ун-та. Серия «Журналистика». – 1967. – № 2. – С. 65-74;

Тема 2.

ЕТНІЧНА ПРЕСА КРИМУ У СКЛАДІ ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

2.1. ВИНИКНЕННЯ ПРЕСИ ЕТНОСІВ КРИМУ

2.1.1. Вірменські видання Феодосії, зародження традицій караїмської журналістики

Родоначальниками кримської етнічної преси слід вважати вірменські журнали "Масяц Агавні" ("Голуб Масіса") і "Дастіарак" ("Вихователь"), що виходили у Феодосії у 1860-1870-ті рр.

Передісторія першого видання була такою. 1855 року у Парижі вірменським архієпископом і просвітителем Габрієлом Костянтинівичем Айвазовським, братом великого художника-мариніста, був заснований історико-літературний журнал французькою і вірменською мовами "La Colombe du Massis" ("Голуб Масіса"). Видавець так сформулював своє кредо в першому номері журналу: "Наше єдине бажання, наша єдина надія полягають у тім, щоб світло науки осявало розум вірменського народу, щоб усі його громадянські чесноти прикрасили серце його, щоб землеробство, промисловість і торгівля розвивалися серед нього і збагачували його; щоб він вирізнявся відданістю державам, які сприяють йому, і встиг би заслужити симпатії тих народів, серед яких тепер живе"¹.

Невдовзі, у 1858 р., на запрошення російського уряду Г.К. Айвазовський повернувся на батьківщину, де він був призначений предводителем Нахічевано-Бессарабської єпархії й одночасно – цензором усіх вірменських видань у Росії. Під керівництвом Габрієла Айвазовського було відновлено багато вірменських храмів і відроджено їхню діяльність, а в рідній Феодосії ним було відкрите Вірменське Халібовське училище. У 1860 р. при училищі почала працювати друкарня, у якій щомісяця за редакцією В. Струбінського почав видаватися науково-літературний і політичний журнал "Масяц Агавні" ("Голуб Масіса") – "Радуга" – "L'arc-en-ciel". У першому номері журналу декларувалося, що видавці не змінили його цілей і напряму, під якими розумілося "сприяти освіті вірменського народу, поширенню серед нього корисних відомостей, викликати в нього любов і потребу

¹ Объявление об издании нового журнала «Радуга» на языках армянском, русском и французском // Радуга. – 1860. – № 1. – С. 2.

Завдання

За допомогою нижченаведених джерел підготуйте доповідь за однією з запропонованих тем: "Український Крим", "Вірмени в Криму", "Євреї в Криму", "Кримські німці", "Греки на теренах Кримського півострова", "Кримські татари", "Кримчаки", "Караїми".

Література для самопідготовки

1. Сергійчук В. Український Крим. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2001. – 303 с.
2. Абдуллаєва М.А. Грецькі громади Криму у 1917–1938 рр. (етноконфесійний аспект). – К., 2001. – 66 с.
3. Апостолиди К.Д. Крымские греки // Крымская АССР (1921–1945) / Сост. Ю.И. Горбунов. – Симферополь: Таврия, 1990. – 320 с. – Вып. 3. – С. 179–180.
4. Араджиони М.А. Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII в. – 90-е гг. XX в.). – Симферополь: издательский дом «Амена», 1999. – 132 с.
5. Евреи в Крыму / Краткий очерк иудейских общин Крыма / Сост. Ю.М. Могаричев, И.И. Вдовиченко. – Симферополь: Таврия-Плюс, 1999.
6. Брошеван В., Ренпенинг В. Крымские немцы. Краткий исторический очерк. – Симферополь, 1996. – 79 с.
7. Габриелян О.А., Ефимов С.А., Зарубин В.Г. Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство. – Симферополь: Амена, 1998. – 340 с.
8. Евреи в Крыму / Краткий очерк иудейских общин Крыма / Сост. Ю.М. Могаричев, И.И. Вдовиченко. – Симферополь: Таврия-Плюс, 1999. – 64 с.
9. Етнічний довідник. – У 3-х ч. – К.: Видавництво УАННП "Фенікс", 1996.– Ч. 2. Етнічні меншини в Україні. – 173 с.
10. Крим в етнополітичному вимірі. – К.: Світогляд, 2005. – 533 с.
11. Крым // Краткая еврейская энциклопедия. – Иерусалим: Центр по исследованию и документации восточноевропейского еврейства, Еврейский университет в Иерусалиме, 1988. – Т.4. – С. 598–603.
12. Кудряченко А.І., Кулінич І.М., Хохлочов В.В. Вихідці з німецьких земель на теренах України: минуле та сьогодні. – К., 1995.
13. Лаптев Ю.Н. Немцы Крыма: история и современность // КЛИО. Научно-популярный исторический журнал для детей, юношества и педагогов. – № 1–4 (4). – Симферополь, 1998. – С. 30–34.
14. Микаелян В.А. На крымской земле. – Ереван: Айастан, 1974. – 211 с.
15. Микаэлян В. История крымских армян. – К.: ООО «Энергия плюс», 2004. – 224 с.
16. Наулко Вс. Хто і відколи живе в Україні. – К.: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1995. – 96 с.
17. Немцы в Крыму. Очерки истории и культуры / Сост. Ю.Н. Лаптев. – Симферополь: Таврия-Плюс, 2000.
18. Этноты Крыма // www.crimea.edu/crimea/ethnos.
19. Караимская народная энциклопедия. – Т.1–8. – М.: ОНТИ Пушкин. науч. центра РАН, 1995–2007.
20. Потехин В.Е., Потехин Д.В. Крым многонациональный. – Севастополь, 2001. – 240 с.
21. Полканов Ю.А. Караи – крымские караимы – турки. История. Этнография. Культура. – Симферополь, 1997. – 149 с.

Загальну характеристику етнічних ЗМІ пострадянського простору здійснено в роботах Р. Овсепяна¹²⁷, який відмітив спільні особливості періодичної преси національних регіонів Російської Федерації, В. Малькової¹²⁸, яка досліджує роль ЗМІ в міжнаціональних стосунках і формуванні етнічних стереотипів у населення Росії й інших країн колишнього СРСР, Н. Кондакової¹²⁹, яка вивчає основні тенденції розвитку "різномовної преси Росії", В. Цвіка¹³⁰, який аналізує діалектичну взаємодію національного і міжнаціонального у ЗМІ, зокрема, мовні, візуальні, інтегративні якості національних інформаційних систем тощо.

Кузнецов И.В., Есин Б.И. Триста лет отечественной журналистики (1702–2002). – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2002. – 224 с.; Кузнецов И.В., Иванова Р.А. Журналистика в годы Великой Отечественной войны // Вестн. Моск. ун-та. Серия «Журналистика». – 1985. – № 6. – С. 3–10; Кузнецов И.В., Мишуриц А.Л. История партийной и советской журналистики: Учеб.-метод. пособие для студентов-заочников факультетов и отделений журналистики гос. ун-тов. – Изд. 6-е, испр. и доп. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979. – 112 с.

¹¹⁷ Животко А. Історія української преси. – К.: Наша культура і наука, 1999. – 368 с.

¹¹⁸ Романюк М.М. Українська періодика: історія і сучасність. – Львів, 1995. – 289 с.

¹¹⁹ Федченко П. Матеріали з історії української журналістики. – К., 1959.

¹²⁰ Крупський І.В. Національно-патріотична журналістика України (друга пол. XIX – перша чверть XX ст.). – Львів: Світ, 1995. – 184 с.

¹²¹ Сидоренко Н. Гасло національної свідомості в українській пресі Росії початку XX ст. // Вісник Київського університету. Серія: журналістика. – К., 1993. – С. 20–30; Сидоренко Н. Національно-духовне самоствердження: у 3 ч. Ч.І. Українська преса періоду Першої світової війни. – К., 2000. – 200 с.; Ч.2. Українська преса інтернованих армій та цивільної еміграції (Польща, Чехія, Румунія, Єгипет, 1919–1924). – К., 2000. – 262 с.; Ч.3. Національні часописи у "таборовому просторі" Європи після завершення Другої світової війни (Італія, Великобританія, Німеччина, Австрія, 1945–1950). – К., 2000. – 160 с.; Сидоренко Н.М. Національне "я" у традиції української періодики // Національна ідея та національна своєрідність у засобах масової інформації: Асиміляція чи інтеграція в багатонаціональні суспільства Центрально-Східної Європи. Матеріали "крутого столу", Київ, 20–22 грудня 1996 р. – К., 1997. – С. 59–63.

¹²² Сидоренко О.І. Нездійшені видання: Анотований покажчик нереалізованих проєктів українськомовних видань кінця XIX – початку XX ст. – К., 1989. – 73 с.

¹²³ Михайлин І. Історія української журналістики XIX століття: Підручник. – К.: Центр навчальної літератури, 2003. – 720 с.; Михайлин І. Історія української журналістики: Період становлення: від журналістики в Україні до української журналістики. Підручник. – 3-є вид., доп. і поліп. – Харків: Прапор, 2004. – 320 с.

¹²⁴ Мухомела О. Гірка правда історії // Українська журналістика: вчора, сьогодні, завтра. – К., 1996. – С.5–47.

¹²⁵ Качкан В.А. Хай святиться ім'я твоє: У 4 кн. – Кн.1. Галицькі просвітницькі діячі, письменники, вчені – вихідці із священницьких родин. – Чернівці, 1994; Кн.2. Студії з історії української літератури XIX – XX ст. – Коломия, 1996; Кн.3. Українознавство та пресологія (XIX – перша половина XX ст.). – Львів, 1998; Кн.4. Історія української літератури і культури в персоналіях (XIX – перша половина XX ст.). – Івано-Франківськ, 2000.

¹²⁶ Тимощик М. Її величність – книга. Видавнича справа у Київському університеті. – К.: "Наша культура і наука", 1999. – 308 с.

¹²⁷ Овсепян Р. История новейшей отечественной журналистики / Под ред. Я. Засурского // http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Gurn/Ovsep.

¹²⁸ Малькова В.К. «Не допускается разжигания межнациональной розни...»: книга об этнической журналистике. Из опыта анализа российской прессы. – М.: Academia, 2005. – 228 с.; Малькова В.К. Москва- многокультурный мегаполис. – М., 2004. – 216 с.; Малькова В.К. Остановитесь! Оплянитесь! К вопросу об этнической толерантности и конфликтности в российской прессе. – М.: Изд-во Рос. Ун-та дружбы народов, 2002. – 172 с.; Малькова В.К. Республиканская пресса России: новая этно-национальная идеология // <http://old.iea.ras.ru/Russian/publications/>

При визначенні кола кримських етнічних видань радянських часів ми спиралися на дані бібліографічних покажчиків "Периодическая печать СССР. 1917-1949: Библиографический указатель" (Вып. 1-10)¹³¹, "Периодическая печать СССР. 1917-1949: Журналы, труды и бюллетени. Сводные указатели"¹³² і "Газеты СССР. 1917-1960"¹³³.

Нами було також використано статистичні матеріали про кількість, етнічний і мовний склад населення Криму за результатами переписів 1897, 1926, 1959, 1989¹³⁴ і 2001¹³⁵ років, історичними дослідженнями¹³⁶, публікаціями у самих етнічних виданнях: "К статистике караимов (по переписи 1897 г.)"¹³⁷ "Статистические сведения о числе караимов в Крыму в 1921г. и в 1926 г."¹³⁸, - та енциклопедіях¹³⁹.

У процесі оцінки можливостей розвитку кримської етнічної преси на сучасному етапі ми спиралися на такі нормативно-правові документи, як Конституція України (1996), Конституція Автономної Республіки Крим (1998), Декларація прав національностей України (1991), Закон України "Про національні меншини в Україні" (1992), Закон України "Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні" (1992), Закон України "Про інформацію" (1992), Закон України "Про інформаційні агентства" (1995), Закон Української РСР "Про мови в Українській РСР" (1989), "Основи законодавства України про культуру" (1992), Закон України "Про видавничу справу" (1997), Закон України "Про телебачення і радіомовлення" (1993), Закон

applied/103.html.; Малькова В.К. Российская пресса и проблемы этнической толерантности и конфликтности // Российская пресса в поликультурном обществе. - М., 2002. - С. 158 - 159; Малькова В.К. Этнические аспекты журналистики: из опыта анализа российской прессы. - М.: Информполиграф, 2004. - 278 с.

¹²⁹ Кондакова Н. Разноязычная пресса России // Пресса и этническая толерантность: Пособие для журналистов. - М., 2000. - С.16 - 20.

¹³⁰ Цвик В.Л. Национальная идентификация телеканалов в эпоху глобализации // Вісник Дніпропетровського університету. - Вип. 6. - Літературознавство. Журналістика. - 2003. - С. 9-15.

¹³¹ Периодическая печать СССР. 1917-1949: Библиогр. указ. - Вып. 1-10. Журналы, труды и бюллетени по общественно-политическим и социально-экономическим вопросам. - М.: Изд-во Всесоюз. кн. палаты, 1955-1963.

¹³² Периодическая печать СССР. 1917-1949: Журн., тр. и бюл. Сводные указатели. - М.: Изд-во Всесоюз. кн. палаты, 1963. - 864 с.

¹³³ Газеты СССР. 1917-1960: Библиогр. спр-к. - В 5 т. - М.: Книга, 1976.

¹³⁴ Чорний С. Национальний склад населення України в ХХ сторіччі. Довідник.-К.: ДНВП «Картографія», 2001 // <http://etno.iatp.org.ua/nsklad>.

¹³⁵ Всеукраїнський перепис населення 2001 [мови] // <http://ukrcensus.gov.ua/rus/results/general/language/crimea>; Всеукраїнський перепис населення 2001 [нації] // <http://ukrcensus.gov.ua/rus/results/general/nationality/crimea>.

¹³⁶ Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма. - Ч. II. - Симферополь: Крымиздат, 1957. - 303 с.

¹³⁷ К статистике караимов (по переписи 1897 г.) // Караимская жизнь. - 1911. - № 1 (июнь). - С. 30-31.

¹³⁸ Статистические сведения о числе караимов в Крыму в 1921 и в 1926 г. // Визьм Йол (Наш путь): Издание Крымского объединения караимских общин. - Симферополь, 1927. - С. 95.

¹³⁹ Караимы // Энциклопедичний словник бр. О. та І. Гранат. - М., 1910-1948. - Т. 23. - С. 446.

- організувати свій етнос для досягнення культурних, економічних (національний бізнес, формування національної економічної еліти) і соціально-політичних цілей.

Зрозуміло, що функції видань національних меншин будуть значно вужчими, бо перед ними - російськими, білоруськими, вірменськими, болгарськими і т.п. ЗМІ - не стоять завдання розвитку рідної мови і культури, поширення інформації про свій етнос на міжнародному рівні - і не повинні стояти: вони вирішуються на території відповідно Росії, Білорусії, Вірменії, Болгарії і т.д. Суспільне значення цих ЗМІ полягає в тому, щоб:

- займатися культурним розвитком членів національних товариств, залучати їх до вивчення національної мови, національного минулого, національної культури, релігійних обрядів і, таким чином, об'єднувати членів своєї національної громади;

- пропагувати досягнення країни-метрополії етносу;

- виступати посередником у відносинах України зі своєю історичною батьківщиною, сприяти поліпшенню цих відносин.

Однак ЗМІ і корінних народів, і національних меншин мають спільні дуже важливі суспільні функції:

- сприяти розвитку цивілізованого, демократичного, толерантного підходу до національного питання в Україні, знайомити читачів певного національного кола з культурою народів, які живуть поряд;

- віддзеркалювати ті чи інші суспільно-політичні події з погляду цінностей певного етносу;

- привертати увагу влади і громадськості до проблем, пов'язаних із розвитком національних товариств, інформувати суспільство про внутрішнє життя, внутрішні події кожної національної громади.

Контрольні запитання

1. Назвіть основні групи джерел з історії преси етносів Криму.
2. Національне питання в Російській імперії і СРСР: погляд з позицій демократичної України і сучасного світового досвіду.
3. Якими основними нормативно-правовими документами регулюється діяльність етнічних ЗМІ?
4. Назвіть основні місця зберігання кримських етнічних видань минулого.
5. Основні елементи сучасної етносоціальної структури суспільства України.
6. Поняття корінних народів. Корінні народи Криму.
7. Етнічне відродження та його риси.
8. Що таке "етнічна преса"?
9. Поняття "картини світу".
10. Основні завдання преси національних меншин і корінних народів: що в них спільного і чим вони відрізняються?

І саме етнічна преса має можливість допомогти цьому розумінню: ознайомити суспільство не тільки з національною культурою репрезентованого нею етносу, а й з його специфічним поглядом на світ, його "картиною світу". Показуючи свій етнос зсередини: його уявлення про себе, про світ і про свої дії, етнічна преса вчить суспільство поважати його "відмінності", його власну ієрархію цінностей, і у такий спосіб сприяє взаєморозумінню між народами і діалогові культур.

А втім, демонструючи суспільству свій погляд на його проблеми, етнічна преса дає йому унікальну можливість "набуття додаткового зору", погляду на себе з точки зору іншої культури, іншої традиції, інших цінностей.

Зараз журналісти і журналістикознавці для позначення преси корінних народів, національних меншин і представників окремих етносів користуються єдиним терміном "етнічна преса". На нашу думку, це не зовсім правильно, оскільки завдання етнічних видань прямо залежать від статусу представлених ними етносів: неможливо вимагати від преси діаспори якогось народу (а тим більше від преси окремих представників якогось етносу, якщо це явище взагалі може повноцінно існувати) того ж, що від видань корінних народів, культура яких може розвиватися і розвивається тільки на даній території і ніде в іншому місці. Доречнішим було б, говорячи про функції і завдання етнічних видань, відповідно до ст. 11, п.3; 92, п.3; 119 Конституції України, враховувати їх етнічний статус: або це видання корінного (автохтонного) народу, або видання національної меншини.

Із цього погляду роль видань корінних народів буде найбільш відповідальною. Кримські етнічні ЗМІ цих народів (кримських татар, караїмів і кримчаків), які сформувалися на кримській землі і не мають метрополій за межами України, повинні стати одним з головних засобів поширення інформації про їхнє життя:

- допомагати репрезентації свого етносу як на державному, так і на міжнародному рівні, прагнучи бути максимально дійовими в розв'язанні його проблем і в пропаганді його досягнень; використовувати в рамках цієї репрезентації державну і міжнародну мови, а також мови міжнаціонального спілкування;

- розкривати процеси національного відродження;

- у рамках культурного відродження сприяти розвитку національної культури і національної мови за допомогою публікації матеріалів цією мовою;

- допомагати відновленню деідеологізованої національної історії і, таким чином, відродженню національної спільної історичної пам'яті;

- сприяти вихованню молодого покоління представників свого етносу в дусі історичної наступності і дбайливого ставлення до національних цінностей;

України "Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальної захист журналістів" (1997), Закон України "Про правовий статус іноземців" (1994), Закон України "Про біженців" (1993), "Про місцеве самоврядування в Україні" (1997), Концепція державної етнонаціональної політики України (Розвиток українського етносу та національних меншин) (проект), Рамкова конвенція про захист національних меншин (1995), Європейська хартія регіональних мов або мов меншин (1992), Рекомендація 1255 (1995) про захист прав національних меншин (1995), Положення рекомендації 1201 (1993) про національні меншини, що можуть бути включеними до додаткового протоколу про культурні права, Конвенція про корінні народи і народи, що ведуть плеємінний спосіб життя в незалежних країнах (Конвенція 169) (1989), Загальна декларація прав людини (1948), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966), Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1965), Конвенція про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього (1948), Декларація про расу і расові забобони (1978), Декларація принципів толерантності (1995), Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин (1992), Декларація ООН про права корінних народів (2007).

Важливим джерелом відомостей з питань утворення і розвитку етнічної преси Криму є документи, матеріали і періодичні друковані видання, що зберігаються в Державному архіві Автономної Республіки Крим (ДААРК): Ф. 26 (Канцелярія Таврійського губернатора) – документи про відкриття і функціонування газет і журналів; Ф. 241 (Караїмське Духовне Правління) – справи 9 (щодо видання "Известий Таврического и Одесского Караимского Духовного Правления") і 1230 (судова справа щодо звинувачень С.М. Шапшалом видавців журналу "Караимская жизнь" В. І. Сінані та С. С. Раєцького у наклепі); Ф. Р-999 (Міністерство внутрішніх справ Кримського крайового уряду); Ф. Р-1000 (Рада Міністрів Кримського крайового уряду); Ф. Р-2235 (Таврійське губернське правління) – відомості про відкриття (закриття) видань, інформаційну політику, цензуру тощо; Ф. Р-663 (Центральний виконавчий комітет рад робітничих, селянських, червоноармійських і червонофлотських депутатів Кримської АРСР) – загальні відомості щодо виходу друком газет і журналів та роботи з нацменшинами; Ф. П.-156 (справи Кримської комісії з історії Великої Вітчизняної війни) – інформація про роботу мусульманських комітетів та їхніх представників у період окупації, збірки матеріалів німецького відділу пропаганди для радіопередач на окупаційній території і для редакцій окупаційних газет; Ф. 1 (документальні матеріали Кримського обкому КП) – інформація про роботу обкому

серед представників нацменшин, партійне керівництво пресою, анти-релігійні заходи (у тому числі й у ЗМК) та ін.

Проте головним постачальником інформації про етнічну пресу Криму залишаються самі видання. Основна маса кримських етнічних видань зберігається у Російській національній бібліотеці (РНБ) (Санкт-Петербург) і Російській державній бібліотеці (Москва).

Окремі етнічні видання народів Криму зберігаються у Вібліотеці Російської Академії наук (БАН) (Санкт-Петербург), Республіканській кримськотатарській бібліотеці ім. І. Гаспринського, бібліотеці Кримського республіканського краєзнавчого музею "Таврика", Державному архіві АРК, бібліотеці "Гудаїка" Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (Київ), Караїмському історико-етнографічному центрі (м. Євпаторія), архіві Ісмаїла Отара (Туреччина, Стамбул), бібліотеці Хаккі Тарика (Туреччина), Паризькій бібліотеці та інших архівних і музейних сховищах. Провідною проблемою джерелознавства у цій сфері залишається залучення до наукового обігу тих видань минулого, які були вивезені за кордон і зараз зберігаються у приватних колекціях.

Незважаючи на велику суспільно-політичну роль явища етнічної преси, сьогодні його не можна назвати повністю вивченим. Довгий час у погоні за науково-технічним прогресом і з метою глобалізації вчені відсували проблему національного як щось другорядне. Крім того, в СРСР національне питання завжди поступалося місцем питанням класовому і інтернаціональному.

Історія розвитку у різноманітних суспільно-політичних умовах етнічної періодики такого споконвічно багатонаціонального регіону, як Крим, є саме тим матеріалом, на якому, по-перше, можна перевірити життєздатність будь-якої гіпотези у сфері етнічної преси, а по-друге, саме цей матеріал як ніякий інший є плідним ґрунтом для утворення нових теорій.

Так, у сучасній етносоціальній структурі суспільства України вчені виділяють такі елементи, як

- 1) український етнос (українська етнонація);
- 2) етнічні групи з невизначеним статусом (корінні народи) – "автохтонні етнічні спільноти, які історично склалися і проживають на сучасній території України, становлять етнічну меншість у складі її населення і не мають за її межами власної державності"¹⁴⁰;
- 3) національні меншини – "групи населення, які відрізняються від основної групи населення своїм етнічним походженням, чи то своєю національністю, чи то своєю мовою, чи то своєю релігією; за

¹⁴⁰ Концепція Державної етнонаціональної політики України (Розвиток українського етносу та національних меншин) // Освіта. – 1996. – 22 травня. – С. 10-11.

іноземними мовами: у Татарстані і Башкортостані – англійською, турецькою, у Чеченській Республіці Ічкерія – арабською¹⁵⁴.

Всі ці факти свідчать про те, що мова періодичного видання не може бути універсальним класифікатором його приналежності до етнічної преси.

Етнічна преса спрямована на висвітлення життя національних меншин, їх взаємодії між собою, з одного боку, і з титульним етносом – з іншого. Вона інформує владу про проблеми своєї меншини і у такий спосіб дає можливість вчасно на них прореагувати, запобігаючи проявам суспільного невдоволення.

Головне завдання етнічної преси – відображати національне самоусвідомлення, національну самобутність, національні інтереси репрезентованого нею етносу, і чим повнішим буде це відображення, тим більш успішним можна визнати те чи інше національне видання.

Сьогодні вже ні в кого не викликає сумнівів, що це відображення буде відмінним серед загальноновживаного у суспільстві в цілому. Ще у 1950-ті рр. XX століття Р. Редфілдом було вжито термін "картина світу" (world-view), під яким розумілося бачення світобудови, характерне для того чи іншого народу, уявлення членів суспільства про самих себе і про свої дії, свою активність у світі¹⁵⁵.

Сучасні етнологи, етнопсихологи, етнолінгвісти визнають, що всі народи вимовляють одні й ті ж слова: "Бог", "час", "свобода", але розуміють під ними різні й навіть протилежні речі. "Як можуть бути однаковими уявлення, наприклад, про "свободу" в англійця, – пише Г. Гачев, – який датує традицію особистих громадянських свобод ще з "Великої хартії вільностей" XIII ст. і для якого "свобода" означає selfmadeness, самобудову і самовідповідальність, стриманість і самоприборкування, здатність володіти собою й умовами свого існування, – і в росіянина, який щойно вийшов із патерналістських режимів імперії і соціалізму і який може розуміти свободу перш за все як розв'язання усіх зовнішніх уз, як волю вільному і що тепер усе дозволено..."¹⁵⁶.

Із цього випливає, що для того, аби вивчати культуру, треба, виходячи з "презумпції нерозуміння" (Г. Гачев), подивитися на неї очима її носія і побачити очевидні для нього значення різних її елементів, побачити зв'язки між її елементами так, як бачить їх він. Дослідник повинен навчитися говорити про культуру в тих категоріях, з тими акцентами, у тій послідовності, як це робить сам носій культури.

¹⁵⁴ Халилова Л. «Ветер перемен» города на Нева: [Конференция, посвященная освещению этнических проблем в СМИ] // Голос Крѣма. – 2000. – 14 июля. – № 29. – С. 4.

¹⁵⁵ Redfield R. The Little Community Viewpoints for the Study of a Human whole. – Uppsala and Stockholm: Almqvist and Wiksells, 1955.

¹⁵⁶ Гачев Г. Национальные образы мира. – Курс лекций. – М.: Academia, 1998. – С. 14.

1930-х не тільки ніяк не відчувається, а навіть складається проти-лежне враження: ані привітань із релігійними святами, ані релігій-них рубрик тощо. Тобто ця преса, залишаючись національномовною, перестала бути у повному розумінні етнічною.

Класово-інтернаціональна система етнічних видань (тобто видань національною мовою) не могла викликати заперечень у Радянсько-му Союзі 1930-х рр., але породила опозицію на Заході.

А.Д. Лоу, фахівець з національного питання Колумбійського ун-верситету, писав у журналі "The Russian Review": "Досить важко уявити собі культурну розмаїтість, коли всі національні культури є "соціалістичними за змістом" і коли, як стверджується, на них впливають праці інтернаціонального характеру, тоді "культурна роз-маїтість" в основному зводиться до суто мовної розмаїтості, а "скар-би" окремих національних культур насправді топляться в морі "соці-алізму" й "інтернаціоналізму"¹⁵¹.

З ним погоджувався Е. Гудмен, який стверджував, що така сис-тема "розрахована на визначення меж подальшого розвитку націо-нальних особливостей шляхом досягнення стандартизації ідеологі-чного змісту кожної культури"¹⁵².

Вільше того, як преса, що "репрезентує інтереси етнічних інсти-тутів і функціонує під їхньою егідою або від їхнього імені"¹⁵³, етніч-на преса навіть буде зацікавлена в тому, щоб подавати інформацію про життя свого етносу, його історію, традиції для якомога ширшого кола читачів. Сьогодні, коли в міжнародній політиці глобалізація перемагає тенденцію до національної самоізоляції, для багатьох етні-чних громад усього світу на сьогоднішній час характерним є праг-нення прилучитися через свою пресу до міжнародного життя. І в цьому випадку етнічна преса може послуговуватись як державною, так і міжнародними мовами.

У сусідній Росії етнічна преса активно представляє інтереси своїх етносів на міжнародному рівні: татарський Пен-центр увійшов до всесвітньої асоціації письменників і проголосив своїм головним зав-данням виведення татарської національної літератури і культури на міжнародну арену, цій же меті підпорядкована й ідея переведен-ня татарської писемності з кирилиці на латиницю, суттєвим досяг-ненням є і видання етнічних газет та журналів, поряд з російською,

¹⁵¹ Low A.D. Soviet Nationality Policy and the New Program of the Communist Party of the Soviet Union // The Russian Review. - Vol. 22. - No. 1 (Jan., 1963). - P. 17.

¹⁵² Goodman E.R. The Soviet Design for a World State. - New York: Columbia Univ. Press, 1960. - P. 266.

¹⁵³ Суглобін С. Преса етнічна // Етнічний довідник. - У 3-х ч. - Ч. 1. - К.: Видавництво УАННП "Фенікс", 1997. - С. 109-110.

своєю кількістю поступаються основній групі населення; не займа-ють домінуючу позицію в країні; демонструють бажання зберігати свою самобутність і свою культуру, традиції, релігію чи мову; не скла-даються з недавніх іммігрантів або біженців; мають глибоке коріння в країні проживання (як правило, громадяни цієї країни)¹⁴¹, ці гру-пи населення також мають включати "достатню кількість індивідів, котрі усвідомлюють себе їх членами і здатні репродукувати свою самобутність через участь у діяльності етнічних організацій, художніх колективів, створення умов для збереження і розвитку своєї мови тощо"¹⁴². Зараз нормативно-правова база України дає можливість зараховувати до меншин представників практично всіх нетитульних етносів, які нині мешкають в Україні. Як зазначають етносоціологи В. Євтух і В. Трошинський, дискусії останніх років, аналіз прав на-ціональних меншин в інших поліетнічних країнах спонукають до чіткішого визначення критеріїв, за якими представників тих чи інших етносів можна було б зараховувати до національних меншин - беру-чи до уваги їх кількісний склад, тривалість проживання на даній території тощо¹⁴³;

4) представники окремих етносів (групи представників етносів (2-3 тис. осіб) і окремі представники етносів) - "інші громадяни України неукраїнського етнічного походження, які не відповідають визначеним критеріям"¹⁴⁴.

Ця структура повністю зберігається по відносно АРК, на території якої, за даними Всеукраїнського перепису населення, у 2001 р. мешка-ли українці - представники української етноїції (24,4 % населення), корінні народи кримських татар (12,1 %), караїмів (671 особа), крим-чаків (204 особи), національні меншини, з яких найчисленнішою є російська (58,5 %), а також представники окремих етносів.

На початку 1990-х рр., у зв'язку з утворенням незалежної Ук-раїнської держави, її суспільство стикнулося із явищем етнічного відродження, яке притаманне як титульному українському етносу, так і національним меншинам на території України. Етнічний ре-несанс - це "процес, пов'язаний з активізацією зацікавленості широ-ких мас того чи іншого народу у пізнанні власної історії, культури, побуту, традицій, з підвищенням прагненням до відтворення у різних формах (через етнічні організації, культурно-мистецьку діяльність, сім'ю, наукові та просвітницькі товариства) своєї самобутності, зав-

¹⁴¹ Capotorty F. Study on the rights of persons belonging to ethnic, religious and linguistic minorities. - New York, 1979. - P. 96.

¹⁴² Євтух В.В., Трошинський В.П., Галушко К.Ю., Чернова К.О. Етнічнонаціональна структура українського суспільства / Довідник. - К.: Наукова думка, 2004. - С. 6.

¹⁴³ Там само. - С. 5.

¹⁴⁴ Там само. - С. 6.

дяки якій той чи інший народ, та чи інша людська спільнота вирізняється у політичному середовищі”¹⁴⁵.

Як зазначають українські етносціологи, на рівні національних меншин етнічне відродження проявляється в інтенсивному пробудженні етнічної самосвідомості і прагненні до відродження етнічної самобутності, у пошуках шляхів до активної участі у суспільно-політичних процесах¹⁴⁶. Рисами етнічного відродження національних меншин є утворення етнічних товариств, діяльність етнічних художньо-мистецьких колективів, функціонування шкіл із навчанням етнічними мовами, видання літератури мовами національних меншин, нарешті, діяльність етнічних ЗМІ.

Свої відмінності процеси етнічного відродження мають у середовищі корінних народів Криму. Кримськотатарський народ відзначається високим ступенем національної консолідації і політизації, має свій координуючий орган (Меджліс кримськотатарського народу), є представленим в органах місцевого самоврядування. Лідери кримськотатарського руху не погоджуються вважати свій народ національною меншиною і вимагають його офіційного визнання корінним народом, а також ведуть боротьбу за відновлення на всій території Криму кримськотатарської національної державності.

Кримські караїми і кримчаки через свою нечисленність і практично повну втрату національних мов як мов спілкування у своєму середовищі зосереджені на зберіганні історичної пам’яті про свій етнос, пам’яток своєї історії і культури.

Виходячи з активізації процесів етнічного відродження, у сучасній науковій парадигмі питання національного розмаїття світу, його поліваріативності виступає на перший план, адже воно передбачає толерантний підхід до всіх існуючих етнічних культур, усіх національних образів всесвіту. Саме це визнання єдності у розмаїтті визнається вченими і політиками запорукою миру на нашій багатостраждальній планеті. Тому явищу етнічної преси і державою, і її національними товариствами, і вченими приділяється все більше уваги.

Терміном “етнічна преса” журналісти і науковці послуговуються для визначення преси недержавних (нетитульних) етносів якоїсь країни: корінних народів і національних меншин. С. Суглобін вважає етнічною пресою, що “представляє інтереси етнічних інститутів та функціонує під їхньою егідою або від їхнього імені, тобто залежно від організації етнічних груп (спільнот)”¹⁴⁷, деякі інші дослідники –

¹⁴⁵ Євтух В.Б., Трошинський В.П., Галушко К.Ю. та ін. Етносціологія: терміни та поняття. Навчальний посібник. – К.: Видавництво УАННП “Фенікс”, 2003. – С. 125-126.

¹⁴⁶ Там само. – С. 128.

¹⁴⁷ Суглобін С. Преса етнічна // Етнічний довідник. – У 3-х ч. – Ч. 1. – К.: Видавництво УАННП “Фенікс”, 1997. – С. 109-110.

“періодичні видання, котрі у переважній більшості є друкованими органами організацій етнічних спільнот або ж періодичні (неперіодичні) видання, основною тематикою яких є інформація про етнічні спільноти, проблеми етнонаціонального розвитку поліетнічної країни й переважна більшість матеріалів у яких друкується етнічними мовами”¹⁴⁸.

На нашу думку, має сенс об’єднати першу і другу точки зору і дати таке визначення: етнічна преса – це преса, яка репрезентує етнічні організації (спільноти) та (або) дає інформацію про них і проблеми етнонаціонального розвитку.

Вченими неодноразово здійснювалися й спроби дати визначення етнічній пресі за мовним принципом. Наприклад, російська дослідниця Н. Кондакова теж відносить до етнічної преси всі видання, які виходять у РФ мовами недержавних етносів¹⁴⁹. Можливо, для Росії таке визначення і має певний сенс, але, з огляду на наслідки тотальної русифікації, за таким визначенням переважну більшість кримських (і навіть східноукраїнських) загальнополітичних видань можна було б визнати “етнічними”, бо вони виходять недержавною російською мовою.

З іншого боку, в кримській історії були періоди, коли видання національними мовами далеко не повністю відбивали інтереси представлених етносів. Приклад того – “етнічна” преса Кримської АРСР 1930-х рр. кримськотатарською, німецькою мовами та їдиш, яка за самою своєю суттю була узагальнено-радянською, відображала інтереси окремих осередків партії, а не свою національну сутність. Так, кримські татари завжди дуже сумлінно ставилися до релігії, пов’язаних з нею традицій та обрядів. Матеріали про антирелігійну пропаганду кримського обкому партії є красномовними свідками того, як у відповідь на намагання партії періоду тоталітаризму викреслити із народної свідомості навіть згадку про релігію та її обрядовість, кримські татари, серед яких були й перші особи районних владних установ, “кращі стахановці”, зберігали релігійні традиції предків: дотримувалися урази, робили своїм синам суннат-обрізання, під час релігійних обрядів користувалися Кораном тощо¹⁵⁰.

Але це прагнення кримських татар зберегти свої національно-релігійні обряди у кримськотатарських обласних і районних газетах

¹⁴⁸ Євтух В.Б., Трошинський В.П., Галушко К.Ю. та ін. Етносціологія: терміни та поняття. Навчальний посібник. – К.: Видавництво УАННП “Фенікс”, 2003. – С. 204.

¹⁴⁹ Кондакова Н. Разноязычная пресса России // Пресса и этническая толерантность: Пособие для журналистов. – М., 2000. – С.16 – 20.

¹⁵⁰ Документальные материалы о работе школ и вузов, редакций газеты «Красный Крым», «Кызыл Крым» и районных газет, об антирелигиозной пропаганде // ДААРК. – Ф. 1. – Оп.1. – Спр. 2015. – Арк. 57-58.

"Переводчик" відзначив на своїх шпальтах і 100-річчя від дня смерті видатного російського комедіографа Фонвізіна. Зазначаючи, що його твори мали велике виховне значення, газета пропонувала: "Бажано було б, щоб його "Недоросток" був перекладений на татарську мову. Для нашого суспільства фонвізінський сміх як раз впору і є сучасним. Наші беки, князі, хануми, сміючись, навчилися б багато чого"⁶³.

На честь 100-річчя від дня народження О.С. Пушкіна "Терджиманом" було випущено спеціальний додаток із портретом поета і малюнками бахчисарайського "Фонтана сліз" і частини палацу, а також підрядковим перекладом на кримськотатарську мову уривка з поеми "Бахчисарайський фонтан"⁶⁴.

У матеріалі, присвяченому О.С. Пушкіну, І. Гаспринський наводить свою улюблену думку про те, що поети прикрашають свою рідну землю, але належать всьому людству. Він підкреслює те, що, написавши сто тисяч рядків, Пушкін не написав жодного, який міг би образити яке-небудь плем'я. Редактор "Переводчика" відмічає значну роль, яку відіграла у творах Пушкіна кримська і взагалі орієнтальна тема, і закликає своїх співвітчизників, російських мусульман, ушанувати великого російського поета, знати, читати і розуміти його чудові твори.

5 червня 1899 р. в інформації газети повідомляється про переклад Османом Акчокракли на кримськотатарську мову "бахчисарайської" поеми Пушкіна і його "Талісману". Відмічаючи достоїнства перекладу, редакція із задоволенням констатувала намагання кримських татар брати участь у загальноросійському культурному житті (у номері від 14 травня 1903 р. "Переводчик" надрукував переклад О.А. Акчокракли ще одного пушкінського вірша – "Бажання").

На жаль, інтернаціоналізм І. Гаспринського і його прагнення розглядати кожен національний культуру як частину загальнолюдської скарбниці не були зрозумілі російському чиновництву, яке навіть у прозорому і толерантному матеріалі про 100-річчя від дня народження О. Пушкіна побачило сліди панісламізму і тенденційності⁶⁵.

27 квітня газета повідомила про кончину І.К. Айвазовського, а в наступному номері у некролозі "Пам'яті І.К. Айвазовського" редакція навела віршоване послання феодосійця Оджа-Мемет Ефенді, присвячене видатному російському і вірменському художникові та громадському діячеві: "Слава його таланту розлилася по світу і багато

⁶³ 1-го декабра вся Россия... // Терджиман. – 1892. – 10 декабра.

⁶⁴ Александр Сергеевич Пушкин // Терджиман. – 1899. – № 19. – 26 мая.

⁶⁵ Керимов И.А. Гаспринский и его «джанлы» тарихи 1883-1914 [Живая история Гаспринского. По материалам газеты «Терджиман» 1883-1914 гг.]. – Симферополь: Тарпан, 1999. – С. 313-315.

казькими провінціями, так і з Туреччиною та Персією, отже, він міг би слугувати своєрідним центром поширення вірменської просвіти.

Багатомовність журналу, а також широчінь географічних кордонів вірменської діаспори (спюрка) сприяли тому, що "Голуб Масіса" розповсюджувався як у багатьох містах російської імперії (крім кримських, у Петербург, Москву, Єреван, Одесу, Львів), так і за її межами (у Париж, Венецію). Передплата на видання приймалася у Феодосії, Тифлісі, Константинополі, передплатна ціна за рік становила 8 руб. (окремо вірменської частини – 6 руб., російсько-французької – 4 руб.).

Однак плідна діяльність Г. Айвазовського викликала не тільки вдячність вірменської спільноти, але й інтриги заздрисників. Через них архієпископ був змушений відійти від справ, а після цього припинили своє існування і всі його дітища: у 1865 р. через брак коштів було припинено випуск журналу, а в 1871 р. було закрито Халібовське училище і друкарню при ньому.

До 1860-х років відноситься і початок розвитку караїмської журналістики. У той час в Одесі виник невеликий караїмський літературний гурток, представниками якого були такі відомі караїмські громадські діячі, як І. Ерак, І. Казас, І. Шамаш, А. Мічрі, що належали до так званої партії "кара-сакал" (тобто "чорнобородих" (молодих)). Ця партія протиставляла себе літнім членам общини – "ак-сакалам" ("білобородим"), яким не подобалося впровадження у життя нововведень, що сприймалися ними як віровідступництво. У свою чергу, молоді у злих епіграмах висміювали відсталі погляди старих на громадське життя. Караїмська молодь довгий час (1864-1872) видавала рукописний журнал "Давул" ("Барабан"), з незмінним епіграфом на кожному номері: "Англаяна сиври синек саз, англамаяна давул – зурна аз", тобто "Тому, хто розуміє, і комар – музика, а тому, хто не розуміє – й барабана з дудкою замало"⁶.

Літературно-публіцистичний гурток "карасакалів" безпосереднім чином вплинув на розвиток караїмських і – ширше – кримських видань. Один із його найактивніших членів, відомий караїмський просвітник, педагог і літератор Ілля Ілліч Казас згодом став редактором приватної загальнокримської газети "Таврида" (1880-1883) і цензором газети І. Гаспринського "Переводчик-Терджиман".

Характерно, що за увесь час свого співробітництва в цьому виданні він не вилучив жодного слова. Звертаючись до І.І. Казаса у 1905 р., після скасування цензури, І. Гаспринський писав: "Дорогий Ілле Іллічу, з цього номера "Терджиман" буде виходити друком без

⁶ Г.С. (С.М. Шапшал). Краткий очерк тюркско-караимской литературы // Известия Караимского Духовного Правления. – 1918. – № 1 (июль). – С. 9.

попередньої цензури. Прощаючись з вами, я не можу не згадати, як 23 роки тому, коли в Криму не знайшлося досвідченого цензора, ви взяли на себе це важке завдання і тим самим дали можливість розвиватися моїй газеті. Не можу не відзначити і того, що, незважаючи на злий наклеп і плітки різного роду русифікаторів, ви за 23 роки жодного разу не вмочили свою ручку в червоне чорнило. Дорогий Ілле Іллічу, зараз, коли кожна письменна людина намагається забути слово "цензор", я вам не тільки від свого імені, але і від усіх читачів мусульманського товариства хочу висловити свою вдячність. Хочу, щоб ви від душі прийняли цю вдячність і жили щасливо ще багато років. Ісмаїл Гаспринський"⁷.

Шляхетну справу І.І. Казаса щодо розвитку національної журналістики корінних народів Криму продовжив його учень і вихованець А.І. Катик, який редагував евпаторійський журнал "Известия Караимского Духовного Правления" (1917-1919).

Саме в газеті І. Казаса "Таврида", до відкриття "Терджимана", І. Гаспринський публікував свої твори, наприклад, під псевдонімом "Маленький мулла" – "Бахчисарайські листи" (I-III)⁸, а також знаменитий трактат "Російське мусульманство. Думки, замітки і спостереження"⁹. У свою чергу, газета "Таврида" з особливою увагою ставилася до висвітлення побуту і проблем освіти кримських татар. Так, практично відразу ж після свого відкриття газета опублікувала спочатку невелику замітку "До питання про освіту кримських татар", а потім (в №19 за 1880 р.) й однойменну статтю автора, який назвався "Татарин". Подаючи останній матеріал, редакція зазначила, що "питання про освіту кримських татар є таким надзвичайно важливим як для них самих, так і для всього краю <...>, що воно не може бути вичерпане однією статтею", а тому вирішила звертатися до нього і надалі¹⁰.

У 1872-1874 рр. традиції кримської вірменської періодичної преси продовжив феодосійський журнал із просвітницькою назвою "Дастіарак" ("Вихователь"). Його редактор Г.Є. Хачіков-Дульветов (Тевлетян), керівник друкарні Вірменської семінарії, відмовився від втручання в "релігійні суперечки" і розмірковувань про політику уряду, аби публікувати статті на теми педагогіки і сільського господарства, охорони здоров'я й історії, знайомити читачів з науковими відомостями і новинами.

⁷ Терджиман. – 1905. – № 101. – 5 грудня.

⁸ Гаспринский И. (Маленький Мулла). Бахчисарайские письма // Таврида. – 1880. – №9. – С.3-4; 1881. – №5. – С.1-2; №7. – С.1-2.

⁹ Гаспринский И. Русское мусульманство. Мысли, заметки и наблюдения // Таврида. – 1881. – №№ 43-47.

¹⁰ Татарин. К вопросу об образовании крымских татар // Таврида. – 1880. – № 19. – С.1.

мусульман – тюркські і нетюркські народи: "Редакція "Терджимана", – зазначалося в номері від 18 січня 1905 р., – має свої підстави друкувати частину газети російською мовою. Ось деякі з них: якщо офіційні розпорядження, нові законоположення друкувати лише татарською мовою, то при необхідності було б незручно посилатися на них або користуватися ними. Якщо доводиться що-небудь виправляти або спростовувати з того, що зустрічається в інших газетах про мусульман, то написане тільки татарською залишалось б невідомим, непоміченим, інакше кажучи, марним. Зрештою, серед мусульман є чимало таких, які тюркської мови не розуміють, як, наприклад, курди, осетини, черкеси і польські татари. Завдяки російській мові частина цих мусульман також може стежити за життям і думками російських мусульман"⁶⁰.

У грудні 1905 р., відмовляючись від дзеркальної композиції видання, Гаспринський все-таки не відмовився від російського відділу і так пояснив своє рішення: "До цього часу, внаслідок особливих умов, значна частина "Терджимана" заповнювалася <...> перекладеним матеріалом для татар. Після 10-річних клопотань нам нещодавно було дозволено виключити цю частину. Указ від 24 листопада ще більше полегшив наше завдання, отже віднині ми будемо вміщувати в нашій газеті російською не застарілі відомості <...>, а більш цікаві вісті з життя та діяльності нашого Сходу. Сподіваємось, що незважаючи на значне скорочення російського відділу газети, відділ цей буде цікавішим і доцільнішим, ніж був раніше"⁶¹.

Своїх читачів газета постійно знайомила з видатними діячами російської культури. Відгукнувшись на смерть І.С. Тургенєва, "Терджиман" писав у некролозі: "Його численні оповідання і романи написані настільки гарною поетичною мовою, в них так багато правди і добра, зрозумілих кожній людині – росіянину чи іноземцеві"⁶². На думку редакції, геніальні діячі культури належать всьому світові – так само, як Тургенєв, належать людству й Хафіз із Сааді, яких не менше поважають і люблять у Європі, ніж в Азії.

Із почуттям глибокої втрати газета повідомила й про смерть Л.М. Толстого, присвятивши цій сумній події публікацію листа Льва Толстого до дружини Софії Андріївни і статтю "Про Льва Толстого". У першому номері газети за 1911 р. І. Гаспринський (молла Аббасмурза Ширинський) сповістив, що від освіченої молоді Криму до могили Толстого був покладений вінок.

⁶⁰ Редакція "Терджимана" имеет свои основания... // Терджиман. – 1905. – № 5. – 18 января.

⁶¹ До сего времени... // Терджиман. – 1905. – № 102. – 9 декабря.

⁶² Некролог // Терджиман. – 1883. – № 17. – 23 сентября.

навчання дівчаток⁵¹, "До проблеми жінок"⁵², "Іслам і права жінки"⁵³, "Про права жінок"⁵⁴, "Знову про права жінок"⁵⁵, "Становище дівчат і жінок у Криму"⁵⁶ та ін. Головною заслугою І. Гаспринського в цій царині стало масове відкриття шкіл для дівчат. Доказом плідності цих зусиль була реакція читачок "Терджимана", відкриті листи яких на тему жіночої освіти неодноразово публікувала газета.

Ідея діалогу культур і міжнаціональної злагоди постійно була присутня на сторінках "Терджимана". Вже у першому номері газети у редакційному зверненні І. Гаспринський так пояснює мету і завдання свого дітища: «Переводчик» ("Терджиман") буде служити в міру сил провідником тверезих, корисних відомостей з культурного життя в середовище мусульман і навпаки знайомити російське середовище з їхнім життям, поглядами і потребами⁵⁷, тобто з моменту заснування газети одним з її найголовніших завдань став саме діалог культур, взаємне знайомство росіян і мусульман з культурою, релігією та побутом одне одного. Можливості для взаєморозуміння І. Гаспринський бачить у традиціях цих народів: "Російський текст співвідноситься зі зворотами тюркської мови і поняттями мусульман щодо святості і серйозності усього друкованого"⁵⁸.

Взаєморозумінню народів слугувала і двомовність "Переводчика-Терджимана": точний переклад його матеріалів на російську мову досі є однією з головних причин найбільшої дослідженості цієї газети з усієї кримськотатарської преси початку ХХ сторіччя. Протиник національної ізоляції, Гаспринський поряд із постійною турботою про створення єдиної для тюркських народів мови підкреслював необхідність вивчення російськими мусульманами державної (російської) і міжнародної (французької) мов. "Кожна людина, – писав він у статті "Державна мова", – якщо дозволяють кошти і обставини, повинна вивчати принаймні три мови, щоб не зустрічати у житті ускладнень і не залежати від сторонньої допомоги. Треба вивчати свою рідну мову, мову тієї держави, де живеш, і по змозі французьку, яку вчать усі народи"⁵⁹.

На думку редактора газети, російська мова виконувала в ній консолідуючу функцію, об'єднуючи мусульман і християн, а серед

⁵¹ Гаспринский И. Процесс обучения девочек // Терджиман. – 1901. – № 26. – 16 июля.

⁵² Гаспринский И. К проблеме женщин // Терджиман. – 1904. – № 88. – 2 ноября.

⁵³ Гаспринский И. Ислам и права женщины // Терджиман. – 1909. – № 35. – 28 августа.

⁵⁴ Гаспринский И. О правах женщин // Терджиман. – 1913. – № 74. – 31 марта.

⁵⁵ Гаспринский И. Опять о правах женщин // Терджиман. – 1913. – № 91. – 23 апреля.

⁵⁶ Гаспринский И. Положение девушек и женщин в Крыму // Терджиман. – 1913. – № 201. – 12 сентября.

⁵⁷ От редакции // Терджиман. – 1883. – № 1. – 10 квітня. – С. 1.

⁵⁸ От редакции // Терджиман. – 1883. – № 1. – 10 квітня. – С. 1.

⁵⁹ Гаспринский И. Государственный язык // Терджиман. – 1891. – № 9. – 28 февраля. – С. 1.

Благонадійність позиції редактора знайшла розуміння в управлінні Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора, і випуск журналу було дозволено. Однак "Дастіараку", як і "Голубові Масіса", не судилося стати довгожителем – на відміну від першої кримськотатарської газети "Терджиман", історія якої нараховує 35 років.

2.1.2. Газета І. Гаспринського «Переводчик-Терджиман» («Terciman»)

Перше кримськотатарське видання, за відомостями Бекіра Чобан-заде, з'явилося у середині ХІХ ст. у м. Ескі-Шехірі (Туреччина)¹¹. В Добруджі (Румунія), де перебувала велика кримськотатарська діаспора, на рубежі ХІХ-ХХ ст. виходили газети кримськотатарською мовою "Dobruca" ("Добруджа") (з 1888 р.), "Sadagat" ("Відданість") (з 1898 р.), "Sarq" ("Схід") (з 1898 р.), "Sada-i-millet" ("Голос нації") (з 1898 р.), "Dobruca sedasé" ("Голос Добруджі") (з 1910 р.) та ін.¹².

Але все це були видання за межами Криму і Російської імперії. Нарешті 10 квітня 1883 р. й у Бахчисараї вийшов друком перший номер газети кримськотатарською і російською мовами "Переводчик-Терджиман".

Випуск газети збігся з початком нового періоду національно-визвольного демократичного руху кримських татар (1880-1905), відзначеного "завзятими пошуками новонародженою татарською інтелігенцією свого шляху, освяченого єдиною для всього народу ідеєю" (перший етап визвольного руху кримських татар, за В. Возгріним, почався після анексії Криму Росією і тривав приблизно до 1880 р., він характеризувався "яскраво вираженою стихійністю, мінливістю і "плутаниною" цільових настанов, відсутністю ідеологічних і політичних центрів і керівництва в цілому"¹³). У цей час під впливом Стамбула і младотурецького руху (проти феодальних пережитків, теократії та ін.) розвивався младотатарський рух Криму, в якому найбільша увага приділялася освіті народу.

Найбільш яскравим представником младотатарського руху і став редактор "Терджимана" – видатний кримськотатарський просвітник Ісмаїл бей Гаспринський, якому довгих чотири роки довелося боротися за право видання газети рідною мовою.

¹¹ Cobanzade B. Qirimtatar edebiyatında qurultaycılıq ve milletçilik. – Baku, 1929. – С. 14.

¹² Керимов И.А. Крымскотатарская периодическая печать довоенного времени // Ученые записки КГИШУ. – 2004. – № 5. – С. 125.

¹³ Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. – М.: Мысль, 1992. – С. 356.

Поступово навколо І. Гаспринського сформувалася група однодумців, до якої входили представники національної інтелігенції, кустарі і ремісники. Найбільш активними її учасниками були С. Байбуртли, В. Муртазаєв, М. Акчурін, Я. Пічакчі, Алі Боданінський¹⁴.

В 1879 р. І. Гаспринський спробував відкрити "періодичний листок" кримськотатарською мовою під назвою "Файдали еглендже" ("Корисна розвага"). У своєму клопотанні до міністра внутрішніх справ Л.С. Макова він так пояснив потребу у національному виданні: "Внаслідок незнання російської мови і грамоти, кримські татари зовсім позбавлені можливості знайомитися з Росією та її життям, так само як і отримати будь-які відомості про покращення й удосконалення у галузях промисловості, землеробства та ін. Крім того, нерідко найнеобхідніші відомості, а іноді й урядові розпорядження, не доходять до маси татар у належній чистоті. Це вводить татар у мимовільну оману і викликає для них нещастя"¹⁵.

Офіційний Петербург залишився глухим до прохання провінційного міського голови. Стіну нерозуміння, що виникла між Петербургом і Кримом, не змогли зруйнувати ані заступництво Таврійського губернатора О.О. Кавеліна, ані порука виконуючого обов'язки Таврійського муфтія кади-аскера Сеїт Якуба ефенді.

Однак І. Гаспринський не здався і 23 грудня 1880 р. подав у Головне Управління МВС у справах друку нове прохання – про дозвіл видання рідною мовою "довідково-літературного листка" "Закон". "Я глибоко переконаний, – писав прохач, – що такий листок місцевою мовою міг би позбавити татар великих непорозумінь і неприємностей і сприяв би бажаному між ними поширенню правдивих відомостей про їхні права й обов'язки відносно нашої великої батьківщини"¹⁶. Але і це прохання було відхилено – формально, через складнощі цензури.

Проте переконлива мудрість і спокійна наполегливість І. Гаспринського допомогли йому втілити замислене в життя. У друкарні братів Унсі-Заде в Тифлісі він надрукував два пробних листки – "Тонгъуч" ("Первісток") і "Шефакъ" ("Світанок"). Потім бахчисарайський міський голова почав видавати для мусульман неперіодичні збірники просвітницького змісту: "Повітря", "Виховання", "День", "Земля", "Місяць", "Сонце", "Школа" і т.д., – для публікації яких, на відміну від періодичних видань, не був потрібним дозвіл міністра внутрішніх справ.

¹⁴ Там само. – С. 358.

¹⁵ Ганкевич В. К истории создания периодических изданий на крымскотатарском языке. (Попытки И. Гаспринского организовать издание газет "Файдали эглендже" и "Закон") // Культура народов Причерноморья. – 1997. – № 1. – С. 39.

¹⁶ Там само. – С. 43.

У статті "До становища жінок-мусульманок" І. Гаспринський на численних прикладах показав безправ'я мусульманських жінок, неможливість звернення їх на практиці до законів Шаріату, що захищає елементарні права жінки в родинному житті. На закінчення він закликав до створення державної правової системи захисту жінок: "Проблему треба поставити так, щоб ніхто не міг порушити Шаріат і справедливість стосовно жінок. Держава законодавчо повинна забезпечити захист жінок-мусульманок, щоб вони могли звернутися з позовом до суду"⁴⁶.

Дану тему редактор газети продовжив і в статті "Де корінь зла? (питання про розлучення)", розкриваючи страшну правду: тисячі жінок терплять гноблення, насильство, приниження, вчинені їхніми чоловіками-нікчемами. У цій публікації він виступив і проти мусульманського духівництва, що увійшло у змову з безсовісними чоловіками і прикривало їхні злочини Шаріатом. "Коран можна перекласти одним словом, – стверджує Гаспринський, – його суть – справедливість! Усі низькі беззаконні вчинки, що прагнуть прикритися положеннями Корану, цілком і повністю суперечать Богові і Коранові"⁴⁷.

Висміюючи і засуджуючи випадки варварського ставлення до жінок, "Терджиман" постійно наводив приклади жіночої емансипації: відкриття шкіл для дівчаток, здобуття жінками-мусульманками вищої освіти. 29 вересня 1897 р. газета опублікувала інформацію про те, що одна з кримських мурзачок Зейнеб-ханім Булгакова вступила до Санкт-Петербурзького вищого медичного училища для підготовки жінок-лікарів. Зразки появи мудрих і освічених жінок-мусульманок "Переводчик" знаходив і в минулому. – Так, у номері за 22 жовтня 1897 р. він розповів про жінку Менглі-Гірея – кримську царицю Нур-Султан, що листувалася з московськими государями Іваном III і Василієм III й у 1510 р. побувала у Москві, де гостювала понад п'ять місяців.

Загалом, проблемі емансипації "Терджиман" присвятив десятки статей і заміток, що розповідали як про безправне становище мусульманських жінок, так і про зростання їхньої самосвідомості: "Шаріат дівчинці теж дозволяє учитися"⁴⁸, "Вороги жінки-мусульманки"⁴⁹, "Звертання до редакції касимовських дівчат"⁵⁰, "Процес

⁴⁴ Терджиман. – 1883. – № 22.

⁴⁵ Терджиман. – 1883. – № 28.

⁴⁶ Гаспринский И. К положению женщин-мусульманок // Терджиман. – 1899. – № 48.

⁴⁷ Гаспринский И. Где корень зла? (вопрос о разводе) // Терджиман. – 1902. – №№ 36-39. – 22 и 30 сентября, 7 и 14 октября.

⁴⁸ Гаспринский И. Шаріат девочке тоже разрешает учиться // Терджиман. – 1899. – № 36.

⁴⁹ Гаспринский И. Враги женщины-мусульманки // Терджиман. – 1896. – № 28.

⁵⁰ Гаспринский И. Обращение к редакции касимовских девушек // Терджиман. – 1898. – № 51.

Суперечності між Заходом і Сходом І. Гаспринський прагнув зняти, поєднуючи західну вченість і цивілізованість зі східною духовністю – ісламом. “Могутній, кипучий Захід з його мільярдами і широкими знаннями, язичницький Схід, що пробуджується, з його незліченним населенням можуть здавити нас, мов лещата, якщо ми не поквалімося як слід згуртуватися, просвітитися і розвинути на всю широчінь працездатність і продуктивність”, – писав він у № 29 “Терджимана” від 16 квітня 1905 р.

Актуальним на сторінках газети завжди залишалося і жіноче питання, без вирішення якого неможливо було б досягти поставлених просвітницьких завдань. Вихованню жінки-матері – першої вчительки і наставниці своїх дітей – І. Гаспринський хотів присвятити журнал для мусульманок “Тербіє” (Виховання), редактором якого мала стати його дружина Бібі Зехра Гаспринська, однак цей проект у 1887 р. був відхилений Головним Управлінням у справах преси.

У 1891 р. Гаспринський знову спробував відкрити періодичне видання для жінок – додаток до своєї газети за назвою “Кадин” (“Жінка”). Але і це видання було відкинуто петербурзькими чиновниками⁴². Таким чином, до відкриття І. Гаспринським у 1905 р. жіночого журналу “Алем-и-нисван” (“Жіночий світ”), “Терджиман” залишався єдиною трибуною, з якої він міг говорити про проблеми і культурні потреби мусульманських жінок.

Уже перший, експериментальний випуск газети – “Нешріят Ісмаїліє. Терджиман” – містив програмну статтю свого видавця “Чи потрібно учить жінок?”. У ній Гаспринський розповів про відкриття в Тифлісі жіночого мусульманського училища, про існування подібних шкіл у турків, арабів і в Індії. Одним з перших у Росії Гаспринський наважився нагадати, що Шаріат не забороняє навчання жінок. “Ми народжуємося від жінки, ростемо і починаємо говорити на руках жінки, живемо, працюємо з жінками і нарешті вмираємо біля жінки – дружини або матері, одержуючи останнє полегшення від них. Грішно залишати їх темними, як тварин”, – наполягає автор і завершує: “Чим більш вченою, вихованою буде жінка, тим більш корисною вона буде як дочка, сестра, дружина і мати”⁴³.

У перший рік свого виходу “Терджиман” критично відгукнувся на розпорядження турецького мусульманського глави – шейх-уль-іслама – про необхідність носіння мусульманками більш цупких ритуальних покривал⁴⁴ і звістку про придбання марокканським султаном тисячної жінки у свій гарем⁴⁵.

⁴² Ганкевич В.Ю., Шендрикова С.П. Виникнення першого кримськотатарського жіночого періодичного видання // Культура народів Причорномор'я. – 2004. – № 49 (II). – С. 16-19.

⁴³ Нужно ли учить женщин? // Нешрият Исмаилие. Терджиман. – 1882. – 5 августа.

5 серпня 1882 р. у Бахчисараї І. Гаспринський видав експериментальний номер газети “Переводчик-Терджиман” російською і кримськотатарською мовами, а 12 лютого 1883 р. міністром внутрішніх справ Д.О. Толстим було затверджено програму газети, яка включала такі відділи:

1) розпорядження уряду й офіційні оголошення, розпорядження і постанови місцевої і земської адміністрації краю, що публікувалися в “Правительственном Вестнике” і “Таврических губернских ведомостях”;

2) популярні статті з російського законодавства, наприклад, витяги і переклади зі статутів військового, паспортного, будівельного і т.п.;

3) статті літературні, географічні, історичні і з навчальної справи, про нові відкриття і винаходи в галузі наук і мистецтв, огляди місцевого, державного й іноземного життя, невеликі оповідання, анекдоти і вірші;

4) приватні оголошення російською і кримськотатарською мовами.

Періодичність видання встановлювалася 1 раз на тиждень, передплата ціна – 4 руб. на рік, 2,5 руб. на півроку¹⁷.

Перший номер заснованої газети вийшов друком 10 (22) квітня 1883 р. – до 100-річчя приєднання Криму до Росії. З самого початку свого заснування газета будувалася за “дзеркальним” принципом: російська і кримськотатарська частини точно відповідали одна одній. З 9 грудня 1905 р. газета почала виходити кримськотатарською мовою з російським відділом, який містив найбільш важливі із суспільно-політичної точки зору матеріали.

Періодичність виходу газети неодноразово змінювалася з тенденцією до збільшення: з 1883 по 1903 рр. “Терджиман” випускався щотижня (у 1885 р. було зроблено спробу видавати газету 2 рази на тиждень), з № 46 за 1903 р. – 2 рази на тиждень, з № 80 за 1905 р. – 3 рази на тиждень, з 9 жовтня 1912 р. – щодня.

Згідно з підрахунками В.Ю. Ганкевича, кількість випусків газети “Переводчик-Терджиман” без врахування додатків за всі роки існування становила: 1883 (29); 1884 (47); 1885 (27/46 (реально – 44)); 1886 (53); 1887 (40); 1888 (46); 1889 (46); 1890 (48); 1891 (48); 1892 (48); 1893 (48); 1894 (48); 1895 (50); 1896 (50); 1897 (48); 1898 (51); 1899 (48); 1900 (48); 1901 (48); 1902 (49); 1903 (51); 1904 (104); 1905 (106); 1906 (146); 1907 (86); 1908 (81); 1909 (52); 1910 (52); 1911 (52); 1912 (63); 1913 (110); 1914 (173); 1915 (286); 1916 (279); 1917 (232); 1918 (13)¹⁸.

¹⁷ Ганкевич В.Ю. На службе правде и просвещению: краткий биографический очерк Исмаила Гаспринского (1851 – 1914 гг.). – Симферополь: Доля, 2000. – С. 113.

¹⁸ Там само. – С. 127.

Професор Е. Лаззеріні відокремив шість основних напрямів публікацій "Терджимана": 1) реформування системи освіти мусульман; 2) створення єдиної тюркської літературної мови; 3) емансипація мусульманських жінок; 4) створення благодійних товариств; 5) пантюркізм; 6) вірність Російській державі, активне вивчення російської мови і культури, співробітництво із російським народом¹⁹.

На нашу думку, такі теми, як реформування кримськотатарської освітньої системи, благодійництво, створення дієвого прошарку кримськотатарської інтелігенції, емансипація кримськотатарської жінки, пантюркізм (із його складовою – створенням спільнотюркської мови), залучення кримських татар до загальнодержавного політичного життя (через російську мову) – все це елементи національного відродження кримських татар, яке було головною метою як "Терджимана", так і його засновника.

Головна, національно-просвітницька проблематика публікацій "Терджимана" була заявлена вже в його пробному випуску 1882 р. ("Нещирят Ісмаїліє. Терджиман") – у матеріалах про нові закони, про сутність Російської імперії, про культурно-освітню емансипацію східних жінок і важливість розвитку тюрксько-мусульманської преси.

Отже, основними питаннями національного відродження редактор "Терджимана" вважав створення загальнотюркської літературної мови, розвиток народної освіти (і в тому числі освітньої емансипації мусульманських жінок) і національної преси, виховання національних діячів науки і культури, національних чиновників вищого рангу – на основі релігійних принципів ісламу і вірності Російській Батьківщині: "Ми мусульмани, – писав Гаспринський, – а тому повинні знати мусульманський закон і грамоту; ми люди – а тому повинні знати роботи і ремесла, щоб легше і краще жити на світі; ми – жителі і громадяни Росії – повинні намагатися навчитися по-російському, щоб краще служити цареві й охороняти властиві нам права й інтереси. Треба подумати про шляхи удосконалювання і поліпшень. Треба намагатися в знаннях і праці не відставати від інших народів. Хто не знає наше прислів'я, що відсталіх овець загризають вовки?"²⁰.

Турбота про власний народ, кримських татар, або "кримців", як він їх називав, не залишала І. Гаспринського ні на хвилину. Але в той же час редактор "Терджимана" постійно підкреслював єдність усього тюрксько-мусульманського світу, нерозривною частиною якого були його одноплемінники – ту саму єдність "у словах (тобто в мові),

¹⁹ Lazzarini E.J. Gadidizm at the turn of the twentieth century: a view from within // Cahiers du Monde russe et soviétique. – 1975. – № XVI (II). – P. 249-277.

²⁰ Учебное дело // Терджиман. – 1888. – № 44. – 16 декабря. – С. 82.

50 тисяч рублів. Прекрасний приклад для наслідування місцевих мусульман, людей зовсім не бідних"³⁸.

З величезною повагою завжди відгукувався "Терджиман" і про російський народ. Звертаючись до своїх читачів наприкінці грудня 1890 р., І. Гаспринський зазначив: "Читачі «Переводчика» знають, що ми не раз писали про чудово лагідну, гуманну вдачу російської людини. У першому слові нашому, яке передувало виданню газети (див. "Русское мусульманство", Сімферополь, 1881 р.), ми писали: "жоден народ так гуманно і широсердно не ставиться до підкореного, взагалі далекого племені, як наші старші брати, росіяни. Російська людина і простого, й інтелігентного класу дивиться на всіх, хто живе з нею під одним законом, як на "своїх", не виявляючи, не маючи вузької племінної себелюбності"³⁹.

Відзначаючи чесноти народів, що живуть поруч, видавець "Переводчика" не забував і про сильні сторони представників мусульманського світу, рішуче припиняючи будь-які спроби пов'язати мусульманське віросповідання з відсталістю і неосвіченістю народів, що його сповідають. На опубліковані в "Русских ведомостях" дорожні нотатки якогось Джанішева, де стверджувалось, що "мусульманин у кращому випадку вважає європейську науку марною, у гіршому – шкідливою", "Терджиман" відповів: "За словами п. Джанішева виходить так, що коли людина мусульманин, то про освіту їй нічого і думати. Яке смішне і разом з тим погане переконання! <...>ви не мали права говорити "про мусульман" взагалі <...>Якщо ж мова йде про чернь, про юрбу – то навіть мусульмани знають, що вона неосвічена і далека від науки, незважаючи на своє мусульманське і немусульманське походження"⁴⁰.

Прагнучи запобігти непорозумінням, пов'язаним з поганим знанням культури, звичаїв і обрядів мусульман, "Терджиман" реагував на будь-які прояви національної або релігійної нетерпимості в російських газетах. Коли самаркандська газета "Окраїна" опублікувала лист якогось Армінія Ситовича про те, що тубільці не знімають шапок, побачивши різні урочисті процесії, Гаспринський відповів: "Хіба невідомо редакції, що оголення голів не прийнято всією 800-мільйонною Азією, а мусульманам, oprіч багатовікового звичаю, це заборонено ще і релігією, унаслідок чого вони моляться, присягають на суді і вхожі усюди з покритою головою, як про те згадано й у російських законах. Усяка справжня неповага має бути усунена і покарана, але не слід ніколи ігнорувати історії, побуту і релігії народностей, з якими доводиться жити"⁴¹.

³⁸ Из Баку // Терджиман. – 1888. – № 8. – 29 февраля. – С. 16.

³⁹ Читатели «Переводчика»... // Терджиман. – 1890. – № 47. – 26 декабря.

⁴⁰ Старая песня // Терджиман. – 1888. – № 26. – 23 августа. – С. 51.

⁴¹ К сведению «Окраины» // Терджиман. – 1890. – № 38. – 30 октября.

сульманство", що "при російському пануванні якось занепали і ті засоби розумового розвитку татар, які представлялися їхніми школами і писемністю...Тільки напівзруйновані, розвалені пам'ятки давнини з їхніми написами, деякі заяложені, запилені книги свідчать, що колись і татари могли писати і говорити красиво, уміли замислюватися над речами, що вимагають думки, розуміли красу Гафіза й інших арабських і перських письменників та філософів"³⁴.

Але в той самий час видавець "Переводчика" не знімав відповідальності за ці події і зі свого народу: "Ми щирозсердно і голосно повинні признатися, – писав він у 1888 р., – що в нинішньому своєму занепаді винні тільки ми самі. Маєтки ми спускали добровільно; від навчання і служби відверталися самі. Але сумна поведінка наша тим страшніша, що ми, не говорячи вже про європейську освіту, навіть занедбали і татарську грамоту!"³⁵.

Усвідомлюючи важке становище кримських мусульман і особливо їхнього вищого стану, Гаспринський запропонував низку заходів для запобігання подальшому занепаду: 1) учитися "якомога більше" по-мусульманському і по-російському; 2) енергійно взятися за роботу, ремесла, торгівлю, пам'ятаючи, що кожна праця священна і шляхетна; 3) уникати що б то не було непродуктивних витрат – "пияцтва, карт, арф'янок та ін."³⁶.

Не боячись говорити про недоліки російського мусульманства, "Переводчик" постійно наводив приклади для наслідування з побуту сусідніх народів. У статті "Одна копійка" він розповів про те, що десятимільйонне мусульманське населення Росії протягом п'яти років змогло зібрати лише 15-16 тисяч рублів на спорудження в Петербурзі мечеті, і відразу ж навів зовсім інший приклад з життя євреїв: "Згуртованість і дружні дії євреїв загальновідомі. Тому вони скрізь, де проживають, становлять силу. Розповідають, що якось для спільних цілей євреям знадобилося кілька мільйонів рублів. Тоді старійшини їх умовилися запропонувати всьому народові одноденний піст, і гроші, заощаджені у такий спосіб, пожертвувати на народну потребу. Довідавшись про це у синагогах, євреї так і зробили. Отримали відразу кілька мільйонів рублів, і необхідну справу було зроблено"³⁷.

29 лютого 1888 р. "Терджиман" вмістив таку повчальну інформацію: "З Баку. Нам пишуть, що місцеве вірменське товариство побудувало притулок і училище для сиріт, що коштує не менше

³⁴ Там само. – С. 26.

³⁵ Не так ли? // Терджиман. – 1888. – № 33. – 5 октября. – С. 61.

³⁶ Крымские мусульмане... // Терджиман. – 1889. – № 13. – 7 апреля.

³⁷ Одна копейка // Терджиман. – 1889. – № 12. – 31 марта. – С. 26.

думках і справах", що стала справжнім девізом його газети. Питанням формування єдиної тюркської літературної мови було присвячено багато статей "Терджимана", редактор якого прагнув зробити мову свого видання загальнотюркською, а значить, доступною усім народам "Великого Турана". Про успішність даного починання свідчить те, що "Переводчик" поширювався не тільки на теренах тюрко-мусульманських народів Російської імперії, але і за кордоном, де перебувала більша частина його передплатників: у Туреччині, Західному Китаї, Персії, Єгипті, Болгарії, Франції, Швейцарії, США.

Як уже було зазначено, позиція "Терджимана" завжди декларувалася як віроповіданська. Служіння Росії, знання її законів – ось ті цілі, до яких постійно закликала газета своїх мусульманських читачів. Відданість Російській Батьківщині мусульман – ось те, у чому намагався переконати редактор газети російський уряд.

Іноді його запевнення мали вимушений характер (Академік А. Кримський, наприклад, вказував, що у розмовах з ним – "свідомим українцем" – Гаспринський ніколи себе "росіянином" не називав²¹) – як, наприклад, у такому пасажі зі статті "Священна війна": "Російські мусульмани знають, що було би святотатством навіть і подумати щось погане про Росію, де їм живеться так вільно, де їх пестять, як рідних, де їх ніхто не цурається, де їм дано всі необхідні права і відкрито всі шляхи духовного, розумового і матеріального успіху"²² (до якого стану ця "ласка" призвела культуру "кримців", описувалося в інших його статтях!).

Проте сама ідея цієї статті стала не тільки проявом щирого і мудрого бачення Гаспринським ролі мусульман у зміцненні внутрішньо- і зовнішньополітичної стабільності, але і його заповітом нащадкам – гостроактуальним у наші дні. Нагадаю, що стаття "Священна війна" стала відгуком на публікацію в газеті "Свет" про спроби англійців підмовити бухарського еміра оголосити "джихад" проти Росії. На цю провокацію "Терджиман" відповів: "Якби хто-небудь закликав до священної війни проти росіян, то ми сміливо можемо сказати, що народ здивувався б не нахабності зухвалою, але його крайній дурості і короткозорості"²³.

У 1890 р., при загостренні російсько-китайських відносин, Гаспринський не тільки пише про "святий обов'язок" і "прякий інтерес" російських мусульман від малого до старого разом з росіянами дати відсіч "жовтим безбожникам", але і про готовність закликати до цієї боротьби китайських мусульман. При цьому він вкотре нага-

²¹ Кримський А. Литература крымских татар. – Симферополь: Доля, 2003. – С. 60.

²² Гаспринский И. Священная война // Терджиман. – 1887. – № 14. – 19 апреля.

²³ Там само.

дує, що чим більше уваги буде приділено мусульманському населенню, тим міцніше воно буде згуртовуватись із Росією, "щоб не бути їй ні тягарем, ні перешкодою, а доброякісним елементом"²⁴.

Вірнопідданська позиція "Терджимана" була відповіддю не тільки зовнішнім ворогам Росії, але і внутрішнім. Борючись із супротивниками своєї просвітницької програми – кадимістами (від арабського слова "кадим" – древній, так називали мулл консервативної, схоластичної спрямованості, які сторонилися прогресу і науки), І. Гаспринський протистояв у тому числі їхній теорії об дар аль-харб, відповідно до якої Росія для мусульман була "країною війни"²⁵. На думку академіка В.В. Бартольда, теорія про дар аль-харб була відверто присутня у журналі кадимістів "Дін ве магішат" ("Віра і життя"), який видавався з 1907 р. в Оренбурзі на кошти мільйонера Гані Хусаїнова.

Мир і злагода були незаперечними пріоритетами "Терджимана". Позиція його головного редактора завжди залишалася охоронною в найкращому розумінні цього слова: великі Традиція і Стабільність завжди переважували в ній схильність до суспільно-політичних пертурбацій. Однією із сильних сторін мусульманської ментальності Гаспринський вважав повагу до існуючих порядків. У статті "Стійкість мусульманської молоді" він з гордістю зазначав, що мусульмани не дали зі свого середовища жодного "хворого на соціальну заразу", жодного поборника руйнування історичного світового порядку. Це не тому, пояснював редактор, що університетська наука і європейські ідеї не були доступні їх розумові, а тому, що мусульмани "за природою своєю консерватори"²⁶.

Найважливішою проблемою національного (і кримськотатарського, і загальнотюркського) відродження стала проблема освіти. "Не можна скаржитися, – писав "Переводчик", – що кримські татари не мають мектебів, тобто своїх народних шкіл, де вони здобувають релігійне виховання і вивчають рідну грамоту. Але, на жаль, усі ці мектеби перебувають у жалюгідному стані"²⁷.

Творець звукового методу мріяв про формування національної інтелектуальної еліти, здатної зробити для свого народу значно більше за своїх батьків. У статті "Наше чиновництво" він стверджував: "Перше, з чого ми повинні почати, – це підготувати до кращого життя наших дітей, щоб майбутнє наше покоління було багатшим на знан-

²⁴ Гаспринский И. Китай и Россия // Терджиман. – 1890. – № 34. – 7 октября.

²⁵ Климович Л. На службе просвещения: о первой тюркоязычной газете «Терджиман» и ее издатель И. Гаспринском // Гаспринский И. Из наследия. – Симферополь: Таврия, 1991. – С. 9.

²⁶ Гаспринский И. Стойкость мусульманской молодежи // Терджиман. – 1888. – № 3. – 24 января.

²⁷ Крымские мектебы // Терджиман. – 1888. – № 5. – 8 февраля.

ня, більше обдарованим любов'ю до народу, представником якого воно буде. Тоді воно займе краще становище, ніж ми, і життя його буде більш плідним як для них, так і для мусульманського суспільства"²⁸.

Величезні надії редактор "Терджимана" покладав на кримськотатарську інтелігенцію і закликав її ніколи не забувати про свій народ: "Йдіть перед народом, ведіть його шляхом культури і просвіти, але не забігайте занадто далеко вперед, тому що тоді народ відстане і голос ваш не буде ним почутий"²⁹.

Питання впровадження знаменитого звукового методу, створення новометодних (світських) шкіл стали центральними у виданні Учителя вчителів, що постійно запевняв своїх читачів у тім, що Коран і освіта "не заважають одне одному, як думають багато мусульман, а навпаки". Перекопувати в цьому Гаспринському доводилося не тільки своїх одновірців, але і "поважних учених", які вважали, що "преса в руках неосвіченого татарського духівництва служила і продовжує бути знаряддям підтримки і поширення релігійного, морального і побутового обскурантизму в бідному татарському простолюді"³⁰.

У 1907 р., звертаючись до читача з нагадуванням про історію заснування "Терджимана", його видавець зазначив: "У 1883 р. "Переводчик" усіма силами і посиленнями на історію та священні вислови мав доводити, що два рази по два – чотири, тобто, що російська мова, російська наука необхідні... Тепер залишається тільки вишукувати кошти і джерела для тих, хто прагне знань і освіти"³¹. На святкуванні 20-ї річниці газети він зазначив, що саме "Терджиман" сприяв відкриттю і реформуванню 1000 новометодних мектебів, зборіві від меценатів 3 мільйонів рублів на благодійні і просвітницькі цілі; створенню 300 науково-популярних і літературних брошур³².

На сторінках своєї газети І. Гаспринський писав про численні лиха свого народу: еміграцію кримських татар у Туреччину, проблему вакуфних земель, незавидне становище кримських мектебів та їхніх учителів, неефективність їхньої освітньої системи і т.д. Неможливо не помітити, що більшість цих проблем була породжена антинародницькою імперською політикою Росії, принцип якої дуже точно висловив сам Гаспринський: «я володію, ви платіть і живіть, як хочете»³³. З боєм констатував він у трактаті "Російське му-

²⁸ Наше чиновничество // Терджиман. – 1888. – № 18. – 16 мая. – С. 35.

²⁹ По поводу интеллигентных татар // Терджиман. – 1890. – № 41. – 23 ноября. – С. 79.

³⁰ Мусульманская печать в России // Терджиман. – 1889. – № 25. – 8 июля.

³¹ К читателю // Терджиман. – 1907. – № 86. – 28 декабря.

³² Терджиман. – 1903. – № 13. – 4 апреля.

³³ Гаспринский И. Русское мусульманство // Гаспринский И. Из наследия. – Симферополь: Таврия, 1991. – С. 23.

Зазначає автор і своєрідну економічну структуру єврейського етносу, однорідну у всіх державах його проживання, яка суттєво відрізняється від структури тих народів, серед яких він знаходився: "У всіх народів, захоплених капіталізмом, торгівля і ремесло становлять незначний відсоток, а у євреїв – навпаки. І становище євреїв стає ще жажливішим, оскільки ці дві економічні функції, у яких вони найбільше представлені, завдяки еволюції капіталістичного господарства, дедалі більше і більше витісняються"¹²⁰.

У рубриці "Кореспонденції" першого номера журналу був опублікований лист із Палестини, який починався так: "Робота для нас тут виключно виховна. Але важливість цієї роботи й усвідомлення необхідності виховання ядра майбутньої єврейської пролетарської армії в Палестині якимось стримують невдоволення і навіть зовсім змушують перестати нарікати на себе, що ти тут, а не там, у Росії, де кипить робота і потрібно багато сил"¹²¹.

У другому номері журналу була опублікована стаття берлінського професора О. Варбурга "Палестина і сусідні країни як області для колонізації", що розглядала з наукової точки зору можливість єврейської колонізації Палестини і закінчувалась таким висновком: "Селянські родини в Палестині, які досить прилаштувались, процвітають значно більше, ніж єврейські колонії Південної Росії, що обходяться вже багато років без усякої підтримки"¹²².

Для інформування про книжкові новинки, присвячені єврейській темі, редакцією був заснований розділ "Бібліографія". У ньому в першому номері журналу була вміщена рецензія на книгу Ф. Пінкуса "Нариси економічної історії євреїв"¹²³.

Редакція видання не могла не відгукнутися на хвилі єврейських погромів, які прокотилися по Росії. Характерно, що автори видання не розглядають погроми як прояв міжнаціональної ненависті і тим більше не відчувають ворожечі до росіян, а навпаки, бачать у російському пролетаріаті свого союзника для боротьби з царатом, який розпалює цю ворожечу заради свого порятунку. "Могутні хвилі російської революції, – писав у статті "Реакція і погроми" П. Палестинець, – не раз розбивалися об гранітні скелі самодержавного ладу. І найгострішим, найстійкішим хвилерізом, об який розбивалися хвилі російської революції, були єврейські погроми. Нацьковуючи одну частину населення проти другої, уряд під приводом утихомирення "анархії" передавав владу в руки військових, які розпо-

¹²⁰ Там само. – С. 25.

¹²¹ М. Ялта (Кореспонденції) // Молодая Иудея – 1906. – № 2. – С. 27.

¹²² Варбург О. Палестина и соседние страны как области для колонизации // Молот. – № 2. – Симферополь. – 1906. – Июль. – С. 24.

¹²³ Библиография // Молот. – № 1. – Симферополь. – 1906. – Июнь. – С. 31-32.

мов його вихваляли. Весь світ був неначе його батьківщиною і двері всіх палаців були йому відчинені. У Феодосії дзюрчить його чудовий фонтан. І за цю живильну вологу славить його ім'я народ. Його духом прикрасилося наше місто. Його духом розвинулося й ожило воно" і т.д.⁶⁶.

"Терджиман" постійно інформував своїх читачів про вихід нових книжок, і в тому числі перекладів на кримськотатарську мову творів російських авторів: байок Крилова, брошур лікаря Воткіна, комедії М.В. Гоголя "Одруження", творів Д.М. Маміна-Сибіряка, Л.М. Толстого та ін. Деякі переклади газета друкувала на своїх сторінках: наприклад, у 1911 р. газета опублікувала переклад О. Акчокракли байки "Мавпа й окуляри", у номері від 19 лютого 1914 р. – переклад А.С. Айвазовим оповідання А. П. Чехова "Радість".

Розповідаючи про тогочасне становище рідного міста Вахчисарая, газета з повагою описує життя його національних товариств: "Мусульмани міста вирізняються поміркованістю, моральністю, чесністю, але мало розуміють свій час. Караїми і греки розвинені трохи більше щодо торговельної частини йдуть перед мусульманами. Караїмське товариство вирізняється дружним і гарним життям. Грецьке товариство не настільки багате, але живе взагалі благопорядно і має поважних і солідних людей"⁶⁷. Поліетнічний і багатоконфесійний, Вахчисарай з його мечетями, кенасами, православними храмами, синагогою і місцевою думою, перетворився, за висловом С. Червонної⁶⁸, на малу "раду національностей", виступав у газеті як зразок національної толерантності і віротерпимості.

Докладно повідомляючи своїх читачів про культурне життя кримських татар, "Терджиман" не залишає без уваги й театральні події ще одного корінного тюркського народу півострова – караїмів. Наприклад, номер від 28 лютого 1907 г. інформує про влаштування караїмською молоддю Євпаторії вечора, на якому кримськотатарською мовою була поставлена комедія "Алім-розбійник".

Слід додати, що цензор "Переводчика" караїм І.І. Казас протягом свого життя тільки у "Терджимані" отримав можливість друкувати свої твори, написані рідною тюркською мовою.

Високий розвиток мистецтва і культури Гаспринський вважав однією з головних чеснот народу. Чимало теплих слів сказав він на адресу дружнього вірменського народу – носія стародавньої культури та писемності: "Вітаємо тебе, скромний, трудовий народе! Прийми наше щире поздоровлення з 1500-річчям твоєї писемності і 400-річчям

⁶⁶ Памяти И. К. Айвазовского // Терджиман. – 1900. – 5 мая.

⁶⁷ Вахчисарай // Терджиман. – 1887. – № 20. – 12 июля.

⁶⁸ Червонная С.М. Идея национального согласия в сочинениях Исмаила Гаспринского // Отечественная история. – 1992. – № 2. – С. 24 – 42.

твого друкарства! Ти святкуєш не пам'ять кривавих перемог, не пам'ять насильств над іншими, ти радієш своїм культурним, просвітницьким починанням. Привіт тобі за 15-вікову писемність, за 4-вікову друковану книгу. Ти ними жив і зберігся, ними ж ти будеш щасливий. Християнине Азії і невеликий народе, ти послужив чимало для культури тих народів, з якими ти живеш поруч або упереміж. Твоя діяльність, твоє мистецтво, твоя музика і пісня відбиті в культурі азербайджанських і османських турків. Ти непомітно і для себе, і для них зробив багато добра. Культурний рух Закавказьких татар є спізнале наслідування тобі. В обновному русі Персії твої сини відіграли велику культурну роль. Османська преса, книжкова справа, педагогіка, театр і музика дуже багато чим зобов'язані тобі. <...> Привіт тобі, вірменський народе! А ви, добрі турки, курди, горці і татари, цінуйте і любіть своїх співгромадян, що живуть з вами більше тисячі років! У цьому і ваша користь, і ваша гідність"⁶⁹.

"Переводчик" розповідав співвітчизникам про побут та історію інших мусульманських (і немусульманських) народів. Про це свідчать його кореспонденції "Киргизи"⁷⁰, "Текке-Туркмени"⁷¹, "Османли"⁷², "Євреї"⁷³, "Черемиси"⁷⁴. Багато публікацій газети пов'язано ідеєю об'єднання мусульманського світу через культуру. Наприклад, в інформації "Кавказці у Криму" повідомлялося про приїзд до Криму групи екскурсантів – кавказьких студентів мусульман, які 7 січня 1903 р. на сцені бахчисарайського місцевого театру поставили п'єсу "Кирт-кирт" Маратова і першу дію комедії азербайджанського письменника Н. Наріманова "Неуцтво". 12 січня цю виставу було повторено у Сімферополі, де вона також заслужила загальну увагу і схвалення. "Помітно було, – продовжує "Терджиман", – що татарська і російська публіка були задоволені цією спробою або почином татарського драматичного мистецтва... Як у Бахчисараї, так і в Сімферополі місцеві аматори й аматорки взяли участь у виконанні означених п'єс"⁷⁵.

З неослабною увагою стежив "Терджиман" за усіма виступами кримськотатарських артистів, які знайомили російську публіку зі своєю національною культурою. Кореспонденція "Мусульманський вечір" сповістила про організацію 18 лютого 1899 р. першого у Криму мусульманського музично-драматичного вечора. "Вечір закінчився живою картиною "Приєм гостей у татарській родині", в якій взя-

⁶⁹ Привет армянскому народу // Терджиман. – 1913. – № 228. – 16 октября.

⁷⁰ Киргизы // Терджиман. – 1888. – № 12. – 31 марта.

⁷¹ Текке-Туркмены // Терджиман. – 1888. – № 9. – 6 марта.

⁷² Османлы // Терджиман. – 1888. – № 15. – 25 апреля.

⁷³ Евреи // Терджиман. – № 13. – 1988. – 10 апреля. – С. 25.

⁷⁴ Черемисы // Терджиман. – 1889. – № 28. – 31 июля.

⁷⁵ Кавказцы в Крыму // Терджиман. – 1903. – № 2. – 15 января.

ідеал і наші національні вимоги" автор, що підписався П. Палестинець, зазначає в єврейському житті два основних процеси, з яких один "впливає з екстериторіального становища єврейської нації і веде до здійснення територіалізму", а другий "впливає зі становища єврейської нації як нації пригнобленої, що живе в державі з багатьма національностями, і веде до здійснення національно політичної автономії", але при цьому Поалей-Ціон, з погляду автора, не веде боротьби для сейму і для території. "Нам немає необхідності об'єднати одне "для" з іншими; ми боремося "за" соціалізм", – завершує автор¹¹⁴. Політичні пріоритети єврейських партій були представлені також у статтях "Чого вчать Сіоністи-Соціалісти?"¹¹⁵ і "Наша платформа"¹¹⁶.

Кілька статей журналу було присвячено явищу єврейської еміграції, що ілюструє правдиве становище євреїв у розвинутих капіталістичних країнах. Так, в одній зі статей автор – Райський – називає еміграцію одним з найпекучіших питань єврейського життя: "За останні 25 років, – зазначає він, – емігрувало з різних країн 1, 5 мільйона євреїв. Жоден з народів за такий короткий час не дав такої кількості емігрантів, майже 1/5 чисельності всього єврейського народу"¹¹⁷. Причому, за зауваженням автора, професійний склад євреїв-емігрантів різко відрізнявся від професійного складу інших народів: "У той час, коли неєврейські емігранти є представниками некваліфікованої праці: чорноробів, прислуги, майже 69-70 %, євреї навпаки є представниками кваліфікованої праці – 69 %" ¹¹⁸.

Промовисті статистичні дані наводить і К-ський, автор публікації "Фатальні цифри" (за матеріалами книги "Die Socialen Verhältnisse der Juden in Russland" – Соціальні умови євреїв у Росії). Наприклад, за даними зазначеного видання, з 25 губерній межі осілості в 6 – відсоток євреїв був нижчий ніж 10, у 13 – від 11 до 14, ще в 6 – від 15 до 19. Автор пише: "Ці цифри свідчать, що євреї, при загальному виборчому праві при чотиригранній формулі, які б не були співвідношення суспільних сил, мають мало шансів провести в народне представництво єврея-депутата для захисту своїх інтересів. <...> Звідси впливає необхідність національно-пропорційного представництва для євреїв"¹¹⁹.

¹¹⁴ Палестинець П. Наш социалистический идеал и наши национальные требования // Молот. – № 1. – Симферополь. – 1906. – Июнь. – С. 8.

¹¹⁵ Victor. Чему учат Сионисты-Социалисты // Молот. – № 2. – Симферополь. – 1906. – Июль. – С. 24-31.

¹¹⁶ Постоянный. Наша платформа // Молот. – № 2. – Симферополь. – 1906. – Июль. – С. 31-49.

¹¹⁷ Райский. Еврейская эмиграция // Молот. – № 1. – Симферополь. – 1906. – Июнь. – С. 15.

¹¹⁸ Райский. Еврейская эмиграция // Молот. – № 1. – Симферополь. – 1906. – Июнь. – С. 21.

¹¹⁹ К-ский. Роковые цифры // № 1. – Ялта. – 1906. – Июнь. – С. 24.

Однак фактично "щомісячна газета" (журнал) стала органом Поалей-Ціон (буквально – "трудящі Сіону") – суспільно-політичного руху, який поєднував сіонізм із соціалістичною ідеологією. У статті "Наші завдання", опублікованій у першому номері журналу, читаємо: "Для партії Поалей-Ціон, яка повністю поділяє політичне і наукове обґрунтування соціалізму, <...> єдиною кінцевою метою боротьби організованого під її прапором єврейського робітника є соціалізм, що впливає з вільного безперешкодного розвитку продуктивних сил єврейського народу"¹¹¹. І далі: "Якщо в пролетаріату російського є тільки соціальне питання, а в єврейського – національне і соціальне, то це слугує доказом того, що на противагу робітничому класові корінної нації перед свідомістю єврейського робітника стоять подвійні перешкоди для економічного розвитку тієї народності, до якої вони належать"¹¹².

Перші групи Поалей-Ціон виникли в Росії наприкінці XIX ст. Російська партія Поалей-Ціон була заснована в 1899 р. групами, які до цього діяли незалежно і найчастіше розходилися у своїх поглядах. Між 1901 і 1903 рр. рух поширився в північно-західних районах межі осілості, на півдні Росії й у Польщі. Спільною ідейною платформою всіх груп Поалей-Ціон була концепція, відповідно до якої єврейський пролетаріат, поділяючи долю світового пролетаріату, все-таки зустрічається з особливими, специфічними проблемами, і вони можуть бути вирішені тільки шляхом зосередження єврейського робітничого класу в Єрец-Ізраель. Члени Поалей-Ціон виступали за створення сіоністської організації єврейського пролетаріату і за спільну діяльність представників різних груп Поалей-Ціон у рамках Всесвітньої сіоністської організації.

Разом з тим, серед Поалей-Ціон існували гострі розбіжності у питанні про участь у революційній діяльності в Росії. Між 1903–1905 рр. частина Поалей-Ціон дотримувалась позицій територіалізму, інша частина (так звані сеймісти) включилася в боротьбу за єврейську автономію. Члени Поалей-Ціон, які залишилися вірними сіоністській ідеології, об'єдналися в 1906 р. у Єврейську соціал-демократичну робітничу партію Поалей-Ціон, яку очолив В. Борохов. Цю партію і представив журнал "Молот".

Так, для одного з його авторів В. Адима вирішення національного єврейського питання ускладнено відсутністю території, тому він проголошує: "Територіалізм – ось те гасло, що вривається у свідомість єврея пролетаря"¹¹³. У той самий час у статті "Наш соціалістичний

¹¹¹ Адим В. Наши задачи // Молот. – № 1. – Симферополь. – 1906. – Июнь. – С. 1.

¹¹² Там само. – С. 2.

¹¹³ Там само. – С. 3.

ли участь як мусульманки, так і співчуваючі їм росіянки"⁷⁶. 19 грудня 1904 р. газета розповіла про концерт і бал, який відбувся у Петербурзі 28 листопада на користь мусульманського товариства, з гордістю повідомляючи: "Особливо сподобалися публіці поставлені наприкінці живі картини "Шахнаме" і "Бахчисарайський фонтан", в яких брали участь і студенти із татар"⁷⁷. Нарешті, навіть інформаційна рубрика "Къырым хаберлери" ("Кримські новини") отримала постійну підрубрику "Театро" ("Театр").

Як перше кримськотатарське видання "Терджиман" не тільки заклав основи національної журналістики, дав зразки більшості інформаційних, аналітичних і художньо-публіцистичних газетних жанрів, але і став кузнем літературних і журналістських кадрів. На його сторінках публікувалися С.А. Озенбашли, А.С. Айвазов, Х. Керем, О.А. Акчокракли, У.Ш. Тохтаргази, А. Шейх-заде, У. Самі, А. Хільмі, Н. Челебіджихан, Дж. Сейдамет, Б. Чобан-заде.

Публікації газети дотепер є основним джерелом вивчення соціально-політичного життя, побуту, культури й освіти кримських татар та інших тюркських народів, прикладом відображення процесів національного відродження в полікультурній багатоконфесійній спільноті.

Якщо спочатку кримці ставилися до газети насторожено, то потім вони почали називати її "Терджиман-бабай", що в перекладі значить дідусь-"Терджиман", а самого І. Гаспринського "баба"⁷⁸ – батьком тюркської нації, оскільки його газета стала сполучною ланкою для всіх тюркських народів, а також талановитим посередником між кримськотатарським народом і Російським урядом, з одного боку, й іншими народами Росії та світу – з другого.

Довгий час "Переводчик-Терджиман" залишався єдиним взірцем етнічної періодики Кримського півострова. В умовах, коли навіть І. Гаспринський, незважаючи на популярність його газети, не одержував дозволу на відкриття інших видань, будь-яка спроба реєстрації нового національного друкованого органу була заздалегідь приречена на провал. Однак ситуацію кардинально змінив революційний 1905 р.

⁷⁶ Мусульманский вечер // Терджиман. – 1899. – 21 февраля.

⁷⁷ 28 ноября в Петербурге... // Терджиман. – 1904. – № 98. – 19 декабря.

⁷⁸ Хабуданов Айдар. Лидеры наши // <http://tatar.famclan.ru/0/knizd.htm>.

2.2. ВИДАННЯ 1905–1907 РР.: ПЕРШЕ ПІДНЕСЕННЯ ЕТНІЧНОЇ ПРЕСИ

Революція 1905 р. перевела вирішення національного питання в Криму в інший статус. Тепер визвольний рух етносів Криму зі стихійного, пасивного протесту перетворився на усвідомлену, політично цілеспрямовану, активну боротьбу. При цьому революційний протест на півострові пролунав значно тихіше, ніж у багатьох інших регіонах імперії: позначалася нечисленність самого революційного класу – пролетаріату і традиційна законслухняність кримськотатарського населення.

Як зазначає В. Возгрін, третій етап національно-визвольного руху татар почався з майже повного ігнорування революції 1905 р. При цьому неможливо було не помітити посилення не тільки серед інтелігенції, але й у верхніх верствах народу мусульманського просвітницького руху, який наполягав на створенні державних умов для прилучення кримських татар до цивілізації і, таким чином, звільнення їх від національного і соціально-політичного гноблення. Зі слів А. Кричинського, «шлях до національного відродження народу, обраний мусульманською інтелігенцією, був найдовшим, але разом з тим, найдійовішим»⁷⁹.

1905 року у кримськотатарському національно-визвольному русі виникла нова течія, яка ратувала за революційно-демократичну коаліцію з трудящими Росії. На чолі цієї течії став редактор газети «Ветан хадими» Р. Медієв, серед прихильників якого головну роль відігравали вчителі, особливо викладачі російської мови, що здобули освіту в Росії⁸⁰. Як депутат II Думи, Р. Медієв вимагав повернення татарському джамату вакуфних земель і скасування дискримінаційних законів про іногородців⁸¹.

Значно революційніше, ніж кримські татари, повелися представники єврейського населення, які брали активну участь як у національних, так і в інтернаціональних політичних партіях. Для боротьби з ними поліцейські влаштовували погроми, роздаючи горілку і гроші стороннім робітникам, вантажникам, безробітним. Погроми сталися в чотирьох кримських містах: Феодосії (двічі), Керчі, Сімферополі, Євпаторії. Місцеве населення в погромах не було помічене, а 21 квітня 1905 р. у розгоні юрби погромників брав участь татарський ескадрон Кримського дивізіону.

⁷⁹ Кричинский А. Очерки русской политики на окраинах. – Ваку: Изд-во Союза Мусульманской трудовой интеллигенции, 1919. – Ч.1. – С. 48.

⁸⁰ Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. – М.: Мысль, 1992. – С. 365.

⁸¹ Див.: Керимов И.А. Гаспринскийнинъ «джанль» тарихи 1883–1914 [«Живая история Гаспринского. По материалам газеты «Терджиман» 1883–1914 гг.]. – Симферополь: Тарпан, 1999. – С. 322–329.

лише споживають, уникаючи серйозної праці. Якби це була правда, то чи не винуваті ми самі, що відстороняли їх від землі? Кажуть, що вони не визнають батьківщини...А яка країна до останнього часу визнавала їх своїми кровними громадянами? Звичайно, у наш вік євреям дано багато прав у єврейських країнах і в Росії. А чи так було колись? У мусульманських країнах становище їх було завжди краще, ніж будь-де. Вони не були більше обмежені, ніж усі інші іноземці або іновірці, а сплативши певну подать, набували усіх прав громадянства в торгівлі, житті і діяльності»¹⁰⁸.

Ці слова великого кримськотатарського просвітника пояснюють пафос і спрямованість єврейських журналів періоду першої російської революції, під час якої кількість російсько-єврейських видань досягла рекордної для Росії цифри – 17¹⁰⁹. Крим, який входив у межі осілости, не залишився осторонь від цього руху: на його території в 1906 р. виходили два єврейських журнали – «Молот» (орган Поалей-Ціон) і журнал єврейської учнівської молоді «Молодая Иудея». 8 травня 1906 р. 37-літній сімферопольський міщанин Володимир Михелевич Спіро звернувся до Таврійського губернатора з проханням про видання щомісячної газети «Молот»¹¹⁰. Відповідальним редактором і видавцем «Молота» став сам В.М. Спіро, який походив з родини знаменитих кримських видавців: його брат С.М. Спіро був фактичним редактором газети «Таврида» (1880–1883), яка друкувалася в Сімферополі в друкарні його батька – М. Спіро, а згодом – редактором севастопольської газети «Крымский вестник», яка виходила друком з 1888 року майже 30 років.

«Молот» друкувався в друкарні М.У. Вересотської і Л.М. Брахтмана. Передплатна ціна на рік становила 1 р. 50 коп. (ціна за окремих номер коливалася від 12 до 15 коп.).

Програма видання включала:

1. Передову статтю.
2. Статті наукового і публіцистичного характеру.
3. Огляд преси.
4. Кореспонденції.
5. Хроніку.
6. Фейлетон.
7. Поштову скриньку.

¹⁰⁸ Евреи // Терджиман. – № 13. – 1988. – 10 апреля. – С. 25.

¹⁰⁹ Периодическая печать // Краткая еврейская энциклопедия. – Иерусалим: Центр по исследованию и документации восточноевропейского еврейства, Еврейский университет в Иерусалиме, 1988. – Т. 6. – С. 415.

¹¹⁰ Дело о разрешении В. Спіро издавать в г. Симферополе газету под названием «Молот» (13 мая 1906 г.) // ДААРК. – Ф. 26. – Оп. 3. – Спр. 541. – Арк. 1.

Однак про "Ветан хадими" можна судити з тих декількох номерів, що збереглися в Російській національній бібліотеці в Санкт-Петербурзі й у Державному архіві Автономної Республіки Крим. У довідці, яку Таврійський віце-губернатор подав у Головне управління у справах преси, зазначено, що випуск газети "Ветан хадими", яка видавалася в Карасубазарі татарською мовою, "припинено з 1 липня 1908 р."¹⁰³.

Незважаючи на те, що кількість передплатників газети становила всього 600 чоловік, її значення у справі кримськотатарського національного відродження важко переоцінити. Зі слів проф. І.А. Керімова, газета "Ветан хадими" "прожила недовге життя, але вона встигла порушити й актуалізувати багато пекучих проблем, що накопичувалися в народі десятиліттями"¹⁰⁴.

З огляду на досвід "Терджимана", поряд з випуском кримськотатарської газети, Решид Медієв спробував видавати газету російською мовою під назвою "Голос мусульманина" для "ознайомлення російської спільноти з мусульманським питанням у Росії взагалі і кримськотатарським питанням особливо"¹⁰⁵. Газета мала виходити в Карасубазарі двічі на тиждень, а річна передплатна ціна на неї була визначена майбутнім відповідальним редактором 3 рублі. Однак дана ініціатива не набула розвитку.

2.2.3. Єврейська революційна преса півострова (журнали "Молот" і "Молодая Иудея")

На рубежі XIX-XX ст., за даними перепису 1897 р., у Криму постійно проживали 24168 євреїв, що становило 4,42 % загального населення півострова¹⁰⁶. Однак до 1906 р. ця досить значна частина жителів Криму не мала свого друкованого органу (можливо, першим єврейським виданням Криму слід вважати газету "Еврейская рабочая хроника", яку в 1902 р. у Феодосії випускав гурток "Поалей-Ціон"¹⁰⁷).

І. Гаспринський так описав сучасне йому становище євреїв: "У всіх країнах світу єврейський народ споконвіку зазнає всіляких принижень, образ і обмежень. <...> Кажуть, що євреї не роблять, а

¹⁰³ Общие сведения 1909 г. // ДААРК. - Ф. 26. - Оп. 3. - Спр. 690. - Арк. 126.

¹⁰⁴ Керимов И.А. Крымскотатарская периодическая печать довоенного времени // Ученые записки КГИПУ. - 2004. - № 5. - С. 128.

¹⁰⁵ Дело о разрешении Р. Медиеву издавать в городе Карасубазаре газету на русском языке «Голос Мусульман» (17 мая 1906 г.) // ДААРК. - Ф. 26. - Оп. 3. - Спр. 542. - Арк. 1.

¹⁰⁶ Чорний С. Національний склад населення України в XX сторіччі. Довідник.-К.: ДНВП «Картографія», 2001 // <http://etno.iatp.org.ua/nsklad/1887-tavrijska.html>.

¹⁰⁷ Гордимер В. Евреи в Крыму и Северной Таврии с начала 20 в. до 1 мировой войны (1900-1913 гг.) // Культура народов Причерноморья. - № 31. - 2002. - С.83.

17 жовтня 1905 р. царським маніфестом було скасовано цензуру, що була довгий час нездоланною перешкодою для друкованого слова недержавних народів Російської імперії. Набуття громадянських прав і свобод та зростання національної самосвідомості стали причиною відкриття на території Криму цілого ряду етнічних видань, у яких пригноблені раніше народи змогли заявити про себе: у Вахчисараї І. Гаспринський почав випуск газети кримськотатарською мовою "Миллет" ("Народ"), журналів "Алем-и-нисван" ("Жіночий світ") і "Ха-ха-ха", у Карасубазарі (Білогірську) Р. Медієв почав видавати кримськотатарську газету "Ветан хадими" ("Працівник Батьківщини"), у Сімферополі В. Спіро - журнал "Молот" (орган "Поалей-Ціон"), у Ялті А.Я. Гофшнейдер-Левентон - журнал "Молодая Иудея".

Зростання кримської періодики, у тому числі етнічної, відповідало загальноросійському збільшенню кількості газет і журналів. За підрахунками О.С. Хоменка, якщо до 1905 р. у Таврійській губернії було дозволено і виходило в різний час трохи більше 50 видань, то тільки за два подальші роки з'явилося 52 нових видання⁸². Збільшення кількості нових видань пояснюється: 1) потребою в інформації; 2) недовговічністю нововідкритих видань; а у випадку з етнічною пресою - 3) потребою в національній самоідентифікації.

Перша російська революція сприяла якісному стрибку в розвитку преси етносів Криму: зросла кількість як національних видань, так і представлених у них народів півострова, стали більш вільним - їх зміст, більш широким - охоплення аудиторії, більш відвертими і наполегливими - політичні вимоги.

2.2.1. Розширення видавничої діяльності І. Гаспринського («Алем-и-нисван», «Ха-ха-ха», «Миллет»)

Першим виданням І. Гаспринського, яке з'явилося у результаті подарованої революцією свободи слова, став журнал для жінок-мусульманок "Алем-и-нисван" - "Алем-и-нисван" ("Жіночий світ"). Вище вже розповідалось про те, як довго і важко йшов видавець "Терджимана" до реалізації цього задуму.

Зрештою, 11 липня 1905 р. І. Гаспринський звернувся до Головного управління у справах преси з проханням про видання тижневика татарською мовою під назвою "Алем-и-нисван" ("Жіночий світ").

⁸² Хоменок О.С. Дореволюционная периодическая печать Таврической губернии (1838-1916): очерк истории и библиографический указатель. - Одесса: АО Вахва, 2003. - С. 23.

21 жовтня 1905 р. "Терджиман" сповістив: "Найвищий маніфест 17 жовтня відкриває собою нову, блискучу епоху в історії та житті іншої Русі. Відтепер вільні, правоздатні російські громадяни легко і швидко підуть шляхом інтенсивного розвитку. Щоб відзначити цей великий, променистий день посильною славою, повідомляємо нашим дорогим читачам, що на славу і пам'ять його ми, коли ніщо не перешкодить, почнемо видавати спеціальний щотижневий журнал спеціально для мусульманок під назвою "Жіночий світ", започаткувавши тим самим висвітлення цього нашого світу загальнолюдськими і корисними знаннями"⁸³.

3 листопада 1905 р. І. Гаспринському було дозволено видання журналу за такою програмою:

1. Урядові розпорядження і закони, що стосуються прав, обов'язків, праці й освіти жінки.
2. Практичні відомості з питань господарства, домашньої і дитячої гігієни та виховання.
3. Домашня праця: рукоділля, ткання, килимове виробництво і шовківництво, з пояснювальними малюнками та кресленнями.
4. Жіноче життя і діяльність у різних народів, біографії знаменитих жінок, з портретами і пояснювальними малюнками.
5. Відомості з елементарних знань, оповідання, повісті, нариси, мандри, вірші, листи і запитання читачок, відповіді редакції.
6. Суміш – відкриття, винаходи і наукові повісті.
7. Оголошення⁸⁴.

Річна передплатна ціна з пересилкою визначалася в 3 руб. Редактором-видавцем був заявлений І. Гаспринський, завідувачкою редакції і контори – його дочка Шефіка-Султан Гаспринська.

"Алем-и-нисван" став першим у всьому тюркському і мусульманському світі виданням для жінок. Його читали не тільки у Криму, а й у Єгипті, Туркестані, Індії, Японії. Матеріали журналу використовували і спеціалізовані орієнталістські видання Європи, наприклад, французький журнал "Revue de Monde musulman".

На жаль, "Алем-и-нисван" виходив нечасто і нерегулярно – згідно з даними С. Гафарова⁸⁵, в 1906 р. чотири рази, в 1910 р. – з № 28 по № 53 (з перервами), в 1911 р. – з № 3 по № 52 (з перервами), і з окремого видання перетворився на додаток до "Терджимана". Важко переоцінити роль даного журналу як у процесі емансипації му-

⁸³ «Женский мир» («Алем-и-нисван») // Терджиман. – 1905. – № 85. – 21 октябрю.

⁸⁴ Дело о разрешении Гаспринскому издавать журнал на татарском языке «Женский мир» (11 августа 1905 г. – 11 ноября 1905 г.) // ДААРК. – Ф. 26. – Оп. 3. – Спр. 468. – Арк. 2.

⁸⁵ Гафаров С. Исмаил Гаспринский – великий просветитель. – Симферополь, Тарпан, 2001. – С. 206–221.

земельні). Гасло багатомільйонної Росії: "Земля і воля" – проникло і на сторінки "Працівника Батьківщини", оскільки до початку ХХ ст. кримські татари були позбавлені майже усіх своїх споконвічних земель (за даними, які навів Р. Медієв у своєму виступі на другій сесії Державної Думи 9.04.1907 р., з 600 тис. десятин землі, які належали татарським сільським товариствам, залишилося тільки 79 тис. та з 200 тис. десятин вакуфних земель залишилось всього 87 тис.)⁹⁹. У кількох номерах "Ветан хадими", які збереглися, земельному питанню були присвячені статті Р. Медієва і А. Айвазова "Земельне питання в Криму"¹⁰⁰ і А. Айвазова "Послуга Батьківщини"¹⁰¹ та ін.

У газеті публікували свої матеріали Усеїн Балич, Усеїн Тохтаргази, Ягтя Наджи Байбуртли, Асан Чергеев, Осман Мурасов, Мустафа Куртієв, брати Велі й Омер Ібраїмови. Одним із найактивніших співробітників був відомий кримськотатарський журналіст, письменник, громадський діяч А.С. Айвазов, який так уявляв завдання видання: "З тих пір, як чорна хмара опустилася на нашу святу Батьківщину, ми стали подібні на корабель без керма і капітана, коли смертельні хвилі постійно загрожували поглинути корабель, а пасажирів, що перебували на ньому, не мали ніякої надії на життя. При кожній хитавиці і коливанні була загроза, що корабель розіб'ється вщент об скелі або зануриться у безодню і потоне. І ніхто навколо не чув надриного голосу про допомогу, тому що не було вух, що могли чути, і не було сердець, що могли б відчувати наш біль... У нашій газеті ми маємо намір говорити про порятунок нації. Наша мета – говорити те, чого більш за все бояться наші вороги. Говорити правду! Ми не будемо пожежу називати ілкомінацією, лихо – щастям, ворону – солов'єм, а руїни – садом. Ми будемо робити усе в ім'я порятунку і розвитку нації. З нами милість Всевишнього!"¹⁰² [323, с. 128]. Гаслом "Ветан хадими" стали слова хадіса: "Хубб-уль-Ватан мін-ель-іман" ("Любов до Батьківщини – від віри").

З 1907 року газета виходила два рази на тиждень. На жаль, сьогодні з'ясувати точну кількість її номерів і дату виходу останнього номера неможливо: ще під час видання "Ветан хадими" Головне Управління у справах преси повідомляло Таврійському губернаторові, що номери газети надходять до Петербурга з пропусками і з запізненням. Після закриття газета була вилучена з бібліотек, а А.С. Айвазова було вислано із Криму.

⁹⁹ Керимов И.А. Гаспринскийнинъ «джанлы» тарихи 1883-1914 [«Живая история Гаспринского. По материалам газеты «Терджиман» 1883-1914 гг.]. – Симферополь: Тарпан, 1999. – С. 324.

¹⁰⁰ Медієв Р., Айвазов А. Земельный вопрос в Крыму // Ватан хадими. – 1906. – 9 июня.

¹⁰¹ А.С. (А.С. Айвазов). «Услуга Отечеству» // Ветан хадими. – 1906. – 1 мая.

¹⁰² Керимов И.А. Крымскотатарская периодическая печать довоенного времени // Ученые записки КИПУ. – 2004. – № 5. – С. 125-133.

Сімферопольської повітової управи Мустафи Мурзи Кипчакського була відхилена видавцем, який виступив із клопотанням про призначення цензором когось із місцевих жителів для зручності зв'язку з редакцією й, у свою чергу, запропонував на посаду завідувача Карасубазарського татарського міністерського училища Ісмаїла Мурзу Арабського⁹⁴. Однак проти цього призначення виступив керівник дирекції народних училищ Таврійської губернії, оскільки вважав, що виконання кандидатом цензорських обов'язків "буде перешкоджати успішному ходові занять у школі"⁹⁵.

Після отримання відмови видавець запропонував на посаду цензора гласного Карасубазарської міської Думи Сеїта Мамута Сеїт-Велієва [192, арк. 13]. Але губернатор відхилив і цю пропозицію, оскільки 23 травня (5 червня) 1906 р. доручив обов'язки цензора на позаштатного чиновника з особливих доручень при собі Адиль-бея Балатукова⁹⁶.

Навіть після виходу газети в травні 1906 р. організаційні перипетії навколо неї не припинилися. Уже 2 (15) червня 1906 р. на ім'я Таврійського губернатора надійшло прохання від карасубазарського міщанина Емір-Аппаза Емір-Усеїн-Оглу про затвердження його на посаді редактора газети замість Сейдамета Челебі Мурата ефенді. Це прохання було задоволено. Але коли через півроку з подібним проханням до губернатора звернувся редактор видання Решид Медієв, то йому було відмовлено з досить складним мотивуванням: "Унаслідок чого пропоную Вам (сімферопольському справникові. – Н.Я.) оголосити Медієву, з поверненням продажного акта і свідоцтва, які при цьому надсилаються, що дозвіл на друк газети під назвою "Ветан хадими" може бути видано лише в тому випадку, якщо дійсний видавець цієї газети подасть заяву про те, що він відмовляється від подальшого випуску у світ цього видання, а він, Медієв, попросить дозвіл на випуск газети порядком, зазначеним у тимчасових правилах про періодичну пресу"⁹⁷.

З тону документа видно, що газета не викликала симпатій губерньського начальства: багатьма дослідниками вона була визнана найрадикальнішою і найгострішою в усім тюркським світі до 1917 р.⁹⁸, тому вона двічі була закрита через неблагонадійність – вперше у листопаді 1906 р., вдруге і востаннє – у 1908 р. Решид Медієв під час свого керівництва виданням був депутатом II Державної Думи, де самовіддано відстоював інтереси свого народу (у першу чергу –

⁹⁴ Там само. – Арк. 8.

⁹⁵ Там само. – Арк. 10.

⁹⁶ Там само. – Арк. 19.

⁹⁷ Там само. – Арк. 53.

⁹⁸ Zobanzade B. Gazetecilerimizin tarahne dopru // Ilerə. – 1927. – № 1. – С. 21-26.

сульманських жінок, так і в історії кримськотатарської журналістики, яка не раз згодом поверталася до ідеї створення національного жіночого друкованого органу.

Наступною перемогою І. Гаспринського стало відкриття ним "критико-сатиричного щотижневого листка" під назвою "Ha-ha-ha" ("Ха-ха-ха"). "Маючи на увазі, – писав він 13 (26) січня 1906 р. Таврійському губернаторові в заяві на отримання свідоцтва про видання, – що доброзичлива критика і необразливий, чесний сміх можуть мати виховне значення, навіть серед малокультурних верств населення, я вирішив видавати під моїм редакторством і відповідальністю критико-сатиричний щотижневий листок під назвою "Ха-ха-ха" татарською мовою за такою програмою:

1) Критико-сатиричні нариси мусульманського життя у прозі і віршах.

2) Анекдоти всіх народів і часів.

3) Фейлетонний огляд суспільного і соціального життя, головним чином мусульманського.

4) Карикатури оригінальні з побуту мусульман і карикатури із сатиричних журналів різних народів.

5) Оголошення"⁹⁶.

Листок друкувався в бахчисарайській типо-літографії Гаспринського, передплатна ціна за рік з пересиланням становила 3 рублі, окремий номер коштував 6 копійок.

Так само, як предтечею журналу "Алем-и-нисван" можна вважати матеріали про "жіноче питання" у "Терджимані", оригінальні і дотепер смішні анекдоти останнього стали попередниками майбутнього додатка "Ха-ха-ха".

Однак, усупереч очікуванням редактора, сатиричний листок не став популярним ані в Криму, ані за його межами. Академік А.Ю. Кримський відзначав, що, виникнувши за прикладом російських політично-сатиричних тижневиків, "Ха-ха-ха" з художньої точки зору не можна було порівнювати з бакинським "Моллой Насреддином"⁹⁷.

Проте цей досвід І. Гаспринського не можна вважати невдалим: він цікавий як перша спроба створення кримськотатарського сатиричного журналу, що виявилася затребуваною наступними поколіннями національних журналістів. Так, неможливо не відзначити впливу сатиричних нарисів, анекдотів, фейлетонів і карикатур даного видання на кримськотатарські журнали 1920-х рр. "Tərnəvuz" ("Траблї") і "Kıcaydən" ("Блага звістка").

⁹⁶ Дело о разрешении Гаспринскому издавать в городе Симферополе еженедельно юмористический журнал «Ха-ха-ха» (16 января 1906 г.) // ДААРК. – Ф. 26. – Оп.3. – Стр. 529. – Арк. 1.

⁹⁷ Кримський А. Література кримських татар. – Сімферополь: Доля, 2003. – С. 31.

5 (18) вересня 1906 р. І. Гаспринський знову звернувся до Таврійського губернатора з проханням про відкриття нового видання – газети кримськотатарською мовою “Миллет” (“Народ”). Зазначаючи, що 24-літнє видання “Терджимана” створило для нього “цілком визначене і тверде становище” серед читаючих мусульман, яке не похитнула поява протягом останніх 9 місяців двадцяти нових тюркських видань у різних областях Росії, він у той же час визнав, що “не пристосована до побуту, розуміння мусульман, проповідь нових видань вносить небажаний сумбур у поняття населення”. Перебороти виникаючі крайності – “схоластичні доктрини одних, утопічні захоплення інших” – мало “серйозне і витримане читання”, що містилося в новій щотижневій “здешевленій” (передплатна ціна – 2 руб. на рік, 1 руб. – на півроку) народній газеті⁸⁸.

Через 15 днів І. Гаспринському було видано свідоцтво на право видання газети “Миллет”, що мала містити⁸⁹: 1) огляд поточного іноземного і вітчизняного життя та політики; 2) керівні статті з політичних, економічних, педагогічних і загальнокультурних питань; 3) телеграми агентів і власних кореспондентів; 4) огляд татарської преси, літературні і критичні нотатки; 5) повісті, оповідання, хроніку і суміш; 6) малюнки і креслення до тексту; 7) оголошення.

Національно-релігійну спрямованість видання відобразило й оформлення його логотипа, у якому були присутні зірка і півмісяць (символи ісламу), перша буква назви “т” була надрукована у вигляді чалми, а подвоєна “ll” нагадувала шпиль мінаретів⁹⁰.

У жовтні 1906 р. вийшов експериментальний шестисторінковий номер газети, яка мала стати друкованим органом мусульманської фракції в Державній Думі і пропагувати дружбу і взаєморозуміння між Росією і Туреччиною. Однак шляхетні соціально-політичні цілі видання не змогли забезпечити йому належного місця на перенасиченому ринку тюркомовної преси (наприклад, 17 березня 1906 р. “Терджиман” повідомив про те, що у книжній лавці Ахмета Тарпі можна придбати різні номери видань “Терджиман”, “Ельфат”, “Фікір”, а найближчим часом будуть продаватись газети “Казан мухбірі”, “Вакыт”, “Азад”, “Ветан хадими”, “Хаят”, “Іршад”, “Нур”): подальших випусків “Миллет” не було.

⁸⁸ Дело о разрешении издавать газету “Миллет” (4 сентября 1906 г.) // ДААРК. – Ф. 26. – Оп. 3. – Спр. 550. – Арк. 2.

⁸⁹ Там само. – Арк. 1.

⁹⁰ Керимов И. Ворец и просветитель И. Гаспринский и газета «Миллет» // Миллет (Ялта). – 1991. – № 3 (сентябрь); Керим И. И. Гаспринский ве онънь «Миллет» газетасыакъкъында базы къайдлар // Йылдыз. – 1992. – № 1. – С. 118-124; Керим И. Матбуатымызынънь къыскадан тарихи: Къырымтатар эдебияты. Къулламан дерслик. – Акъмесджит: Къырымдевокъувпедне-штр, 1995. – С. 324-330.

2.2.2. Видання Р. Медієва

Конкуренція тюркських газет у 1906 р. дала про себе знати й у Криму, коли в Карасубазарі (Білогірську) Решид Медієв почав випуск більш радикальної за своєю позицією, ніж “Терджиман”, газети “Vetan hadimi” – “Ветан хадими” (“Працівник Батьківщини”).

Ще в 1903 р., коли “Терджиман” відзначав своє 20-річчя, Р. Медієв повідомив у закавказькій газеті “Каспий”, що, незважаючи на незаперечні заслуги багаторічної праці “Терджимана”, багатьма читачами ставляться йому за докір малий формат і мала періодичність (раз на тиждень). Найбільш вдалим відділом газети Р. Медієв вважав “Мизан” (“Терези”) – аналітичний відділ, який висвітлював позитивні і негативні сторони мусульманського життя. Особливо сподобалася Р. Медієву замітка про те, як астраханський мулла не допустив у мечеть двох гімназистів-мусульман у формених кашкетах⁹¹. Саме цей радикально-критичний напрям обрав він для свого майбутнього видання.

10 (23) січня 1906 р. кримський вельможа духовного звання Сеїд-Амет-Челебі Мурат Ефенді звернувся до Таврійського губернатора із заявою про видання 4 рази на тиждень газети “Ветан хадими” із програмою, яка включала: 1. Урядові повідомлення. 2. Статті, присвячені місцевим і загальнодержавним питанням життя Росії. 3. Новини і чутки з російського та іноземного життя. 4. Місцеву хроніку. 5. Кореспонденції. 6. Довідковий відділ. 7. Оголошення.

На посаду відповідального редактора газети був запропонований завідувач татарського міністерського училища у передмісті м. Перекопа – Вірменському Базарі – Решид Медієв⁹². Річна передплатна ціна на видання становила 5 рублів 50 копійок. Газета друкувалася в карасубазарській друкарні З.О. Рогана.

7 (20) березня 1906 р. свідоцтво на право випуску газети “Ветан хадими” було оформлено. Виходові газети передувало довге бюрократичне листування. Імовірно, сумнів губернатора викликав вік запропонованого відповідального редактора, після чого Р. Медієв звернувся з відповідною заявою про те, що 25-річного віку, встановленого “Законом про друк” для редактора, було ним досягнуто 4 лютого 1906 р.⁹³.

Перешкодою для відкриття видання стало і призначення цензора. Запропонована губернатором на цю посаду кандидатура Голови

⁹¹ Медієв А. Кръмские письма. – Симферополь: Доля, 2005. – С. 26.

⁹² Дело о разрешении Сеид-Амет Челеби Мурат Эфендиева издавать в городе Карасубазаре газету на татарском языке «Ватан Хадими» (13 января 1906 г. – 4 января 1907 г.) // ДААРК. – Ф. 26. – Оп. 3. – Спр. 528. – Арк. 1.

⁹³ Там само. – Арк. 2.

політичні переконання посади військового цензора (курсив мій. – Н.Я.) газети "Терджиман", яка виходить в м. Бахчисараї татарською мовою, вони обійняти не можуть"¹⁷⁹.

В міру розвитку газети розширювалася і її програма. З 8 (21) жовтня 1910 р. два рази на тиждень почав виходити додаток для дітей "Алем-и-субьян" – "Алем-и-субьян" ("Світ дітей"), у якому публікувалися казки, оповідання, уроки, твори повчального характеру, а також статті про народну освіту і виховання. У додатку також публікувалися відомості про видавані і дозволені Таврійським Духовним мусульманським правлінням навчальні посібники. Цей "додатковий листок" випускався до 1915 р.

На момент перереєстрації видання в "Енчи Терджиман" ("Новий Переводчик") (4 травня 1915 р.) після смерті І. Гаспринського його сином Рефатом була запропонована така програма¹⁸⁰, яка фактично відповідала змістові газети з 25 квітня 1911 р. по момент закриття – 23 лютого 1918 р.:

- 1) розпорядження Уряду і місцевої адміністрації;
- 2) огляди поточного громадського й іноземного життя та політики;
- 3) керівні статті з політичних, економічних, педагогічних і загальнокультурних питань;
- 4) огляд татарської преси, літератури і критичні замітки;
- 5) телеграми і кореспонденції;
- 6) новини, оповідання і суміш;
- 7) педагогічний відділ і оповідання для дітей у формі додаткового листка;
- 8) малюнки, види, портрети, креслення відповідно до тексту;
- 9) оголошення: російською, татарською, арабською і перською мовами;
- 10) статті і замітки російською мовою з перекладом або без перекладу тюркською мовою;
- 11) статті і замітки арабською мовою з перекладом або без перекладу російською або тюркською мовами.

(Обов'язки відповідального редактора з п.1-4 програми виконував Асан Сабрі Айвазов, з п. 5-11 – Рефат Гаспринський). У 1916 р. недовго редактором газети був А. Хільмі.

Завдяки своєму впливові в країнах Сходу "Терджиман" став трибуною і для суспільно-політичних виступів іноземних тюркських діячів,

¹⁷⁹ Списки периодических изданий (27 января 1912 – 28 января 1914 г.) // ДААРК. – Ф. 26. – Оп. 3. – Спр. 950. – Арк. 33.

¹⁸⁰ Заявление Рефата Мурзы Гаспринского о разрешении издавать в г. Бахчисарае газету на татарском языке под названием «Ени Терджиман» – «Новый Переводчик» (17 мая 1907 г. – 13 января 1917 г.) // ДААРК. – Ф. 26. – Оп. 3. – Спр. 624. – Арк. 1.

ряджалися в підлеглих їм областях, як у завойованій країні. <...> Ми віримо, що настане день, коли народ розіб'є вікові окуви, розіб'є ярмо рабства і змете з лиця землі своїх гнобителів, але страшний він буде лише ворогам народної волі"¹²⁴.

В. Адим у статті "Єврейське господарство і його історичні діячі" визначає екстериторіальність єврейського народу як основну рису всього періоду його європейського існування, основну його властивість, не притаманну іншим націям. Основною потребою єврейської економіки автор вважає "прагнення зв'язати себе з чужими народними і господарськими організаціями"¹²⁵. Далі він зазначає, що асиміляційна течія натрапляла періодично на течії, їй діаметрально протилежні. І головною силою, що ізолювала єврейську націю, що діяла всупереч асиміляційній хвилі, яка впливала із середовища євреїв, на думку В. Адима, слід вважати територіальні народи, які оточували євреїв.

Дана вказівка на характер стосунків євреїв з іншими націями, з погляду автора, може послужити поясненням "ненормальної національної самосвідомості" євреїв: "Якщо єврей коли-небудь мислив національно, то тільки доти, доки його штовхали ззовні: йому був чужий нормальний здоровий націоналізм територіальних націй"¹²⁶.

Ізолюючий фактор, на думку В. Адима, не вплинув на єврейську економіку (єдиним його результатом стала єврейська еміграція). Асиміляційний фактор, навпаки, справив на єврейське господарство розвивальний вплив: оскільки безупинно змінювався характер господарської структури націй, що оточували євреїв, то і єврейська економіка змушена була змінюватися залежно від зовнішніх умов, і в цьому пристосуванні "полягав весь історичний розвиток єврейського господарства"¹²⁷.

Рубрика "З життя нашої партії" показувала життя Кримської Спідки і закордонних відділень С.Д.Р.П. У 1906 р. у результаті злиття молодіжної групи "Відродження", яка виступала з вимогою культурно-національної автономії, і створення "сейму", що представляв єврейський народ, з окремими організаціями Поалей-Ціон була створена Соціалістична єврейська робітничка партія (СЕРП). Партія вважала нереальним державотворення і пропонувала вирішувати єврейське питання в Російській імперії так само, як і інші національні питання країни. СЕРП відстоювала перетворення Росії на федерацію, де кожна нація буде мати свій "сейм", який вирішуватиме внутрішні проблеми народу і представлятиме його у вищому органі

¹²⁴ Палестинец П. Реакция и погромы // Молот. – № 2. – Симферополь. – 1906. – Июль. – С. 1, 5.

¹²⁵ Адим В. Еврейское хозяйство и его исторические деятели // Молот. – № 2. – Симферополь. – 1906. – Июль. – С. 7.

¹²⁶ Там само. – С. 8.

¹²⁷ Там само. – С. 9.

країни. Розкол Поалей-Ціон позначився і на житті кримської організації: на другій конференції партії в Криму було обрано новий райком і прийнято резолюції щодо старого Р.К., який відмовився від програми Поалей-Ціон і прийняв нову, "відроджувану", але не вийшов з Поалей-Ціон організації. У цілому ж, як свідчить видання, робота була відновлена: у Сімферополі проведена підготовка до самооборони, у Ялті т. Овадьєю прочитано реферат "Філософія єврейської історії", у Керчі відбулася дискусія з представниками Бунду. Особливо гостро, на думку "Молота", поділ партії проходив в Севастополі: "Усе ті ж сумні картини...Та ж до нудоти одноманітна й огидна тактика сеймівців...ті ж обзивання нас гуртком ешиботників. Те ж поширення пліток про те, що нас підкупив Усишкін, все за тим самим шаблоном. Все те, що і в інших містах, аж до погрози: залишитися в самотності"¹²⁸.

Велика кількість у журналі "Молот" політичних і наукових матеріалів, пов'язаних з життям євреїв у Росії та світі, є яскравим свідченням процесів єврейського національного відродження, а неоднозначність точок зору на цілу низку соціально-політичних і культурно-національних проблем вказує на спонтанність даного процесу.

Ялтинський журнал "Молодая Иудея" являв собою найцікавіший вид національного спеціального видання, що з'єднало етнічну проблематику і революційний запал, – журнал учнівської молоді (типологічні особливості цього типу видання було розкрито у статті Б.І. Чернякова "Особливості становлення журнальної періодики учнівської молоді в Російській імперії: типологічний аспект"¹²⁹).

Його перший номер вийшов у квітні 1906 р. Видання відразу ж стало популярним: у травневому номері повідомлялося, що перший номер журналу весь розійшовся, а тому "вимоги книгарень і передплатників, що підписалися пізніше 25 червня, не можуть бути задоволені".

Редакція видання розміщувалася на Набережній Ялти, у будинку Левентона, редактором-видавцем стала А. Я. Гофшнейдер-Левентон. Друкувався журнал у друкарні Н.В. Вахтіна. Передплатна ціна на 9 місяців становила 2 р. 25 коп., на півроку – 1 р. 50 коп., на 3 міс. – 75 коп.; окремих номер коштував 30 коп.; за кордон: на 9 міс. – 3 р., на 6 міс. – 2 р., на 3 міс. – 1 р.

У журналі публікувалися, головним чином, літературно-художні і науково-популярні матеріали, пов'язані з єврейською проблемати-

¹²⁸ Из жизни нашей партии // Молот. – № 1. – Симферополь. – 1906. – Июнь. – С. 30.

¹²⁹ Черняков Б.І. Особливості становлення журнальної періодики учнівської молоді в Російській імперії: типологічний аспект // Наукові записки Інституту журналістики / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Т. 15. – 2005. – С. 111-118.

Пошуки цензора було відновлено, і дивним чином можливі кандидатури відразу було знайдено. Першим кандидатом став інспектор народних училищ Сімферопольського району Хасабов¹⁷³, якому, однак, не дозволив займатися цензорством директор народних училищ Таврійської губернії. Тоді нагляд за газетою, за згодою Преосвященного єпископа Таврійського і Сімферопольського, було доручено православному священникові Миколі Саркіну¹⁷⁴, і 18 січня 1909 року свідоцтво на право видання газети було вручено А.С. Айвазову.

Тижневик почав виходити друком в 1909 р., однак через якийсь час його випуск було припинено. А. Кричинський вважав, що причиною закриття "Къырым седасы" було призначення його цензором православного священника: "Можна собі уявити, – писав він, – як далеко заходило вторгнення священника-"наглядача" у питання релігійного життя кримських татар, якого торкалася газета "Къырым седасы". Зрозуміло, газета незабаром змушена була припинити своє існування"¹⁷⁵. Дослідник зазначив і те, що, крім гонінь на мусульманську пресу, російський уряд вживав усіх заходів для недопущення в Росію газет і журналів, що видавалися в Туреччині¹⁷⁶.

Але ніякими репресивними заходами з боку уряду не вдалося перервати традицій кримськотатарської періодичної преси. Так, у зазначений період постреволуційної реакції і жорсткого контролю під час Першої світової війни продовжував виходити друком "Терджиман", причому періодичність його виходу піднялася з 23 вересня 1912 р. до щоденної – "через події, що наступали на Балканах"¹⁷⁷.

Виявилось, що найважчим для газети був період початку 1890-х рр., коли для додаткової цензури над нею в Петербурзі було залучено професора-орієнталіста В.Д. Смирнова. Діяльність цензорів "Терджимана" після 1905 р., за припущенням В. Ганкевича, не вирізнялася твердістю, або ж їхню увагу відволікали інші тюркські газети¹⁷⁸. Учений припускає також, що з початком Першої світової війни за "Терджиманом" було встановлено військову цензуру, що супроводжувала видання весь останній період його виходу. Принаймні, на цю думку наштовхує рапорт бахчисарайського поліцмейстера Таврійському губернаторові від 4 серпня 1914 р. про те, що "хоча в м. Бахчисарай і є особи, що знають російську і татарську мови, але через їхні

¹⁷³ Там само. – Арк. 16.

¹⁷⁴ Там само. – Арк. 22, 23.

¹⁷⁵ Кричинский А. Очерки русской политики на окраинах. – Ваку: Изд-во Союза Мусульманской трудовой интеллигенции, 1919. – ч.1. – С. 49.

¹⁷⁶ Там само.

¹⁷⁷ Дело о разрешении издавать газету "Терджиман" (26 апреля 1911 – 8 января 1915 г.) // ДААРК. – Ф. 26. – Оп. 3. – Спр. 746. – Арк. 13.

¹⁷⁸ Ганкевич В.Ю. На службе правде и просвещению: краткий биографический очерк Исмаила Гаспринского (1851 – 1914 гг.). – Симферополь: Доля, 2000. – С. 235.

2.3.1. Кримськотатарські видання

У жовтні (листопаді) 1908 р. Р. Медієв звернувся до Таврійського губернатора з проханням про видання у Сімферополі нової газети російською мовою під назвою "Наш голос". Мета видання повторювала ту, що була ним заявлена два роки перед тим для газети "Голос мусульманина": "знайомити російську спільноту з питаннями татарського життя взагалі і питаннями татарської освіти особливо"¹⁷⁰. Програма газети складалася з 6 відділів: 1) урядові повідомлення; 2) статті про життя татар; 3) різні відомості; 4) кримська хроніка; 5) кореспонденції; 6) оголошення. Газета мала друкуватися у сімферопольській друкарні М.М. Ейдліна (вул. Пушкінська) і виходити під відповідальним редакторством Р. Медієва один раз на два тижні. Передплатна ціна планувалася 1 р. 50 коп. на рік. 5 (18) листопада 1908 р. свідоцтво на право видання Р. Медієвим було отримано, однак налагодити випуск газети не вдалося.

26 травня 1908 р. звернувся до Таврійського губернатора з проханням про право видання і А.С. Айвазов, який вирішив випускати в Карасубазарі як видавець і відповідальний редактор тижневик "Кырым седасы" ("Кримський голос") із програмою: 1) урядові повідомлення; 2) статті з питань життя мусульман, котрі живуть у Росії та інших країнах; 3) статті з питань російського й іноземного життя; 4) огляд російської й іноземної преси; 5) власні кореспонденції; 6) суміш; 7) оголошення. Планувалося друкувати газету в друкарні З.О. Рогана, передплатна ціна мала становити 4 рублі на рік¹⁷¹.

Випуск газети було затримано чиновниками більш як на півроку у зв'язку з пошуками цензора. Губернське начальство спробувало відмовити А.С. Айвазову, оскільки не було цензора, однак навіть для чиновників Головного управління у справах преси в Петербурзі мотивування відмови (відсутність у Карасубазарі осіб, що "знають досконало як літературну, так і народну татарську мову"!) здалося непереконовим, і вони порекомендували Таврійському губернаторові доручити цензорство особі, яка наглядала раніше за газетою, що виходила в тому ж місті, – "Ветан хадими", або кому-небудь іншому на розсуд самого губернатора. У будь-якому випадку, як було зазначено в листі, відмова у видачі свідоцтва на право видання періодичного друкованого органу через відсутність цензора не відповідала чинним законам про пресу¹⁷².

¹⁷⁰ Дело о разрешении Р. Медиеву издавать в г. Симферополе газету «Наш голос» (24 октября 1908 г. – 12 ноября 1908 г.) // ДААРК. – Ф. 26. – Оп.3. – Д. 667. – Арк. 1.

¹⁷¹ Дело о разрешении А.С. Айвазову издавать в г. Ялте газету «Крым Седасы» // ДААРК. – Ф. 26. – Оп.3. – Спр. 663. – Арк. 5.

¹⁷² Там само. – Арк. 11.

кою, програма видання включала також новинний відділ "Кореспонденції" і відділ листів, який дає змогу скласти уявлення про реакції читачів на видання й у цілому про його читацьку аудиторію.

Найбільш відомим автором видання був Самуїл Маршак, який публікував тут свої ранні вірші. У 1904 р. поет-початківець через хворобу залишив петербурзьку гімназію, потребуючи більш теплого клімату. М. Горький оселив його в Ялті у своєї дружини, К. Пешкової. Тут юнак учився на гроші М. Горького і Ф. Шаляпіна. Публікації в ялтинському журналі учнівської молоді стали першою серйозною роботою 19-річного автора.

Майбутній перекладач і дитячий поет брав активну участь в учнівському русі, відвідував збори сімферопольської організації учнів (О.У.), на яких "від організаційних питань нерідко переходили до бурхливих дискусій про місце учнів у робітничому русі, про значення мистецтва, аналізували літературні твори. Після однієї такої зустрічі до світанку блукали містом, слухали вірші приїжджого гімназиста, делегата Ялти. Це був Самуїл Маршак, який згодом став відомим поетом", – згадує син одного з організаторів "О.У." Ю.О. Полканов¹³⁰.

Вірші С. Маршака, опубліковані в "Молодой Иудее", вирізняє революційна спрямованість, що видно вже з назв: "Сходка", "Дві зорі" (із присвятою "молодому єврейству"). Можливо, Маршаків належать не тільки вірші, опубліковані під його ім'ям, але і підписані криптонімом "С.М.". У журналі також публікувалися вірші Я. Гітіна і Л. Яффе, прозаїчні твори – легенди, етюди, літературно-критичні нариси, – Н. Горелика, А. Круповецької, А. Аршавського.

Літературна критика в журналі має яскраво виражений соціальний характер. Так, наприклад, у своїх літературних нарисах про зображення життя євреїв в оповіданнях Юшкевича ("Іта Гайне", "Наші сестри", "Євреї") А. Аршавський обирає аспект розкриття "соціальних явищ і моральної ідеології". Критик вважає заяви про єврейське національне відродження передчасними і такими, що не відповідають дійсності: "Тільки знайомство з нашим життям через нелегальну літературу Бунду й інших партій, а в найкращому випадку через масовки; тільки з огляду на запеклу революційну боротьбу єврейського пролетаріату і дрібної буржуазії, вони могли прийти до такого радісного, заспокійливого і красивого висновку. Вони, у даному випадку, зовсім не беруть до уваги, що нервова, підвищена революційна боротьба є наслідком нездоров'я, яке охопило єврейський народ, що вона саме є результатом розпачу і жаху, який панує в масі"¹³¹.

¹³⁰ Полканов Ю.А. Забытый журнал // Таврика. – Симферополь, 1998. – С. 106.

¹³¹ Аршавский А. Литературные очерки // Молодая Иудея – 1906. – № 2. – С. 21.

Нарисовець вільний від революційної ейфорії і не тільки вважає активізовану революцією боротьбу євреїв за свої права скоріше закономірним наслідком тривалого національного і громадянського гноблення, ніж втішливою ознакою національного відродження, але і відмовляється бачити в дійсності будь-які помітні результати національного "ренесансу": "Якби "відродженці" зайшли на задвірки Одеси, Варшави, Мінська, Двінська, Вільни й інших міст осілости і неосілости і познайомилися б з їхнім життям, подихали б задушливим смородом будок і підземель і на власні очі побачили б гризну та невблаганну примару убогості й голоду, то тоді, нам здається, вони не говорили б так завзято про "відродження". Пензлем, ще більш похмурих, ніж у Юшкевича, оповіли б вони нам про протилежне"¹³².

Тому редакція журналу обрала самоосвіту одним зі своїх головних завдань, яке мало, по-перше, "задовольнити потребу щойно пробудженої громадської думки єврейської учнівської молоді" і, по-друге, "давати достатній критичний матеріал тій єврейській молоді, що вже освоїлася із соціальним мисленням"¹³³. Відповідаючи на сумніви скептиків у життєздатності молодого журналу, редакція висловила переконаність у тим, що "не за горами те краще майбутнє, коли Росія осяється світлом довгоочікуваної волі і заживе нормальним життям"¹³⁴. Тільки тоді журнал, на думку його авторів, зможе відповідати своєму справжньому призначенню – "стояти за ідеали національної самоосвіти".

Гуртки "Молодой Иудей" проводили просвітницьку роботу в багатьох кримських містах. Перший такий гурток відкрився в Ялті, але до 1906 р. він обмежувався організаційною роботою і пропагандою ідеї національної самоосвіти. З 1906 р. почалися групові заняття з лекційної системи: учасники обирали лекторів, які після відповідної підготовки читали в групах. Схемою для лекцій була "Філософія історії" Раппопорта, розширена і доповнена іншими джерелами. За перші чотири місяці 1906 р. було прочитано 4 реферати: приїжджим лектором – "Нарис філософії історії" (опублікований у першому номері "Молодой Иудей") і доповідь з філософії в цілому, членами гуртка – "Австрійська революція 48-го року і євреї" та огляд пройденого з філософії історії¹³⁵. У № 3-4 журналу розповідалося про роботу подібного гуртка в Керчі¹³⁶. Редакція звернулася і до спроби створення в Санкт-Петербурзі декількома роками раніше організації єврейської учнівської молоді¹³⁷.

¹³² Там само. – С. 22.

¹³³ Наше самообразование // Молодая Иудей – 1906. – Ялта. – № 2. – С. 23.

¹³⁴ Там само.

¹³⁵ М. Ялта (Корреспонденции) // Молодая Иудей – 1906. – № 2. – С. 56.

¹³⁶ Д. Керчь (Корреспонденции) // Молодая Иудей – 1906. – № 3-4. – С. 75.

¹³⁷ Вен М. Маленькая попытка одного начинания // Молодая Иудей – 1906. – № 3-4. – С. 73-75.

призвели до її закриття і вилучення з бібліотек. Після наступу в 1908 р. столипінської реакції прийшов кінець і тим нечисленним поступкам, що були зроблені в попередні роки. Діалог культур змінився монологом єдиної газети – "Терджимана", видавець якої І. Гаспринський протягом чверті століття учився шукати компроміс і виживати в умовах політичного й ідеологічного нагляду.

2.3. ЕТНІЧНА ПРЕСА В УМОВАХ ПІСЛЯРЕВОЛЮЦІЙНОЇ РЕАКЦІЇ

Якщо 1905 р. подарував недержавним народам Російської імперії надію на відновлення своїх прав – свободу партій і спілок за національним та релігійним принципом, безцензурну національну пресу тощо, то столипінський акт від 3 червня 1907 р. поклав край цим надіям.

Державна політика русифікації, що розгорнулася в подальші роки, практично звела нанівець можливості національних еліт нетитульних націй: у цей час були визнані такими, що "не відповідають російським державним завданням" український і білоруський національний рухи (столипінський циркуляр від 10 січня 1910 р.), піддавався всіляким ідеологічним, політичним та економічним утискам і корінний кримськотатарський народ Криму.

Незважаючи на репресивну політику Столипіна стосовно інородців, 1908 р. став часом викликаного перемогою II турецької революції активізації кримськотатарського громадського життя. Численні представники кримськотатарської еліти отримали освіту в Туреччині і залишилися пов'язаними з нею духовно. У першу чергу вони, а також багато інших, хто споконвіку вважав народ Туреччини спорідненим за мовою і вірою, із захопленням спостерігали за турецькою дійсністю, яка, демократизуючись, все більше відрізнялася від російської.

Царські чиновники не могли не помітити цього сепаратистського заворушення серед кримськотатарської еліти й у відповідь дедалі більше посилювали заборони на будь-який прояв національної самосвідомості. Доказом цього стало закриття газети "Ветан хадими", видавці якої все-таки не здали своїх позицій.

жати, якщо передбачається вести викладання рідною мовою і взагалі за самостійно складеною програмою"¹⁶⁶. "Всілякі процентні обмеження залежно від національності, віросповідання, віку, – робить висновки автор, – мають бути скасовані"¹⁶⁷.

У розділі "Бібліографія" четвертого номера журналу "Луч" увагу редакції привернув щомісячний журнал єврейської учнівської молоді "Молодая Иудея", який висвітлює життя політичних партій, що існували у єврействі: "Ми вітаємо діяльність журналу, – говорилося в рецензії, – як і будь-яку спробу до наукового висвітлення дійсності, а також і наслідків, що з неї випливають, і в цьому відношенні "Молодая Иудея" може вважатися нашим товаришем"¹⁶⁸.

Високий інтернаціоналізм журналів кримської учнівської молоді не був декларативним: один з засновників журналів, О.І. Полканов, у коло друзів якого завжди входили представники багатьох національностей Криму: кримські татари, євреї, німці, греки, караїми, вірмени, українці, болгары, – у роки німецької окупації півострова здійснив справжній подвиг: його дослідження про історію невеличкого тюркського народу караїмів (караїв) врятувало останній від знищення, яке було скоєне фашистами щодо кримських євреїв і кримчаків. О.І. Полканов у своїй фундаментальній науковій праці¹⁶⁹ навів ряд антропологічних, філологічних, етнографічних, історичних фактів, які доводили тюркське походження караїмів, і, таким чином, спростував отриманий фашистами донос про нібито семітське походження караїмів.

Поява у 1906 р. кримських учнівських журналів "Первый луч" і "Луч" стала знаком суспільно-політичних змін на околицях Російської імперії. Провідні ідеї журналу: інтернаціоналізм, вільна наука у вільній школі, – відповідали вимогам революційного часу і тому стали причиною закриття журналів у період посилення реакції. Однак, попри незначний термін свого існування, журнали кримської спілки учнів зробили значний внесок у розвиток міжетнічних стосунків та інтернаціональної свідомості молоді півострова.

Підбиваючи підсумки розвитку кримської етнічної преси в 1905–1906 рр., слід зазначити, що свобода національних видань того часу залишалася досить відносною. Це доводять конфіскація журналів "Первый луч" і "Луч" та арешт їхніх редакторів, а також створювані владою численні перешкоди для видання газети "Ветан хадими", які

¹⁶⁶ Золотарев С. К положению средней школы на окраинах России (окончание) // Луч: Орган учащихся. – Симферополь, 1906. – № 3. – 5 октября. – С. 11.

¹⁶⁷ Там само.

¹⁶⁸ Библиография // Луч: Орган учащихся. – Симферополь, 1906. – № 4. – 25 октября. – С. 31.

¹⁶⁹ Полканов А.И. Крымские караимы (караи – малочисленный тюркский народ Крыма). – Париж, 1995.

Національно-просвітницьке призначення журналу розкривалося в численних статтях з робітничого і національного питань, філософії, сутності різноманітних партійних рухів (у журналі було відкрито відділ "Партії та єврейське питання"): "До питання про елементи історичного розвитку" (короткий виклад учення Опенгеймера) М.В., "Національні організації українського пролетаріату" (пер. з української) Данька, "Принцип пролетарського сіонізму" (Аронов), "Від голуса до громадянства. З Folkszeitung'a", "Соціалістичні революціонери і національне самовизначення" – з "Н.В.", "Нарис про новітній ідеалізм" А., "Основи капіталістичного господарства", "Євреї як жителі міст" А. Рупіна (пер. з нім.), "Псевдонаукова історія єврейської економіки" (Із приводу книги д-ра Пінкуса) Д.П. та ін.

Велика кількість наукових статей у виданні стала причиною того, що його сімферопольський товариш – журнал учнів "Луч" – у розділі "Бібліографія" негативно відгукнувся про "високий стиль" декотрих статей, який перешкодив знайомству з ними учнів "із середніми пізнаннями", і порадив "іти ще далі у справі популяризації"¹³⁸. Так само і читач Л.Р. з Новоселиць (Австрія) у своєму листі до редакції відзначив, що "єдино бажаним шляхом, яким мала піти "Молодая Иудея", є шлях справжньої популяризації наукового знання"¹³⁹.

Незважаючи на деяку складність, наукові публікації "Молодой Иудей" дають об'єктивне уявлення про соціально-політичні процеси, що відбувалися у єврейських громадах початку ХХ століття. Так, у статті "Від голуса до громадянства" заявляється про появу "нової єврейської людини" – єврея-громадянина, єврея-борця, який не почуввається в Росії чужим, як у голусі, а "вважає себе таким же повноцінним господарем, як і росіянин, вважає себе корінним жителем країни і вимагає своїх прав", бореться із зазіханнями на свою свободу¹⁴⁰.

Наскрізною темою публікацій стало "єврейське" (і ширше – національне) питання. У статті "Національні організації пролетаріату" (переклад статті п. Данька з журналу Української Соціал-Демократії "Вільна Україна") читаємо: "Окрема національна організація не знищує солідарності пролетаріату цілої держави. Ми твердо переконані в тім, що свідомий пролетаріат не може роздиратися соціальними суперечками"¹⁴¹. У більшості публікацій доводиться, що вирішення "єврейського питання" перебуває у нерозривному зв'язку з вирішенням соціально-політичних проблем: "Партія разом з

¹³⁸ Библиография // Луч: Орган учащихся. – Симферополь, 1906. – № 4. – 25 октября. – С. 31.

¹³⁹ Письмо в редакцию // Молодая Иудея – 1906. – № 2. – С. 64.

¹⁴⁰ От голуса к гражданству. Из Folkszeitung'a (орган Бунда) (перевод А. М-лиса) // Молодая Иудея – 1906. – № 2. – С. 48.

¹⁴¹ Национальные организации украинского пролетариата // Молодая Иудея. – Ялта. – 1906. – № 2. – С. 40.

іншими соціал-демократичними організаціями борються за демократизацію суспільства і, тим самим, полегшує свою боротьбу за національний ідеал”¹⁴².

Редакція “Молодой Иудеи” зазначала, що на сторінках російської преси все частіше зустрічаються статті і замітки з національного питання, що висувалося життям і діяльністю першого російського парламенту. Точка зору соціалістів-революціонерів на це питання для редакції стала однією з найцікавіших. У передрукованій з № 10 “Народного вестника” статті “Соціалісти і національне самовизначення” говорилося, що соціалісти проти усього, що заважає зближенню національностей – націоналізму, самобутництва і т.п. Їхнє завдання – “зробити загальнолюдським надбанням **усі** найкращі риси **всіх** національностей”¹⁴³. Здійснити поставлене завдання, як стверджувалося в публікації, соціалісти намагалися, спираючись на найкращі риси кожної нації і працюючи проти її найгірших рис. На закінченні автори статті дійшли висновку про те, що національне піднесення – зовсім не вороже, а “вкрай сприятливе” для соціалістів явище, однак вимірюється воно “ступенем проведення в дане національне середовище <...> міжнародних людських ідеалів”¹⁴⁴.

У “Нарисах” Волгіна (рубрика “Серед єврейської молоді”) говорилося про єврейські погроми, які залили кров’ю вулиці Кишинева, Одеси, Гомеля і Белостока. На думку автора, “криваві образи” цих міст не дадуть єврейській молоді повернутися назад, зупинити “переможну ходу революції”. У єврейського народу, вважає Волгін, залишилася тільки одна надія – на світле майбутнє, “і якщо судилося литися єврейській крові, то нехай вона ллється заради свободи, а не задля рабства”¹⁴⁵.

При цьому видання було вільним від ілюзії, що єврейське питання саме собою вирішиться в результаті встановлення соціалізму. Так, один з авторів згадує, як під час французької революції думали, що можна розчерком пера, проголошенням емансипації євреїв вирішити їхнє національне питання, і доходить висновку: “Життя довело, що рівність людей не створюється державами, навіть найбільш якобінського характеру, воно ж довело, що і найрадикальніша емансипація не може знищити єврейського питання, як дуже оригінальної соціологічної проблеми”¹⁴⁶.

¹⁴² Аронов. Принципы пролетарского сионизма. Об основных принципах Еврейской Социал-Демократической рабочей партии Поалей-Цион // М.И. – № 2. – С. 46.

¹⁴³ Социалисты и национальное самоопределение. Из «Народного Вестника» // Молодая Иудея – 1906. – № 2. – С. 51.

¹⁴⁴ Там само.

¹⁴⁵ Волгін. Наброски // Молодая Иудея – 1906. – № 2. – С. 54.

¹⁴⁶ Д.П. Псевдонаучная теория еврейской экономики (По поводу книги доктора Пинкуса) // Молодая Иудея – 1906. – № 3-4. – С. 29.

підручника з вітчизняної історії пана Іловайського і навіть називає його розуміння історії “хуліганським”, бо той поясняє кризи історичного процесу виключно роллю “агітаторів”, “чужорідного” елемента, “єврейської преси”, а також “російських інтелігентів неросійського напрямку”¹⁶².

Відповідно до статуту О.У., основна увага в журналі приділялася проблемі освіти, і не в останню чергу – освіті представників національних меншин. У статті “До становища середньої школи на окраїнах Росії” (№№ 2 і 3 “Луча”) С. Золотарьов вважає повчальною подорож пережитого революційного руху ту обставину, що найяскравіші його спалахи мали місце на іноплемянних окраїнах Росії.

Пояснення того, що відбувалося, автор знаходить у тім, що на окраїнах “станові грані дуже часто збігаються з національними”, а бюрократія, вважаючи національну ворожнечу меншим злом, ніж боротьба політична, “майстерно роздмухує пожежу, спекулюючи у той же час на “сепаратизмі” та “поділі Росії” і виправдовуючи перед великоросійським населенням свої каральні і підкорювальні заходи”¹⁶³. Боротьба ж із сепаратизмом, як зазначає С. Золотарьов, велася завжди більш інтенсивно на культурних західних окраїнах, у той час як на східних, менш культурних, панувала нічим не прикрита сваволя, а те й інше, природно, позначалося з особливою силою на школі, на якій завжди дуже охоче вправляла свої сили адміністрація: “І в результаті “учнівський рух” із крайньою напруженістю прокотився прибалтійською окраїною, царством Польським, півднем Росії і Кавказу”¹⁶⁴.

Головну проблему окраїнної середньої школи учень бачить у тім, що в ній навчальна адміністрація “зосереджує свої сили лише в насадженні “російського духу”, що, саме собою зрозуміло, є просто канцелярський дух”: “Не педагогічно, але політично” – це крилате слово одного окраїнного просвітника слугує, власне, всюди керівною основою. Де, як не на окраїні, можна знайти педагогів, які запевняють, що <...> вірмени, фінляндці, поляки, хохли й особливо “жиди” ненавидять Росію і відчують до неї чорну невдячність, що Державна Дума потрібна тільки “жидам і полякам” і т.д.”¹⁶⁵.

Розв’язання даної проблеми С. Золотарьов бачить у припиненні існуючого на окраїнах переслідування “таємного” навчання дітей без відповідного дозволу, який “іноді важко і навіть неможливо одер-

¹⁶² Подарок г-на Иловайского к началу учебного года // Луч: Орган учащихся. – Симферополь, 1906. – № 1. – 7 августа. – С. 41, 43.

¹⁶³ Золотарев С. К положению средней школы на окраинах России // Луч: Орган учащихся. – Симферополь, 1906. – № 2. – 1 сентября. – С. 25.

¹⁶⁴ Там само. – С. 26.

¹⁶⁵ Там само. – С. 27 – 28.

“малих” народів: інспектор реального училища Архипов наказав сторожеві вигнати з училища пораненого єврея, який рятувався від погромників, отець Сердобольський на уроках Закону Божого у жіночій гімназії читав антисемітські твори. “Як же дивляться на це учні?” – запитує автор – і відповідає: “Вони кажуть, що п. Архипов не повинен займати місце вихователя. Але він залишається на місці, тому що уряд, чиновником якого є п. Архипов, сам діє так само <...>, що п. Сердобольському краще записатися у чорну сотню”¹⁵⁷.

Наступником журналу “Первый луч” став “Луч”, з проханням про відкриття якого до Таврійського губернатора 27 липня 1906 р. звернувся студент Київського університету св. Володимира караїм Чефанья Якович Шишман. 7 серпня бажане свідоцтво на видання журналу за № 4486 було отримано його видавцем і редактором¹⁵⁸, і саме у цей день перший номер “Луча” побачив світ. Але і його спіткала доля “Первого луча” – вийшло друком тільки 5 номерів, і редактор знов потрапив у тюрму. Спочатку журнал практично повністю зберіг програму “Первого луча”¹⁵⁹, але з четвертого номера в ньому появився відділ оголошень¹⁶⁰. Загалом, з 10 номерів “Первого луча” і “Луча” 5 було конфісковано поліцією. У четвертому номері журналу “Луч” дається такий коментар чергової конфіскації номера журналу, проведеної в Одесі за розпорядженням генерал-губернатора: “Добродії вихователі наші і досі тремтять і дивуються, як це такий крамольний журнал міг зацікавити їхніх учнів, яких стільки часу виховують в “істинно-російському дусі”¹⁶¹.

“Луч” мав виходити друком 2 рази на місяць (фактично інтервали між його випусками перевищували 2 тижні). Передплатна ціна на рік становила 2 рублі для Сімферополя і 2 руб. 40 коп. для інших міст Криму, на місяць – 20 копійок, окремий номер коштував 15 копійок. Зі своїми передплатниками і кореспондентами редакція тримала зв’язок через книгарню Сінані. Обсяг журналу, в основному, становив 32 сторінки (№№ 2, 4, 5) (перший номер мав 48 сторінок, третій – 24). Перші номери “Луча” друкувалися у друкарні Спіро, а починаючи з третього номера – у друкарні Ф.Ф. Шнейдера.

У першому ж номері журналу “Луч” автор статті “Подарунок пана Іловайського до початку навчального року” Степан Шас висловлює неприйняття великодержавного шовінізму і націоналізму

¹⁵⁷ Там само. – С. 21–22.

¹⁵⁸ Дело о разрешении Ч. Шишман издавать в г. Симферополе журнал «Луч» (31 июля 1906 г. – 27 августа 1906 г.) // ДААРК. – Ф. 26. – Оп. 3. – Спр. 547. – Арк. 6.

¹⁵⁹ Там само. – Арк. 1.

¹⁶⁰ Дело о разрешении Ч. Шишман издавать в г. Симферополе журнал «Луч» (31 июля 1906 г. – 27 августа 1906 г.) // ДААРК. – Ф. 26. – Оп. 3. – Спр. 547. – Арк. 3.

¹⁶¹ Корреспонденции // Луч: Орган учащихся. – Симферополь, 1906. – № 4. – 25 октября. – С. 28.

Зміст “Молодой Иудеи” наочно демонструє бажання представників єврейської молоді Криму у відповідь на революційні перетворення 1905–1906-х рр., з одного боку, і серію єврейських погромів – з другого, взяти активну участь в оновленні суспільства на принципах освіти, а також національної та соціальної рівності.

2.2.4. Виникнення міжнаціональної періодики (журнали учнівської молоді «Первый луч» і «Луч»)

Не менш цікавими, ніж революційна етнічна преса, на нашу думку, були перші в Криму міжнаціональні видання – журнали учнівської молоді “Первый луч” і “Луч” (1906), інформація про які в радянські часи була вилучена не тільки з історії журналістики, але і з історії Криму в цілому (наприклад, зазначені журнали були вилучені з присвяченої революції 1905 р. експозиції Кримського краєзнавчого музею).

Слава наукового першовідкривача журналів “Первый луч” і “Луч” належить проф. Ю.О. Полканову, синові одного з організаторів друкованих органів учнівської молоді О.І. Полканова. У статті Ю.О. Полканова “Забутий журнал”¹⁴⁷ докладно розповідається історія створення журналів “Первый луч” і “Луч” і друкованих органів, що їм передували, дається перелік відомих псевдонімів і криптонімів авторів статей і ставляться завдання подальшого вивчення зазначених видань.

Непопулярність журналів “Первый луч” і “Луч” у радянських вчених дослідник пояснює тим, що в Криму до 1917 р. не було поділу соціал-демократів на більшовиків і меншовиків, як це відбулося на іншій території Росії, тому “не простежувалася керівна роль більшовицької партії в організації молоді і створенні журналу. Більше того, ця роль належала семінаристам і гімназістам віком від 16 до 22 років”¹⁴⁸.

Однак нам здається, що головними причинами неприйняття партійною наукою журналів “Первый луч” і “Луч” були саме їхні принципи, декларовані партійна незалежність та інтернаціоналізм – поза всіма партіями і націями заради вільної науки у вільній школі.

Ще у 1903 р. у Сімферополі було створено єдину організацію учнівської молоді зі скороченою назвою “О.У.” До складу “О.У.” ввійшли представники всіх сімферопольських навчальних закладів, на спільних засіданнях були присутні і делегати з інших міст Кри-

¹⁴⁷ Полканов Ю.А. Забытый журнал // Таврика. – Симферополь, 1998. – С. 105–107.

¹⁴⁸ Там само. – С. 106.

му. У Статуті Сімферопольської Організації учнів було зазначено дві її мети: боротьба за нову школу і самоосвіта, програма якої включала перш за все суспільні науки, а також робітничі і національне питання¹⁴⁹.

Учні вимагали заснування однотипної і безоплатної школи, загального права на освіту, яка на той час була привілеєм, безоплатних навчальних посібників та їжі, гігієнічної й естетичної обстановки, відокремлення школи від релігії, змін у викладанні суспільних і природознавчих наук, введення фізичного виховання у шкільну програму, спільного навчання різних статей¹⁵⁰.

В діяльності "О.У." активну участь брали й майбутні організатори "Первого луча" – випускник гімназії Захарій Осипович Сінані (псевдоніми Ів. Захар'єв, З. Іванов) і випускник семінарії Олександр Іванович Полканов (А.П. Махілов).

Про Спілку учнів – "С.У." – журнал "Луч" писав: "Причини виникнення "С.У." – неможливі умови нашого шкільного життя і загальне прагнення учнів вийти зі свого ненормального становища", "оскільки Спілка виникла унаслідок прагнення учнів змінити умови свого шкільного життя, то й основною метою Спілки є саме ця зміна <...> єдиною метою, що може дійсно згуртувати учнів, є: Вільна школа для вільної науки! <...> членами Спілки мали бути учні казенних навчальних закладів <...> Спілка набуває форми і характеру професійної спілки sui generis (особливого роду). Так само, як і професійні спілки робітників, службовців, інженерів і т.п., – наша Спілка має бути цілком безпартійною; вона не знає ні соціал-демократів, ні соціалістів-революціонерів, ні інших партій, – вона знає тільки учнів!"¹⁵¹.

А втім, відокремлюючись від політичних партій, члени Спілки не відмежовувались від політики, заявляючи: "Незалежно від нашої волі, ми живемо в революційний період і повинні брати ту чи іншу участь у загальноновизвольному русі <...> Можливо, колись настане час, коли ми залишимо політику і займемося "чистою" наукою, але поки що цього не можна робити і з мотивів моральних, і фактично. Мимоволі, силою історичного ходу речей, втягнуті ми у визвольний рух, свої волю і свідомість повинні внести у самий його процес. Саме цій меті, меті самовизначення нашого у даний політичний момент, оцінки окремих його етапів і загального напрямку і буде в міру сил слугувати наш журнал"¹⁵².

¹⁴⁹ Устав Симферопольской Организации Учащихся // Луч: Орган учащихся. – Симферополь, 1906. – № 1. – 7 августа. – С. 4.

¹⁵⁰ А.П. Школа и Социализм // Первый луч. – Год 1. Орган учащихся. – 1906. – № 4. – 15 июня. – С. 15.

¹⁵¹ О нашем Союзе // Луч: Орган учащихся. – Симферополь, 1906. – № 3. – 5 октября. – С. 3.

¹⁵² От редакции // Первый луч. – Год 1. Орган учащихся. – 1906. – № 1. – 1 мая. – С. 7.

За свідченням Ю.О. Полканова, члени "О.У." спочатку видавали у семінарії рукописний журнал "Заря", потім на гектографі – "Пробуждение", а у 1905р. – "Отклики".

Третього травня 1906 р. потомственный дворянин Всеволод Миколайович Жадовський звернувся до Таврійського губернатора з проханням¹⁵³ про видачу свідоцтва на право видання і редагування ним журналу "Первый луч", що мав друкуватися в друкарні Спіро і виходити друком 2 рази на місяць. Вартість річної передплати видання мала становити 2 рублі. Програма журналу була такою:

1. Статті з питань внутрішньої і зовнішньої політики.
2. Науково-популярні статті з політичних і суспільних питань.
3. Белетристика.
4. Огляд преси.
5. Хроніка загальна і місцева.
6. Бібліографія.

Свідоцтво за № 2441 В.М. Жадовським було отримано 4 травня 1906 року¹⁵⁴, але на першому номері журналу стоїть більш рання дата – 1 травня. Чому – неважко здогадатись: ця дата мала підкреслювати революційно-визвольний напрям журналу, і, як наслідок, – уже перший номер "Первого луча" був вилучений поліцією. Усього вийшло друком п'ять номерів журналу обсягом 32 сторінки і форматом 150 x 210 мм. У серпні 1906 р. журнал було закрито, а його редактора заарештовано. Члени "О.У." жартували:

*Между мрачных черных туч
Показался "Первый луч",
Осветил немного тьму,
И редактора – в тюрьму¹⁵⁵.*

Значне місце у журналі займали матеріали, присвячені національному питанню. У №№ 1-3 "Первый луч" надрукував у перекладі з української статтю Б. Грінченка "Національна та інтернаціональна ідея", автор якої висловив дуже скептичне ставлення до інтернаціоналізму авторів "Комуністичного маніфесту", і зокрема, – К. Маркса.

Кілька публікацій №3 було присвячено загибелі учня-єврея Шаї Канцлера, доведеного викладачами до самогубства. У другому номері, у статті "Політика й учні" О. Сінані писав: "Учні не можуть не займатися політикою. Існуючий стан речей примушує їх займатися нею"¹⁵⁶, – і довів свою думку прикладами обурливого порушення прав

¹⁵³ Дело о разрешении В. Жадовскому издавать в Симферополе журнал «Первый луч» (29 апреля 1906 г.) // ДААРК. – Ф. 26. – Оп. 3. – Спр. 540. – Арк. 1.

¹⁵⁴ Там само. – Арк. 3.

¹⁵⁵ Полканов Ю.А. Забытый журнал // Таврика. – Симферополь, 1998. – С. 106.

¹⁵⁶ Захарьев Ив. Политика и учащиеся // Первый луч. – Год 1. Орган учащихся. – 1906. – № 2. – 15 мая. – С. 22.

наша історія – не міф, якщо за джерелами наш багатотраждальний народ на своєму шляху прийняв у себе асимілятивним способом 90 % крові монгольської та інших несемітських рас, то ми – народ без свого власного збірного імені, який сповідує караїмську віру, не семіти, а новоутворений расовий організм, і тому належати до семітизму взагалі і до єврейства зокрема – це йти в розріз із своєю історією. Нам треба подякувати єврейству за користування їхнім ім'ям і назвати себе особистим своїм збірним ім'ям, яке поставить межу між нами і ними <...> За кров'ю, побутом, мовою, за особливим своїм фізичним та моральним виглядом ми – не євреї”²³⁵. Ця полеміка триває й у караїмських виданнях нашого часу. Наприклад, у газеті “Караимские вести” (2001. – Февраль. – № 2 (60). – С. 1) була надрукована “Резолюция о неуважении к самоидентификации и о дезинформации в отношении крымских караимов”, де зазначалося: “Ми глибоко поважаємо євреїв та інші народи. Але категорично заперечуємо проти зарахування нас до інших етносів і релігій, бо належимо до кримських караїмів етнічно і за вірою”.

Сучасні проблеми караїмів – можливість реставрації та використання Чуфут-Кале як національного центру відпочинку та єднання джамату – розглядаються у статті газзана севастопольської кенаси Т.С. Леві “Олімпійські ігри”²³⁶.

Караїмська белетристика представлена оповіданнями “Усякому свій час” і “Маленький караїмський роман” С. Рудковського та “Зустріч” К. Абкович.

Розділ “Хроніка” журналу “Сабах” є значно меншим, ніж відповідна “Хроніка поточного життя” московського щомісячника, і включає лише декілька подій, що відбулися у Луцьку і Криму.

Очевидна обмеженість кола авторів та інформаційних джерел журналу, що відчувалась уже в першому його номері (який, до речі, був за обсягом (46 сторінок) у кілька разів менший “Караимской жизни”), може бути поясненням того, що він дуже швидко припинив своє існування.

У тому ж 1914 р. була здійснена перша спроба організації караїмського періодичного видання на батьківщині караїмів у Криму. Газзан феодосійської караїмської громади, учень І.І. Казаса, випускник Олександрівського караїмського духовного училища та історико-філологічного факультету Новоросійського університету Арон Ілліч Катик 10 червня 1914 р. звернувся до таврійського губернатора із проханням дозволити випуск у Феодосії караїмського журналу під

²³⁵ Ф-ць Р. Неотложный вопрос // Сабах. – 1914. – № 1 (апрель). – С. 13.

²³⁶ Леві Т.С. Олимпийски игры // Сабах. – 1914. – № 1 (апрель). – С. 1-7.

наприклад, для майбутнього організатора кримськотатарських газет “Еньи Дунья” і “Крим хаберлери” турецького комуніста Мустафи Субхі, який у статті “Інтереси і безпека Туреччини” 3 серпня 1914 р. закликав своїх співвітчизників не брати участі у Першій світовій війні¹⁸¹.

І. Гаспринський навіть узяв інтерв'ю у майбутнього засновника турецької комуністичної партії, який щойно втік із Синопської в'язниці¹⁸². У цьому інтерв'ю М. Субхі заявив, що в Синопі перебуває група політв'язнів – представників різних вілайетів Туреччини, здебільшого торговців і чиновників. Вони раніше входили до різних партій і товариств, котрі виникли після младотурецької революції 1908 р., а потім виступили проти політики младотурецького уряду, прагнучи продовжити і поглибити революцію і борючись за краще становище народу. Субхі висловив незадоволення половинчастістю младотурецької революції, керівники якої зайняли ворожу позицію стосовно трудящих і національних меншин, а в зовнішній політиці поглибили напівколоніальне становище Туреччини¹⁸³.

Поява комуніста М. Субхі на сторінках раніше політично поміркованого “Терджимана” є незаперечним свідченням популярності серед кримських татар соціалістичних ідей, які охопили Туреччину.

2.3.2. Доля української преси Криму

На початку минулого століття українці становили значну частину населення Криму, але досить різноманітна і розвинута структура кримських етнічних ЗМІ того періоду ніяк не відображає духовних потреб української нації. Відсутність української преси в Криму на початку минулого століття не є свідченням пасивного ставлення українського населення півострова до свого культурного життя – хоча спроби організації національних українських (або навіть україномовних) газет було здійснено не раз, усі вони залишилися безрезультатними через відомі соціально-політичні причини. “До 1905 року на Україні російській, – писав Б. Грінченко, – не було ні одної української газети і ні одного українського журналу <...> Не можна було видавати не тільки політичних газет, а навіть хліборобських чи лікарських”¹⁸⁴.

¹⁸¹ Нуриев И. Мустафа Субхи // Памяти павших за Советский Крым. – Симферополь: Гос. изд-во Крымской АССР, 1940. – С. 49-56.

¹⁸² Субаев Н.А. Мустафа Субхи в России // Вопросы истории. – 1983. – № 5. – С. 173-175; Субаев Н.А. Мустафа Субхи в «Терджиман» газетасы // Йылдыз. – 1989. – № 4. – С. 128-129.

¹⁸³ Терджиман. – 1914. – № 120. – 8 червня.

¹⁸⁴ Грінченко В. Тяжким шляхом // Матеріали з історії національної журналістики Східної України початку ХХ століття / Укладач Н.М. Сидоренко, О.І. Сидоренко. – К.: Дослідницький центр історії української преси, 2001. – С.70.

Як вказує О.С. Хоменок: "Місцева преса до революції, а особливо національна, хоч і посідала значне місце у становленні громадської та національної самосвідомості, не могла відігравати серйозної політичної ролі, оскільки занадто часто ставала жертвою інтересів держави"¹⁸⁵.

Відносно української преси ці інтереси, у першу чергу, полягали у невизнанні "українського наріччя" як самостійної мови і, як наслідок, у невизнанні етнічної самостійності всієї української нації. Про це свідчать історії невдалих спроб організації україномовних видань Таврійської губернії.

Першою такою спробою була організація видання у 1903 р. у Севастополі одночасно російською та українською мовами сільсько-господарського журналу "Хлібороб". Хоча програма журналу й була абсолютно коректною (матеріали з питань сільського господарства, статті про сучасне життя, огляди інших газет та журналів, об'яви), прохання про його відкриття було відхилено з політичних причин: майбутній видавець Муркіна здалася місцевим чиновникам "за своєю освітою, вихованням і суспільним станом" неспроможною видавати подібний журнал, а його можливий редактор Мацкевич перебував під негласним наглядом поліції¹⁸⁶.

Канцелярія Таврійського генерал-губернатора знаходила приводи для відмови у відкритті україномовних видань мешканцям не тільки Криму, але й інших місцевостей Таврійської губернії. 12 вересня 1909 р. з проханням про відкриття щотижневої селянської газети "Рідна хата", яка мала виходити друком у місті Орехові Вердянського повіту Таврійської губернії, до генерал-губернатора звернувся Д.К. Ярош. Його тижневик було заплановано випускати з 1 січня 1910 р. на "місцевому малоросійському наріччі". Майбутній відповідальний редактор-видавець писав, що "Рідна хата" "має за мету дати селянському населенню популярні статті стосовно різних запитів селянського життя", а саме: сільського господарства, релігії, суспільної моральності, науки, історії та природознавства"¹⁸⁷. Програма видання включала :

1. Статті духовно-морального змісту.
2. Белетристику: оповідання, нариси, начерки, ескізи і вірші.
3. Матеріали на сільськогосподарську тематику: землеробство, скотарство, садівництво, городництво і бджільництво.
4. Статті з медицини та гігієни.
5. Матеріали з історії та природознавства.

¹⁸⁵ Хоменок О.С. Дореволюционная периодическая печать Таврической губернии (1838-1916): очерк истории и библиографический указатель. - Одесса: АО Бахва, 2003. - С. 44 - 45.

¹⁸⁶ Сидоренко О.І. Нездійснені видання: Аногований покажчик нереалізованих проєктів україномовних видань кінця XIX - початку XX ст. - К., 1989. - С. 14.

¹⁸⁷ Дело об издании еженедельной крестьянской газеты «Ридна хата» (12 сентября 1909 г. - 2 ноября 1909 г.) // ДААРК. - Ф. 26.- Оп. 3. - Спр. 698. - Арк. 1.

"одним з найважливіших і найважчих національних питань є питання про загальне навчання караїмських дітей своєї рідної мови і Закону Божого"²³². Автор пропонував використовувати як учительок караїмських дівчат, чимало яких мали середню освіту і педагогічні знання. Причому, вивченню караїмської мови (під караїмською мовою автор, мабуть, мав на увазі мову Біблії - давньоєврейську, оскільки мовне питання в статті постійно розглядається в нерозривній єдності з питанням релігійним) і закону Божого караїмських жінок у статті надавалося стратегічного значення, оскільки саме матері є виховательками молодого покоління. На закінчення, автор зазначив: "Зі Старого Заповіту і взагалі з історії різних народів ми знаємо, як жінки рятували свій народ і робили великі справи; можливо, що і нашим караїмкам призначено відіграти велику роль в історії свого народу і врятувати його від повного розпаду. Надія на це є вже тому, що, як ми бачимо, у нас тепер освічених жінок більше, ніж чоловіків, можливо, сам Господь запалює в них іскру пізнання для того, аби врятувати свій народ"²³³.

Якщо журнали "Караимская жизнь" і "Караимское слово" набули значного поширення і претендували на статус загальнонаціональних органів, то щомісячник "Сабах" мав більш локальне значення, хоча і публікував кримських авторів і був відомий у Криму. У цьому суспільному історико-літературному і науковому журналі (відповідальний редактор-видавець Емілія Йосипівна Рудковська) у цілому збереглися ті ж розділи, що й у "Караимской жизни" і "Караимском слове": аналітичні статті про 1) історичний розвиток і 2) сучасне суспільне становище караїмів, 3) караїмська белетристика, 4) хроніка караїмського життя. Як і "Караимская жизнь", "Сабах" прагнув до духовного єднання західних і південних караїмів (у рубриці "Хроніка" писалося, що "волиняни, хоч і прилучені до Троцького Духовного Правління, але до нього індивідуально і дуже тяжіють до Криму"²³⁴), тому значну роль у журналі західноукраїнських караїмів відігравали події Таврійського караїмського духовного правління: вибори нового гахама, відновлення Чуфут-Кале і т.п.

Перший розділ був представлений публікацією Р. Ф-ча "Невідкладне питання", в якій розглядалася проблема самоідентифікації караїмів. Це була відповідь на історичний нарис пана Е. Троїцького "Караїми" (журнал "Караимское слово", 1914, № 6). Автор статті, заперечуючи семітську приналежність караїмів, стверджував: "Якщо

²³² Вопрос о национальном фонде (по проекту М.Ш. Фуки) // Караимское слово. - 1913. - №1 (июнь). - С.3.

²³³ Там само. - С. 6.

²³⁴ Хроника // Сабах. - 1914. - № 1 (апрель). - С.45.

ти лише згодом: кожний друкований орган має майбутнє тільки тоді, коли він уже має минуле. Але для нас, кримчаків, новий журнал уже становить деякий особливий інтерес тому, що караїмське життя не тільки пов'язане тисячею історичних ниток із кримським життям, але й відіграє в ньому помітну роль, особливо у деяких містах, де майже усі мешканці-цензовики зосереджені у караїмській общині і партійні суперечки у місцевих думках відповідають внутрішньому розшаруванню караїмства. Тому не дивно, що Крим, його міста, історичні пам'ятки, його історія, його мешканці, живі та мертві, займають таке велике місце у тексті нового журналу, і прочитати його було б цікаво не тільки для самих караїмів, але й для всіх, хто збирається відвідати Крим або оселитися в одному з його кутків"²²⁹.

Щомісячник "Караимская жизнь" проіснував тільки рік, протягом якого вийшло дванадцять номерів. Але справу караїмської національної преси було продовжено журналами "Караимское слово" (№1-12, 1913-1914, Вільнюс) і "Сабах" (№1, 1914, Луцьк).

У червні 1913 р. почав виходити друком щомісячний суспільний та історико-літературний журнал "Караимское слово", редактором-видавцем якого значився А.І. Шпаковський, але фактичним редактором був О.І. Пілецький (переїзд останнього до місця нового службового призначення призвів до припинення видання журналу)²³⁰. Друкувалося видання в друкарні бр. Яловцев у Вільні, ціна окремого номера становила 20 коп. (з доставкою – 25 коп.). Видання активно поширювалося в Криму, його можна було придбати у членів караїмської громади: у Євпаторії – в І.Н. Єльяшевича й у книгарні Е. Чюна, у Сімферополі і Ялті – у книгарні Сінані, у Бахчисараї – в Є.С. Майтопа, у Феодосії – у Б.Я. Кокеная, у Севастополі – у Грегулевича (Ремісничка, 5), в Армянську – у газзана Бейма. За своєю програмою журнал практично не відрізнявся від "Караимской жизни", однак за обсягом значно поступався перед своїм попередником, збулося і коло авторів, які працювали у виданні.

У програмній редакційній статті першого номера "Караимского слова" говорилося, що його девізом є "розвиток національної самосвідомості і шлях до знання"²³¹.

Якщо "Караимская жизнь" у цілому досить спокійно і навіть привітно поставилася до русифікації національної інтелігенції, то "Караимское слово" зайняло іншу позицію. У статті "Питання про національний фонд (за проектом М.Ш. Фукі)" було зазначено, що

²²⁹ О «Караимской жизни» // Караимская жизнь. – 1911. – № 2 (липень). – С. 55.

²³⁰ Бельй О.Е. Караимская национальная периодика в первой половине XX в. (Из истории изучения восточноевропейских караимов) // Проблемы истории и археологии Крыма. – Симферополь: Таврия, 1994. – С. 241.

²³¹ К караимскому обществу // Караимское слово. – 1913. – №1 (июнь). – С.1.

6. Вісті: з-за кордону, по Росії, Малоросії і Новоросійському краю (кореспонденції).

7. Суміш: гумор та сатира.

8. Відповіді на запитання передплатників: щодо судових справ, ветеринарії і господарства, а також – листування редакції.

9. Оголошення.

Передплатна ціна на газету мала становити 3 рублі на рік (ціна окремого номера – 10 копійок)¹⁸⁸.

Але на підставі рапорту Бердянського повітового справника про те, що "селянин Данило Кузьмович Ярош, 23 років, способу життя і моральних якостей сумнівних, політично неблагонадійний"¹⁸⁹, рішенням таврійського губернатора від 23 жовтня 1909 р. у відкритті газети "Рідна хата" було відмовлено¹⁹⁰.

Єдиним кримським дореволюційним виданням, яке здійснило вдалу спробу друку матеріалів українською мовою, стала сімферопольська газета "Тавричанин" (1905-1914), на № 313 якої 18 листопада 1910 р. губернатором було накладено арешт за публікацію українською мовою статті "Одповідь моім суперечникам". За вкрай блюзнірський зміст цієї статті проти головного редактора, селянина села Берестового Бердянського повіту Данила Васильовича Коломійцева, який постійно мешкав у Сімферополі, було порушено карне переслідування за ст. 73 Карного Кодексу.

Головний редактор Д.В. Коломійцев з цим не змирився і у № 317 надрукував власну статтю "Об отмене стеснений малорусского печатного слова", де, посилаючись на брошуру Академії Наук Росії з такою ж назвою та закони про пресу від 24 листопада 1905 р. і 26 квітня 1906 р., вказав, що "малоруське населення повинно мати таке ж право, як і великоруське, говорити публічно і друкуватися рідною мовою"¹⁹¹, у зв'язку з чим висловив намір друкувати у "Тавричанині" статті українською мовою і надалі.

26 жовтня 1910 р. Таврійський губернатор видав розпорядження Д.В. Коломійцеву припинити друкування статей українською мовою, і під загрозою закриття видання його головний редактор мусив підкоритися. Мовний конфлікт не пройшов даремно для Д.В. Коломійцева: він назавжди набув в очах губернського начальства репутацію людини "майже ненормальної"¹⁹². Тому зрозуміло, що ця спроба видання матеріалів українською мовою в Таврійській губернії до революції стала останньою.

¹⁸⁸ Там само.

¹⁸⁹ Там сама. – Арк. 4.

¹⁹⁰ Там само. – Арк. 5.

¹⁹¹ Тавричанин. – 1910. – № 317.

¹⁹² Дело о разрешении Д.В. Коломийцеву издавать «Тавричанин» // ДААРК. – Ф. 26. – Оп. 3. – Спр. 466. – Арк. 30 (зв.).

2.3.3. Зародження німецької періодики Таврійської губернії

У 1787-1788 рр. у Криму появилися перші німецькі колоністи – “данцизькі поселенці”. У 1804-1805 рр. переселенцями з Цюриха, Вюртенберга і Бадена були засновані німецькі колонії в Судаку, Отузах (нині – Щebetівка), Цюрихталі (нині с. Золоте Поле Кіровського району), Гейблеруні (нині с. Привітне Кіровського району), Нейзаці, Фриденталі і Розенталі Сімферопольського повіту (нині Красногірське, Курортне, Ароматне Білогірського району) та ін. місцевостях Криму¹⁹³. Оскільки переважна більшість колоністів була письменно (практично в кожному німецькому селі існувала початкова школа з викладанням рідною мовою), то вони мали потребу в національній літературі, і в тому числі періодичних друкованих виданнях.

Однак довгий час на території не тільки Криму, але й усієї Таврійської губернії, частиною якої він був, не виходило жодного періодичного друкованого видання німецькою мовою, хоча перша спроба організації у Пришибі Мелітопольського повіту видання “Volksschule” (“Народна школа”) була здійснена ще у 1881 р. Як вказує О.С. Хоменок, власті навіть не потурбували себе поясненнями про причини відмови¹⁹⁴.

Через 20 років спроба організації німецької газети була повторена власником друкарні в с. Нейгальштадті Бердянського повіту П.Я. Нейфельдом. Він надіслав до Петербурга клопотання про дозвіл видання “Молочанського листка оголошень”, який мав містити телеграми й оголошення російською та німецькою мовами.

Однак, через вже описані у даній роботі причини, німецька преса в Таврійській губернії змогла появитися тільки після революції 1905 р. – загалом три періодичних видання і три регулярних додатки до них: у 1905 р. – журнал “Friedensstimme” (“Голос миру”) (селище Нейгальштадт Бердянського повіту) (із січня 1908 р. – “Friedensstimme A” з додатком “Friedensstimme B”), у 1907 р. – журнал “Der Botschafter” (“Вісник”) (Бердянськ), у 1910 р. – газета “Der Landwirt” (“Сільський господар”) (Ейгенфельд Мелітопольського повіту) з додатками “Die Rundschau” (“Огляд”) і “Die praktische Hausfrau” (“Практична господиня”).

Жодне з цих видань не друкувалося в Криму, однак присутність у них кримської реклами свідчить про те, що ці журнали були попу-

¹⁹³ Габриелян О.А., Ефимов С.А., Зарубин В.Г. Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство. – Симферополь: Амена, 1998. – С. 28 – 29.

¹⁹⁴ Хоменок О.С. Дореволюционная периодическая печать Таврической губернии (1838-1916): очерк истории и библиографический указатель. – Одесса: АО Вахва, 2003. – С. 57.

ної самостійності, могло б і у караїмському народі знайти достатньо підготовлений ґрунт під ногами <...> Саме останній караїмський з’їзд у Євпаторії, точніше, сама думка про нього, дала такий поштовх розвиткові серед караїмської інтелігенції питання про національне самоусвідомлення <...> Ми вже маємо такі значні результати цього поштовху, як ідея про всебічне статистичне обстеження караїмського народу й перші кроки до її реалізації, ідея про заміну звичайного некультурного татарського наріччя культурною російською мовою, ідея про возз’єднання західних та східних караїмів Росії, ідея про духовне об’єднання караїмів усього світу, ідея про видання історії караїмів”²²⁶.

У рубриці “З відгуків читачів” у кількох номерах (№№ 5-6 – 12) журналу жваво дискутувалося питання про “вимирання” караїмів, невелику кількість шлюбів серед караїмів і можливість асиміляції з іншими націями, тобто змішаних шлюбів (в енциклопедичному словнику російського бібліографічного інституту Гранат у статті “Караїми” зазначається: “Незначна кількість караїмських шлюбів (5 на 1000 осіб, тоді коли у мусульман – 10, у православних – 9), яка призводить до утворення характерного для караїмів великого контингенту незаміжніх жінок, і дуже низький відсоток народжуваності (15 новонароджених на 1000 осіб, тоді як у православних – 50, у мусульман – 45, у євреїв – 36) спричинялися до поступового вимирання караїмів”²²⁷). У ході дискусії читач, який підписав листа “Караїм з Криму”, зазначав, що в Криму ще років 20-30 тому рідко яка караїмська родина підтримувала знайомство із російською або якоюсь іншою родиною – приймали і бували тільки у караїмів, але зараз освічена караїмська молодь вступає у спілкування із представниками інших націй і прилучається до їхньої культури, змінюється сама і вносить нове у свої родини. “Невелика жменька караїмів, – закінчується лист, – потрапила у русло всесильної могутньої ріки, по якій пливають усі народи Росії. Куди ріка ця тече, туди й ми, караїми, попливемо”²²⁸.

Вихід караїмського журналу не залишився непоміченим у російській пресі – на нього відгукнулися “Петербуржские ведомости”, “Московские ведомости”, “Южные ведомости”, “Утро России”. Газета “Крымский Вестник” писала: “У нас уже повідомлялося про вихід друком першого номера першого караїмського журналу: “Караїмська життя”. Наскільки значний цей факт, можна буде сказа-

²²⁶ Кокизов Д.М. Русский язык или татарский // Караимская жизнь. – 1911. – № 2 (липень). – С. 34-35.

²²⁷ Караїми // Энциклопедический словарь бр. О. и И. Гранат. – М., 1910-1948. – Т. 23. – С. 446.

²²⁸ Караимская жизнь. – 1912. – №12 (май). – С. 63.

гордість народу – його відомих представників: історика І.І. Сінані, кухарку-благодійницю С.В. Пашу (Хаджі Сармату), літератора І.І. Казаса та ін.

Особливе місце у журналі займають некрологи: для невеличкого караїмського народу була відчутною смерть кожної видатної людини. Номери журналу 7 (грудень 1911 р.) та 8–9 (січень–лютий 1912 р.) можна назвати траурними: вони присвячені похоронам гахама С.М. Панпулова та І.І. Казаса.

Стосовно третього завдання журналу – об'єднання караїмів усієї Росії, то вже перший номер "Караимской жизни" розповів про значну для всього народу подію – перший національний караїмський з'їзд у Євпаторії.

Своєрідним показником національної самосвідомості караїмів і розвиненості національного питання у царській Росії була стаття Д.М. Кокізова "Російська мова чи татарська", в якій автор пропонував замінити тюркську мову спілкування караїмів на російську як більш "культурну"²²³. У післямові "Від редакції" зазначається, що порушене автором статті питання "являє практичний інтерес, головним чином, для караїмів, які мешкають у кримських містах, де досі ще у мідрашах послуговуються татарською мовою. Редакція цілком приєднується до побажань шановного Д.М. Кокізова, але вважає, що ні до яких штучних заходів вдаватися у даному випадку не слід, тому що татарська мова поступово витісняється силою самого життя"²²⁴.

Проблема втрати караїмами національної мови відмічена й І.І. Казасом у статті "Загальні замітки про караїмів": "Нині татарська мова у кримських караїмів поступово витісняється мовою російською, отже, молоде покоління, зокрема у некримських містах, її майже не розуміє, а у Криму вона вживається у домашньому побуті тільки у бідних малокультурних родинах. У богослужінні караїми послуговуються давньоєврейською мовою, мовою Виблії, хоч мало хто її розуміє"²²⁵.

Але втрата національної мови і заміна її на мову загальнодержавну не тільки позитивно сприймається Д.М. Кокізовим, але й становить для нього елемент національної самосвідомості: "Питання про національну самосвідомість при своєму виникненні в останній чверті минулого століття головним чином серед підлеглих народів, які у більш або менш далекому минулому залишилися без політич-

²²³ Кокізов Д.М. Русский язык или татарский // Караимская жизнь. – 1911. – № 2 (липень). – С. 34–36.

²²⁴ Там само. – С. 36.

²²⁵ Казас И.И. Общие заметки о караимах // Караимская жизнь. – 1911. – № 3–4 (август–сентябрь). – С. 49.

лярні серед німецьких колоністів півострова. Таким чином, німецьку періодику Бердянського і Мелітопольського повітів можна упевнено вважати родоначальницею кримських німецьких газет.

28 травня (9 червня) 1905 р. начальник Головного управління у справах преси МВС сповістив Таврійського губернатора про те, що житель с. Нейгальштадт Бердянського повіту менонітський проповідник Г.Я. Браун (за відомостями, наданими у МВС Бердянським повітовим справником, Генріх Якович Браун, проповідник, закінчив 4-річний курс Богословської семінарії в Гамбурзі¹⁹⁵) звернувся до нього з клопотанням про видання щотижневого журналу німецькою мовою за назвою "Friedensstimme" ("Голос миру") під редакторством менонітських проповідників Я.І. і А.Я. Крекерів (Яків Іванович Крекер закінчив 4-річний курс Богословської семінарії в Гамбурзі, мав звання початкового вчителя; Абрагам Якович Крекер закінчив курс початкового училища¹⁹⁶) за програмою: 1. Духовні гімни. 2. Проповіді (виключно на релігійні теми). 3. Вісті з церковно-громадського життя російських менонітських громад. 4. Вісті з церковно-громадського життя іноземних церков. 5. Педагогічний відділ. 6. Біографії та історичні відомості. 7. Оповідальний відділ. 8. Огляд життя менонітських колоній у Росії. 9. Вісті про найважливіші політичні події. 10. Оголошення (передплатна ціна на рік – 3 рублі)¹⁹⁷. Бердянський повітовий справник вважав майбутніх видавців журналу благонадійними "як у моральному, так і в політичному відношенні", і заявив, що з його боку заперечень немає, тим більше, що меноніти вже передплачують цей журнал з Берліна, і кореспондентами видання є ті ж самі Я.І. і А.Я. Крекери¹⁹⁸. 25 листопада (6 грудня) 1905 р. дозвіл на видання було отримано.

31 грудня 1907 р. (12 січня 1908 р.) за клопотанням Генріха Брауна журнал почав виходити друком у двох виданнях: 1) "Friedensstimme A" (відповідно до програми, затвердженої для цього журналу 25 листопада 1905 р.) і 2) "Friedensstimme B" – як тижневий додаток щосередини за тією ж програмою при передплатній ціні за обидва видання на рік 5 руб.¹⁹⁹. Цензором видання був голова Бердянської Повітової Земської Управи Я.Б. Шварц, а після його смерті в 1909 р. – потомствений дворянин, лікар с. Мунтау Е.А. Тавоніус.

¹⁹⁵ ДААРК. – Ф. 26. – Оп. 3. – Спр. 793. – Арк. 77.

¹⁹⁶ Там само.

¹⁹⁷ Дело об издании в селе Нейгальштадте Бердянского уезда на нем. языке журнала "Fridenstimme" (4 июня 1905 г. – 3 августа 1914 г.) // ДААРК. – Ф. 26. – Оп. 3. – Спр. 465. – Арк. 2, 3.

¹⁹⁸ Там само. – Арк. 6.

¹⁹⁹ Там само. – Арк. 17, 18.

У 1912 році тираж журналу становив 3500 примірників²⁰⁰. У грудні 1913 р. право на його видання було передано товариству "Веселка", директором-розпорядником якого був усе той же Генріх Браун. Відповідальним редактором журналу залишився А.Я. Крекер²⁰¹.

1913 року у зв'язку з ускладненням міжнародної обстановки і виникненням в результаті цього підозрілого ставлення до російських німців почалося переслідування "Friedensstimme". Після того, як в № 99 журналу за 1913 р. була опублікована стаття "Soll das so fortgehen?" ("Це так і має бути?"), де критикувався вчитель гімназії Кудін, директор народних училищ Таврійської губернії звернувся до губернатора з проханням "припинити німецьке газетне цькування вчителя Кудіна і зухвале зачіпання освітнього начальства"²⁰². В результаті Абрагаму Крекеру приставом було висловлено "належну догану", після чого редактор відповів: "Настануть інші часи". За цим фактом приставом було складено протокол, а Бердянський повітовий справник сповістив про це губернатора²⁰³.

У 1907 р. з Катеринослава до Бердянська було переведено видання німецького журналу "Der Botschafter" ("Вісник"), який виходив з 1905 р. (видавець і редактор – потомствений почесний громадянин Катеринослава менонітського віросповідання Іван Іванович Тиссен). Після переведення "Вісника" у Таврійську губернію він залишився видавцем, а редакторами журналу стали бердянські меноніти: народний учитель Давид Генріхович Епп, купець 2-ої гільдії Генріх Абрамович Едигер²⁰⁴. Журнал виходив двічі на тиждень, його тираж у 1912 р. становив 2400 примірників²⁰⁵ (для порівняння: російська газета "Бердянские новости" у тому ж році виходила накладом всього 1500 примірників).

Газета "Der Landwirt" ("Сільський господар"), яка почала виходити друком в селищі Ейгенфельд Мелітопольського повіту в 1910 р., була заснована, як і два попередні видання, за межами Таврійської губернії – у м. Анапі Кубанської області. У 1909 р. у зв'язку з тим, що редакція газети з'єдналася з Радою Ейгенфельдського Землеробського училища, останнє і редактор-видавець Іван Фрідріхович Вух надіслали Таврійському губернаторові клопотання про відкриття друкарні при училищі і друкування в ній газети. У своєму зверненні від імені Ейгенфельдського училищного товариства пастор

²⁰⁰ ДААРК. – ф. 26. – Оп. 3. – Спр. 793. – Арк. 48.

²⁰¹ Дело об издании в селе Нейгальштадте Бердянского уезда на нем. языке журнала "Friedensstimme" (4 июня 1905 г. – 3 августа 1914 г.) // ДААРК. – ф. 26. – Оп.3. – Спр. 465. – Арк. 47.

²⁰² Там само. – Арк. 30.

²⁰³ Там само. – Арк. 40.

²⁰⁴ Сведения о количестве выходящих газет (2 января 1912 – 4 января 1913 г.) // ДААРК. – ф. 26. – Оп. 3. – Спр. 793. – Арк. 79.

²⁰⁵ Там само. – Арк. 53.

У розділі "Чуфут-Кале у зображенні письменників і поетів", багато проілюстрованому фотографіями "орлиного гнізда" караїмів, були надруковані вірш О. Толстого "Чуфут-Кале", уривок з книги Є. Маркова "Нариси Криму" під назвою "Мертве місто", вірші А. Міцкевича "Дорога над прірвою в Чуфут-Кале" (пер. Н. Луговського) і П. Вяземського "Іосафатова долина". Публікувалися й караїмські літературні твори: "Авне Зіккарон" А. Фірковича, "Дні минулі" (Із спогадів С.Ш. Пігіта) (з книги "Ітгерет нідхе Шемуель"), пісні С.Ш. Пігіта, трагедія І. Ерака "Діна", комедія А. Леві "Ахир земан", вірші І.І. Казаса.

"Караимская жизнь" містила й багато статей історичного та історико-етнографічного планів: "Богослужіння караїмів", "Російські караїми" (етнографічний нарис), "Караїмська кенаса", "Звістки прийшли караїми до Росії" (з журналу Міністерства внутрішніх справ, 1843 р., кн. 2), "Караїми" (з книги Кондаракі "Універсальний опис Криму", 1875), "Шлюбний акт караїмів" (у перекладі з давньоєвр.), "З історії караїмів Галичини" М. Балабана, "З історії трокських караїмів", "Весілля караїмів сто років тому" (з книги С. Вейма "Пам'ять про Чуфут-Кале", 1862 р.) та ін.

У статті "До статистики караїмів" (з перепису 1897 р.)²²² наводяться дані про чисельність караїмів Таврійської губернії – 6166 осіб, найбільша кількість котрих мешкала у Євпаторії (1505), друге місце займала Феодосія (1233), далі йшли Одеса (1049), Севастополь (813), Сімферополь (709), Миколаїв (554). Бахчисарай (395). Зменшення чисельності караїмів з 1889 р. на 353 осіб пов'язується не стільки з поширеною думкою про їхнє "вимирання", скільки переселенням частини караїмів з півдня до центральних та інших губерній. Також зауважено, що караїми сконцентровані переважно у містах, це пояснюється основним заняттям представників цього народу – торгівлею. Показником культури караїмів у статті наводиться кількість письменного населення – 7747 (60%), причому рівень чоловічої письменності (70%) перевищував жіночий (50%).

Завданню огляду сучасного життя караїмів відповідав відділ "Нарідні теми" і "Хроніка поточного життя". В них розглядалися різноманітні події життя джамату – від виборів нового гахама до звинувачень феодосійського газзана В.М. Бабаєва, який повінчав караїма з Мелітополя Йосифа Мінаша із рідною сестрою жінки його брата, у перевищенні влади. Журнал розповідав і про проблеми караїмів, наприклад, про поширення своєрідної "національної хвороби" – гри у карти (стаття редактора С. Раєцького "Національна хвороба"), й про

²²² К статистике караимов (по перепису 1897 г.) // Караимская жизнь. – 1911. – № 1 (июнь). – С. 30 – 31.

щось треба ховати, бо вони нагадують про якусь "сміття", яке нібито не слід виносити з хати. Ми кращої думки про наш народ... Ми вважаємо, що все наше минуле глибоко цікаве в історичному плані і свідчить про минулу національну могутність, уся дійсність сучасного караїмства – все це може бути сміливо нами показане і мусить бути показане чужим"²¹⁷. Далі у статті розкриваються кілька цілей створення національного друкованого органу караїмів: 1) задля "національного самоспоглядання" – ознайомлення караїмів з історією їхнього народу ("Самі караїми здебільшого дуже мало знайомі з тими матеріалами, що є з їхньої історії та археології <...> етнографії й антропології"²¹⁸); 2) для "інших, які цікавляться своєрідним феноменом" маленького караїмського народику; 3) для того, щоб об'єднати в єдину родину сучасне караїмство. Завданнями "Караимской жизни" стали: збирання наукової інформації про караїмів, яка змогла б перетворити журнал на "караїмську енциклопедію", огляд сучасного життя караїмів, об'єднання усіх караїмів Російської імперії у єдину громаду.

Першому завданню журналу відповідали різноманітні науково-популярні та художні матеріали. Наприклад, ціла низка статей відомих антропологів була присвячена походженню караїмів. Уже в першому номері під назвою "Антропология караимів" було наведено результати досліджень науковців у зв'язку з тривалою суперечкою про виключно семітську або хазарську (А. Фіркович) природу історичного "коріння" караїмів – С. Вайсенберга ("Караїми являють собою помісь двох народностей, євреїв і татар; в утворенні караїмської народності брали участь і інші елементи"²¹⁹) та Ю. Талько-Гринцевича ("за деякими ознаками <караїми – Н.Я.> наближаються досить сильно до євреїв, за іншими – частково також і до татар"²²⁰). У дванадцятomu (останньому) номері журналу (травень 1912 р.) також була опублікована стаття "До антропології караїмів" (3 дослідження приват-доцента Костянтина Ікова "Neue Beitrage Zur Anthropologie der Juden", „Archive für Anthropologie“, 1887, т. XV, 369-389) з такими висновками автора: "1) караїми брахіцефали й несеміти; 2) шлях караїмів йшов із Середньої Азії, Вавілонії та Кавказу до Чорного моря і далі до Росії, в той час коли шлях семітів був з Палестини в район Середземного моря. Рух караїмів і євреїв-несемітів незрівнянно давніший останнього і почався за кілька століть до Р.Х."²²¹.

²¹⁷ Наши задачи // Караимская жизнь. – 1911. – № 1 (июнь). – С. 5.

²¹⁸ Там само.

²¹⁹ Антропология караимов // Караимская жизнь. – 1911. – № 1 (июнь). – С. 24.

²²⁰ Там само. – С. 25.

²²¹ К антропологии караимов (Из исследования приват-доцента Константина Икова "Neue Beitrage Zur Anthropologie der Juden", „Archive für Anthropologie“, 1887, т. XV, 369-389) // Караимская жизнь. – 1912. – № 12 (май). – С. 42.

Я. Штах, його голова, вказував, що сільськогосподарське училище потребувало коштів для подальшого розвитку, і журнал І. Буха виявився корисним "для пробудження цікавості народонаселення до сільськогосподарського училища", але без власної друкарні журнал не зміг би окупитися. "Усвідомлюючи, що освітянська діяльність Вашого Превосходительства, – писав далі Я. Штах, – спрямована на те, щоб дати народові виховання працьовитості, з якої випливає, зрештою, і любов до Батьківщини, як і вся моральна благонадійність, я наслідуюся потурбувати Ваше Превосходительство з переконливим і уклінним проханням не відмовити в дозволі на відкриття друкарні"²⁰⁶.

5 (18) травня 1910 р. Головним управлінням у справах преси МВС було дозволено видання в с. Ейгенфельд щоденної газети "Der Landwirt" німецькою мовою з щотижневим додатком до неї за назвою "Die Rundschau" ("Огляд") під редакторством учителя І.Ф. Буха. Цензором газети був призначений пастор Я.Г. Штах. Газета публікувала: 1) науково-популярні статті і всілякі повідомлення з питань землеробства, скотарства, молочного господарства, шовківництва, бджільництва, лікування тварин, городництва і виноробства; 2) наукові розповіді з усіх галузей сільського господарства; 3) рецепти; 4) відповіді редакції; 5) відомості про фірми і фабрики землеробських машин і знарядь; 6) ціни на хліб; 7) оголошення. У додатку "Die Rundschau", крім питань програми газети, містився короткий огляд найважливіших подій у Росії і за кордоном за минулий тиждень, а також короткі відомості про діяльність Державної Думи. Передплатна ціна на газету з додатком становила 2 руб. 50 коп.

З 27 квітня (10 травня) 1912 р. почав виходити друком другий додаток до газети за назвою "Die praktische Hausfrau" ("Практична господиня"), який публікував: 1) статті наукового і белетристичного змісту; 2) статті з домознавства і гігієни; 3) статті з виховання і догляду за дітьми молодшого віку; 4) статті, поради і взірці з рукоділля; 5) кухонні рецепти і практичні поради з домознавства і кулінарного мистецтва²⁰⁷. Газета "Der Landwirt" видавалася лютеранами-євангелістами, її наклад у 1912 р. становив 1000 примірників²⁰⁸.

Видавці і редактори газети неодноразово мінялися: з 29 жовтня (11 листопада) 1911 р. редактором-видавцем став Каспар Боніфатій-

²⁰⁶ Дело о разрешении Ивану Бух издавать в селе Эйгенфельде газету «Сельский хозяин» («Der Landwirt») (13.09.09 – 21.05.12 г.) // ДААРК. – Ф. 26. – Оп. 3. – Спр. 699. – Арк. 8.

²⁰⁷ Дело о разрешении Ивану Бух издавать в селе Эйгенфельде газету «Сельский хозяин» («Der Landwirt») (13.09.09 – 21.05.12 г.) // ДААРК. – Ф. 26. – Оп. 3. – Спр. 699. – Арк. 27.

²⁰⁸ Сведения о количестве выходящих газет (2 января 1912 – 4 января 1913 г.) // ДААРК. – Ф. 26. – Оп. 3. – Спр. 793. – Арк. 44.

ович Отт²⁰⁹, 15 (28) червня 1912 р. редактором – Фрідріх Християнович Гехт (Ф.Х. Гехт, 27 років, закінчив Гольштадтське центральне училище. Упродовж 5 років був народним учителем і 2 років – класним наставником в Ейгенфельдському землеробському училищі, на момент призначення займався хліборобством)²¹⁰, 13 (26) серпня 1913 р. – селянин Фрідріх Генріхович Рекк²¹¹, 27 квітня (10 травня) 1915 р. – Карл Генріхович Вейс²¹².

Внаслідок початку Першої світової війни 10 (23) листопада 1914 р. вихід газети було припинено “у зв’язку з розпорядженням уряду”. З третього (16) січня 1915 р. газета відновила свій вихід, а її редакторів Рекку було запропоновано стати військовим цензором видання (очевидно, тягар цензорських і редакторських обов’язків виявився йому не під силу, і редактором через 4 місяці став К.Г. Вейс). Але вже у червні 1915 р. Таврійський губернатор доповів Головному начальникові Одеського військового округу про це видання, що воно не приносить прибутку власникам і існує на кошти від оголошень комерційних фірм Німеччини й Австрії, а також дає притулок підданам цих держав (видавець газети К.В. Отт був баварськoпідданим). 8 (21) липня 1915 р. Ейгенфельдська друкарня і газета при ній були закриті, а Каспара Отта було вислано в Уфимську губернію.

Необхідно зазначити і те, що вороже ставлення чиновників до німців краю відчувалося вже в 1912 р., коли селянам-власникам с. Пришиба Мелітопольського повіту було відмовлено в праві на видання “Шкільного листка для німецьких колоністів” (“Schulblatt für die Deutschen Kolonien in Russland”) з таким мотивуванням: “Німці, які живуть у Росії, перейняті сепаратистськими прагненнями, у їхньому середовищі посилено проповідуються ідеї пангерманізму, а випуск у світ на півдні Росії журналу німецькою мовою може тільки підтримувати відособленість і замкнутість німців від корінного населення і у такий спосіб сприяти зміцненню зазначених вище настроїв”²¹³.

У такий же спосіб, у зв’язку з репресіями, яким було піддано в роки Першої світової війни німецьке населення Таврійської губернії (переслідування німецької мови, закриття німецьких шкіл, ліквідація німецького землеволодіння, депортація частини німецького населення Криму за його межі), припинили своє існування й інші німецькі періодичні видання.

²⁰⁹ ДААРК. – Ф. 26. – Оп. 3. – Спр. 699. – Арк. 40.

²¹⁰ Дело о разрешении Ивану Бух издавать в селе Эйгенфельде газету «Сельский хозяин» («Der Landwirt») (13.09.09 – 21.05.12 г.) // ДААРК. – Ф. 26. – Оп. 3. – Спр. 699. – Арк. 36.

²¹¹ Там само. – Арк. 71.

²¹² Там само. – Арк. 85.

²¹³ Дело о разрешении Г. Шаад издавать в Пришибе журнал «Школьный листок» для немецких колонистов России (5 сентября 1911 – 13 февраля 1912 г.) // ДААРК. – Ф. 26. – Оп. 3. – Спр. 749. – Арк. 18.

2.3.4. Продовження традицій караїмської та єврейської журналістики

Початок ХХ сторіччя став справжньою “золотою добою” для кримських караїмів, які завжди відігравали помітну роль в історії півострова. Однією з головних прикмет їхнього національного відродження стало відкриття караїмських видань, на сторінках яких відбувалося обговорення проблем національного минулого і майбутнього, національної релігії, національних освіти і культурного життя.

У 1900-і рр. слідом за одеським журналом “Давул” рукописні караїмські видання з’явилися й у Криму: московський журнал “Караїмське життя” у № 7 (грудень) за 1911 рік надрукував вірш М.А. Крима “Стукалка” – з “рукописної гумористичної караїмської газетки “Зурна-Давул”, яка кілька років потому ходила по руках у Феодосії”²¹⁴.

Першим друкованим органом караїмської громади став московський російськомовний щомісячник “Караимская жизнь” (головний редактор Садук Раєцький, редактор-видавець – В.І. Сінані). Головна увага у ньому приділялася Криму як історичній батьківщині російських караїмів і водночас місця мешкання найчисленнішої караїмської громади (за даними перепису 1897 р. загальна кількість російських караїмів становила 12894 особи, і майже половина з них мешкала у Таврійській губернії – 6166 осіб²¹⁵). Обсяг журналу становив 120–130 сторінок.

Редакцію першого караїмського журналу привітали таврійський та одеський гахам С.М. Панпулов та відомий караїмський просвітянин І.І. Казас, який написав: “Створення подібного караїмського органу становило одну з найзаповітніших мрій мого юнацького віку, і дуже утішно бачити, що неможливе декілька десятків літ тому легко здійснюється тепер, завдяки швидко зростаючим інтелігентним силам нашого бідного крихітного народу”²¹⁶.

Але далеко не усі члени караїмської громади вважали видання національного тижневика необхідним, були й такі, що після довгих років вимушеного мовчання побоювалися розголошення “внутрішніх” аспектів караїмського побуту. Звертаючись у першу чергу до прихильників “національної ізоляції”, редакція журналу у статті “Наші завдання” переконувала: “Що є в нас такого, що слід ховати від очей чужих? Противники вважають, очевидно, що щось треба приховувати,

²¹⁴ Крым М.А. Стукалка // Караимская жизнь. – 1911. – № 7 (декабрь). – С. 63.

²¹⁵ К статистике караимов (по переписи 1897 г.) // Караимская жизнь. – 1911. – № 1 (июнь). – С. 30–31.

²¹⁶ Приветствия “Караимской жизни” // Караимская жизнь. – 1911. – № 1 (июнь). – С. 3.

тільки одна вільна державна нація; інші – підлеглі, напівпоневолені, пригноблені і – у кращому випадку – терпимі”³⁵.

При цьому будь-які заяви в журналі про право караїмів на відстоювання власної етноконфесійної унікальності вирізнялися виваженістю і були далекі від націоналізму. Наприклад, С. С. Єльяшевич зазначає: “Національність як явище має свої моменти найвищого розвитку, коли поняття національності містить у собі уявлення і поняття про усі найвищі надбання цивілізації в даній нації, і – моменти занепаду, коли внаслідок тих або інших історичних нещастя та умов життя даної нації, в душі її складається вузько-егоїстичне поняття тільки про свою націю як найбільш гідну і державну”³⁶.

Везмертя нації, вважає С. Єльяшевич, забезпечується національним вихованням, що “стає фактором родини і суспільства; отже – одним із найзначніших першотвірних факторів національного життя і культури”³⁷.

Тема національного виховання стає однією з основних у журналі. Їй, окрім статті С. С. Єльяшевича “Цивілізація і національність”, присвячені “Замітки про Олександрівське караїмське духовне училище” його інспектора, письменника А.І. Катика³⁸, його ж стаття “До батьків караїмської учнівської молоді”³⁹, матеріал про учительський з’їзд караїмів⁴⁰, “Відозва попечительської ради Олександрівського караїмського духовного училища”⁴¹.

Попереджаючи про небезпеку закриття з економічних причин Олександрівського училища, А.І. Катик вигукує: “Закритися! Яке жакливе слово! Серце якого справжнього караїма не стиснеться від болю при цьому слові? Закритися караїмському Духовному училищу, на яке витрачено стільки енергії, праці і любові. Ні, ніколи! Цього не буде і не повинно бути; це було б ганьбою для кожного з нас і для всієї нації”⁴².

Питання про долю караїмської національної освіти стало однією з тем національного з’їзду 27 серпня–3 вересня 1917 р., висту-

³⁵ Єльяшевич С.С. Цивилизация и национальность // Известия Караимского Духовного Правления. – 1917. – № 4. – 5 августа. – С.15.

³⁶ Єльяшевич С.С. Цивилизация и национальность // Известия Караимского Духовного Правления. – 1917. – № 4. – 5 августа. – С.14–15.

³⁷ Там само. – С. 15.

³⁸ Катик А.И. Заметки об Александровском караимском духовном училище // Известия Караимского Духовного Правления. – 1917. – № 3. – 10 июля; 1917. – № 4. – 5 августа; 1917. – № 5–6. – 1 ноября.

³⁹ Катик А.И. К родителям караимской учащейся молодежи // Известия Караимского Духовного Правления. – 1919. – № 1. – С. 3–5.

⁴⁰ Учительский съезд // Известия Караимского Духовного Правления. – 1917. – № 5–6. – 1 ноября. – С. 43.

⁴¹ Воззвание попечительного совета Александровского караимского духовного училища // Известия Караимского Духовного Правления. – 1917. – № 1. – 20 мая.

⁴² Катик А.И. Заметки об Александровском караимском духовном училище // Известия Караимского Духовного Правления. – 1917. – № 3. – 10 июля – С. 16.

назвою “Вестник караимской жизни”²³⁷. Програма журналу була такою: 1) відділ літературний: твори, які змальовують караїмське життя; 2) історія караїмської літератури; 3) історія караїмського народу; 4) критичні статті (літературно-наукові); 5) статті релігійно-моральні; 6) статті педагогічні; 7) археологія; 8) хроніка караїмського життя, 9) поштова скринька; 10) оголошення. Журнал планувалося випускати один раз на два місяці (приблизно так, як виходила друком “Караимская жизнь”). Передплатна ціна за рік передбачалася 2 рублі, за півроку – 1 р. 20 коп., за окремий номер – 40 коп. Журнал мав друкуватись у друкарні Натковича і Винниковича по Італійській вулиці Феодосії в домі Бобовича. Обов’язки відповідального редактора взяв на себе А.І. Катик. На своє прохання він отримав свідоцтво № 16681 на право випуску журналу “Вестник караимской жизни”²³⁸. Але караїмський журнал так і не побачив світ – почалася Перша світова війна.

Особистості ж А.І. Катика судилося об’єднати цілу низку караїмських видань: він був одним з авторів публікацій у журналах “Караимская жизнь” і “Караимское слово”, у 1917 р. став редактором першого кримського караїмського журналу “Известия Караимского Духовного Правления”, а після революції знову появився на сторінках уже радянського збірника “Бизьм йол”.

Непередбачені труднощі воєнного часу перешкодили випускові ще одного зареєстрованого етнічного видання – щотижневого журналу “Еврейский наблюдатель”, із проханням про видання якого 1 (14) вересня 1915 р. до Таврійського губернатора звернувся Н.А. Рабинович. Програма майбутнього журналу була досить великою: 1) статті, що стосуються внутрішньої і зовнішньої політики, а також – правового і побутового становища євреїв у Росії; 2) статті з питань торгівлі, промисловості, фінансових справ і кооперації; 3) хроніка поточного життя, хроніка судова; 4) народна освіта; 5) листи і повідомлення від власних кореспондентів; 6) сільське господарство, гігієна, повсякденна медицина, домознавство; 7) “фейлетони побутові, про поточну літературу і наукового змісту”; 8) суміш; 9) відповіді редакції; 10) оголошення. Передплатна ціна мала становити 5 рублів на рік. Місцем друкування тижневика була визначена друкарня М.М. Ейдліна. Обов’язки редактора прийняв на себе Н.А. Рабинович, якому 12 (25) вересня 1915 р. було видано відповідне свідоцтво²³⁹.

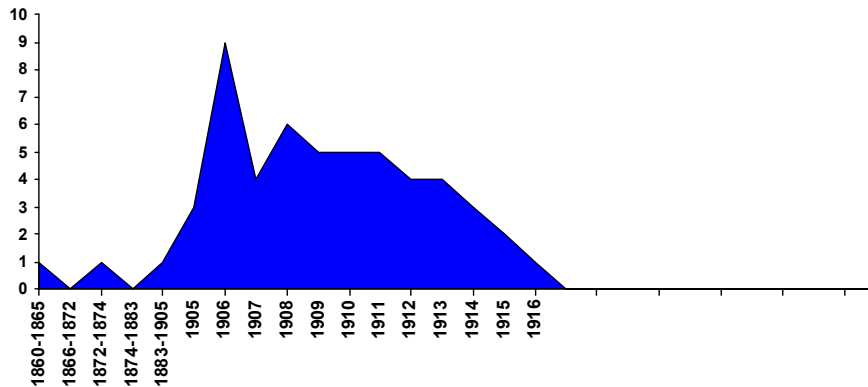
²³⁷ Дело по ходатайству газзана Феодосийской караимской общины Арона Ильича Катика о разрешении издавать в городе Феодосии журнал «Вестник караимской жизни» (13 июля 1914 г. – 15 июля 1914 г.) // ДААРК. – Ф. 26. – Оп. 3. – Спр. 964. – Арк. 1.

²³⁸ Там само. – Арк. 2.

²³⁹ Дело о ходатайстве Натана Ароновича Рабиновича издавать в г. Симферополе еженедельный журнал «Еврейский Наблюдатель» (1 сентября 1915 г. – 12 сентября 1915 г.) // ДААРК. – Ф. 26. – Оп. 3. – Спр. 1069. – Арк. 1, 6.

Післяреволюційне десятиліття (1907–1917) у Криму було відзначено занепадом місцевої етнічної преси. У результаті урядових утисків скоротилася кількість кримськотатарських і єврейських видань, а представники національної інтелігенції втратили всіляку можливість вимагати демократичних прав і свобод для своїх народів. Початок Першої світової війни і викликані нею репресії німецького населення призвели до закриття німецьких газет. Під повною забороною було і право українського населення півострова користуватися своєю національною мовою, у тому числі в періодичних друкованих виданнях.

Однак завдяки зусиллям національних патріотів на півострові продовжувала друкуватися кримськотатарська газета "Терджиман", яка навіть збільшила періодичність свого виходу, ставши щоденною, а за межами Криму були організовані караїмські журнали, які набули значення загальнонаціональних органів.

Діаграма 1

Висновки

Період 1860–1916 рр. став часом становлення преси цілої низки етносів Криму: вірмен, кримських татар, караїмів, євреїв, німців. Це становлення, однак, не було ані поступальним, ані рівномірним (див. діаграму 1), ані рівнозначним щодо представлення духовних прав і свобод окремих етносів. Уривчастим вже є початок розвитку етнічної преси із відкриттям у Феодосії вірменських часописів, бо він не мав закономірного продовження для подальшого розвитку преси ні кримських вірмен, ні (на певний час) інших етносів.

перебувало у відомстві Міністерства народної освіти й у віданні попечителя Одеського навчального округу під найближчим спостереженням Таврійського й Одеського караїмського гахама; існувало до 1920 р.) і караїмську національну бібліотеку Караїм-Віткілуги, заснування безкоштовного дитячого санаторію в селі Яли Мойнак Євпаторійського повіту на кошти, заповідані Г.М. Гелелович (50 % усіх місць санаторію призначалися переважно для дітей караїмів, решта – для дітей інших національностей і віросповідань), організація С.М. Шапшалом першої караїмської богадільні "Ярдим" для старих, біженців, бідняків, тощо.

У бібліографічному відділі була розташована інформація про вихід караїмської літератури. Відділ "Хроніка" містив повідомлення від кореспондентів журналу з різних населених пунктів Криму. У десятках інформацій даної рубрики відбилися активні процеси національно-культурного відродження караїмів: читання лекцій із проблем національних історії і культури, сценічна постановка національних п'єс (комедій: А. Леві "Ахир Земан", А. Катика "Ени яка – ески тон" і "Яддес"), – тільки у феодосійському караїмському клубі за першу половину 1918 р. було прочитано 22 лекції і поставлено 6 п'єс. Шостий відділ журналу становили оголошення.

Ідея національного відродження караїмського народу об'єднала авторів журналу і стала провідною в більшості опублікованих у ньому матеріалів: "Девіз «Известий», – заявляла редакція, – благо караїмського народу. З цим девізом починаємо ми свою діяльність; цей девіз дає нам право звернутися до всіх караїмів із закликом: "Брати! Для кого з вас дорога доля караїмства? Хто цінує рідкісну релігію, історію, науку і мистецтво? У чиїх грудях б'ється щиро-караїмське серце? – йдіть до нас! Об'єднаймося усі; дружною родиною станьмо на чолі народу нашого і поведімо його шляхом відродження і процвітання"³⁴. Єдиною у Росії організацією, покликаною духовно об'єднати всіх караїмів, було Караїмське Духовне Правління, за 80 років існування якого "Известия" стали першим власним друкованим органом.

Проголошена рівність усіх народів – великих і малих, титульних і нетитульних – була сприйнята в першу чергу як довгоочікуване звільнення від комплексу релігійної "вторинності": "Дотепер, – писав С.С. Єльяшевич у статті "Цивілізація і національність", – усі християнські національності дивилися на себе як на привілейні за релігійною культурою, що тільки в них досягла найвищих істин і красот вічного божественного ідеалізму. Дотепер у Росії існувала

³⁴ От редакции // Известия Караимского Духовного Правления. – 1917. – № 1. – 20 мая. – С.3.

кої літератури" Г.С. (С.М. Шапшала)²⁹). Як і в попередніх караїмських виданнях, в "Известиях" використовувалися матеріали про життя караїмських громад Західної України і Литви – "Про караїмів міста Галича"³⁰, "Про караїмів-біженців Литви" (О. Пілецький)³¹.

Слідом за "Караимской жизнью" "Известия Караимского Духовного Правления" звертаються до книги А. Фірковича "Авне Зиккарон"³² (перекладач із давньобіблійської мови "збірника надгробних написів на кримському півострові, зібраних ученим караїмом Авраамом Фірковичем" А.І. Катик зазначив у передмові до публікації, що одним з найважливіших завдань "Известий Караимского Духовного Правления" є "ознайомлення читачів з низкою найцікавіших творів караїмських письменників у перекладі цих творів на доступну для всіх російську мову"³³).

У довідковому відділі друкувалися фінансові звіти караїмських громад, відомості про гахама, канцелярію, бібліотеку, членів Духовного Правління, а також перелік газзанів, шамашів і габаїв, підвідомчих йому. Особливий інтерес становить публікація переліку осіб, які виявили бажання оселитися в майбутньому караїмському селищі "Імдат-Пігіт" ("Допомога Пігіта"). – Ще в № 10-11 "Караимской жизни" за 1912 р. у рубриці "На рідні теми" була опублікована стаття редактора журналу Садука Раєцького про те, що караїмський багатій І.Д. Пігіт не спростовував статей у столичних і кримських газетах про те, що він придбав за 1 мільйон рублів ділянку землі і подарував її караїмському народові для устрою землеробської колонії. Коли ж С. Раєцький прямо запитав про цей подарунок Пігіта, той відповів: "Не відповідає дійсності!". У відповідь С. Раєцький називає Пігіта "караїмським Передоновим" (за ім'ям головного героя роману Ф. Сологуба "Кручений біс"). Однак за заповітом І.Д. Пігіта ділянка в 1918 р. дійсно перейшла у власність караїмської громади, члени якої з наснагою сприйняли проект організації національного селища.

Судячи з публікацій журналу, добродійність стала в 1917-1919 рр. однією з головних тенденцій караїмства: збір коштів на Олександрівське караїмське духовне училище (Олександрівське караїмське духовне училище було створено в Євпаторії за затвердженням імператором 9 травня 1894 р. поданням Державної ради, училище надавало загальну освіту караїмам і готувало газзанів і віровчителів;

²⁹ О караимах Галича // Известия Караимского Духовного Правления. – 1917. – № 4. – 5 августа.

³¹ Пилецкий О. О караимах-беженцах из Литвы // Известия Караимского Духовного Правления. – 1917. – № 4. – 5 августа.

³² Фиркович А. Авне Зиккарон // Известия Караимского Духовного Правления. – 1918. – № 1. – Июль; 1918. – № 2. – Декабрь; 1919. – № 1. – 1 февраля.

³³ Катък А.И. Предисловие переводчика // Известия Караимского Духовного Правления. – 1918. – № 1. – Июль. – С. 10.

Так само й історія виходу друком найвідомішого і найтривалішого кримського етнічного дореволюційного видання – кримськотатарської газети "Терджиман", пов'язаність дати її виходу із століттям російської анексії Криму є, насамперед, свідченням жорсткої внутрішньої політики Російської імперії, яка чинила перешкоди національному піднесенню її недержавних народів.

Найвищою позначкою такого піднесення стали 1906-1907 рр., коли на хвилі здобутих унаслідок Маніфесту 17 жовтня прав і свобод в Криму було відкрито цілу низку етнічних видань.

У подальші роки в результаті століпінської реакції припинили своє існування практично всі етнічні видання, за винятком часопису "Терджиман", який став навіть майже повністю національномовним і в роки Першої світової війни підвищив свою періодичність і виходив щоденно. За межами Криму в межах Таврійської губернії у постреволюційні роки виходили й німецькі видання, але у зв'язку з початком воєнних дій з Німеччиною їх теж було закрито.

Таким чином, в межах першого періоду розвитку кримської етнічної преси можна виокремити такі етапи:

1) 1860-1905 рр. – початок розвитку вірменської, кримськотатарської, караїмської і єврейської преси в Криму: поява перших рукописних і друківаних етнічних видань, початок журналістської діяльності видатних представників етнічних громад Криму: Г. Айвазовського, І. Гаспринського, І. Казаса та ін.;

2) 17 жовтня 1905 – 1907 рр. – перше піднесення кримської етнічної преси внаслідок здобутої у роки першої російської революції свободи друку;

3) 1908-1916 рр. – період спаду: закриття радикальних етнічних видань у роки століпінської реакції, переслідування і заборона німецьких видань у період напруження російсько-німецьких зовнішніх стосунків і початку Першої світової війни.

Окремо слід зазначити, що, незважаючи на неодноразові спроби українців Таврійської губернії випускати на її території україномовні видання (або друкувати у суспільно-політичних місцевих виданнях частину матеріалів українською мовою), жоден із цих проєктів не отримав дозволу на своє існування від шовіністично налаштованої влади.

Контрольні запитання

1. Вірменські видання Феодосії: "Масяц Агавні – Радуга" та "Дастіарак".
2. Зародження традицій караїмської журналістики. Одеський журнал "Давул".
3. Газета І. Гаспринського "Переводчик-Терджиман". Історія організації та видання.

4. Газета І. Гаспринського "Переводчик-Терджиман". Тематика, проблематика.
5. Газета І. Гаспринського "Миллет".
6. Жіночий журнал І. Гаспринського "Алем-и-нисван".
7. Гумористичний журнал "Ха-ха-ха".
8. Видання Р. Медієва ("Ветан хадими", "Голос мусульманина").
9. Єврейська революційна преса півострова (журнали "Молот" і "Молодая Иудея")
10. Виникнення міжнародної періодики (журнали учнівської молоді "Первый луч" і "Луч")
11. Кримськотатарські видання в умовах післяреволюційної реакції.
12. Доля української преси Криму на початку ХХ століття.
13. Зародження німецької періодики Таврійської губернії.
14. Розвиток традицій караїмської журналістики: "Караимская жизнь", "Караимское слово", "Сабах", "Вестник караимской жизни".

Завдання

Підготуйте доповідь (реферат) про громадську й видавничу діяльність одного з видатних представників національних громад Криму кінця ХІХ – початку ХХ ст.: Габрієла Айвазовського, Іллі Казаса, Ісмаїла Гаспринського.

ція журналу розміщувалась в Євпаторії, за адресою канцелярії Таврійського й Одеського Караїмського Духовного Правління. У листі Правління Євпаторійському повітовому комісарові про видання журналу його редакторами були заявлені старші газани А.І. Катик і Б.С. Єльяшевич²⁷, однак у матеріалах журналу є вказівки тільки на редакторство А.І. Катика.

"Известия" мали виходити друком 2 рази на місяць, але фактично з 20 травня 1917 р. по лютий 1919 р. вийшло 9 номерів: шість – у 1917 році (№ 5–6 – спарений), два – в 1918 році й один – у 1919 році. Перипетії громадянської війни позначилися не тільки на періодичності виходу видання, але й на його ціні, яка піднялася у зв'язку з інфляцією з 30 копійок за перший номер до 3 руб. за останній, і на його "друкарській історії". Усі номери журналу, за винятком одного, друкувалися в євпаторійській друкарні І.Ф. Райхельсона (Земська вулиця, будинок Земської управи). Однак у № 5–6 після повідомлення про те, що з незалежних від редакції причин друкування чергового випуску "Известий" затяглося на 4 місяці, було оголошено, що, починаючи із сьомого номера, журнал друкуватиметься у власній друкарні Духовного Правління "Ярик". Це мало гарантувати "виправлений випуск чергових номерів" і розширення їх змісту. Замість цього сьомий номер (№ 1 за 1918 р.) був надрукований у сімферопольській друкарні "Труд" спадкоємців І.С. Вольштейна (вул. Пушкінська, будинок Левітана), причому через труднощі іногородньої коректури містив багато помилок. Після цього видання повернулося до Євпаторії.

У цілому, структура журналу, яка включала "неофіційні": історичний, науковий, літературний, суспільно-політичний, хронікальний, бібліографічний і довідковий – відділи, була типовою для караїмських видань. Новинкою програми "Известий" став офіційний відділ затверджень на посадах, призначень, оголошень, наказів, телеграм Караїмського Духовного Правління. Можливо, офіційний характер видання разом з друкарськими проблемами став причиною того, що, на відміну від своїх попередників, зокрема від "Караимской жизни" і "Караимского слова", він був позбавлений ілюстративного матеріалу.

У неофіційних відділах друкувалися статті про історію і культуру караїмів (наприклад, "Історія походження посади і характер діяльності караїмських гахамів"²⁸ і "Короткий нарис тюрксько-караїмсь-

²⁷ Дело об издании «Известий Таврического и Одесского караимского Духовного Правления» // ДААРК. – Ф. 241. – Оп. 2. – Спр. 9. – Арк. 8.

²⁸ Г.С. (С.М. Шапшал). История происхождения должности и характер деятельности караимских гахамов // Известия Караимского Духовного Правления. – 1918. – № 1 (июль).

²⁹ Г.С. (Шапшал С.М.) Краткий очерк тюркско-караимской литературы // Известия Караимского Духовного Правления. – 1918. – № 1. – Июль; № 2. – Декабрь.

3.3. ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПРЕСИ КРИМУ З БЕРЕЗНЯ 1917 Р. ПО 1921 Р.

Відповідно до основних періодів історії Криму 1917–1921 рр.²⁵, можна виділити такі етапи в розвитку етнічної преси півострова : 1) формування в Криму вільної національної преси (березень–грудень 1917 р.); 2) преса Республіки Тавриди: колапс національних видань (січень–квітень 1918 р.); 3) національна преса німецької окупації, уряду Сулькевича (кінець квітня – 14–15 листопада 1918 р.); 4) етнічна преса за уряду С.С. Крима (листопад 1918 р. – лютий 1919 р.) та інтервенції військ Антанти; 5) національна преса Кримської Радянської Соціалістичної Республіки (кінець квітня – кінець червня 1919 р.), 6) преса періоду денікінщини (24 червня 1919 р. – квітень 1920 р.); 7) видання при правлінні П.М. Врангеля (квітень–листопад 1920 р.); 8) остаточне формування в листопаді 1920 р. комуністичної преси більшовиків.

3.3.1. Формування в Криму вільної національної преси (березень–грудень 1917 р.)

У період революцій і громадянської війни соціально-політичні умови для створення і функціонування повноцінної вільної преси на півострові, включаючи і національну, існували лише з березня по грудень 1917 р. У цей час були відкриті: журнал "Известия Таврического и Одесского Караимского Духовного Правления" (20 травня 1917 р.), незалежна кримськотатарська газета "Къырым оджагы" ("Кримське вогнище") (20 червня 1917 р.), газети Кримського Мусульманського Виконавчого Комітету "Миллет" (27 червня 1917 р.) і "Голос татар" (22 липня 1917 р.), продовжував вихід "Енъи Терджиман" Р. Гаспринського й А.С. Айвазова, а під редакторством А.С. Айвазова виходила газета "Millet isi" – "Миллет иши" ("Справа нації")²⁶.

"Известия Караимского Духовного Правления" – перший караїмський журнал Криму. Тільки після Лютневої революції ідея караїмського національного журналу була реалізована Караїмським Духовним Правлінням на чолі з гахамом С.М. Шапшалом. Редак-

²⁵ Періодизація національної преси Криму вказаного періоду дається за матеріалами досліджень істориків О.Г. і В.Г. Зарубіних: Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. – Симферополь: Таврия, 1997. – 352 с. // <http://www.moscow-crimea.ru/history/20vek/zarubiny>; Зарубин В.Г., Зарубин А.Г. Периодические издания Крыма (март 1917 – ноябрь 1920 г.) // Крымский архив. – 2001. – № 7. – с. 267–289..

²⁶ Керимов И.А. Крымскотатарская периодическая печать довоенного времени // Ученые записки КГПУ. – 2004. – № 5. – с. 129.

Тема 3. НАЦІОНАЛЬНА ПЕРІОДИКА РЕВОЛЮЦІЙ 1917 РОКУ Й ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ В КРИМУ

3.1. ДРУГЕ ПІДНЕСЕННЯ У РОЗВИТКУ КРИМСЬКОЇ ЕТНІЧНОЇ ПРЕСИ

1917 р. у Криму був відзначений небувалим піднесенням газетної справи. Як і в першу російську революцію, отримані в лютому 1917 р. громадянські свободи не забарились позначитися як на кількості видаваних періодичних друкованих органів, так і на розмаїтості виражених ними соціально-політичних позицій.

Фактором, який істотно вплинув на збільшення кількості газет, як і в 1905–1906 рр., стала їхня короткочасність: одні видання припиняли свій вихід, а на їхньому місці появлялися інші. Але якщо в 1905–1906 рр. видання закривалися і вилучалися губернським начальством за вільнодумство, то з березня 1917 по листопад 1920 р. преса, яка виражала інтереси тих або інших партій і політичних організацій, мала "йти в наступ" або ж здавати свої позиції разом зі своїми засновниками.

"У провінції народилося багато нових газет, – писав 1919 р. у газеті "Южные ведомости" А. Самойлов, – але серед них мало незалежних друкованих органів, які були б не на чимось утриманні. Тому є чимало видатних діячів періодичної преси, які, не вважаючи за можливе працювати в "бутербродній" пресі, залишилися за бортом літературного корабля і змушені шукати заробітку в інших сферах літературної праці¹.

Душителями ж вільного слова в умовах воєнного часу виявлялися і "білі", і "червоні", і праві, і ліві. Характерний приклад – уживання заборонних заходів членами "демократичного" уряду С.С. Крима, міністр юстиції якого В.Д. Набоков сумно зазначив, що всі члени цього уряду багато зусиль доклали у боротьбі з адміністративними репресіями в дні царської влади, але і їм самим довелося застосувати репресії².

Виявилось, що безперешкодне висловлення своєї точки зору було привілеєм лише періоду з березня по грудень 1917 р. Розв'язаний на півострові спочатку більшовиками, а потім і представниками білої

¹ Южные ведомости. – 1919. – 4 октября (21 сентября).

² Асари. Всеу законы писать... // Крымский вестник. – 1919. – 18(5) февраля.

гвардії терор не тільки знецінив людське життя, але і скасував інші права, надбудовні стосовно права на недоторканність особи: на свободу слова, зібрань, тощо.

Проте, змучені революційним і контрреволюційним терором, епідеміями, голодом, іноземними інтервенціями, кримчани не тільки не втратили інтересу до газетного слова, але й, навпаки, готові були за нього віддавати останні гроші: за повідомлення газети "Южные ведомости", порівняно з довоєнним періодом, ціни на папір зросли в 100 разів, а на друкарську фарбу – у 350³. Але лякали не ціни, а інформаційний вакуум: "Громадян Криму, земських громадських діячів редакція просить надсилати статті з усіх питань місцевого життя, – регулярно на початку свого виходу просила читачів газета "Крым". – Осіб, що прибувають з Кавказу, Туркестану, Поволжя і Киргизьких областей, редакція переконливо просить відвідати редакцію для надання відомостей про життя цих областей. Осіб, що мають свіжі газети Москви, Петербурга, Києва, Одеси, редакція просить віддати їх за винагороду".

Розквіт періодичної преси на півострові з початку Лютневої революції і до падіння уряду П.М. Врангеля історики В.Г. і О.Г. Зарубіни, які нарахували близько 160 видань того часу, пояснили наявністю дореволюційних традицій, місцевих професійних журналістських кадрів; винятковим попитом на інформацію, у тому числі загальноросійську і міжнародну; близькістю зарубіжжя, звідки надходили папір та інформація; значною кількістю діячів культури, які прибули до Криму з центральних губерній Росії, серед яких був високий відсоток літераторів (наприклад, співробітниками газети "Юг России" (раніше "Юг") (Севастополь) були Є.Н. Чириков і А.Т. Аверченко; "Южных Ведомостей" (Сімферополь) – В.В. Вересаєв, К.А. Тренєв, І.С. Шмельов); присутністю широких верств освіченої публіки, як місцевої, так і приїжджої, – споживачів друкованої продукції; вагомим доходом від реклами – наслідком активізації підприємницької діяльності і культурного життя⁴.

Частина наведених факторів стосується і зростання національної преси, наприклад, наявність глибоких дореволюційних традицій: більша частина кримськотатарської інтелігенції, яка мала відношення до національних видань 1917–1920 рр., була вирощена "Терджи-маном" І. Гаспринського (А.С. Айвазов, О.А. Акчокракли, С.А. Озенбашли, А. Хільмі, Н. Челебіджихан, Джафер Сейдамет, Б. Чобан-заде) і "Ветан хадими" Р. Медієва й А.С. Айвазова (Чапчакчі, Джафер

20 листопада в Таврійській губернії відбувся з'їзд представників міських і земських самоуправлінь, головною метою якого була організація влади в губернії. Для розгляду численних клопотань про представництво була утворена спеціальна комісія, яка ухвалила визнати найбільшими 4 організації: ради робітничих і селянських депутатів, українські і мусульманські національні організації і надати їм по 19 місць, а іншим губернським національним організаціям (німцям-колоністам, грекам, естонцям, кримчакам, євреям і вірменам), як і професійним об'єднанням, – по 1 місцю.

Більшість населення півострова була налаштована пацифістськи – як у зовнішньо-, так і у внутрішньополітичному значенні цього слова. Радикали були в явній меншості, а в більшості – прихильники плавного, еволюційного розвитку. Тому жовтневі події 1917 р. відразу ж викликали осуд: "Криваві події, які розгорнулися в Петрограді і Москві, знищивши існуючу владу, ввергли країну у владу анархії, сваволі і відкрили шлях до міжусобної війни", – писала газета "Голос татар"²².

Коли ж комісари у шкірянках пролили кров і в Криму, на вчинені ними убивства з болем відгукнувся журнал Караїмського Духовного Правління: "Дні великого суму і горя, дні великої жалоби пережили наші громади. Охоплені жахом, під гнітом нещадного терору, щогодини очікуючи нальоту лиходіїв, які зневажили, прикрившись прапором свободи, усі божеські і людські закони, молилися перед Господом Богом у наповнених смутком кенасах. І в цей час нещадні люди з кам'яними серцями, сліпі безумці, робили страшну, богопротивну справу: вривалися в мирні будинки, хапали невинних людей, душили на очах у рідних, відвозили на чорних автомобілях і в темні ночі розстрілювали, кидали в море, мучили жорстоко і холоднокривно"²³.

Історики однак стійкі в тім, що "новий порядок" на територію Криму був привнесений ззовні. В. Возгрін справедливо вказує, що з назви першого більшовицького державного утворення – Радянської Соціалістичної Республіки Тавриди – не випадково був вилучений древній топонім "Крым" – представники нової влади були виключно "кримчанами" у першому поколінні²⁴. Зовнішні сили зробили заручником своєї боротьби все багатонаціональне населення півострова, грубо знехтувавши його правами.

²² Воззвание // Голос татар. – 1917. – № 15. – 1917. – 11 ноября. – С.1.

²³ Скорбный лист // Известия Караимского Духовного Правления. – 1918. – № 1. – С.27.

²⁴ Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. – М.: Мысль, 1992. – С. 403.

³ "Южные ведомости". – 1919. – 29 марта (11 апреля).

⁴ Зарубин В.Г., Зарубин А.Г. Периодические издания Крыма (март 1917 – ноябрь 1920 г.) // Крымский архив. – 2001. – № 7. – С. 267.

ігте; програма партії декларувала "єдність єврейського робітничого класу як органічної частини екстериторіальної єврейської нації і міжнародного пролетаріату"; центральним пунктом партійної програми стала "національно-персональна автономія"¹⁸), федерація Мізрахі (клерикальна організація духівництва і близьких до нього кіл (скорочена назва від "Мерказ рухані" – "Духовний центр"); Мізрахі відстоювало державотворення на будь-якій території (територіалізм), але потім прийняло гасло: "Земля Ізраїлю для народу Ізраїлю відповідно до Тори Ізраїлю"¹⁹).

Але найбільш впливовим став кримськотатарський національний рух, головний напрям якого був визначений діяльністю Міллі-Фірка (Національної партії). Офіційно створена в липні 1917 р., партія стала ідейним стрижнем таких кримськотатарських органів управління, як Тимчасовий Мусульманський Виконавчий Комітет, Курултай (Парламент), Директорія (Уряд). У 1917 р. політичну мету партії відобразило гасло: "Крим для кримців", закликавши усі народи Криму об'єднатися для збереження загального добробуту і захисту півострова від політичних зазіхань ззовні. Згодом партія схилилася до націоналістичної позиції Джафера Сейдамета, який мріяв про відродження Кримського ханства. Провідним напрямом діяльності Міллі-Фірка стало культурно-національне відродження: рівність мов, національне загальне обов'язкове і безкоштовне навчання. Проголошувалася рівноправність жінок і активне залучення їх до громадського життя, ведення діловодства рідною мовою, формування збройних сил на добровільчій основі.

Восени 1918 р. представники лівого крила партії (А. Воданінський, С. Меметов та ін.) вийшли з її складу і вступили до РКП (б).

Впливовість національних партій і організацій Криму продемонстрували вибори у Всеросійські Установчі збори (листопад 1917 р.). При середній активності населення (54%) на виборах перемогли соціалісти-революціонери, які йшли єдиним списком і отримали 291 549 голосів з 555 851 (без Перекопського повіту і деяких дільниць), мусульмани – 64 880, українські есери – 61 177, кадети – 38 108, більшовики – 31 154, німці – 23 590, меншовики – 14 693, євреї – 13 145, земельні власники – 8022, народні соціалісти – 4544, "Єдинство" – 2182, Поалей-Ціон – 1712, "Бердянські селяни" – 825²⁰. Обрана губернська рада на 31 % складалася з членів національних партій, обрані делегати – татари, українці, росіяни, німці, євреї, естонці – обіймали і цілували один одного²¹.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само.

²⁰ Южные ведомости. – 1917. – 2 декабря.

²¹ Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. – М.: Мысль, 1992. – С. 393.

Сейдамет). Невипадково редакція тижневика "Голос татар", звертаючись у першому номері до своїх читачів, ушанувала пам'ять "захисників національних прагнень, перших розповсюджувачів світла освіти і живого слова серед темних мас татар" – незабутніх редакторів-видавців газет "Терджиман" і "Ветан хадими" І. Гаспринського і Р. Медієва⁵. Так само і редактор першого кримського караїмського журналу "Известия Караимского Духовного Правления" А.І. Катик був постійним автором практично всіх видаваних раніше караїмських національних органів.

Однак серед причин розквіту кримської періодики 1917–1920 рр. дотепер не був зазначений національно-ренесансний рух народів півострова, який зумовив появу таких етнічних видань, як "Известия Караимского Духовного Правления", "Акъ сес", "Бутоны Крыма", "Бюллетень палестинского эмигрантского бюро", "Вестник еврейской жизни", "Голос татар", "Die Welte Kommune", "Догру йол", "Енъи дюнья", "Енъи Терджиман", "Крым", "Миллет", "Къырым оджагъы", "Къырым мусульманлары седасы", "Къырым хаберлери", "Крымские мусульмане", "Русский терем" та ін.

3.2. ЛЮТНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ І ЗРОСТАННЯ САМОСВІДОМОСТІ ЕТНОСІВ КРИМУ

Вище вже говорилося про репресії, яким були піддані в передреволюційне десятиліття кримськотатарський народ і німецьке населення Криму, що становили разом близько третини його жителів (національний склад півострова за переписом 1917 року: з 808903 осіб росіяни й українці становили 49,4% (399785 тисяч), кримські татари і турки – 26,8% (216968), євреї, включаючи кримчаків, – 8,4% (68159), німці – 5,1% (41374), а також греки, вірмени, болгары, караїми й ін., усього – 34 національності⁶). Як зазначає В. Возгрин: "Репресії проти німців-колоністів змінювалися повальними обшуками татарських кварталів у Сімферополі та Євпаторії; цензура пильно стежила за проповідями у мечетях Бахчисарая; оглядові піддавалися фелюги рибалок Феодосії і Балаклави"⁷.

Треба сказати, що і німці-колоністи, і кримські татари відповідали на утиски сепаратистськими устремліннями. Німецькі колонії Криму, які потерпіли від антинімецьких настроїв місцевого населення і цькування в російській пресі, пережили вислання у заволзькі

⁵ "Голос татар". – 1917. – № 1. – 22 июля. – С. 1.

⁶ Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма. – Ч. II. – Симферополь: Крымиздат, 1957. – С. 7–8.

⁷ Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. – М.: Мысль, 1992. – С. 383.

губернії 450 німців, які зберегли німецьке підданство, а згодом і російськoпідданих німців-чоловіків призовного віку, позбавлених своїх земель, – не приховували своєї симпатії до Німеччини і кайзера⁸.

За свідченням В. Єлагіна, Перша світова війна пробудила надзвичайні надії й у серцях кримськотатарських націоналістів, яким здавалося, що "воєнний розгром російського самодержавства послужить тому, що Крим виявиться відірваним від Росії й одержить протекторат "Єдиновірної Оттоманської імперії"⁹.

У цій задушливій і вибухонебезпечній атмосфері взаємної недовіри й етнічної нетерпимості Лютнева революція 1917 р. здалася жителям півострова справжнім звільненням: від тривалої війни, від політичного, національного й економічного тиску.

Із сепаратизмом було покінчено назавжди – попереду засвітилася надія на нові, щасливі, справедливі закони. Тому переворот не викликав опору ні в адміністрації Криму, яка присягнула на вірність новій владі, ні в численних національно-громадських і культурних організаціях: мусульманських виконкомів, єврейських і вірменських общинних комітетів Ялти, українських громад і культурно-просвітницького товариства "Просвіта", болгарських, польських, литовських, молдавських комітетів і товариств¹⁰, які приєдналися до цієї присяги.

Народи Криму окрипила подарована їм воля. "Брати! Нам потрібно довести, що ми, караїми, незважаючи на свою нечисленність, маємо право на самовизначення; що в нас є власна релігія, історія, література, мистецтво; що ми теж внесли і можемо внести у скарбницю загальноросійської культури щось своє, самобутнє", – стверджувалося в першому номері журналу "Известия Таврического и Одесского Караимского Духовного Правления"¹¹. "Хай живе Федеративна демократична Республіка!" – проголосила газета "Голос татар", відразу визначивши права представленого нею народу: "Татарський народ у єднанні з іншими народностями, що населяють Крим, не вимагає для себе політичної автономії, але не дозволить встановлення в Криму політичної гегемонії якого-небудь народу, який не має ні культурних, ні історичних, ні етнографічних прав на неї"¹².

⁸ Кашенко С.Г. Немецкое население Крыма в годы первой мировой войны // Проблемы истории Крыма. Тезисы докладов научной конференции (23-28 сентября 1991 г.). – Вып. 2. – Симферополь, 1991. – С. 30-32.

⁹ Єлагін В. Националистические иллюзии крымских татар в революционные годы // Забвению не подлежит (Из истории крымскотатарской государственности и Крыма). Научно-популярные очерки. – Казань: Татарское кн. изд., 1992. – С.74.

¹⁰ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Вез победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. – Симферополь: Таврия, 1997. – С. 16.

¹¹ Известия Таврического и Одесского Караимского Духовного Правления. – 1917. – № 1. – 20 мая. – С.2.

¹² Редакционная статья // Голос татар. – 1917. – № 1. – 22 июля. – С.1.

Умонастрій усіх без винятку пригноблених раніше народів виразила знаменита фраза першодумця Топчибашева, сказана ним на Всеросійському мусульманському з'їзді 1 травня 1917 р. у Москві: "Вони (мусульмани) лише просять про одне: менше опіки і більше довіри"¹³.

Цілком природною для Криму була численність національних партій і груп. З українських партій найбільш впливовими були українські есери (лідер – К.П. Величко), які мали велику кількість прихильників на Чорноморському флоті. Порівняно з ними значно поступалися організації УСДРП (всього дві на губернію). У березні 1917 р. у Севастополі була створена Українська Чорноморська громада. На других зборах українців, які відбулися на початку квітня, була обрана Рада громади, її очолив директор жіночої гімназії В. Лашенко¹⁴.

1917 року у Таврійській губернії було утворено "Російську громаду", яка відправила перших бійців у Добровольчу армію¹⁵. Були в Криму і відділення вірменської соціалістичної партії "Дашнакцутюн"¹⁶.

На початку Першої світової війни єврейське населення Криму значно збільшилося за рахунок біженців із західних губерній Росії. Прибуття біженців сприяло розвитку в Криму національного єврейського руху і єврейської культури. Інтереси євреїв Криму представляли: Альгемайн-Ціон (ліберальне крило ВСО (Весвітньої сіоністської організації), яке стояло осторонь від соціалістичних і релігійних сіоністських течій; альгемайне-сіоністи поширювали ідеї сіонізму в діаспорі, домагалися фінансової підтримки єврейської колонізації Палестини; найактивніша сіоністська організація Криму в 1918-1920 р., що мала свої комітети в Сімферополі, Севастополі, Євпаторії, Керчі, Ялті, Феодосії й ін. містах), Цеїре-Ціон (Цеїре Ціон (Молодь Сіону) – створена в 1913 р. загальними (альгемайне) сіоністами партія, що виступала за створення на "здорових соціальних засадах автономного політичного центру в Палестині"¹⁷), Бунд (соціал-демократи, голова Є.М. Ейдельман, заступник Д.І. Камінський), Поалей-Ціон, СЕРП (у червні 1917 СЕРП і ССРП (Сіоністсько-соціалістична робітничка партія) злилися в Об'єднану єврейську соціалістичну робітничу партію (ОЕСРП), яку часто називали за першим словом Фарейн-

¹³ Южные ведомости. – 1917. – 7 мая.

¹⁴ Сергійчук В. Український Крим. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2001. – С. 63.

¹⁵ Громов С.Е. К вопросу о деятельности ряда национальных партий и организаций в Крыму в период гражданской войны // Ученые записки Симферопольского государственного университета. – 1998. – № 6(45). – С. 58.

¹⁶ «Южные ведомости». – 1917. – 2 декабря.

¹⁷ Горовский Ф.Я., Хонигсман Я.С., Найман А.Я., Елисаветинский С.Я. Евреи Украины: (Краткий очерк истории). – Ч. II. – К., 1995. – С. 254.

основі. У першому номері газети було проголошено: *"У даний момент Крим повинен прагнути державотворення, створення незалежної Кримської Республіки. <...> Уроки пережитого більшовизму повинні нас навчити, що не можна будувати державу на диктатурі однієї якоїсь групи населення. Держава повинна захищати інтереси всіх класів, усіх народів, що населяють Крим"*⁸⁹.

У репортажі з першого засідання Кримськотатарського парламенту газета навела слова його Голови Сабрі Ефенді Айвазова про необхідність припинення національної боротьби. *"Парламент, який поставив собі завданням примирення національностей, – заявив у відповідь у своїй промові присутній на засіданні голова губернської земської управи Вагін, – повинен спрямувати свій моральний вплив на припинення ворожнечі"*⁹⁰. Прагнення Кримськотатарського Парламенту до національної злагоди було підтримано архієпископом Таврійським, який передав своє вітання парламентарям з побажанням божественної допомоги *"новій найвищій державній установі у всіх її роботах на спільну користь усіх жителів благодатного Криму, як татарської національності, так і інших національностей, що населяють його, щоб міцніло й удосконалювалося між усіма мирне братерське співжиття"*⁹¹.

У № 4 газета повідомила про створення *"Кримського товариства національного ознайомлення"*. Автор однойменної статті, який підписався А.М., стверджував, що умовою спільної роботи народів Криму над його культурним і економічним відродженням є взаємне ознайомлення і як результат – взаємна повага. У наступному номері газета опублікувала інформацію про перше організаційне засідання майбутнього товариства і проект його статуту, в якому, зокрема, говорилося: *"Товариство має за мету, шляхом взаємного ознайомлення, сприяти встановленню і розвитку мирного співжиття народностей, що населяють Крим, і боротьбі з національною ворожнечою"*⁹².

Однією з головних цілей Парламенту і провідних тем публікацій його органу стала проблема кримськотатарської і – ширше – кримської освіти. Погоджуючись з газетою *"Миллет"*, газета *"Крым"* передрукувала з неї статтю *"Навколо крайової влади"*, у якій, зокрема, зазначалося, що легковажно вважати *"малокультурним"* народ, який зумів, незважаючи на півторавікове рабство, при першому сході сонця свободи створити цілу низку організацій та установ і тривалий час підтримувати порядок у краї⁹³.

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ Крымскотатарский парламент // Крым. – 1918. – № 3. – 15 мая. – С. 1.

⁹¹ Там само.

⁹² А.М. Крымское общество национального ознакомления // Крым. – 1918. – № 5. – 19 мая. – С. 1.

⁹³ Вокруг организации краевой власти // Крым. – 1918. – № 9. – 29 мая. – С. 1.

паючи на якому А.І. Катик низько оцінив роль караїмських медрашів у житті караїмів. На його думку, уже з 1870-х рр. караїми усвідомили, що необхідний новий тип освітнього закладу, і ця ідея була втілена в Олександрівському духовному училищі. Найбільшу прогалину в тодішній системі освіти доповідач вбачав у долученні підростаючих караїмів до національної релігії: відсутності популярних книг з релігійних питань і катехізисів, неучтві караїмів у питаннях караїмізму.

У статті *"До батьків караїмської учнівської молоді"* А.І. Катик виступає проти уніфікованої освіти в російській школі, з якої діти *"виходять чим завгодно, тільки не караїмами"*. Тому він звернувся до батьків учнів і учениць, що навчаються в російських школах, із закликом *"освітити душі своїх дітей словом Божим, словом священної Біблії, і збагатити розум їхньої відомостями з царини рідної історії та мови"*⁴³.

Формування нової системи національного виховання в матеріалах журналу нерозривно було пов'язане з концепцією самовизначення караїмів. З'їзд караїмського духовництва (18–27 червня 1917 р.) однією з головних своїх цілей поставив визначення слова *"караїм"*. Було запропоновано два варіанти: 1) *"караїмами називаються люди, що належать до караїмської релігії, безвідносно до походження"*, 2) *"караїмами називаються люди, що сповідують караїмську релігію і становлять особливу, історично сформовану народність (при цьому під караїмською народністю розуміються караїми, які живуть у Криму, і ті, які примикали до них здавна, ще до приєднання Кримського півострова до Росії, а також караїми Константинопольські, Єгипетські, Єрусалимські, Багдадські, Сирійські та Литовські, які брали з ними шлюби і безперервно жили їх)"*⁴⁴.

Збори національного караїмського з'їзду в серпні 1917 р. прийняли етноконфесійне визначення: *"Караїми, будучи корінними мешканцями Криму, являють собою об'єднану спільністю віри, крові і мови та звичаїв особливу народність, що здавна зберігає нерозривний духовний зв'язок зі своїми Константинопольськими, Єрусалимськими і Єгипетськими одновітчачами"*⁴⁵.

Таким чином, знання віри, мови, звичаїв стали, поряд з походженням, невід'ємною складовою поняття караїмства. Цей підхід визначив вищий рівень національної свідомості караїмів, ніж той, кот-

⁴³ Катик А.И. К родителям караимской учащейся молодежи // Известия Караимского Духовного Правления. – 1919. – № 1. – С. 5.

⁴⁴ Деятельность съезда Караимского Духовенства (18-27 июня с.г.) // Известия Караимского Духовного Правления. – 1917. – № 3. – 10 июля. – С. 6.

⁴⁵ Протоколы заседаний национального караимского съезда (27 августа по 3 сентября) // Известия Караимского Духовного Правления. – 1917. – № 5-6. – 1 ноября. – С. 8.

рий був виражений Д.М. Кокізовим у 1911 р. на сторінках журналу "Караимская жизнь".

Однією з основ караїмства автори журналу вважали національну релігію. "Залишилося тільки одне, – писав А.І. Катик, – що завжди поєднувало нас у тісну національну групу і що ще здатне врятувати нас від розвалу. Це – наша релігія. Знищіть її, видалять її з душі народу, і народ розпадеться і зникне в найкоротший час"⁴⁶.

Проблематика караїмського журналу зближує його з кримсько-татарською пресою того ж періоду. На нашу думку, це свідчить про спільність національних менталітетів, специфічного національного "погляду на світ", який завжди відображається етнічною пресою, двох споріднених (за походженням, мовою, культурою, традиціями) корінних кримських народів. Так, сколихнувшись після Лютневої революції, і караїми, і кримські татари мислять зовсім не про руйнування дощенту старого світу, а, навпаки, про традиції, про наступність, не про революцію, а про просвітницьку еволюцію шляхом перетворення національної системи освіти (медресів у караїмів і медресе у кримських татар).

Характерною рисою культурного відродження караїмського і кримськотатарського народів стала й пов'язана з їхнім схожим способом життя проблема жіночої емансипації. Звертаючись до своїх парафіян у першому номері "Известий", гахам С.М. Шапшал заявив, що з обов'язку сумління не вважає за можливе залишатися на своїй посаді, якщо у виборах гахама, як це було при старих порядках, не буде брати участі половина його пастви (тобто караїмські жінки), і закликав останніх до голосування.

А.І. Катик з боєм зізнався в тім, що караїмські жінки зовсім необізнані у сфері національної релігії⁴⁷. Прагнучи долучити освічених караїмських жінок до справи національного виховання, до чого ще в 1912 р. закликав М.Ш. Фукі, журнал у другому номері за 1918 р. публікує програму іспитів на звання домашньої вчительки караїмської мови, Закону Вожого і караїмської історії. Переможниця конкурсу, заснованого бердянським купцем І. Туршу, мала одержати 3 тисячі рублів.

Коментуючи конкурс, редакція журналу ремствувала на те, що навчання караїмській мові і віровченню вважалося обов'язковим тільки для хлопчиків: "Це явище мало найзгубніші наслідки. Не кажучи вже про те, що караїмська дівчина нічого не розуміє, коли

⁴⁶ Катик А.И. К родителям караимской учащейся молодежи // Известия Караимского Духовного Правления. – 1919. – № 1. – С. 5.

⁴⁷ Протоколы заседаний национального караимского съезда (27 августа по 3 сентября) // Известия Караимского Духовного Правления. – 1917. – № 5-6. – 1 ноября. – С. 11.

що працюють на їхніх землях, як і раніше, працювати на них. Через особисті рахунки заарештовують людей, через неоплачений борг кажуть: "Він, мовляв, більшовик", віддають своїх боржників німцям для побиття шомполами... Газета "Миллет" востаннє по-доброму закликає багатіїв до добра"⁸⁵.

Слідом за І. Гаспринським, який неодноразово підкреслював у газеті "Терджиман" несумісність мусульманських устоїв, міцного традиціоналізму мусульманського світу і революційних, анархічних тенденцій, газета "Крым" представляє мусульман Росії як найгрізніших ворогів більшовизму. "Татари завжди були ворогами анархії і безладдя, – повторював за "Миллетом" "Крым", – і такими ж і залишилися. Ми завжди були і залишимося прихильниками тільки правди і спокою. І тому ясно бачачи, як нескінченні суперечки наших цілком культурних співвітчизників про "принципи" тільки лише сприяли появі наркомів і совдепів, ми запрошуємо наших співвітчизників залишити уперте відстоювання "принципу", стати діловими людьми, щоб не допустити відхилення політичного маятника з украї лівой думки до вкрай правої"⁸⁶.

Такому ж переконаному борцеві з більшовизмом – "Великому свободному Дону" – редакція видання присвятила аналітичну статтю, у якій зазначалося: "Ми з гордістю можемо сказати, що ніде в нас не було таких диких витівок, як у центральній Росії, це пояснюється тим, що всі упевнені, що із закріпленням політичної свободи, зі здійсненням національних ідеалів ми зможемо законним шляхом одержати те, чого домагаються інші анархічними прийомами. <...> У той час, як у росіян поразка більшовизму на зміну приводить героїв "на білому коні", і як наслідок цього громадське життя завмирає, у нас, у мусульман, поразка більшовизму окрилює людей, відданих своєму народові, і пульс громадського життя починає битися сильніше"⁸⁷.

Газета запевнила своїх читачів у тім, що кримські татари завжди були щирими прихильниками створення на півострові Республіки у складі Російської Федерації. Однак на момент виходу газети, підкреслило бюро, це стало неможливим, оскільки Крим був відділений від Росії територією незалежної України. Тому, пише газета, "невблаганна доля історії штовхає наш рідний Крим зробити такий же політичний крок, який зробили Фінляндія й Україна"⁸⁸.

При всій стурбованості авторів публікацій проблемами свого народу, очевидним залишилося їхнє бажання зберегти прихильність ідеї вільного незалежного розвитку Криму на інтернаціональній

⁸⁵ Миллет. – 1918. – 22 серпня.

⁸⁶ Вокруг организации краевой власти // Крым. – 1918. – № 9. – 29 мая. – С. 1.

⁸⁷ Великому свободному Дону // Крым. – 1918. – № 10. – 31 мая. – С. 1.

⁸⁸ Симферополь, 10-го мая 1918 г. // Крым. – 1918. – № 1. – 10 мая. – С. 1.

ло до скликання останнього взяти у свої руки керування національними справами.

Редакція планувала випускати газету щодня, але "через технічні труднощі" газета перші місяці виходила три рази на тиждень і в зменшеному вигляді.

Передплатна ціна на видання за місяць становила 5 рублів, окремих номер коштував 25 копійок (роздрібний продаж газети до відкриття власної контори й експедиції відбувався у сімферопольській друкарні газети "Миллет"). Обсяг газети – 2 шпальти. Редакція і контора газети розміщувались у Сімферополі спочатку в тимчасовому приміщенні парламенту (у будинку колишніх Гарнізонних зборів), потім – у Театральному провулку (нині – провулок Героїв Аджимушкая) (будинок № 3, кв. 39) і, нарешті, у будинку № 20 по вул. Кантарній (Чехова). Ялтинське відділення газети "Крым" було розташоване в конторі Правління Ялтинської Спілки газетярів під готелем "Ореанда". Там само проводилися передплата видання і прийом об'яв.

Структура газети включала цілий ряд інформаційних рубрик: "Різні звістки", "Радіо", "Телеграми", "Огляд преси", "У Великоросії", "Події на Україні (Україна)", "По Криму", "Земська хроніка", "Хроніка Парламентського життя" (згодом – "Життя краю (повітові земські збори і хроніка)", "У міській думі", "Обласний відділ (від наших кореспондентів)", "Біля миру усього світу", а також "Довідковий відділ" (розклад руху потягів, відомості про поточний курс рубля), "Оголошення", "Летючі штрихи" (гумористичний відділ).

І Кримськотатарський Парламент, і його газета відразу ж висловили повне неприйняття більшовизму і революційної анархії, поставивши своєю метою створення сильної крайової влади: "Нарешті здійснилося те, що рано чи пізно мало здійснитися, – говорилось в редакційній статті першого номера газети, – ярмо більшовиків у Криму скинуто. Крим, після кошмарних днів більшовицької вакханалії, може зітхнути легко. Потроху повертаються громадські діячі, змушені рятуватися від більшовицької розправи за межами рідного Криму. Починається розбудова нового життя на руїнах "соціалістичної республіки Тавриди". Відбувається в даний момент "переоцінка цінностей", і залежно від того чи іншого ставлення до пережитого створюються ті або інші плани на майбутнє"⁸⁴.

До громадянського миру закликав і "Миллет": "Від дня прибуття німців до Криму наші багатії, здебільшого Феодосійського повіту, розхоробрившись, збільшили свій вплив... вони, як і колись, упродовж багатьох років, хочуть змусити бідняків і безземельних селян,

⁸⁴ Крым. – 1918. – № 1. – 10 мая. – С. 1.

буває на богослужінні, вона має нечітке уявлення про походження караїмів, про рідну релігію і т.д. Чимало шкоди завдає це явище в царині виховання в національному дусі. Мати, яка сама не вихована в національному дусі, не має жодного уявлення про духовні багатства свого народу, звичайно, не може прищепити своїй дитині інтересу до свого рідного. Але ж усе виховання дітей у нас, караїмів, перебуває в руках матерів. Ось чому добра справа І. І. Туршу викликає в нас почуття подяки і палке схвалення"⁴⁸.

Таким чином, "Известия Караимского Духовного Правления" стали виразником національного, культурного і релігійного піднесення караїмської громади, викликаного отриманими після Лютневої революції громадянськими свободами. Продовжуючи традиції караїмської преси початку ХХ ст., "Известия" демонструють вищий щабель національної самосвідомості, що позначається у розв'язанні проблем збереження національної мови і національної релігії, а також національної освіти.

Рівно через місяць після випуску першого номера "Известий Таврического и Одесского Караимского Духовного Правления", 20 червня 1917 р. за редакторством А. Хільмі (псевдонім – А. Аріф⁴⁹) і М. Куртієва почала виходити друком незалежна кримськотатарська газета "Qirim osagi" – "Къырым оджагы" ("Кримське вогнище"). Газета окупаційного періоду "Азат Къырым", головним редактором якої був М. Куртієв, писала про нього: "М. Куртієв з юності поринув у боротьбу за національне визволення, був близьким другом Р. Медієва. У 1917–1918 рр. М. Куртієв разом з іншими видатними діячами того часу Аблякімом Хільмі, Веджді ефенді та ін. заснував газету "Кримське вогнище" і до її злиття з газетою "Миллет" був редактором"⁵⁰. Газета виходила друком два рази на тиждень, постійним автором політичних статей у ній був один з лідерів Міллі-Фірка Джафер Сейдамет. У видавництві газети публікувалися і літературні твори – наприклад, збірка Якуба Шакіралі "Duugularim" ("Мої почуття"). На думку турецького дослідника М. Улькюсала, газета представляла ліве крило партії Міллі-Фірка (конкретно – групу "Азинлик"), яке, критикуючи деякі дії "правих", проте не було ні більшовицьким, ні соціал-демократичним і ніколи не відступало від інтересів кримськотатарського національного самовизначення і віросповідання⁵¹.

⁴⁸ Хроника // Известия Караимского Духовного Правления. – 1918. – № 2. – Декабрь. – С. 33.

⁴⁹ Керимов И. А. Къаранлыкъ ичинден зиялар // Ильмий А. Эсерлер топламы. – Акъмесджит: Таврия, 2004. – С. 6–17.

⁵⁰ Хабберджи. Мустафа эфенди Къуртиев [Мустафа эфенди Куртієв] // Азат Къырым. – 1943. – № 44 (140). – 1943. – 1 червня. – С. 3.

⁵¹ Ulkusal M. Kirim Turk-Tatarlari (Dunu-Bugunu-Yarini). – Istanbul, 1980. – С. 238 – 239.

З 27 червня 1917 р. Тимчасовим Кримсько-Мусульманським Виконавчим Комітетом почала видаватися газета **"Millet"** – **"Миллет"** (**"Нація"**), яка стала найзначнішим і найдовговічнішим (виходила до березня 1920 р.) кримськотатарським органом революційних років. До липня 1919 р. редактором газети був А.С. Айвазов, під керівництвом якого випущено більш як 400 номерів. Обсяг видання становив 4 шпальти, розмір 34х50 см⁵². Редакція газети розмішувалася на вулиці Кантарній (нині Чехова), 20. Ціна видання підвищилася з 8 копійок у 1917 р. до 50 копійок у 1919 р. Численні новинні рубрики – "Кърым хаберлери" ("Новини Криму"), "Дахилие" ("Внутрішнє життя"), "Хариджие" ("Міжнародне життя"), "Муаребе" ("Воєнні дії"), "Сульх етрафында" ("У боротьбі за мир") – свідчать про те, що газета жваво відгукувалася на події російського і міжнародного життя. "Миллет" висвітлював події на фронтах першої світової війни, повідомляв новини з Петрограда, до сфери його інтересів потрапило і становище родини Романових після революції. Особливу увагу газета приділяла культурному відродженню кримськотатарського народу – відкриттю шкіл, постановці вистав, проведенню літературних вечорів тощо.

Незабаром Тимчасовий Кримсько-Мусульманський Виконавчий Комітет почав видавати і газету російською мовою **"Голос татар"** – радикальнішу, ніж "Миллет". Поява російськомовного органу була продиктована бажанням Комітету інформувати російську демократію про прагнення демократії татарської, зробити цілі і завдання татарського національного руху відкритими для всіх кримчан, тобто уникнути можливих кривотлумачень і поширити свій вплив на все населення півострова. Тижневик виходив у Сімферополі під редакторством І. Озенбашли (№№ 1-4), А. Боданінського (№№ 5-11) і С. Чапчакчі (№№ 12-16) під шапкою: "Хай живе Федеративна Демократична Республіка!", його перший номер вийшов друком 22 липня 1917 р., останній, шістнадцятий, номер вийшов 20 грудня 1917 р. Річна передплата газети не приймалася, тому що "Голос татар" безкоштовно надсилався передплатникам газети "Миллет", ціна за окремий номер коливалася від 10 (№№ 1-7) до 15 (№№ 8-16) копійок. Редакція видання містилася в Театральному провулку Сімферополя – за адресою редакції газети "Миллет", друкувався тижневик також у друкарні "Миллет" по вулиці Дворянській (нині – вул. Горького), 5.

У "Голосе татар" погодилися працювати такі видатні діячі культури, як Р. Ахундов, О. Акчоракли, У. Баличев, А. і У. Боданінські, І. Джелялов, М. Куртієв, І. Леманов, І. Озенбашли, А. Озенбашли, С.М. Сейдаметов, Х. Тинчеров, С.Д. Хаттатов.

⁵² О сообщении сведений о газетах, выходивших в свое время в Крыму (20.03.32 – 11.04.32) // ДААРК. – Ф. Р-663. – Оп.4. – Спр. 505. – Арк. 3.

на Крим, а якщо це виявиться неможливим, то посприяти в переселенні до Німеччини. Кримськотатарське Парламентське Бюро делегувало на конгрес своїх представників – пп. Візирова й Озенбашли⁸¹.

Самі кримські татари теж не були забуті в часи німецького панування. Членам Кримськотатарського Парламенту, було добре відомо, що Вільгельм II оголосив себе заступником ісламу. Тому 16 травня в програмному виступі на Курултаї Джафер Сейдамет заявив, що "інтереси Німеччини не тільки не суперечать, а, можливо, навіть збігаються з інтересами самостійного Криму"⁸². 30 липня 1918 р. Сулькевич повідомив Кримськотатарській Директорії про визнання його урядом культурно-національної автономії кримських татар. Наступного дня всім чинам поліції було наказано повністю сприяти посадовим особам Директорії щодо виконання покладених на них обов'язків. Тому не дивно, що в листопаді 1918 р. єдиною політичною силою, яка намагалася перешкодити відставці уряду генерала Сулькевича, була саме Директорія. Але доля Кабінету Сулькевича вже була вирішена, і 14-15 листопада він здав керування півостровом новому Крайовому урядові на чолі із С.С. Кримом. Незадовго до свого відходу з політичної арени, після невдалої спроби закрити друкарні опозиційних газет "Прибой" і "Крымский Вестник", генерал оголосив у Криму "повну свободу друку".

Задумана як орган Кримськотатарського парламенту (згодом – Курултаю, Меджлису і Мебусану), газета **"Крым"** видавалася в Сімферополі (Ак-Месджиде) у 1918-1919 рр. Тимчасовим Парламентським Бюро, яке до скликання Парламенту взяло у свої руки керування національними справами. До складу Бюро ввійшли близько 20 депутатів від Феодосії, Ялти, Бахчисарая. Головою Тимчасового Парламентського Бюро став А. Хільмі, товаришем голови – Сеїт-Джеміль Хаттатов, секретарем – Сеїд-Умер Таракчі. Редактором газети була редакційна колегія (за спогадами А.С. Айвазова, редагував газету Сеїтхаліл Чапчакчі⁸³).

Перший номер газети було випущено 10 травня 1918 р. під гаслом: "Сьогодні відкриття Кримськотатарського Парламенту". У ньому, зокрема, говорилося про те, що організований комісаром в іноземних справах колишнього Радянського Уряду під проводом Ісмаїла Керімджанова (Фірдевса) комісаріат з мусульманських справ через утечу Керімджанова склав свої повноваження, і 2 квітня 1918 року організоване в Сімферополі Бюро Татарського Парламенту виріши-

⁸¹ Крым. – 1918. – № 1. – 10 мая. – С.2.

⁸² Елагин В. Националистические иллюзии крымских татар в революционные годы // Забвению не подлежит (Из истории крымскотатарской государственности и Крыма). Научно-популярные очерки. – Казань: Татарское кн. изд., 1992. – С. 110.

⁸³ Ayvazov H.S. Qirimtatarında gazete ve gazetecilik // Ileri. – 1927. – № 4. – С. 5-14.

3.3.3. Національна преса періоду німецької окупації, уряду Сулькевича (кінець квітня – 14-15 листопада 1918 р.)

Після падіння у квітні 1918 р. Соціалістичної Радянської Республіки Тавриди і початку роботи прони́мецького Кримського крайового уряду М.О. Сулькевича з 25 червня 1918 р. деякі з закритих більшовиками видань відновили свій вихід (серед останніх – “Миллет” і “Известия Караимского Духовного Правления”, які відгукнулися на січневий переворот публікацією “Скорботного листа” – списку караїмів, убитих більшовиками в Севастополі і Сімферополі), або ж їх організаторами були засновані нові (так замість російськомовного “Голоса татар” партією Міллі-Фірка, а точніше, сформованим нею Кримськотатарським Парламентом, була заснована газета “Крым”, яка виходила з 10 травня 1918 р. російською мовою).

Цей етап розвитку кримської преси був відзначений введенням суворої цензури – як окупаційної, так і “тимчасової” (з боку Крайового уряду). Обмежувалася не тільки свобода друку, але і зборів: усі товариства, спілки, комітети і партійні організації Криму були зобов’язані в місячний термін подати свої статuti для затвердження в МВС.

Крайовий уряд Сулькевича, на відміну від своїх попередників-більшовиків і наступних адміністрацій О.І. Денікіна і П.М. Врангеля, спробував врахувати інтереси різних етносів Криму: навіть крайовий прапор сполучав блакитне полотнище Чингіза з двоглавим орлом у верхньому куті ратища (неможливо не погодитися із О.Г. и В.Г. Зарубіними в тім, що для кримських татар це “виглядало протиприродно”⁷⁹).

У період німецької окупації режим найбільшого сприяння було створено для німців-колоністів. У Декларації Кримського крайового уряду від 25 червня 1918 р. “До населення Криму” німецька мова, поряд з російською і кримськотатарською, була визнана мовою спілкування між державними і громадськими установами, при міністерстві юстиції була утворена комісія з питань повернення землі і майна німцям, які зазнали утисків під час воєнних дій проти Німеччини й Австро-Угорщини⁸⁰. 7 травня 1918 р. у селі Бютень відкрився конгрес німців-колоністів. У прийнятій на ньому резолюції вказувалося, що німці-колоністи вітають німецьку армію, висловлюють вдячність за підтримку, що німецькі колонії просять поширити німецьку владу

⁷⁹ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. – Симферополь: Таврия, 1997. – 352 с. // <http://www.moscow-crimea.ru/history/20vek/zarubiny>.

⁸⁰ Лаптев Ю.Н. Революция и гражданская война (1917-1920 гг.) в судьбе немецкого населения Крыма // Немцы в Крыму. Очерки истории и культуры / Сост. Ю.Н. Лаптев. – Симферополь: Таврия-Плюс, 2000. – С. 72, 79.

Чотиристорінковий тижневик мав таку структуру: перша сторінка – оголошення, редакційні статті на тему дня, відозви, друга-третья сторінки – звернення, декларації, резолюції, телеграми, рубрика “Друк” (відгуки на публікації в інших періодичних виданнях), третя сторінка – політичні статті, рубрика “Хроніка”, репортажі з державних і громадських установ, доповіді державних і громадських діячів, третя-четверта сторінки – рекламні оголошення, листи до редакції, відповіді кореспондентам газети.

Як було заявлено в “Доповідній записці Тимчасовому Урядові Тимчасового Кримсько-Мусульманського Виконавчого Комітету”, утворений на загальних зборах кримських татар 25 березня 1917 р. Тимчасовий Кримсько-Мусульманський Виконавчий Комітет на чолі з головою – Таврійським Муфтієм Челебіджаном Челебієвим, будучи “повним виразником волі татар”, був покликаний відати усіма їхніми “духовно просвітними і національно-політичними справами”⁵³.

Одне з головних місць у газеті відразу ж зайняла тема освіти кримськотатарського народу. Кілька заміток рубрики “Хроніка” було присвячено організації та роботі татарського артистичного гуртка під керівництвом Фатми Ширинської. У доповіді члена Таврійської Губернської Земської Управи Х.А. Тинчерова надзвичайним губернським Земським Зборам з питань народної освіти серед мусульманського населення Криму, опублікованій у №№ 5-6 “Голоса татар”, говорилося: “На превеликий жаль, ні політичного виховання, ні освіти в татарському середовищі немає, так це і цілком природно. Тому що дотепер просвітними закладами для кримських татар слугували: конфесійні мектебе і медресе, російсько-татарські училища і татарська учительська школа, про повну непридатність яких категорично висловився з’їзд учителів Таврійської губернії”⁵⁴.

В обговоренні проблеми реформування кримськотатарської освіти взяв участь і відомий учитель Ф.Н. Андрієвський-Авджикойський, про якого редакція “Голоса татар” написала: “Він один з небагатьох російських людей, який зумів підійти впритул до татар, заглянувши у їхню душу і полюбивши їх”⁵⁵. Ф.Н. Андрієвський у статті “Назустріч народоосвітнім потребам кримських татар”, зазначаючи, що “одвічний несправедливості щодо рідного нам братнього татарського народу покладено край”, пише про відмову татарської інтелігенції від середньовічного мектебного навчання і створення нової

⁵³ Докладная записка Временному Правительству Временного Крымско-Мусульманского Исполнительного Комитета // Голос татар. – 1917. – № 1. – 1917. – 22 июля. – С.2.

⁵⁴ Доклад члена Таврической Губернской Земской Управы Х.А. Тынчерова Чрезвычайному Губернскому земскому Собранию по народному образованию среди мусульманского населения Крыма // Голос татар. – 1917. – № 5. – 1917. – 19 августа. – С.2.

⁵⁵ От редакции // Голос татар. – 1917. – № 7. – 1917. – 2 сентября. – С. 2.

світської загальноосвітньої школи. "Навчання лише грамоти, як це робилося дотепер, – вважає педагог, – недостатньо зараз. Ні, поряд з усвідомленою грамотою і пробудженням у серцях дітей народу виховних засад школа повинна давати дітям знання й уміння, що можуть бути застосовані до реального життя. <...> Створюючи, прагнути створити національну школу, не будемо забувати, що основи виховання й освіти є загальнолюдськими; національність же дає додаткові риси освітньому ідеалові – риси більш часткові, але не менш, звичайно, важливі"⁵⁶.

У № 7 "Голоса" була опублікована замітка про ухвалені Комітетом відкриття в кожному з п'яти кримських повітів до 1 жовтня 1917 р. для татарського населення по одному руштіє (вищому початковому училищу) і при них по одній зразковій нижчій початковій школі в кожній волості, обладнання й утримання яких мало йти з вакуфних коштів і допомоги від земств, міст, татарських і благодійних товариств.

Провідною темою чотирнадцятого і п'ятнадцятого номерів газети стало організоване у Бахчисараї 3 листопада 1917 р. свято на честь відкриття: 1) Національного татарського музею в ханському палаці, 2) перетвореного на нових засадах "Зинджирли медресе" – відомого в минулому храму науки, заснованого більше чотирьох сторіч тому кримським ханом Менглі Гіреєм, 3) учительської семінарії імені Ісмаїл Бея Гаспринського і 4) татарської художньо-промислової школи в приміщенні "Орта-медресе".

Тема жіночої культурної емансипації, порушена ще І. Гаспринським у "Терджиман", стає об'єктом постійної уваги Тимчасового Виконавчого Комітету і його органу. Зокрема, в основних кримсько-татарських законах, прийнятих національним кримськотатарським урядом, говориться: "Курултай, керуючись принципом рівності, визнає й утверджує і за жінкою повну рівноправність нарівні з чоловіком і доручає парламентові створення відповідного закону"⁵⁷.

Проголошена кримськотатарськими демократами рівноправність статей викликала завзятий опір мурзацтва і духівництва, які влаштували в мечетях і кав'ярнях популярну серед найвідсталіших верств агітацію проти "жіночих вільностей"⁵⁸. Однак спинити розпочатий процес емансипації було вже неможливо.

⁵⁶ Андриевский-Авджикойский Ф.Н. Встречу народообразовательным нуждам крымских татар // Голос татар. – 1917. – № 7. – 1917. – 2 сентября. – С. 2.

⁵⁷ Крымскотатарские основные законы // Голос татар. – 1917. – № 16. – 1917. – 20 декабря. – С. 3.

⁵⁸ Елагин В. Националистические иллюзии крымских татар в революционные годы // Забвению не подлежит (Из истории крымскотатарской государственности и Крыма). Научно-популярные очерки. – Казань: Татарское кн. изд., 1992. – С. 80.

Знищення етнічної періодики, яка відстоювала національно-політичні прагнення своїх народів, цілком відповідало політиці трьох місяців воєнного комунізму. Так, Надзвичайний з'їзд рад і ревкомів, який відбувся 28–30 січня, навіть не обговорював національного питання, незважаючи на створення комісаріату у справах національностей: "по-перше, нове керівництво було до цього зовсім не готове, а, по-друге, перед ним, як і перед більшовицько-лівоесерівською коаліцією в цілому, стояв міраж світової революції, яка мала невдовзі змести національні кордони. Голова з'їзду Н.І. Пахомов, якщо вірити історикові М.Л. Атласові, навіть заявив: "національним питанням місця бути не може"⁷⁷.

Дивна позиція, якщо врахувати, що саме з приходом на півострів більшовиків розгорілися міжетнічні і міжконфесійні зіткнення: мусульмани озлобилися не тільки проти більшовицької влади, яку вони вважали "російською", але і проти всього християнського населення: росіян, німців, греків (навесні і влітку 1918 р. греко-татарські конфлікти охопили весь Південний берег); антитатарські настрої, у свою чергу, були поширені у частини обивателів і в матроському середовищі.

Намагаючись здійснити інформаційний ідеологічний контроль, більшовики націоналізували друкарні, закрили неугодні газети, ввели цензуру, однак бажаної мети не домоглися: місцеве населення ставилося до нової влади насторожено або вороже (особливо кримські татари і німці-колоністи). Вплив рад поширювався тільки на російськомовне міське населення: закривши етнічні видання і не створивши на їхньому місці нових своїх, нова влада втратила можливість звертатися до половини населення Криму її рідною мовою. "У цьому символ: Радянська влада в Криму, з моменту виникнення її до моменту загибелі під натиском німців, залишалася російською, говорила далекою для татар мовою. Кримські більшовики у 1918 році не змогли розв'язати національного питання"⁷⁸, – відзначив пізніше помірний комуніст В. Єлагін.

⁷⁷ Цит. за: Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. – Симферополь: Таврия, 1997. – С. 83.

⁷⁸ Елагин В. Националистические иллюзии крымских татар в революционные годы // Забвению не подлежит (Из истории крымскотатарской государственности и Крыма). Научно-популярные очерки. – Казань: Татарское кн. изд., 1992. – С. 105.

тек, а також про видання газет і Українська Чорноморська громада Севастополя⁷⁵. Однак відомості про її видавничу діяльність не збереглися.

Активна участь єврейських партій у суспільно-політичному житті Криму сприяла організації відповідних національних видань. 23 липня 1917 р. у Феодосії за редакцією Ф. Чиринського вийшов перший номер газети "Вестник Феодосийской организации объединенной еврейской социалистической партии (С.С. и Е.С.)". На півострові також розповсюджувався видаваний у Катеринославі (Дніпропетровську) у 1917 (№ 1 від 8 червня) – 1918 (№ 8 від 12 січня) рр. орган членів Бунду "Наше слово" (підзаголовок: з № 4 від 30 липня 1917 р. – орган Південно-Східного районного комітету "Бунду", з № 5 від 16 серпня 1917 р. – орган районного комітету "Бунду" для Катеринославської, Харківської, Таврійської губ. і Дон. обл.).

У розмаїтості публікацій кримських національних видань 1917 р. неважко вловити подібність – надію всіх без винятку кримських етносів на швидку і мирну побудову нового життя. Однак історії судилося розпорядитися по-іншому.

3.3.2. Преса Республіки Тавриди: колапс національних видань (січень-квітень 1918 р.)

У результаті громадянської війни, що розпочалася в Криму в грудні 1917 р., і приходу до влади в січні 1918 р. більшовиків кримськотатарські газети "Миллет" і "Голос татар" були закриті. Показово, що на цьому етапі зі "старих" національних видань випускався лише "Енъи Терджиман", який через місяць теж припинив своє існування (23 лютого 1918 р.). Турецький дослідник М. Улькюсал вказує, що більшовики спробували на місці закритих видань Кримськотатарського Парламенту відкрити свої: спершу газету "İsci halq" – "Ишчи халк" ("Робочий народ"), яка потім була перетворена ними на "Al bayraq" – "Аль байраг" ("Червоний прапор"). Але якщо перше видання й виходило деякий короткий час (завдяки організованій ще у 1905 р. Р. Медієвим кримськотатарській соціалістичній партії, яка намагалася пом'якшити удар, нанесений більшовиками по кримським татарам), то друга газета була повністю проігнорована кримськотатарськими авторами і за відсутністю бажаючих в ній працювати не відбулася⁷⁶.

⁷⁵ Сергійчук В. Український Крим. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2001. – С. 63.

⁷⁶ Ulkusal M. Kirim Turk-Tatarlari (Dunu-Bugunu-Yarini). – Istanbul, 1980. – S. 195 – 196.

19 серпня 1917 р. газета повідомила про з'їзд делегаток всіх існуючих у Криму жіночих мусульманських комітетів і обрання Кримського обласного жіночого комітету⁵⁹. Як невідкладний захід з питань освіти мусульманського населення Криму було запропоновано асигнування 7500 руб. на 25 стипендій, по 300 руб. кожна, у жіночих гімназіях для татарських дівчаток найбільш бідних батьків, і п'яти стипендій на кожен кримський повіт, щоб "дати можливість знедоленій татарській жінці вийти з вікового самотництва, звільнитись від рабського підкорення і стати на шлях рівноправності поряд зі свідомими громадянками"⁶⁰.

Про необхідність звільнення татарської жінки писав і Ф.Н. Андреев-Авджикойський: "І ми вже бачимо дочок татарського народу вчительками у школах, які навчають дітей рідного народу, бачимо їх на вищих курсах, чули татарську дочку і на вчительських з'їздах, на громадських зборах, як палку поборниці прав жінки, прав рідного народу"⁶¹.

У рубриці "Хроніка" 2 вересня 1917 р. газета радісно повідомила про початок занять в утримуваній Сімферопольським татарським благодійним товариством жіночій професійній школі і про відкриття в Сімферополі приватної прогімназії відомою в татарському світі вчителькою й організатором татарських професійних шкіл Айше Ханім Ісхаковою⁶².

У репортажі про відкриття 26 листопада 1917 р. у Вахчисараї Курултаю (кримськотатарських Установчих зборів) автор як про найвтішніше явище повідомив про чотирьох жінок-татарок, що ввійшли до його складу. "Президію Курултаю, – написав він, – прикрашає жалобного кольору з чорного оксамиту символічна шапочка, обтягнута навкруги білою, також символічною чадрою. Якщо чорна шапочка принесла в Курултай вікові страждання жінки-татарки, то біла чадра мала винести з Курултаю цілковитий мир, дружбу, злагоду і рівноправність між татариним-чоловіком і жінкою-татаркою"⁶³.

Тема інтернаціоналізму проходить крізь усі номери газети. Автор статті "Колісь і тепер", який підписався "*шпи*", зазначав: "Якщо в період благоденства Романових можна було ще миритися з роз'єд-

⁵⁹ Женский мусульманский съезд // Голос татар. – 1917. – № 5. – 1917. – 19 августа. – С.3.

⁶⁰ Доклад члена Таврической Губернской Земской Управы Х.А. Тынчерова Чрезвычайному Губернскому земскому Собранию по народному образованию среди мусульманского населения Крыма (окончание) // Голос татар. – 1917. – № 6. – 1917. – 25 августа. – С.2.

⁶¹ Андриевский-Авджикойский Ф.Н. Навстречу народообразовательным нуждам крымских татар // Голос татар. – 1917. – № 7. – 1917. – 2 сентября. – С. 2.

⁶² Хроника // Голос татар. – 1917. – № 7. – 1917. – 2 сентября. – С.3.

⁶³ Х.Ч. Крымскотатарский Курултай и Татарский парламент // Голос татар. – 1917. – № 16. – 1917. – 20 декабря. – С.1.

нанням народностей, які живуть на спільній території держави, то тепер, у період великих сподівань і надій, цього не повинно бути"⁶⁴.

Присутній на торжестві 3 листопада 1917 р. Муфтії Челебіджан Ефенді Челебієв у своїй промові назвав народності Криму "прекрасними квітками", кожна з яких має свою особливу красу і "власний лише їй приємний аромат". На думку Муфтія, завдання Курултая полягало в тому, щоб зібрати "усі ці чудові квіти" в "один букет". "Татарський народ, – заявив Ч. Челебієв, – не такий егоїст, яким намагаються зображати його ті, хто або не визнає його, або хоча б і визнає, але прагне виставити його в іншому світлі. Татарський народ визнавав, визнає і завжди буде визнавати права кожної народності"⁶⁵.

Від імені караїмського народу з відкриттям Національного музею татарський народ поздоровив старший газзан Севастопольської караїмської кенаси Т.С. Леві. На його виступ редакція газети відгукнулася заміткою про споконвічну дружбу і культурний діалог кримськотатарського і караїмського народів, які мають споріднене тюркське походження і подібний побут⁶⁶.

Однією з характерних рис матеріалів "Голоса татар" була антибільшовицька й антианархічна спрямованість. У відозві, з якою після жовтневого перевороту Кримсько-Мусульманський Виконавчий Комітет звернувся до громадян Криму, говорилося: "Кримсько-Мусульманський Виконавчий Комітет, як виразник волі кримських татар, не бажаючи допускати в Криму гегемонії якоїсь народності над іншою, а також не припускаючи думки про поширення влади якоїсь держави над Кримом, визнає "Крим для кримців" і знаходить, що надзвичайні обставини велять народам Криму взяти на себе турботу про влаштування долі свого краю й об'єднатися для загальної дружної роботи на благо всіх народів, які населяють Крим"⁶⁷.

Охоронні ідеї звучать і в зверненні кримськотатарського Національного Уряду, опублікованому в останньому номері газети: "Анархія останнього часу створила у всій країні умови, які не тільки не допускають вільно існувати, але і саме життя кожного поставили під загрозу. Кожен громадянин виявився вимушеним рахуватися не з правом вільної країни, а з грубим знуцанням над цим правом. Не суд совісті і закони діють у країні, а грубий самосуд і грабідж"⁶⁸.

⁶⁴ Голос татар. – 1917. – № 1. – 1917. – 22 июля. – С.2.

⁶⁵ Речь Муфтия Челебиджан Эфенди Челебиева на торжестве 3 ноября в Вахчисарае // Голос татар. – 1917. – № 15. – 1917. – 11 ноября. – С. 2.

⁶⁶ Приветствие старшего газзана Севастопольской караимской кенасы Товия Симовича Леви // Голос татар. – 1917. – № 15. – 1917. – 11 ноября. – С.2.

⁶⁷ Воззвание // Голос татар. – 1917. – № 15. – 1917. – 11 ноября. – С.1.

⁶⁸ Там само.

Катастрофі міжусобиці і громадянської війни Комітет намагався протиставити створений ним кримськотатарський Національний уряд, покликаний дбати не тільки про "щастя і порятунок" кримськотатарського народу, але про "захист особистої і майнової безпеки усіх своїх кримських співвітчизників"⁶⁹. Цій високій меті служила і газета "Голос татар".

Її зусилля сьогодні можуть здатися марними: ще не встигла висохнути друкарська фарба на першому номері, який закликав народи Криму до міжнаціональної злагоди, як був заарештований таврійський муфтії Челебіджан Челебієв, боротьба за свободу якого сколихнула кримськотатарську громадськість⁷⁰. Ще через 7 місяців, 23 лютого 1918 р., Номан Челебіджихан був безсудно замучений у Севастополі п'яними матросами. Таким чином, на головне питання газети: "Чи має право на існування влада, <...> яка не здатна дати мінімуму гарантії особистих свобод?"⁷¹, постреволуційною дійсністю несподівано було дано позитивну відповідь.

Однак значення газет Міллі-Фірка "Голос татар", "Миллет", "Къырым оджагы" полягає не тільки в доведеній історією правильності їхньої політичної позиції, але й у самій виконаній ними функції політичної консолідації кримськотатарської нації, якої раніше не мало змоги взяти на себе жодне видання.

У 1917 р. стало популярним видання національних газет і журналів (іноді рукописних) навчальними закладами і учнівською молоддю. У 1917 р. у Євпаторії появились рукописні видання кримськотатарської молоді "Темир казык" ("Залізний кіл") та "Енъи ой" ("Новий голос")⁷².

З 1918 р. у Вахчисарайському технікумі образотворчих мистецтв під редакторством студента педагогічного інституту імені Менглі Гірая Мустафи Бекірова виходить газета "Аркадаш" ("Товариш"). З 1920 р. вона почала видаватися друкарським способом, 10 квітня 1926 р. було опубліковано сотий номер⁷³. На початку 1920-х рр. учнями Зинджирли-медресе видавався рукописний журнал "Елдаш" ("Попутник")⁷⁴.

Усвідомлюючи важливість підвищення національної самосвідомості для успішного поширення українського руху, у квітні 1917 р. прийняла рішення про негайне відкриття національних шкіл, бібліо-

⁶⁹ Голос татар. – 1917. – 20 декабря. – С.3.

⁷⁰ Див.: Воданинский А. К аресту Симферопольского муфтия // Голос татар. – 1917. – № 2. – 29 июля; Акчокраклы О. Два муфтия // Голос татар. – 1917. – № 4. – 12 августа.

⁷¹ Голос татар. – 1917. – № 2. – 29 июля.

⁷² Юксель Г.З. Периодизация крымскотатарской журналистики 1905–1941 гг. // Культура народов Причерноморья. – 2004. – № 43. – С. 249–253.

⁷³ Керимов И.А. Крымскотатарская периодическая печать довоенного времени // Ученые записки КГИПУ. – 2004. – № 5. – С. 130.

⁷⁴ Керимов И.А. Матбуамызын тарыхындан // Достлукъ. – 1999. – 24 марта. – С.3.

Г.В. Немирович-Данченко персонально займався усуненням його проблем. Однак незабаром особисті якості О. Мурасова змінили це ставлення на протилежне. Уже 31 серпня 1920 р. Г.В. Немирович-Данченко доповідав О.О. Ладиженському: "Милостивий государ Олександр Олександрович! На додаток до телеграми моєї від 25 серпня цього року за № 1055 повідомляю Вам, що редактор мусульманської газети "Голос кримських мусульман" п. Мурасов усунутий мною від редагування вищевказаної газети як за невиконання умов, на яких моїм попередником було доручено йому редагувати цю газету, так і в наслідок неприйнятних грошових вимог п. Мурасова. П. Мурасов, одержавши для видання газети готівкою 550.000 рублів і на видання газети і татарською мовою Закону від 25 травня 1920 року 17 пудів паперу, цілими тижнями робив перерви у виданні газети, мешкав у м. Севастополі, де він вів нетверезий спосіб життя, що встановлено мною, коли Мурасов п'яним з'являвся до мене на прийом. За увесь час редагування газети "Голос кримських мусульман" п. Мурасов жодного разу не подав звіту про кількість випущених ним газет і про витрачені ним на видання газети грошові суми і папір. За наявними в мене відомостями, частина паперу, отриманого п. Мурасовим від Відділу друку для видання газети, знаходиться в даний час у Друкарні ротмістра Муфтизаде і перебуває нібито під заборонаю або охороною складачів "Голосу кримських мусульман", які намагаються затримкою цього паперу забезпечити свої грошові вимоги до Мурасова"¹⁴⁷. Таким чином, до вересня 1920 р. у кримських татар не залишилося жодної національної газети.

Проте, період розвитку кримськотатарської преси при Врангелі був ознаменований появою національних "товстих" журналів (які, очевидно, здалися новому уряду не настільки небезпечними, як більш оперативна газета). 15 квітня 1920 р. вийшов перший номер двотижневий (насправді журнал виходив значно рідше – наступний, другий номер датовано червнем) педагогічного, літературно-критичного і гумористичного журналу "Yesil ada" – "Ешил ада" ("Зелений острів"). Його редактором і видавцем став кримськотатарський поет, випускник Стамбульського університету, делегат Курултаю Абибула Абдурешидович Одабаш (літ. псевдоніми Тимурджан, Чатир-Тавли) (1891 – 1938 (?)) Соловки (?)). Програма журналу складалася з: 1) статей з питань педагогіки і народної освіти, 2) статей про літературу, 3) оповідань і віршів, 4) дитячої літератури і фольклору, 5) гумористичних оповідань з життя кримських татар¹⁴⁸. Журнал друкувався в друкарні "Миллет", його обсяг становив 60 сторінок.

¹⁴⁷ Заявления и прошения о газете «Миллет» // ДААРК. – Ф. Р-2235. – Оп.1. – Спр.62. – Арк. 31.

¹⁴⁸ Там само. – Арк. 11.

У статті "Кримський Університет" автор – Аксачли – ремствує на те, що за політичними подіями кримська громадськість практично не помітила великої події культурного життя – відкриття Кримського Університету в Ливадії. Його завданнями, на думку журналіста, повинні стати вивчення рідного краю, побуту, історії, мов народів, які населяють Крим. Автор статті мріє про те, що в Кримському університеті, як і в Петроградському, буде факультет Східних мов з вивченням мов Близького Сходу і літератури та історії мусульманських народів⁹⁴.

У проблемній статті "Невідкладна справа" Мугаллім (учитель. – Н.Я.) говорить про існуюче уявлення про нібито відсутній у татар культурний ценз. Спростовуючи дану точку зору, він вказує, що, за свідченням російського мандрівника, "некультурні" татари мали в Криму густу мережу навчальних закладів, у яких на одного вчителя припадало 30–35 дітей. Причини розвалу цієї освітньої системи автор статті вбачає в закритті навчальних закладів, переслідуванні вчителів, забороні на викладання особам з турецькою освітою, недостатньому виділенні земствами коштів. З погляду Мугалліма, сумний стан кримськотатарської народної освіти почав змінюватися завдяки Муфтієві Ч. Челебієву, який організував курси для народних учителів мектебів і відкрив цілу низку зразкових шкіл і дитячих садків для татарських дітей. Після трагічної смерті Муфтія Мугаллім пропонує продовжити розпочату ним справу: негайно скликати вчителів і помічників учителів на курси, особливу увагу приділивши підготовці вчительок (мугалліме) як продовження початого 30 років тому І. Гаспринським руху за визволення кримськотатарських жінок⁹⁵.

Докладно "Жіноче питання в мусульман" стало темою однієї статті автора, який підписався "Сервер". Журналіст зазначив, що Перша світова війна змінила побут мусульманських країн, викликавши необхідність залучення до громадської і державної діяльності жінок-мусульманок. У Криму, вважає Сервер, розкріпачення мусульманок почалося тільки під час війни, коли з огляду на економічні причини і багаті, і бідні татарки, переборюючи звичай самотництва, зайняли місце своїх чоловіків, які пішли на фронт. "Як і національний рух, так і пробудження татарок і їхня заподатливість до культури – явище цілком природне і ніщо не може стримати його поступального руху", – робить висновок автор⁹⁶.

Культурному життю кримських татар були присвячені рубрики "Театр і мистецтво", яка розповідала про вистави трупи татарських

⁹⁴ Аксачли. Крымский университет // Крым. – 1918. – № 3. – 15 мая. – С.1.

⁹⁵ Мугаллим. Неотложное дело // Крым. – 1918. – № 9. – 29 мая. – С.1-2.

⁹⁶ Сервер. Женский вопрос у мусульман // Крым. – 1918. – № 11. – 2 июня. – С.1.

артистів, і "Маленький фейлетон", де вміщувалися ліричні замальовки на кримські теми. Рецензуючи вистави, газета тепло відгукнулася про постановку п'єси на сюжет зі стародавніх кримських легенд "Таїр іле Зоре" та розкритикувала водевіль "Емір-Заде", і висловила надію на те, що татарська спільнота "поставиться тепло до національного театру, і в той же час трупа пані Ширинської і пані Тайганської докладе усіх зусиль у рідній справі – особливо тепер, на зорі нового життя"⁹⁷.

24 травня, у рубриці "Різні звістки", "Крым" повідомив про вихід з 10 травня 1918 р. у Москві газети "Новий світ" – органу Центрального мусульманського соціалістичного комітету. Автори кореспонденції ще не здогадувалися про те, що ця газета, перевезена до Криму її редактором М. Субхі, упродовж багатьох десятиліть залишатиметься головним кримськотатарським виданням.

Приділяючи значну увагу матеріалам про проблеми кримських татар – організацію Національного Парламенту, національну освіту, визволення жінок-мусульманок, розвиток театру і мистецтва, редакція газети зберігала прихильність до ідей вільного легітимного розвитку Криму і міжнаціональної злагоди.

Крім кримськотатарських і караїмських етнічних видань, друкувалися і єврейські. З 2 липня (№1) по 14 грудня (№5) 1918 р. у Сімферополі виходив крайовий єврейський обшинний орган (Крайовий громадський ваад) "Еврейская община".

28–29 серпня 1918 р. у приміщенні Сімферопольської Української Громади (вул. Лазаревська (нині – Леніна), 8) відбувся перший з'їзд українських організацій Криму, у резолюцію якого ввійшло рішення про необхідність видання української газети російською мовою. З'їзд прийняв рішення вжити всяких заходів, аби було знайдено коштів на здійснення цієї справи⁹⁸. І дійсно, за даними істориків, при владі Сулькевича пошавилась культурно-освітня діяльність українських громад: відкривалися осередки "Просвіти", українські школи, дитячі садки, проводилися курси українознавства та, хоч і з великими труднощами, видавалася українська газета "Наш степ"⁹⁹.

⁹⁷ «Таир иле Зоре» // Крым. – 1918. – № 8. – 26 мая. – С. 2.

⁹⁸ Сергійчук В. Український Крим. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2001. – С. 107 – 108.

на сторінках газет більше не обговорювалося. Незабаром цензуру було повернуто, а в газетах появилися білі плями там, де мали бути вміщені вилучені матеріали.

Разом із проблемою свободи слова з порядку денного було зняте і кримськотатарське питання. Скликаний Головнокомандувачем 16 травня у Сімферополі татарський з'їзд був проігнорований більшістю делегатів (з 44 прибуло 20). Сам генерал був конкретний лише в нагадуванні учасникам з'їзду про військову і кінську повинність татарського населення. Ні відроджувати курултай і директорію, ні вирішувати проблему вакуфних земель Врангель не квапився.

30 серпня комісія при уряді підготувала законопроект про кримських татар, остаточний варіант якого передбачав заміну призначуваного мусульманського керування виборним, передачу йому вакуфів, вибори муфтія громадами, а також право кримських татар на створення культосвітніх товариств. Але до уряду законопроект так і не дійшов¹⁴⁵.

Однак і загострювати стосунки з корінним населенням півострова було поза інтересами Головнокомандувача. Тому для спілкування з кримськими татарами нова влада мала потребу в "беззубих" друкованих посередниках, у ролі яких виступили видання О. Мурасова. У березні 1920 р. він припинив випуск газети "Миллет", а у квітні став співредактором (разом з Меметом Меметовим) щоденної газети татарською мовою "Qirim musulmanlari" – "Къырым мусульманлары" ("Кримські мусульмани"), видавцем якої виступив ротмістр Селім Мурза Муфтізаде. Газета друкувалася при друкарні "Миллет" за такою програмою: 1. Передові статті. 2. Урядові повідомлення. 3. Статті економічного, суспільно-політичного і культосвітнього характеру. 4. Телеграми. 5. Відомості внутрішні і зовнішні. 6. З татарського життя. 7. Хроніка обласна і місцева. 8. Фейлетони. 9. Кореспонденції. 10. Різні відомості. 11. Оголошення¹⁴⁶.

У травні газета перестала виходити, а Тимчасова особлива комісія з вакуфів виступила ініціатором іншого видання, редактором якого знову став Мурасов – газети "Голос кримських мусульман" ("Qirim musulmanlari sedasi" – "Крым мусульманлары седасы"). Газета виходила з 31 травня (13 червня) по серпень 1920 р.

Як уже було зазначено, "Голос кримських мусульман" був настільки симпатичним управлінню у справах преси ЗСПР (як "популярний орган, що проводив агітацію серед татарського населення і поширював ідеї Головнокомандувача"), що начальник управління

¹⁴⁵ Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. – Симферополь: Таврия, 1997 // http://www.moscow-crimea.ru/history/20vek/zarubiny/glava4_2.html.

¹⁴⁶ Таврическое губернское правление. Заявления о разрешении издавать газеты и журналы // ДДАРК. – Ф. Р-2235. – Оп.1. – Спр. 359. – Арк. 18, 19.

На початку свого правління П.М. Врангель скасував попередню цензуру на періодичні видання, поставлену, з його погляду, зовсім незадовільно. Місця цензорів займалися здебільшого стройовими офіцерами, які не володіли ні необхідними відомостями, ні достатнім кругозором. Тому часто вилучалися зовсім нейтральні статті, які здавалися цензорів підозрілими або просто були йому незрозумілі, і, навпаки, на шпальти газет потрапляли замітки провокаційного характеру¹⁴¹.

І оскільки у пресі активно обговорювалося питання про цензурні утиски, пред'являлися вимоги надати свободу пресі і т.д., Врангель запросив до себе редакторів трьох "камертонних", на його думку, кримських газет і запропонував їм самим вирішувати свою долю.

"Ми в обложеної фортеці, – заявив Головнокомандувач, – супротивник не тільки загрожує нам з півночі, але ми змушені нести охорону всього узбережжя, де можна чекати висаджень його загонів. За цих умов ми не можемо обійтися без цензури. У найліберальніших державах на театрі воєнних дій, а тим більше в обложених ворогом фортецях, найсуворіша цензура неминуха. Ця цензура не може поширюватися виключно на військові питання, тому що під час війни, а тим більше війни громадянської, де зняряддям боротьби є не тільки гармати і рушниці, але й ідеї, відокремити військову цензуру від загальної неможливо"¹⁴².

Обґрунтувавши в такий спосіб необхідність цензури, Врангель підсумував: "Я пропоную на ваш розсуд два виходи: або зберегти існуючий нині порядок, причому я обіцяю вам вжити всіх заходів, щоб упорядкувати цензуру, щоб підібрати відповідний склад цензорів, або, звільнивши пресу від цензури, покласти всю відповідальність на редакторів. У цьому випадку останні виявляться відповідальними перед судовою владою. В разі появи статей або заміток, які завдають шкоди справі нашої боротьби, вони будуть відповідати за законами воєнного часу, як за злочин військового характеру. Повинен звернути вашу увагу на те, що, за воєнними законами, дії, які завдають шкоди нам і слугують на користь супротивникові, караються досить суворо, аж до страти"¹⁴³.

Немає нічого дивного в тім, що, вибираючи між життям і свободою слова, редактори обрали перше. До честі О.О. Бурнакіна варто сказати, що він мужньо погодився "взяти відповідальність за свій орган"¹⁴⁴. Проте, після цієї бесіди питання про скасування цензури

¹⁴¹ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. – Симферополь: Таврия, 1997. – С. 276.

¹⁴² Врангель П.Н. Записки. – Книга вторая // <http://militera.lib.ru/memo/russian/vrangell>.

¹⁴³ Там само.

¹⁴⁴ Там само.

3.3.4. Етнічна преса за уряду С.С. Крима (листопад 1918 р. – лютий 1919 р.) й інтервенції військ Антанти

Як і його політичний попередник, кримський караїм С.С. Крим бачив у національному відродженні одне з головних завдань свого уряду – поряд з боротьбою з анархічними і більшовицькими елементами та відтворенням Росії єдиної і неподільної.

Вітаючи війська Антанти і сподіваючись, що вони зможуть захистити Крим від більшовиків, крайовий уряд пішов навіть на видання газет "Бюллетень" і "Последние новости" англійською і французькою мовами. У цей час продовжували видаватися і виражати точку зору партії Міллі-Фірка газети "Миллет" і "Крым".

Органом консервативних верств кримськотатарського мурзацтва і духівництва, які підтримували С.С. Крима, стала політична і громадсько-літературна газета "Нақ сес" – "Акъ сес" ("Голос правди"), перший номер якої вийшов друком 4 грудня 1918 р. Редактором була редакційна колегія, до якої входили: Селямет Мурза Ширинський (голова), Асан Мурза Уланов, Куршут-бей Кримтаев і доктор Мемет Нурі Ефенді (Мемет Ніязій (1878–1931) – кримськотатарський поет і педагог). Газета була двошпальтною (одна сторінка – кримськотатарською мовою, друга – російською). Розмір газети: 50х70 см, ціна окремого номера – 50 коп. Редакція видання містилася у Сімферополі, в будинку № 11 (будинок Усової) по Олександроневській вулиці (нині – вул. Р. Люксембург)¹⁰⁰.

На початку своєї діяльності уряд С. Крима проявив себе як демократичний: ліквідував "бюро друку" (цивільну цензуру), прийняв закон про свободу зібрань. У декларації Кримського крайового уряду від 14 листопада говорилося: "Уряд вважає своїм обов'язком забезпечити інтереси всіх національностей Криму, зокрема, він переймається задоволенням справедливих прагнень і законних інтересів численної татарської частини населення"¹⁰¹.

Однак незабаром, переконавшись у своїй нездатності перебороти як політичний тиск ззовні (інтервентів і Добровольчої армії, що розв'язала на півострові терор на манер більшовицького), так і економічні труднощі, уряд С. Крима був змушений скасувати щойно даровані населенню свободи.

Уже 22 лютого 1919 р. ОРА (Особлива рада при Головнокомандувачеві Добровольчої армії (Денікіні)) одержала право розгляду справ

⁹⁹ Крим в етнополітичному вимірі. – К.: Світогляд, 2005. – С. 142.

¹⁰⁰ Дело министерства внутренних дел. Переписка с редакцией газеты «Ак-сес» начальника внутренней стражи г. Симферополя // ДААРК. – Ф. Р-999. – Оп. 1. – Спр. 82. – Арк. 1, 2.

¹⁰¹ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. – Симферополь: Таврия, 1997. – 352 с. // <http://www.moscow-crimea.ru/history/20vek/zarubiny>.

про осіб, які звинувачуються в агітації проти союзників, Добровольчої армії, призову до війська. Газетам, поміченим у порушенні постанови, загрожувало стягнення з видавця від 300 до 10 тисяч рублів і призупинення на термін до трьох місяців¹⁰². Так була відновлена недавно скасована цензура. З 7 березня 1919 р. заборонялася публікація будь-яких відомостей військового характеру про Кримсько-Азовську і Добровольчу армії, перекручування або вміщення у неповному вигляді даних, повідомлених офіційно штабами. 11 березня МВС вжило "особливих заходів для запобігання порушенням громадського порядку і державної безпеки в межах Севастопольського Округу", а 15 березня – поширило ці "заходи" (без розшифровки) на всю територію Криму¹⁰³. 15 березня 1919 р. вийшла постанова про застосування цензури (що реально існувала з лютого), в якій говорилося: "...В разі появи в органах періодичної преси статей або повідомлень, що підбурюють населення проти Уряду або закликають до непокори розпорядженням законної влади, – призупиняти періодичні видання, у яких розміщені такі статті або повідомлення, на термін до одного місяця, аби відповідні розпорядження негайно подавалися на затвердження Ради Міністрів"¹⁰⁴.

Результатом зміни курсу уряду стало переслідування свободи слова, і в тому числі, у кримськотатарських виданнях, які завжди обережно ставилися до кабінету С.С. Крима (останній належав до партії кадетів, з якою Міллі-Фірка перебувала у конфронтації). 23 лютого 1919 р., напередодні засідання татарського парламенту і буквально наступного дня після одержання ОРА прав військової цензури, за розпорядженням влади в приміщенні газет "Миллет" і "Крым" було зроблено обшук, загін білогвардійських офіцерів здійснив наліт на Директорію і конфіскував усі документи, потім були заарештовані активісти Міллі-Фірка. Почалася чергова хвиля сфабрикованих звинувачень у "націоналізмі": "Моторошно, дуже моторошно бачити способи, якими в Криму насаджуються порядок і спокій. Роль татарського населення намагаються звести до нуля", – писала газета "Крым"¹⁰⁵.

¹⁰² Крымский Вестник. – 1919. – 27 (14) февраля.

¹⁰³ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. – Симферополь: Таврия, 1997. – С. 181.

¹⁰⁴ Совет Министров Крымского краевого правительства // ДААРК. – Ф. Р-1000. – Оп. 4. – Спр. 10. – Арк. 25.

¹⁰⁵ Крым. – 1919. – № 12.

цією Аркадія Аверченка, газета помірного напрямку, і "Крымский Вестник, ліберальний єврейський орган", але "серйозного державного органу не було"¹³⁶ [93]. Називаючи всі кримські видання, за винятком однієї "Великой России", "типово дрібно провінційними", П.М. Врангель бачив їх головний недолік у тім, що вони слабо відбивали "значення російської національної справи і характер південноросійської влади в питаннях зовнішньої і внутрішньої політики".

1920 року Російською національною громадою Ялти почала випускатися унікальна усна газета, доступна найширшим верствам, – "Русский Терем" (засновник і відповідальний редактор – один з керівників громади В. Смирнов). Перший випуск відбувся 7 (20) липня в народному будинку (площа Базарна), про що за тиждень до зборів сповіщали розклеєні оголошення. Газета виходила до листопада 1920 р., усього вийшло 27 номерів. "Русский терем" ставив перед собою такі цілі: 1. Відродження Великої Росії. 2. Боротьба з нав'язаною зовні байдужістю до національної ідеї. 3. Надпартійність як засіб об'єднання російського народу. Основними слухачами газети, на думку засновника, мали стати робітники і селяни, які "звужувалися за всім російським". "Відкриваючи "Русский терем", – говорив В. Смирнов, – ми кличемо російських людей до об'єднання в дружній серйозній роботі для відтворення господарської, політичної і культурної могутності Батьківщини нашої Росії"¹³⁷. Газета містила, в основному, церковно-історичні матеріали просвітницького характеру¹³⁸.

Час від часу з'являлися і русофільські публікації шовіністичного напрямку. До останніх можна віднести деякі статті редактора газети "Вечернее слово" О.О. Бурнакіна. Ще більш праву, практично чорносотенну позицію зайняли севастопольські газети "Царь-Колокол", "Заря России", "Святая Русь", а випуск "Русской Правды" навіть був припинений цензурою за погромну агітацію¹³⁹.

Провладні видання субсидювалися і забезпечувалися папером. З 20 газет, які виходили за Врангеля, відзначають історики О.Г. і В.Г. Зарубіни, "незалежних" (тобто тих, які не користувались матеріальною підтримкою уряду) майже не було (винятком були "Южные Ведомости", "Ялтинский Курьер", "Крымский Вестник", "Юг России", "Наш Путь")¹⁴⁰.

¹³⁶ Врангель П.Н. Записки. – Книга вторая // <http://militera.lib.ru/memo/russian/vrangell>.

¹³⁷ Белоглазов Р.Н. Из истории ялтинской устной газеты «Русский терем» // Крым и Россия: неразрывные исторические судьбы и культура (материалы республиканской научно-общественной конференции). – Симферополь, 1994. – С. 41.

¹³⁸ Там само.

¹³⁹ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. – Симферополь: Таврия, 1997. – С. 276.

¹⁴⁰ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. – Симферополь: Таврия, 1997. – С. 275.

З кінця 1919 року у зв'язку з припливом біженців з Росії і внутрішньополітичним курсом ЗСПР у Криму набув розвитку і російський національний рух. У Ялті, Феодосії, Севастополі і Сімферополі діяли відділення "Спілки російських національних громад", утвореної в Єсентуках 14 липня 1919 р.¹³¹ Інформаційну підтримку рухові забезпечували кримські газети: "Великая Россия" (Севастополь), "Время" (Сімферополь), "Вечернее слово" (Севастополь).

Керівництво "Спілки" ставило перед собою завдання оборони "своїх російських інтересів, російської мови, російської культури, російської торгівлі, тощо, усього російського, національного"¹³², у тому числі від більшовизму. До своєї діяльності "Спілка" намагалася активно залучити православне духовництво: "Національний осередок, – стверджував ідеолог руху і голова Центральної ради Спілки І.О. Корвацький, – швидко розростається шляхом приєднання до неї професійних організацій, інтелігенції і тих груп, які складають сучасне службове товариство"¹³³. У своїй діяльності "Спілка" намагалася виступити як охоронець "найкращих заповітів російської державності і діючого прогресивного націоналізму"¹³⁴.

3.7.7. Правління П.М. Врангеля (квітень–листопад 1920 р.)

За правління П.М. Врангеля (квітень–листопад 1920 р.) російський національний рух зміцнив свої позиції. Барон Врангель особливу увагу приділяв православ'ю як духовній основі державності. Підтримка церкви новим урядом, його прагнення до відродження єдиної, великої і неподільної Росії збігалися з аналогічними цілями "Спілки російських національних громад". Тому Врангель зробив своїм рупором помірно-офіційну "Великую Россию" (редактор В.М. Левитський, серед співробітників – В.В. Шульгін, П.Б. Струве, М.М. Львов, М.М. Чебишев; члени редакції Чебишев (сенатор) і Львов були лідерами "Спілки російських національних громад")¹³⁵, яка широко поділяла його погляди.

Прибувши до Криму, П.М. Врангель відзначив, що "камертон давала Севастопольська преса: "Вечернее Слово", яке редагувалося Бурнакіним, листок монархічного відтінку, "Юг России" за редак-

¹³¹ Громов С.Е. К вопросу о деятельности ряда национальных партий и организаций в Крыму в период гражданской войны // Ученые записки Симферопольского государственного университета. – 1998. – № 6(45). – С. 58.

¹³² Вечернее слово. – 1920. – 7 июля.

¹³³ Великая Россия". – 1919. – 17 октября.

¹³⁴ Великая Россия". – 1919. – 17 октября.

¹³⁵ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. – Симферополь: Таврия, 1997. – С. 278.

3.3.5. Національна преса Кримської Радянської Соціалістичної Республіки (кінець квітня – кінець червня 1919 р.)

До 1 травня 1919 р. Крим знову зайняли радянські війська. Після другого приходу до влади більшовиків і створення Кримської РСР небільшовицькі газети було закрито, а замість них створено альтернативну їм радянську пресу ("Известия" ревкому, "Таврический (потім – Крымский) Коммунист", "Борец за коммунизм", "Борьба" (орган есерів).

На новому витку своїх спроб закріплення на півострові, більшовики почали враховувати місцевий етнічний фактор. До 2 травня завершився процес формування Тимчасового Робітничо-Селянського уряду КРСР, до якого увійшло п'ятеро кримських татар: наркомзаксправ – С.М. Меметов, нарком'юст – І. Арабський, наркомзем – С.І. Ідрисов, керуючий справами – А.А. Боданінський, наркомнац – І.К.Фірдевс. Документи уряду, ревкомів, ЧК загрожували карами за "заклики і виступи проти окремих націй" аж до розстрілу. Кримсь-котатарська мова визнавалася державною поряд з російською. Була легалізована Міллі-Фірка, яка дуже "полівіла" у час розв'язаних Добровольчою армією репресій.

Як вказують О.Г. і В.Г. Зарубіни, "у цілому, ставлення уряду республіки до політичних опонентів було стриманим, однак не вирізнялося повною нетерпимістю. Акти масового терору не простежуються, хоча він і залишався офіційною лінією Москви. Есери, меншовики, анархісти, національні організації уникли жорстких репресій, брали участь у ревкомах, профспілках і т.д., але обмеження на пресу і пропаганду вірними собі більшовиками було накладено. Газети, які одержали ярлик "буржуазних", такі, як "Крымский вестник", закривалися негайно"¹⁰⁶.

З огляду на помилки свого першого керування півостровом, революціонери спробували налагодити випуск більшовицьких етнічних видань.

Одним з них стала перша кримська німецька газета "Die Welte Kommune" ("Світова комуна") – орган німецької секції Кримського обласного комітету РКП (б). В "Інформації про роботу Кримського обласного комітету РКП (б)" від 3 червня 1919 р. зазначалося: "Німецька секція недавно організована і працює енергійно. Ведеться агітація за вступ до Червоної Армії. Днями вийде перший номер газети "Ді-вельт коммуне" (після цього слова вставка олівцем: вийшло № 3)"¹⁰⁷.

¹⁰⁶ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. – Симферополь: Таврия, 1997. – С. 209.

¹⁰⁷ Борьба трудящихся Крыма против иностранной военной интервенции и контрреволюции в годы гражданской войны. – Т.2. (май 1918 г. – ноябрь 1920 г.) – Симферополь: Крымиздат, 1961. – С. 171 – 172.

Наприкінці квітня 1919 р. до Криму приїхав редактор московської турецької газети "Yeni dunya" – "Енґи дюнґя" ("Новий світ") Мустафа Субхі. Будучи у Москві, газета критикувала турецький уряд, була написана вмилім і різким пером і швидко завоювала авторитет у турецьких військовополонених. Разом з М. Субхі до Криму приїхали 15–20 комуністів з добрим знанням тюркських мов, і за рішенням партії "Енґи дюнґя" була переведена до Сімферополя, ставши органом очолюваного її редактором Мусульманського бюро при Обласному комітеті партії більшовиків. Газета відіграла важливу роль у популяризації серед кримськотатарського населення Криму комуністичної ідеї та у висвітленні діяльності радянської влади.

Тоді ж з ініціативи М. Субхі була організована і газета для кримськотатарської молоді "Qerem haberleri" – "Къырым хаберлери" ("Вісті Криму"), три номери якої встигли вийти друком до чергової зміни кримської влади¹⁰⁸.

На початку червня 1919 р. Кримський обком РКП (б) так розцінював стан національної преси: "Видається турецька газета "Прямий шлях" (можливо, мається на увазі газета Мусульманського бюро обкому РКП (б) "Догру йол" ("Прямий (правильний) шлях") (Сімферополь, редактор О. Дерен-Айерли) – Н.Я.) і газета татарською мовою. Видано кілька десятків тисяч примірників брошур турецькою, азербайджанською і татарською мовами. У повіті працюють 10 агітаторів-татар. Вірменська секція проявила себе дуже слабо, але роботи серед вірменів у Криму багато. Невдовзі вийде друком вірменська газета"¹⁰⁹. Але просвітницькі плани обкому незабаром знову були скоректовані зміною воєнної ситуації.

3.3.6. Денікінщина (24 червня 1919 р. – квітень 1920 р.)

12 червня в районі Коктебеля було висаджено десант генерала Я.О. Слащова. Червона армія опинилась під загрозою оточення і почала швидко відступати на північ. 24 червня було залишено Сімферополь, а через дві доби на території півострова не залишилося жодного червоного загону. Установи республіки було евакуйовано в Нікополь, а потім до Києва; газету "Енґи дюнґя" переведено до Баку.

У цей час була відновлена Таврійська губернія, 23 липня наказом Головнокомандувача губернії її Головноначальником був при-

¹⁰⁸ Нуриев И. Мустафа Субхи // Памяти павших за Советский Крым. – Симферополь: Гос. изд-во Крымской АССР, 1940. – С. 53.

¹⁰⁹ Борьба трудящихся Крыма против иностранной военной интервенции и контрреволюции в годы гражданской войны. – Т.2. (май 1918 г. – ноябрь 1920 г.) – Симферополь: Крымиздат, 1961. – С. 171.

При Денікіні позжавилася діяльність сіоністських організацій, яка не припинялася протягом усіх революційних років¹²⁷. У той час, як більшовики переслідували сіоністські товариства, на територіях Добровольчої армії СОР (Сіоністська організація Росії) діяла легально і брала участь у діяльності денікінської ОРА. За весь період громадянської війни в Криму не відбулося жодного єврейського погрому, хоча в інших місцевостях погромному рухові піддавалися й ЗСПР.

У вересні 1919 р. у Балаклаві була проведена сіоністська конференція, про що 21 травня 1920 р. повідомив "Таврический голос". Конференція підтримала політику уряду Денікіна, спрямовану на відтворення єдиної неподільної Росії та боротьбу з більшовизмом, і порушила питання про створення при Головнокомандувачеві особливого політичного бюро сіоністських організацій. Було вирішено прискорити виїзд євреїв у Палестину і не допустити поширення там більшовицьких ідей¹²⁸.

До кінця 1919 р. Крим став одним із центрів Російського сіонізму, оскільки тільки через його порти легально здійснювалася еміграція євреїв у Палестину. Зміцнення позицій сіоністських організацій Криму відбилася у створенні нових друкованих органів. Протягом 1919 р. у Керчі виходив "Бюлетень Керченського комітету сіоністських організацій" (№№ 1–3, б.д.). Із серпня 1919 р. у Сімферополі Палестинським емігрантським бюро при Тимчасовому Мерказі (Раді) Сіоністської організації в Таврії почав видаватися "Бюлетень Палестинського емігрантського бюро". Редакція бюлетеня розміщувалася в Сімферополі, на вул. Петропавлівській, 3. Відповідальними редакторами були заявлені М.С. Жак (голова Сімферопольського Сіоністського комітету) і Б.М. Ейдлін. До програми видання ввійшли: 1) повідомлення про становище Палестини; 2) відомості про діяльність еміграційного бюро і його відділень; 3) інформація про діяльність Палестинських організацій; 4) розпорядження і циркуляри з питань еміграції; 5) інші повідомлення з питань переселень. Друкувався бюлетень спочатку в друкарні губернського земства, а з 23 лютого 1920 р. – у друкарні "Праця" спадкоємців І.С. Вольштейна¹²⁹. З березня 1920 р. видання почало виходити друком під новою назвою – "Вестник еврейской жизни" (орган Тимчасового Мерказу при Сіоністській Організації в Таврійській губернії)¹³⁰.

¹²⁷ Громов С.Е. К вопросу о деятельности ряда национальных партий и организаций в Крыму в период гражданской войны // Ученые записки Симферопольского государственного университета. – 1998. – № 6(45). – С. 57.

¹²⁸ Там само.

¹²⁹ Таврическое губернское правление. Заявления о разрешении издавать газеты и журналы // ДААРК. – Ф. Р-2235. – Оп.1. – Спр. 359. – Арк. 1, 10.

¹³⁰ Таврическое губернское правление. Заявления о разрешении издавать газеты и журналы // ДААРК. – Ф. Р-2235. – Оп.1. – Спр. 359. – Арк. 3, 11.

рополі "Таврический Голос" (на платформі Добрармії) мав наклад від 2800 до 6 тисяч примірників, кадетські "Южные Ведомости" – 1250-1500 прим.; в Ялті – "Ялтинский Голос" ("Наш Путь") (Ялтинське відділення Спілки споживчих товариств) – 800-1000 прим., "Ялтинский Курьер" (потім "Южный Курьер"; Добрармія) – 1800-2000 прим., "Ялтинский Вечер" (кадети) – 1300-1700; в Євпаторії – "Євпаторийский Курьер" (Добрармія) – 1500-1600; в Феодосії – "Бюллетень Феодосийского Освага" – 1300-1400 прим.¹²⁴.

Нові видавці "Миллет" особливо підкреслювали безпартійність свого друкованого органу, однак і закрита Головноначальником Директорія, як уже було сказано, ставила перед собою, у першу чергу, цілі культурно-відроджувачі. В одному з останніх номерів "Миллет" А.С. Айвазова в замітці "Зі старих сторінок" читаємо: "Причина того, що закривається національне правління, і того, що письменники з "Таврического голоса" при більшовиках нас називають монархістами, при інших – більшовиками, причиною всього цього є саме те, що ми вказуємо на ці несправедливості і вимагаємо відновлення споконвічних прав народу. Насправді ми не є ані більшовиками, ані монархістами, ані кадетами, ані октябристами, а є лише народниками"¹²⁵.

Те, що Добровольча армія була явно зацікавлена у виданні ангажованої татарської газети, підтверджує такий факт. Вже в липні 1920 р., коли О. Мурасов змінив назву редагованої ним газети на "Голос кримських мусульман", друкарня, орендована для її друкування, одержавши орендну плату за червень у розмірі 300.000 рублів, відмовилася надавати свої послуги як "через відсутність татарського шрифту", так і з огляду на друкування іншої газети – "Время". Після цього начальник відділу друку Цивільного Управління ЗСПР особисто клопотав про пільгові умови користування друкарнею вищезгаданим виданням: "Відсутність татарського шрифту і відмова в користуванні друкарнею неминуче спричинять закриття видання газети єдиного досить популярного органу, який веде агітацію серед татарського населення і поширює ідеї Головнокомандувача, – писав він в. спр. Таврійського губернатора О.О. Ладженському. – Через це уклінно прошу посприяти п. Мурасову в користуванні вищезазначеною друкарнею для потреб газети і тим дати можливість проводити бажані ідеї серед татарського населення"¹²⁶.

Під керівництвом О. Мурасова газета виходила до березня 1920 р. (до перейменування), усього було випущено близько 80 номерів.

¹²⁴ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. – Симферополь: Таврия, 1997. – С. 230 – 231.

¹²⁵ Заявления и прошения о газете «Миллет» // ДААРК. – Ф. Р-2235. – Оп.1. – Спр.62. – Арк. 22.

¹²⁶ Таврическое губернское правление. Дело о «Миллет» // ДААРК. – Ф. Р-2235. – Оп. 1. – Спр. 105. – Арк. 19.

значений генерал-лейтенант Н.Н. Шиллінг. Головнокомандувач О.І. Денікін розпустив міські думи і земства, призначивши нові вибори. Віковий ценз підвищувався до 25 років, вводилися дворічний ценз осілості і двоступеневість виборів. Національні списки на виборах, особливо татарський, зазнали поразки.

23 серпня (ст.ст.) Шиллінг видав розпорядження про обов'язковість одержання в нього попереднього дозволу на проведення засідань громадських організацій. У Криму було введено паспортний режим і облік населення. 13 серпня вийшла "Обов'язкова постанова Таврійського Головнокомандувача", яка забороняла всляку критику ("поширення шляхом друку або у промовах, виголошених у публічних місцях, будь-яких відомостей, що мали за мету викликати роздратування або незадоволення населення") ЗСПР (Збройних Сил на Півдні Росії), армій Колчака, військових сил союзників, нарешті, військової і цивільної влади¹¹⁰.

Ставлення до преси Денікіна відповідало його загальній схильності до встановлення диктатури: "Пресі, яка сприяє, допомагати, незгодну терпіти, руйнівну – знищувати"¹¹¹. Постановою Головноначальника від 11 жовтня було введено військову, а циркуляром управління внутрішніх справ 18 жовтня і наказом Шиллінга 13 листопада – попередню цензуру періодичних видань¹¹².

Репресіям було піддано і кримськотатарський національний рух. У Відозві до татар генерала Шиллінга говорилося, що "негайно буде розпочате вироблення за участі виборних... від татарського населення нових правил з питань завідування духовними справами магометан і вакуфами, в основу яких буде покладено принцип автономії в цій сфері керування"¹¹³.

9 серпня Головноначальник видав наказ про закриття Директорії, яка виконувала на той час виключно культосвітню функцію, і відновлення Таврійського магометанського духовного правління¹¹⁴.

31 липня (13 серпня) "Миллет" опублікував замітку "Закриття національної директорії" про те, як 12 серпня о 12 годині дня у приміщення Національної Директорії прийшов начальник Сімферопольської Міської державної Варти за наказом Таврійського губернатора і вручив присутнім там Сеїт Джемлію Хаттатову, Амету Ефенді Озенбашли, Сеїт Мурату Ефенді наказ генерала Шиллінга про закриття Кримськотатарської Директорії як "незаконно виниклої ус-

¹¹⁰ Таврическое губернское правление // ДААРК. – Ф. Р-2235. – Оп.1. – Спр.19. – Арк. 13.

¹¹¹ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. – Симферополь: Таврия, 1997. – 352 с. // <http://www.moscow-crimea.ru/history/20vek/zarubiny>.

¹¹² Таврическое губернское правление // ДААРК. – Ф. Р-2235. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 3.

¹¹³ Крымский Вестник. – 1919. – 4 (17) августа.

¹¹⁴ Таврическое губернское правление // ДААРК. – Ф. Р-2235. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 2.

танови" і взяв у присутніх підписку про те, що цей наказ було доведено до їхнього відома. Після цього Начальником Миської Варти були опечатані всі справи і папери. Присутні директори у свою чергу передали Начальникові Миської державної Варти звернення: "Ми, що нижче підписалися, директори Кримської національної Татарської Директорії, знаходячись перед фактом закриття і припинення діяльності Кримськотатарської директорії, заявляємо, що ми не є людьми, які захопили справи керування національними справами, а є особами, обраними самим народом для керування цими справами, що ми увесь час вірно виконували покладені на нас народом обов'язки і вважаємо закриття національної Директорії і припинення нашої діяльності актом принизливим для татарського народу"¹¹⁵.

1 (14) серпня "Миллет" повідомив своїм читачам, що всі дирекції і відділення національної Директорії були закриті й опечатані, і закликав свій народ до протидії. У відозві "Прокинься, народе, прокинься..." газета писала: "Твоє національне існування, твою культурно-національну автономію, твої національні установи знову хочуть топтати ногами. Татарський народе... тебе хочуть повернути до того правління, що гнітило тебе протягом півтора століть. Тебе знову хочуть віддати під опіку Муфтія, який призначається лише для того, щоб виконувати чужі накази. Шановний народе...Ти знаєш, що тобі робити, аби запобігти нещастю, яке тебе чекає. Забудь про свої сімейні чвари і згадай про свою єдність. Зімкни свої ряди і будь твердий, як сталь, у своєму рішенні, піднось свій голос проти зазіхань на твої права. Татарський народе...Якщо ти не хочеш перетворитися на непотріб, якщо ти хочеш жити, як окрема нація, не бійся піднести свій голос, що вирвався з твого чистого сумління з протестом проти зневаги твоїх священних прав і дай усім знати про своє існування"¹¹⁶.

У статті "Наша похмура доля" газета недвозначно звинуватила в бідах директорії групу консерваторів, стурбованих втратою керма влади. Вони, з погляду редакції, підривали роботу Мусвиконкому в 1917 році, стали ініціаторами арешту Ч. Челебієва у червні того ж року; влаштовували пишні банкети Сулькевичу з метою переконати його розігнати Директорію¹¹⁷.

4 (17) серпня "Миллет" знову закликав одновірців до громадянської непокори: "Із сьогоднішнього дня гаслом кожного татарина має бути: Ми ніякого іншого правління не бажаємо. Наш національний парламент і національна Директорія, обрані з волі і бажання самого татарського народу, повинні бути відновлені"¹¹⁸.

¹¹⁵ Закриття національної директорії // Миллет. - 1919. - 31 липня (13 серпня).

¹¹⁶ Прокинься, народе, прокинься... // Миллет. - 1919. - 1 (14) серпня.

¹¹⁷ Наша похмура доля // Миллет. - 1919. - 1 серпня.

¹¹⁸ Миллет. - 1919. - 4 (17) серпня.

Апарат Головноначальника напружено переглядав публікації "Миллет", найважливіші статті перекладалися російською мовою. Нарешті, 4 серпня Таврійському губернаторові було надіслано телеграму такого змісту: "Головноначальник наказав притягти до відповідальності автора статті, розміщеної в закритій газеті "Миллет" із приводу закриття татарської директорії, у разі невидачі редакцією автора перенести відповідальність на редактор"¹¹⁹.

5 серпня вже сам Шиллінг пише Таврійському губернаторові М.О. Татищеву: "Татарську газету "Миллет" наказую закрити назавжди (закреслено), друкарню її рекувізувати"¹²⁰.

Слово "назавжди" було закреслено Шиллінгом не випадково: використовуючи клопотання традиціоналістів, 4 вересня 1919 р. він розпорядився відновити випуск газети, але вже як органу Тимчасової Особливої Комісії при Вакуфах і, відповідно до деяких документів, Духовного Магометанського Правління¹²¹. Новостворене за Денікіна Духовне правління очолював Селямет Мурза Кипчакський (він же став в.спр. Таврійського муфтія), Тимчасову особливу комісію при вакуфах - Муса Мурза Таганський. Однак ці люди, на відміну від закритої з їхньої подачі Директорії, були зовсім відірвані від свого народу: навіть духовні кадії в кримських повітах відмовлялися від допомоги С.М. Кипчакському і від посад. Таким чином, видавцем нової "Миллет" виявилася та ж група осіб, яку колишня "Миллет" звинувачувала у сумній долі кримськотатарського народу. Від колишньої "Миллет" залишилася лише назва.

Відповідальним редактором газети тепер стала редакційна комісія у складі фольклориста, археолога, теолога і політика Османа Мурасова (1882-1926) й Абдураман Ефенді Кадрі-Заде¹²². Програма газети включала: 1) передові статті, 2) урядові повідомлення, розпорядження і постанови органів національного керування й огляд їхньої діяльності, 4) статті економічного, суспільно-політичного і культурно-просвітнього характеру, 5) телеграми, 6) вісті внутрішні і зовнішні, 7) відомості з татарського життя, 8) хроніки обласну і місцеву, 9) фейлетони, 10) кореспонденції, 11) різні відомості, 12) оголошення¹²³.

Газета виходила друком щодня (спочатку - три-чотири рази на тиждень), на двох шпальтах накладом не більше 350 примірників. Це був зовсім мізерний наклад - особливо у порівнянні з ангажованою пресою Добрармії, яка отримувала субсидії. Наприклад, в Сімфе-

¹¹⁹ Таврическое губернское правление. Дело о «Миллет» // ДААРК. - Ф. Р-2235. - Оп. 1. - Спр. 105. - Арк. 15.

¹²⁰ Там само. - Арк. 16.

¹²¹ Заявления о разрешении издавать газеты и журналы // ДААРК. - Ф. Р-2235. - Оп. 1. - Спр. 142. - Арк. 8.

¹²² Там само.

¹²³ Там само. - Арк. 15.

прим., за даними Кримського обкому ВКП(б)¹⁶, з 15 листопада 1921 р. по 15 січня 1922 р. – 3000 прим. (можливо, за три місяці, тоді тираж окремого номера – 250 прим., такий обсяг тиражу збігається з даними Кримської економічної наради (КримЕКОНА)¹⁷). Головним редактором видання був Вернард Бартельс.

У передовій статті “Німецькій газеті в Криму – рік” редакція “Hammer und Pflug” висловила надію на те, що наступного року вона зможе повністю відобразити життя німецьких колоністів і “розходження між попередньою пресою і сьогодишньою буде полягати в тім, що тепер читачі зможуть насолодитися свободою преси”¹⁸.

Подібність назв німецьких газет півдня Росії (“Hammer und Pflug” у Сімферополі (1921–1922) і “Der Pflug” в Одесі (1921)) призвела до помилок в їх описах у бібліографічному покажчику “Газети СРСР”¹⁹, де вони визнані одним виданням. Насправді, як доводить текст зазначеної статті першого номера “Hammer und Pflug”, дана газета стала продовженням кримської “Rote Krim”, про що свідчить і наскрізна нумерація даних видань.

Велику увагу газета приділяла економічним питанням. Назви статей свідчать самі за себе: “Економічний тиждень”, “Економіка не за звичкою, а за бажанням”, “Економічні кооперативи” і т.д. Практично у всіх статтях на економічні теми повторювалася думка про те, що економіка – це основа добробуту народу, але в даний час вона перебуває в скрутному становищі. У той же час у всіх публікаціях підкреслювалося, що таке становище зумовлене труднощами перехідного періоду і незабаром має змінитися в результаті введення нової економічної політики. Наприклад, опублікована у газеті доповідь генерала Єфремова на кримському конституційному конгресі так і була названа: “Введення нової економічної політики в Криму” – і містила такі підзаголовки: вільна влада, економіка, кримська індустрія, кустарне виробництво, боротьба зі спекуляцією, кооперація і селяни, стабілізація курсу рубля, труднощі перехідного періоду²⁰.

Окремою темою стала кооперація. Передова стаття № 2 – “Економічні кооперативи” – являла собою звіт кримських кооперативних об’єднань. Одне з гасел № 4 звучало так: “Кооперація має бути в центрі економічного життя села”, а стаття “Животрепетне питання” розповідала про організації на кооперативній основі²¹.

¹⁶ Об утверждении сети крымских газет // ДААРК.- Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 128. – Арк. 114.

¹⁷ Крымская АССР (1921–1945) / Сост. Ю.И. Горбунов. – Симферополь: Таврия, 1990. – 320 с. – Вып. 3. – С. 269.

¹⁸ Німецькій газеті в Криму – рік // Hammer und Pflug. – № 1(52). – 1921. – 3 грудня. – С. 1.

¹⁹ Газеты СССР. 1917–1960: Библиогр. спр-к. – В 5 т. – М.: Книга, 1978. – Т. 3. – С. 515 – 516.

²⁰ Введення нової економічної політики в Криму // Hammer und Pflug. – № 1(52). – 1921. – 3 грудня. – С. 1.

²¹ Животрепетне питання // Hammer und Pflug. – № 4(55). – 1921. – 24 грудня. – С. 1.

Не була випадковою і назва часопису. Зеленим островом кримські татари називають Крим. У багатонаціональному Криму початку ХХ ст. добре знали й пісню з аналогічною назвою:

Острів зелений із назвою Крим

В світі чудове місце.

Татарин і грек, вірменин, караїм

*Тут мешкають разом*¹⁴⁹.

Пояснюючи мету свого видання, А. Одабаш писав: “Нові поняття і життєві підвалини, що появились після російської революції, останнім часом, у період розрухи і безладдя, стали досить хиткими. Суспільні поняття і моральні підвалини, що формуються через навчальні заклади, мистецтво і пресу, сьогодні переживають цілковиту кризу, тому що немає шкіл, немає нормально діючих медресе, не працює мистецтво, закрита преса..Наше завдання поживавити хоча б одну галузь у цьому напрямі – літературно-художню ходу нації”¹⁵⁰.

У рубриках “Едебият” (“Література”), “Оджакъ башы масаллары” (“Казки навколо вогнища”), “Бала эдебияты” (“Дитяча література”) “Зелений острів” публікував твори самого А. Одабаша, А. Чергеева, Дж. Меїнова, І. Шейх-заде, Дж. Керменчікли, В. Чобан-заде, Н. Челебіджихана, С. Шемі, Ш. Векторе, У. Іпчі, А. Тимучіна й ін., перекладені на кримськотатарську мову твори російської класики. За сучасними відомостями, вийшло 4 номери журналу.

У червні керченська газета “Русское дело” повідомила про вихід ще одного кримськотатарського журналу – “Бутоны Крыма”¹⁵¹.

У вересні 1920 р. друкарню “Миллет”, де друкувалися всі кримськотатарські видання, Вакуфна комісія передала в оренду за 50 тисяч рублів якійсь особі, яка, у свою чергу, передала її В.О. Суворіну (редакторові газети “Время”). Це стало одним із приводів екстреного засідання татар Бахчисарая, де виступили курултайівці С. Дж. Хаттагов і О. Акчокракли: тепер кримським татарам стало ніде друкувати навіть підручники (!). Такий був реальний підсумок національної політики Врангеля.

Неоднозначним було і його ставлення до інших етносів півострова. Як і його попередник Денікін, Головнокомандувач не забороняв діяльності сіоністських організацій і газет. 14 червня 1920 р. у Сімферополі відбулася конференція кримських сіоністів. У вересні-жовтні 1920 р. за тимчасовим Мерказом у Таврії були визнані пра-

¹⁴⁹ Полканов А.И. Крымские караимы (караи – малочисленный тюркский народ Крыма). – Париж, 1995. – С. 44.

¹⁵⁰ Odabas H. «Yesil ada» nic aqsadi // Yesil ada. – 1920. – № 1 (квітень). – С. 1.

¹⁵¹ Громов С.Е. К вопросу о деятельности ряда национальных партий и организаций в Крыму в период гражданской войны // Ученые записки Симферопольского государственного университета. – 1998. – № 6(45). – С. 57.

ва Єврейського національного центру. Як орган Мерказу, продовжував виходити "Вестник еврейской жизни" (останній № 3 від 2 червня). Із загальнокримських газет цензура вилучала статті з погромною агітацією. За настійною вимогою громадськості Правитель зажадав від отця Востокова, щоб той припинив свої погромні проповіді. Крім того, були заборонені "всілякі публічні виступи, проповіді, лекції і диспути, які сіють політичну і національну ворожнечу"¹⁵².

При цьому ні найменшої симпатії ні до євреїв, ні до інших іногородців у Головнокомандувача не простежувалося: просто міжнаціональні конфлікти могли б порушити ледве встановлений ним порядок у Криму. В інтерв'ю газеті "Великая Россия" від 5 липня 1920 р. на запитання про ставлення до "єврейського питання" Врангель відповів: "У народних масах дійсно помічається загострення ненависті до євреїв. Почуття це дедалі сильніше розвивається в народі. В останніх своїх проявах народні антиєврейські настрої буйно розростаються на ґнійнику більшовизму. Народ не розбирається, хто винен. Він бачить євреїв-комісарів, євреїв-комуністів і не спиняється на тім, що це частина єврейського населення, яка, можливо, відірвалася від іншої частини єврейства, що не поділяє комуністичних вчень і відкидає радянську владу. Всілякий погромний рух, всіляку агітацію в цьому напрямі я вважаю державним лихом і буду з ним боротися всіма наявними в мене засобами. Усякий погром розкладає армію. Війська, причетні до погромів, виходять з покори. Ранком вони громлять євреїв, а ввечері вони почнуть громити інше мирне населення. Єврейське питання, питання тисячолітнє, болоче, важке, воно може бути вирішене часом і заходами суспільного оздоровлення, але виключно при наявності міцної державної влади, яка спирається на закон і реальну силу"¹⁵³.

Пізніше у спогадах Головнокомандувач зізнався, що газета монархічного напрямку "Русская Правда" була ним закрита не стільки за особистим бажанням, а під тиском тієї самої світової громадськості, від якої він чекав допомоги і підтримки: "Досить дружньо до нашої справи налаштовані представники Америки – адмірал Мак-Коллі і Франції – майор Етьєван, який замінив генерала Манжена, майже одночасно один за одним прийшли до мене з номерами газети в руках і попереджали мене про те несприятливе враження, яке розміщені в газеті статті неминуче справлять на громадську думку в цих країнах. Я тоді ж віддав наказ, оголосивши знову догану, і заклав газету"¹⁵⁴.

¹⁵² Врангель П.Н. Записки. – Книга вторая // <http://militera.lib.ru/memo/russian/vrangell>.

¹⁵³ Там само.

¹⁵⁴ Там само.

У період створення Кримської АРСР представники практично всіх етносів півострова плакали надії на здійснення своїх національних прав (і в тому числі – на видання своїх періодичних друкованих органів), у цей час виходили друком національні комуністичні газети: кримськотатарська "Енъи джонъа" ("Новий світ"), німецька "Die Rote Krim" ("Красный Крым"), вірменська "Комунаї занг" ("Дзвін комуні") (і, можливо, "Комунаї дзайн" ("Голос комуні")). "Известия Караимского Духовного Правления", які відстоювали у першу чергу ідею збереження караїмської релігії, єврейські видання, не позбавлені сіоністських ідей, кримськотатарські національні небільшовицькі видання стали нецікавими новій владі, що розглядала дореволюційний розвиток країни як якусь "передісторію", що не має великого значення для сьогодення і тим більше для планованого "світлого майбутнього".

До четвертої річниці революції обласною Жовтневою Комісією кримськотатарською, вірменською і німецькою мовами були випущені відозви і гасла¹². У них були перелічені завдання Радянської влади: перемога над економічним розпадом і силами старого світу, введення нової економічної політики і т.д. Окремо ж підкреслювалося те, що поряд і визволенням робітників Червоний Жовтень приніс свободу різним національностям, тому національному питанню буде приділено особливу увагу. Кожній національній меншині була обіцяна культурно-національна автономія. Гарантом усіх обіцяних національних прав і свобод, на думку автора однієї з листівок, мало стати те, що на території Вірменії, Азербайджану і Грузії теж відбулися революції, і ці регіони одержали статус автономних республік, які ввійшли до Федеративної Радянської Республіки¹³.

Вірменбюро РКСМ випустило в перекладі на вірменську мову брошуру т. Леонт'єва "З ким іти молоді"¹⁴. Німецькою мовою були видані матеріали І конференції німецьких вчителів і Радянська Конституція¹⁵.

У грудні 1921 р., коли газета була перейменована в "Hammer und Pflug" ("Молот і плуг"), німецьке населення вже вважало її своєю національною трибуною. "Молот і плуг" була органом Підвідділу німецьких секцій при Кримському обласкомі РКП(б), виходила на тиждень. Вартість газети складала 1500 руб., на вокзалах і в провінції – 1700 руб. Тираж : заявлений у самій газеті – від 1000 до 2000

¹² Воззвания, обращения, плакаты обкома партии, газеты на русском, татарском и армянском языках // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 101-в. – Арк. 27.

¹³ Там само.

¹⁴ Колокол коммуны. – 1921. – № 25. – 30 октября. – С. 4.

¹⁵ Крымская АССР (1921-1945) / Сост. Ю.И. Горбунов. – Симферополь: Таврия, 1990. – 320 с. – Вып. 3. – С. 253.

З 202 національних шкіл I ступеня, які існували в Криму в 1925 році, рідною мовою викладання велося тільки в німецьких, грецьких, вірменських, естонських, єврейських, польських і чеських. У двох караїмських школах навчали російською мовою, оскільки, як було зазначено, "своєї національної мови в них немає, а розмовна татарська мова (тобто сучасна караїмська мова – Н.Я.) не може слугувати мовою викладання" (?!), у той же час "у молодших групах зазначених шкіл доводиться вдаватися до допомоги рідної (?!), тобто розмовної татарської мови" (курсив мій. – Н.Я.)⁷.

Сучасні дослідники часто звинувачують політику коренізації Кримської АРСР у надмірній татаризації. Наприклад, М.М. Господаренко зазначає, що в цілому "політика татаризації була суперечливою і не відповідала інтересам представників інших народів, які мешкали в Криму і з таким же правом належали до числа корінних – кримських греків, караїмів, кримчаків та інших"⁸.

З огляду на структуру етнічної преси Кримської АРСР, можна з цим погодитися: більш як 95 % усіх її національних видань – це кримськотатарські. Але, на нашу думку, національна політика не може бути вимірною арифметично, і саме тому політика татаризації, яка мала добрий вигляд у цифрах партійних звітів, зрештою провалилася. Як з'ясував Я.В. Фридман, "Результат політики коренізації, що повністю дискредитувала себе, був прямо протилежним: питома вага кримських татар у керівництві до 1939 р. не тільки не зросла, а, навпаки, знизилася"⁹. З ним погоджується Д. В. Хованцев: "Врешті-решт адміністративно-бюрократичні методи татаризації в Криму довели її до абсурду, що призвело до дискредитації самої національної політики"¹⁰.

Ми впевнені, що причини провалу плану коренізації треба шукати не в перевагах, які на якийсь час отримала окрема нація за рахунок інших, а в недосконалої самої ідеї націоналізації за допомогою силових механізмів.

На початку 1920-х рр. у Криму жили представники 70 національностей, з яких національну структуру півострова зумовлювали 5: росіяни, українці, татари, німці і євреї. Вони становили разом 90% населення. За даними перепису 1921 р., 51,5 % населення – росіяни й українці (перепис зарахував їх в одну (?!) етнічну групу), майже 26 % – татари, 5,9 % – німці, 6,9% – євреї¹¹.

⁷ Периодическая печать СССР. 1917-1949: Библиогр. указ. – Вып. 1. Журналы, труды и бюллетени по общественно-политическим и социально-экономическим вопросам. – М.: Изд-во Всесоюз. кн. палаты, 1958. – Арк. 17.

⁸ Господаренко Н.М. Особенности культурно-политической работы среди национальных меньшинств Крыма в 1920-е годы // Культура народов Причерноморья. – № 10. – 1999 – С. 60.

⁹ Фридман Я.В. Социально-культурное развитие Крымской АССР в 20 – 30-е гг. и проблемы языковой политики // Проблемы истории Крыма. – Симферополь, 1991. – Т. 2. – С. 104.

¹⁰ Хованцев Д.В. О национальной политике в Крымской АССР в 1920-е годы // Культура народов Причерноморья. – № 8. – 1999. – С. 205.

¹¹ Крымская АССР (1921-1945) / Сост. Ю.И. Горбунов. – Симферополь: Таврия, 1990. – 320 с. – Вып. 3. – С. 101.

Публікації в "Русской правде" або до неї подібних виданнях були тим страшнішими, що перетворювали національну ідею Російської армії в націоналістичну. Захищаючись, Врангель запевняв, що він далекий від націонал-шовінізму, але в той же час не переставав підкреслювати, що його рух живиться від великих російських національних джерел. Обґрунтовуючи право своєї армії називатися "Російською", генерал писав: "Із двох армій, які боролися в Росії, звичайно, право називатися Російською належало тій, у лавах якої боролися всі ті, хто серед розвалу і розрухи залишився вірним рідному національному прапору, хто віддав усе за щастя і честь Батьківщини. Не могла ж вважатися Російською та армія, вожді якої замінили триколірний російський прапор на червоний і слово Росія – на слово інтернаціонал"¹⁵⁵.

Проте, великодержавні амбіції давалися взнаки протягом усієї кримської епопеї Врангеля. Брак збалансованої національної політики в цей період красномовно доводить перелік кримських видань кінця його правління, з навмисно-російськими назвами, що впадали у вічі (чого в Криму в його "природному" стані ніколи не було), і повною відсутністю друкованих органів корінного населення.

Серед тих, хто був зусиллями найжорстокішої цензури позбавлений свободи слова, виявилися в цей час і українці Криму. Центром їхнього політичного життя при Врангелі став Севастополь, де можна було зустріти представників ледь не всіх напрямів, за винятком крайніх лівих. Домінуючу роль тут відігравали представники спілки хліборобів. Між цими політичними силами було укладено блок, з'їзд членів якого відбувся 2 жовтня 1920 р. у приміщенні севастопольської української гімназії ім. Т.Г. Шевченка. Однак, незважаючи на важливість розв'язання "українського питання", жодне видання українською мовою так і не було відкрито.

3.3.8. Утвердження у Криму в листопаді 1920 р. більшовиків

Остаточне утвердження в листопаді 1920 р. у Криму більшовиків, які зберегли лише комуністичні національні видання, поклато крайнім надіям на існування вільної етнічної преси.

Були закриті і національні партії. У 1921 році було заарештовано 49 членів "Спілки російського народу", 23 з них відразу ж було розстріляно, інших – ув'язнено¹⁵⁶. Було ізолювано і вислано з Криму членів вірменської партії "Дашнакцутюн". Після розгрому більшовиками

¹⁵⁵ Там само.

¹⁵⁶ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. – Симферополь: Таврия, 1997. – С. 326.

раніше могутніх сіоністських організацій у Сімферополі, Феодосії і Керчі та розстрілу багатьох активних діячів СОР і єврейських громад, перейшов на нелегальне становище і сіоністський рух Криму.

Єдиною національною партією, котрій вдалося на деякий час домогтися легалізації в Криму (4 лютого 1921 року), була Єврейська комуністична партія (ЄКП ПЦ), яка виділилася з Поалей-Ціон у 1919 році. З молодіжної організації "Югент Поалей Ціон" виділився і Єврейський комсомол (Євкомол). Однак у грудні 1922 року ЄКП ПЦ відмовилася від "палестинізму", тобто пункту програми про активне сприяння еміграції євреїв до Палестини, і злилася з РКП (б).

25 листопада 1920 року до Кримревкому звернулися сім членів ЦК Міллі-Фірка на чолі з головою С. Дж. Хаттатовим із проханням про легалізацію, передачу татарських релігійних, просвітницьких справ і вакуфів у видання Міллі-Фірка і про дозвіл видання газети "Миллет", літературних і наукових журналів та книжок. У поданій "Доповідній записці татарської народної партії Міллі-Фірка", зокрема, зазначалося, що в результаті 3-річної діяльності партії татарський народ наблизився "до остаточного звільнення від забобонів, рабського підкорення впливу фанатичних мулл, владолюбних мурзаків- поміщиків", від тисячолітнього сімейного, суспільного і релігійного рабства було звільнено жінку-татарку, створено початкові училища в кожному повіті, жіночу вчительську школу у Сімферополі, татарське середнє художнє училище і вчительську семінарію в Бахчисараї, було реформовано бахчисарайську вищу духовну семінарію "Зинджирли медресе".

Обласний комітет, де доповідну записку було розглянуто 30 листопада 1920 року, прийняв резолюцію, яка "відкидала угоду з групою в цілому як шкідливим і непотрібним пережитком"¹⁵⁷. Партію Міллі-Фірка, проти якої більшовики вирішили почати усну і письмову агітацію, було закрито. У цей час вона нараховувала 10 тисяч членів (зі 184, 5-тисячного кримськотатарського населення). Частина представників правого крила партії (і, в першу чергу, Джафер Сейдамет) емігрувала, щоб з-за кордону вести боротьбу з Радянською владою. Частина партії (серед них – майбутній голова КримЦК Велі Ібраїмов) пішла на співпрацю з більшовиками.

З'явилася й комуністична кримськотатарська преса. Уже в листопаді 1920 р. три рази на тиждень під редакторством кримськотатарського публіциста, театрального критика, громадського діяча, з 1920 р. члена комуністичної партії Мамута Недима (1893-1938) (М. Субхі загинув у 1920 р.) знову почала видаватися – вже кримськотатарською мовою – газета "Енчи дунья" як орган Мусульманського бюро при Кримському обкомі РКП (б). 10 грудня 1920 р. Мусульманське бюро

¹⁵⁷ Там само. – С. 327 – 328.

ністи на конституційному рівні визнали багатонаціональний характер радянського населення: з огляду на важливість, яку мова та територія мають для формування національної свідомості, особливо для тих народів, які впродовж революції, як російські меншини, мали досвід самоврядування, ця суто формальна риса радянської конституції була одним з найважливіших чинників у становленні СРСР².

У 1923 р. XII з'їздом РКП (б) була проголошена політика коренізації, тобто забезпечення розвитку національних груп, національних мов, їх широкого використання в діловодстві радянських установ, засобах масової інформації, освітніх закладах і т.д. У Криму основним напрямком цієї політики стала так звана татаризація, проте, коренізація мала торкнутися всіх народів, які потерпали при цараті від насильницької русифікації.

Сучасні дослідження являють, на перший погляд, позитивну картину розвитку нацменшин Криму на початку 1920-х рр. Зі створення у 1923 р. 345 сілрад 145 були татарськими, 102 – російськими, 29 – німецькими, 7 – болгарськими, 5 – грецькими, 1 – вірменською, 1 – єврейською, 1 – естонською і 54 – змішаними³. Як пише М.М. Господаренко, "на початку 1922 р. у республіці діяли 30 клубів національних меншин і стільки ж національних бібліотек, дві третини з яких були німецькими. Існували окремі бібліотеки для караїмів і кримчаків. Створювалася і збільшувалася мережа національних дошкільних закладів"⁴.

При цьому не слід забувати, що в нових умовах саме поняття національних освітніх закладів піддавалося корекції відповідно до вимог партії, і зокрема до твердження В.І. Леніна про те, що "гасло національної культури неправильне і виражає лише буржуазну обмеженість розуміння національного питання", а також відповідно до його старання узяти курс на "інтернаціональну культуру"⁵.

Наприклад, 1925 року, звітуючи про відсутність національних дошкільних дитячих установ, Кримський обком шкодує лише про те, що "десятитисячна армія нацмендітей дошкільного віку не одержує основ соціального, комуністичного виховання" і що "діти йдуть до школи прямо з вулиці або з умов досить консервативного і відсталого сімейного побуту, зараженого і релігійними, і націоналістичними тенденціями" (курсив мій. – Н.Я.)⁶.

² Pipes R. The Formation of the Soviet Union. – New York: Atheneum, 1968. – С. 296-297.

³ Габриелян О.А., Ефимов С.А., Зарубин В.Г. Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство. – Симферополь: Амена, 1998. – С. 46.

⁴ Господаренко Н.М. Особенности культурно-политической работы среди национальных меньшинств Крыма в 1920-е годы // Культура народов Причерноморья. – № 10. – 1999 – С. 59.

⁵ Ленин В.И. Полн. собр. соч. – Т.23. – М.: Прогресс, 1987. – С. 322.

⁶ Отчетные сведения о работе среди нац. меньшинств // ДААРК. – Ф. 1. – Оп.1. – Спр. 435. – Арк. 15, 16.

Тема 4. ЕТНІЧНА ПРЕСА КРИМСЬКОЇ АРСР

4.1. 1920-ті рр.: ЕТНІЧНА ПЕРІОДИКА В УМОВАХ КОРЕНІЗАЦІЇ

4.1.1. Національна політика Кримської АРСР і її вплив на розвиток етнічної преси

Створення 18 жовтня 1921 р. Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки позначило новий етап розвитку етносів Криму.

Державними мовами автономії стали російська і кримськотатарська. Конституція новоствореної республіки декларувала: "У Криму, який завжди являв яскравий приклад колонізаторської політики царського уряду, а потім урядів його наступників генералів Денікіна і Врангеля, політики, спрямованої до гноблення на користь імуших класів панівної нації та придушення економічного і культурного розвитку інших народностей, з числа яких найзначніша в Криму татарська, із запровадженням влади Рад трудящих покладений край. До ганебної політики царату – систематичного гноблення слабких, нацьковування національних груп однієї на одну, неправди, обману і провокації, які ведуть до посилення ворожнечі, підриву взаємної довіри і закріплення рабства відсталих народностей – відтепер немає повернення. Відтепер вона замінена вільним, рівним і тісним союзом національних груп трудящого населення Криму"¹.

На підтвердження цього у складі Кримського обкому партії тривалий час існували татарська, німецька, єврейська, вірменська, естонська, грецька секції; за освіту і культурний розвиток 10 груп нацменшин відповідала Рада у справах освіти національних меншин (Раднацмен).

Як зазначав фахівець з національного питання в СРСР Р. Пайпс, Радянський Союз був "компромісом між доктриною і реальністю", між комуністичним ідеалом централізованої влади і емпіричним фактом націоналізму. Однак, – підкреслював він, – гарантуючи меншинам широку мовну автономію та беручи за основу національно-територіальний принцип державного політичного управління, кому-

¹ Крымская АССР (1921-1945) / Сост. Ю.И. Горбунов. – Симферополь: Таврия, 1990. – 320 с. – Вып. 3. – С. 257.

обкому (Ібрагім, Ідрисов, Фірдевс, Іслам Абасов, Емирханов) прийняло рішення "рекомендувати редакторові щоденної татарської газети подати її для контролю, не приймати без санкції бюро ніяких оголошень, всю газетну справу централізувати при мусульманському бюро, збільшити формат до "Красного Крѣма", на місцях видавати білетені і радіогазети, головним змістом яких мало бути селянське життя"¹⁵⁸. Так починалося партійне керівництво національною пресою.

На початку виходу газета не була масовою, а її нестабільний тираж прямо залежав від наявності паперу: у січні 1921 р. – 500 примірників, у квітні 1921 р. – 1000, у вересні – 1500¹⁵⁹.

5 липня 1921 р. у Феодосії під редакторством Османа Дерен-Айерлі¹⁶⁰ почала виходити щотижнева газета кримськотатарською мовою "Догры ёл" ("Правильний шлях") – орган Агітпропу Феодосійського Укому РК Більшовиків. У Вахчисараї в 1921 р. виходила кримськотатарська районна газета "Кызыл япракъ" ("Червоний листок")¹⁶¹.

Ентузіасти культурної просвіти кримських татар, однак, не відмовилися від своїх видавничих проєктів. Так, Абібулла Одабаш у 1921 р. почав видання нового журналу за назвою "Bilgi" – "Бильги" ("Знання"). За змістом і обсягом "Бильги" нагадував "Ешиль ада", в коло його авторів увійшли такі видатні кримськотатарські поети і письменники, як Амді Гірайбай і Яг'я Наджи Вайбуртлі.

Національними бюро при Кримському Обласкомі було відкрито також німецьку і вірменську газети. Другого грудня 1920 р. у Сімферополі вийшов перший номер газети німецьких колоністів "Die Rote Krim" ("Червоний Крим"). Редакція видання відразу ж постаралася наблизити його тематику до потреб читачів, однак ставлення колоністів до газети, "подарованої німцям Криму Радянською владою", було настороженим. Становище погіршувалось тим, що і самі члени редакції не були добре обізнані з життям кримських колоністів, стосунками в їхньому середовищі. Однією з труднощів видання було те, що не всі читачі знали німецьку мову, потім виникли проблеми зі шрифтом, і редакція змушена була шукати допомоги "на півночі". Однак найбільшою проблемою став брак грошей. Проте, після довгих прохань, редакції вдалося одержати кредит і врятувати газету. Коли ж грошова проблема знову нагадала про себе, редакція звернулася до

¹⁵⁸ Хованцев Д.В. О национальной политике в Крымской АССР в 1920-е годы // Культура народов Причерноморья. – № 8. – 1999. – С. 201.

¹⁵⁹ Змерзлий Б.В. "Ени дюнья" – перша кримськотатарська газета в Кримській Автономній Радянській Соціалістичній Республіці (1920-1938 рр.) // Культура народов Причерноморья. – 2005. – № 61. – Май. – С.87.

¹⁶⁰ Об издании газеты в Крыму. Из информационного отчета обкома РКП (б) // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 387. – арк. 49 – 50.

¹⁶¹ Матеріали по вопросам печати, обзоры районных газет и газет политотделов МТС, газеты, письма редакций газет, издательств // ДААРК. – Ф. 1. – Оп.1. – Спр. 1369. – Арк. 78.

передплатників: збираючи з них кошти на продовження видання, журналісти водночас вивчали їхні інтереси. Так появились статті про агрономію, кореспонденції на спеціальні теми, додатки до газети – “Der Schulmann” (“Учитель”) і “Der Bauersmann” (“Селянин”)¹⁶².

У червні 1921 р. у Сімферополі почала виходити чотиристорінкова щотижнева газета вірменською мовою “Комунаї занг” (“Дзвін комуни”) – орган Вірмбюро при Кримобласкомі РКП (четверта сторінка видання була російськомовною). Редактором була редакційна колегія, видавцем – Кримське обласне відділення Державного Видавництва, наклад становив 1000 примірників. Додаток до газети – “Червона молодь” – став органом Вірменбюро при обкомі комсомолу. Одним з найактивніших авторів “Дзвону” був майбутній голова Кримраднацмену Семен Гамалов.

Рубрика “У Радянській Вірменії” розповідала про соціалістичне будівництво в республіці: каяття лідерів “Дашнакцутюн”, нові школи, конференції, призначення, турботу про сиріт, розподіл худоби і сільгоспзнаряддя, про військовополонених і біженців, зовнішньоекономічну діяльність, боротьбу з бандитами, відкриття в Єревані університету і т.д.

У відділі “Сучасні вірменські поети” друкувалися вірші сучасних авторів. Особливий інтерес викликає матеріал С. Гамалова про Симеона Бабіяна – вірменського поета, який народився в Криму, у м. Армянську, автора збірок “Вірші” і “Акорди”, перекладів з М. Горького (“Макар Чудра”), Л. Андреева (“Везодня”), Пушкіна, Лермонтова, Міцкевича, Гейне, Брюсова, Вальмонта, Блока, Бодлера та ін. Основним мотивом в оригінальній і своєрідній творчості С. Бабіяна стало художнє відображення кримської природи, моря. Газета опублікувала вірш поета “Праця”.

Рубрика “Вожді Червоної Вірменії” містила інформацію про лідерів більшовицької партії республіки, радянських наркомів, голову профспілкового руху й ін.

Постійний інтерес видання був прикутий і до життя вірменської діаспори: повідомлялося про жакливе становище вірмен-переселенців у Месопотамії, про участь вірмен у комуністичному русі Болгарії і т.п.

Новини кримської вірменської громади висвітлювала рубрика новин “Среди трудящихся армян” (“Крымская жизнь”). Наприклад, кореспонденція “В Керчи” інформувала про діяльність місцевої вірменської громади: підготовку до “зимової кампанії”, організацію майстерень, спробу відкриття дитячого садка, ремонт шкільного приміщення і т.д. Через відсутність коштів громаді так і не вдалося

рія зачіпає інтереси не тільки самих євреїв, а й усього суспільства, оскільки позбавляє його громадянської стабільності, особливо жадаючої у переломні моменти історії.

Контрольні запитання

1. Лютнева революція і зростання самосвідомості етносів Криму.
2. Основні етапи розвитку національної преси Криму в 1917–1920 рр.
3. Формування в Криму вільної національної преси (березень–грудень 1917 р.).
4. Журнал “Известия караимского Духовного Правления”.
5. Газета “Голос татар”, її громадянська позиція.
6. Газета А. С. Айвазова “Миллет”.
7. Національна преса Кримської Радянської Соціалістичної Республіки (кінець квітня – кінець червня 1919 р.): “Di Welte Kommune”, “Еньи донья”, “Къырым хаберлери”, “Догру йол”.
8. Газета кримськотатарського Тимчасового бюро “Крым”.
9. Видання О. Мурсова.
10. Національна преса за правління П.М. Врангеля (квітень–листопад 1920 р.)
11. Єврейські періодичні видання 1917 – 1920 рр.
12. Діяльність українських організацій у 1917–1920 рр. та спроби створення української газети.
13. Вірменська газета “Комунаї занг” (“Дзвін комуни”).
14. Кримськотатарська преса 1920–1921 рр.

¹⁶² Німецькій газеті в Криму – рік // Hammer und Pflug. – № 1 (52). – 1921. – 3 грудня. – С. 1.

2) преса Республіки Тавриди (січень-квітень 1918 р.): закриття більшовиками практично всіх національних видань та невдала спроба заснувати соціалістичну кримськотатарську пресу;

3) національна преса німецької окупації, уряду Сулькевича (кінець квітня – 14-15 листопада 1918 р.) – часткова реставрація етнічної преси 1917 року за умови суворої цензури – як окупаційної, так і “тимчасової”;

4) етнічна преса за уряду С. С. Крима (листопад 1918 р. – лютий 1919 р.) та інтервенції військ Антанти – продовження політики переслідування свободи слова, у тому числі у кримськотатарських виданнях, утиски кримськотатарської газети “Миллет”;

5) національна преса Кримської Радянської Соціалістичної Республіки (кінець квітня – кінець червня 1919 р.): закриття небажаних етнічних видань і створення на їх місці нових, більшовицьких;

6) преса періоду денікінщини (24 червня 1919 р. – квітень 1920 р.): уповільнений розвиток етнічних видань в умовах диктатури влади і суворої цензури, закриття кримськотатарської директорії і заміна редакції її газети більш зручною;

7) видання при правлінні П.М. Врангеля (квітень-листопад 1920 р.): строга цензура, зміцнення позицій російського національного руху, поява його численних видань, закриття кримськотатарських газет, заснування першого кримськотатарського “товстого” часопису;

8) остаточне формування в листопаді 1920 року комуністичної преси більшовиків: знищення моделі вільної преси, побудова системи більшовицьких етнічних видань як органів відповідних етнічних відділів обкому комуністичної партії.

Крива розвитку кримської етнічної преси у бурхливій 1917-1921 рр. переконливо доводить, що: 1) етнічна преса є яскравим індикатором внутрішньої свободи і демократичності суспільства, вона розквітає тоді, коли ці свободи існують (березень-грудень 1917 р.), та занепадає у період класової, партійної чи особистісної диктатури (перший (січень-квітень 1918 р.) і другий (квітень-червень 1919 р.) більшовицькі періоди, частково – уряди Денікіна і Врангеля) (див. діагр. 2); 2) нехтування інтересами національних меншин і їхньої преси позбавляє владу підтримки місцевого населення й призводить до суспільно-політичної нестабільності (практично повна відсутність етнічної преси у січні-квітні 1918 року і масові етнічні конфлікти у відповідний період першого приходу на півострів більшовиків).

Позитивний приклад у дослідженому періоді становить вирішення П.М. Врангелем проблеми антисемітизму у ЗМІ: цей останній “білий” правитель півострова добре розумів, що антисемітська істе-

відкрити дитячий садок і розширити шкільне приміщення, і 15 жовтня у вірменському клубі було проведено благодійний вечір, весь збір від якого пішов на ремонт школи (з відрахуванням 20 % на користь хворих і поранених червоноармійців)¹⁶³.

2 жовтня 1921 р. газета розповіла про відкриття секційних занять у сімферопольському вірменському клубі, правлінням якого було вжито заходів “для забезпечення паливом і відкриття загальнодоступного буфету”. Перша лекція – “Червона Вірменія” – була прочитана С. Гамаловим 22 жовтня 1921 р.

При керченському клубі функціонували вечірні курси для дорослих з механіки, електрики, малювання, співу, музики, а також “співбесіди на політичні теми”. Немаловажним під час голоду було і те, що в клубі було відкрито загальнодоступний буфет, де кожний за символічну платню міг одержати чай¹⁶⁴.

Більша частина місцевих новин мала культосвітній характер. Підрубрика “Театр” розповідала про організацію трупи вірменських аматорів драматичного мистецтва і її вистави з вірменського класичного репертуару: “Чар Воки” (“Злий дух”), “Патви амар” (“Через честь”), “Памус” (“Честь”) і “Вірменуї” А. Ширванзаде, “Пепо” Габр. Сундукьянца, “Багаття” (“Харуйк”) В. Папазяна, “Авази вра” (“На піску”) О. Малхасьяна, “Датастан” (“Суд”) Д. Демірчяна й ін.

В інформації “Опера з вірменського життя” повідомлялося про роботу відомого кримського вірменського композитора А.А. Спендіарова над оперою з вірменського життя “Алмаст” за сюжетом поеми О. Туманяна “Взяття Ткмаберда”. Уривки з опери незабаром мали пролунати в Криму на ювілейних жовтневих концертах¹⁶⁵.

Найбільшу стурбованість газети викликало те, що бракувало вірменських учителів. У статті “Необхідно подумати”, С. Гамалов відзначив важкий стан вірменської народної освіти в Криму, викликаний не тільки фінансово-економічною кризою, але і відсутністю національних культурних працівників і педагогів. “Замість здійснення широких планів Вірменсекції Кримнаросвіти і травневої (а також серпневої) конференції з народної освіти, замість відкриття з нинішнього навчального року цілого ряду нових вірменських шкіл (особливо в сільських місцевостях), дитячих садків, клубів, культпросвітів, бібліотек, хат-читалень, – пише автор, – ми нині стоїмо перед важкою перспективою закриття деяких донині існуючих шкіл та інших культурних закладів”¹⁶⁶.

¹⁶³ Колокол коммуны. – 1921. – № 27. – 13 ноября. – С. 4.

¹⁶⁴ Колокол коммуны. – 1921. – № 27. – 13 листопада. – С.4.

¹⁶⁵ Опера из армянской жизни // Колокол коммуны. – 1921. – № 22. – 9 октября. – С.4.

¹⁶⁶ С.Г. (Гамалов С.А.) Необходимо подумать // Колокол коммуны. – 1921. – №21. – 2 октября. – С.4.

Зменшення кількості національних шкіл, однак, було викликано не тільки скороченням під час громадянської війни і голоду в Криму кількості вірменських учителів, але і специфічним ворожим ставленням робітничо-селянської влади до потомственої інтелігенції. Вже в наступному номері С.А. Гамалов рішуче відмовляється від послуг учителів "старого парту": "Кримська вірменська інтелігенція, що вийшла переважно з лав місцевої буржуазії, була заражена всіма її рисами, характерними для звиродженої і асимільованої буржуазії, тому, звичайно, не з її рядів мали бути почерпнуті культурні сили для роботи серед вірменського пролетаріату"¹⁶⁷. У чому ж вбачав автор вирішення кадрової проблеми, погіршеної закриттям більшовиками заснованого С.С. Кримом Таврійського університету? У тому, щоб "тісніше згуртувати наявні сили" і залучити "червону молодь з лав комсомолу, з партшкіл, усіляких курсів"¹⁶⁸. Незважаючи на розпливчастість знайденого виходу, автори статей не втрачають характерного для їхнього часу оптимізму. "Наша надія" – так назвала свою замітку про важливість культурної роботи серед вірмен і – вже вкотре! – про брак культурних працівників завідувачка художньою частиною вірменського драматичного колективу А. Гамалова¹⁶⁹.

13 листопада 1921 р. "Дзвін комуни" повідомив про прибуття до Криму з Вірменії молодого поета, журналіста і політпрацівника Г. Шагиняна, призначеного вірменським підвідділом Кримнаросвіти для роботи у Севастополі.

Відповідно до матеріалів видання, у 1921-1922 навчальному році вірменські сільські школи I ступеня працювали в селах Субаші Феодосійського повіту, Асма (Сімферопольського повіту), Саки (Євпаторійського повіту) і Ново-Воїнка (Джанкойського повіту)¹⁷⁰, вірменська школа працювала й у Керчі¹⁷¹. Вирішувалося питання і про відкриття ще декількох невеликих шкіл у Сімферопольському і Джанкойському повітах (в останній для цієї мети Вірменським підвідділом Кримнаросвіти був відряджений інструктор). Наприкінці жовтня – на початку листопада 1921 р. були відновлені заняття у двох вірменських школах грамоти (заняття велися з російської і вірменської мов і арифметики)¹⁷².

За інформацією Г.Д. Левоняна, у 1921-1922 рр. у Сімферополі виходила ще одна вірменська газета – "Голос комуни" ("Комунайош дзайн"), орган Кримського районного бюро РКП (б)¹⁷³, але ані сама

¹⁶⁷ Гамалов С. Теснее ряды! // Колокол коммуны. – 1921. – № 22. – 9 октября. – С. 4.

¹⁶⁸ Там само.

¹⁶⁹ Гамалова А. Наша надежда // Колокол коммуны. – 1921. – № 23. – 16 октября. – С. 4.

¹⁷⁰ Сельские школы // Колокол коммуны. – 1921. – № 25. – 30 октября. – С. 4.

¹⁷¹ В Керчи // Колокол коммуны. – 1921. – № 23. – 16 октября. – С. 4.

¹⁷² Лижбезграм // Колокол коммуны. – 1921. – № 24. – 23 октября. – С. 4.

¹⁷³ Левонян Г.Д. Армянская периодическая печать (1794-1934). – Ереван, 1934, № 1045.

газета, ані достовірні документи, які б підтверджували її вихід, не збереглися. Слід додати, що в умовах, коли ледь знаходилися гроші на одне вірменське видання, випуск другого був нереальним.

24 липня 1921 р. вийшов кримськотатарський журнал "Ильк адым" ("Перший крок"), присвячений Першій конференції безпартійних.

Таким чином, етнічна преса першого року радянської влади в Криму (до утворення Кримської АРСР) демонструє, з одного боку, бажання нової влади, граючи на культосвітніх сподіваннях і прагненнях різних етносів багатонаціонального Криму, знайти їхню підтримку, а з другого – нездатність більшовиків до діалогу і підтримку ними виключно комуністичних національних видань.

Діаграма 2

Темним кольором позначено розвиток етнічної преси за уряду П.М. Врангеля (квітень-листопад 1920 р.) із врахуванням російських етнічних видань.

Висновки

Період 1917-1921 рр. (до утворення Кримської АРСР) значно строкатіший, різнобарвніший в історії кримської етнічної преси у порівнянні з попереднім: після розпаду Російської імперії етноси Криму як здобули громадянські свободи, так і зазнали безжалісного гніту з боку різних політичних сил. Тому у розвитку кримської етнічної преси цього часу залежно від характеру існуючої влади на півострові можна виокремити вісім етапів:

1) формування в Криму вільної національної преси (березень-грудень 1917 року) – різке зростання порівняно із 1916 роком кількості етнічних видань (див. діаграму 2), їх громадянської, національної і конфесійної самосвідомості, високий рівень толерантності вільної етнічної преси;

Уповільнено проходили і процеси національного відродження у грецькому середовищі півострова. У цей час у Криму не було місцевих грецьких видань, тому кримські греки користувалися літературою з інших регіонів: газетами "Комуністич" (органом Азово-Чорноморського крайкому ВКП (б), м. Ростов-на-Дону), "Коллективістич" ("Колгоспник") (органом Донецького обкому і Маріупольського МК КП (б)У), "Неос Махитич" ("Ударник") (органом Маріупольського МК КП (б)У) і маріупольським журналом "Піонерос"⁷⁵.

У 1920-і роки у зв'язку з діяльністю Комзету (Комітету з питань земельної облаштованості єврейських трудящих) істотно зросла кількість кримських євреїв. Висувалися різні проекти створення в Криму і прилеглих до нього районах єврейської автономної республіки або округу, наприклад, плани О. Брагіна і Ю. Ларіна. Узятию гору точка зору більшості діячів єврейської секції партії, які бачили в переселенні євреїв до Криму тільки вирішення їхніх економічних проблем і спосіб залучення єврейського населення до участі у "соціалістичному будівництві".

Якщо на початку 1920-х рр. переселення євреїв до Криму було стихійним, то з 1925 р. воно стало плановим, але в подальші три роки відбувалося в порівняно невеликих масштабах через труднощі, з якими зустрілися переселенці: брак землі (у 1926 р. – лише 22 тис. га), засоленість ґрунту, вороже ставлення місцевого населення і влади (наприклад, голови КримЦКВ В. Ібраїмова, який вважав, що в першу чергу потрібно забезпечити родючою землею корінний народ Криму – кримських татар, багато хто з яких потерпали від безземелля). З 1928 р. темпи переселення євреїв до Криму зросли як завдяки виділенню Комзету великих земельних ділянок (344,8 тис. га в 1930 р.) і полегшенню умов переселення, так і в результаті прогресуючих на материковій частині країни руйнування та витіснення єврейських торговців, кустарів, служителів культу, вчителів. Наприкінці 1920-х – на початку 30-х рр. до Криму щорічно переселялися 2–3 тис. родин⁷⁶. Колонізація Криму досягла значних розмірів завдяки колосальній фінансовій допомозі закордонних організацій (Джойнт вклав у даний проект 16 млн. доларів, що в даний час приблизно дорівнює 200 млн. доларів)⁷⁷.

⁷⁵ Апостолиди К.Д. Крымские греки // Крымская АССР (1921–1945) / Сост. Ю.И. Горбунов. – Симферополь: Таврия, 1990. – 320 с. – Вып. 3. – С. 180; Абдуллаева М.А. Грецькі громади Криму у 1917–1938 рр. (етноконфесійний аспект). – К., 2001. – С. 16; Кесмеджи П. Греки Крима // Polus. – 2001. – № 1. – С. 11; Араджиони М.А. Греки Крима и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII в. – 90-е гг. XX в.). – Симферополь: издательский дом «Амена», 1999. – С. 29.

⁷⁶ Крым // Краткая еврейская энциклопедия. – Иерусалим: Центр по исследованию и документации восточноевропейского еврейства, Еврейский университет в Иерусалиме, 1988. – Т.4. – С. 599–600; Евреи в Крыму / Краткий очерк иудейских общин Крима / Сост. Ю.М. Могаричев, И.И. Вдовиченко. – Симферополь: Таврия-Плюс, 1999. – С. 35.

⁷⁷ Декель-Хен И., Хиллиг Г. В поисках рая: о еврейском землеустройстве в Криму. – Симферополь: Издательский центр БЕЦ «Хесед Шимон», 2004. – С. 8.

Велику кількість інформацій і заміток газети було присвячено темі голоду. Для висвітлення міжнародної допомоги голодуючому Криму була відкрита окрема рубрика "З голоду". Інша рубрика – "Хроніка життя міста і села" – серед інших кримських новин 10 грудня 1921 р. повідомила про те, що ціни на хліб на сімферопольському ринку за останні кілька днів піднялися на 300%, а іноді хліба не буває зовсім²².

З міжнародними новинами читачів знайомила рубрика "За кордоном". Часто поряд з оригінальними матеріалами газета друкувала переклади статей з центральних видань, зокрема, з газети "Біднота".

Цікавими були й опубліковані газетою замітки про культурне життя Криму. Наприклад, про те, що 25 листопада 1921 р. у сімферопольському німецькому клубі "Прометей" святкувалася 101 річниця від дня народження Енгельса, святкування закінчилося виконанням "Інтернаціоналу". Там само, у неділю 4 грудня на честь першої річниці газети "Hammer und Pflug" ("Rote Krim") її редакцією були інсценовані "живі картини" "Молот", пролунали історії з життя самої газети – смішні і сумні. Уся газета була представлена у формі живою спілкування з читачем, у ході якого були зачитані святкові статті, вірші, фейлетони, хроніка. За два тижні після того у німецькому клубі з великим успіхом була поставлена п'єса "Ідеальний чоловік".

Оскільки на початок 1920-х рр. німці поряд з євреями мали найвищий показник грамотності в Криму – майже 75%²³, питання освіти як одне з головних зайняло гідне місце у німецьких громадах й у публікаціях "Молота і плуга". Газета відзначала зростання німецьких робітничих шкіл, розповідала про допомогу ім Культпросвіту, який виділив 100.000 рублів і оформив 4 передплатних талони на "Hammer und Pflug". Як приклад для наслідування розповідалося про те, як німецькі колонії Джанкойського району віддали робітничим школам деякі речі: 20 металевих і 6 дерев'яних ложок, 22 виделки і т.д.²⁴.

Як видно з матеріалів газети, робітничі школи мали виховувати і давати професію. У публікаціях акцентувалася думка про те, що в суспільстві відповідно до нової епохи машинобудування мала змінитися система цінностей і система освіти. Головним завданням робітничих шкіл автори матеріалів вважали всебічний розвиток особистості.

У дев'ятому додатку "Der Schulmann" у кореспонденції Б. Бартельса "Серйозна провина" говорилося про реорганізацію шкіл і збільшення як кількості учнів, так і освітнього віку (від 16 до 22 років). На думку автора, такі школи мали започатковуватись не тільки

²² Хроніка життя міста і села // Hammer und Pflug. – № 2(53). – 1921. – 10 грудня. – С. 1.

²³ Деннингхаус В. Полиэтничность сквозь призму классового подхода // Отечественная история. – 1999. – № 2. – С. 118.

²⁴ Hammer und Pflug. – № 2(53). – 1921. – 10 грудня. – С.1.

в містах, але й у селі, де раніше не було освіти. В. Бартельс дійшов висновку, що потрібно виховати нове покоління вчителів, які у подальшому будуть давати освіту народові. Провину ж "старого" покоління педагогів він вбачав у тім, що вони пояснювали світобудову з богословської точки зору²⁵.

Незважаючи на свою суспільно-політичну значущість, газета вже в наступному 1922 році опинилася на межі закриття. 1.02.22 р. Кримським обкомом відносно "Hammer und Pflug" було ухвалено: "Визнати за необхідне зберегти колишню назву газети. Газету видавати німсекцією ОК, держвидавком, разом із Кримнімсільспілкою на особливих договірних засадах при обов'язковій умові ухвалення редакції ОК"²⁶. А вже 4 вересня того ж року було прийнято протилежне рішення: "Через брак в обласного комітету коштів, від видання німгазети "Плуг і молот" з 1 жовтня відмовитися"²⁷. Проте газета виходила друком до кінця року, усього було випущено 53 номери (останній № 53- 17 грудня 1922 р.). У 1923 р. газета не видавалася, а в 1924-1925 рр. почала виходити в Одесі – як орган німецьких колоністів України, Криму і Кавказу.

За межею державної турботи опинилася й вірменська газета. У протоколах засідання Кримського обкому РКП (б) було записано: 18 жовтня 1921 р.: "Про вірменську газету. – Визнати, що ОК через брак коштів у зв'язку зі скороченням програми своєї агітроботи і внаслідок нечисленності в Криму вірменського населення, не може видавати надалі газету спеціально вірменською мовою. Не заперечувати проти видання цієї газети у подальшому, якщо газета перейде на початки самооплатності²⁸"; 4 вересня 1922 р. "Через брак коштів в обласного комітету на видання вірмгазети, з 1 вересня видання її припинити"²⁹.

У Звіті Підвідділу преси Агітпросу Криму за 1922 р. ще зазначений випуск 2 гасел-плакатів німецькою мовою³⁰. Однак у міру перетворення в Криму плану коренізації на татаризацію, спроби задовольнити культосвітні запити інших національних меншин ставали все більш рідкісними. Становище німців погіршувалося і їхньою традиційною заможністю: багато з них, визнаних новою владою куркулями, були позбавлені виборчих прав.

²⁵ Бартельс В. Серйозна провина // Hammer und Pflug. – № 2(53). – 1921. – 10 грудня. – С.2.

²⁶ Протоколи засідань і постановлення Президиума Кримського ОК РКП (б) // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 110.

²⁷ Об утверждени сети крымских газет // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 128. – Арк. 114.

²⁸ Протоколы заседаний и постановления Президиума Крымского ОК РКП (б) // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 47.

²⁹ Там само.

³⁰ Отчеты, планы работы и переписка агитпропотдела обкома РКП (б) по вопросам печати // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 181. – Арк. 5.

І це тоді, коли в основних місцях компактного проживання українців – у Джанкойському, Євпаторійському, Керченському та Сімферопольському районах – вони становили від 14 до 33 % населення. За даними Кримського обкому партії, які наводять О.В. і Ю.А. Катуніні⁷², етнічний склад сільського населення Криму в березні 1923 р. був таким:

Назва району	Росіян и	Українц і	Татар и	Німці	Греки	Болга ри	Євре ї	Інші
Джанкойський	21085	11433	8625	11762	167	181	2513	2685
Євпаторійський	13737	10684	15429	7431	118	3	513	1431
Керченський	12822	12294	10326	1097	296	2224	45	856
Сімферопольський	30925	10076	12681	13151	1627	851	587	2464

У 1928 р., обстежуючи роботу серед нацменшин у Керченському районі, інструктор Кримського обкому дійшов невтішних висновків: 1. Робота серед нацменшин ведеться слабо. "Серед українців робота національною мовою не ведеться і немає уповноваженого". 2. "Ознайомившись із матеріалами і звітом райкому, я не знайшов абсолютно нічого про роботу серед нацмен, а лише зрідка зустрів зазначені фрази: "татар і нацмен", а насправді йдеться тільки про татар"⁷³.

І все ж таки у період "золотої доби" КРАРСР, згідно з рішенням Української секції Загальнокримської нацменкультнаради від 20-22 травня 1928 р., було утворено Український педколектив для проведення підготовчих заходів з переведення на українську мову шкіл і освітніх закладів, що обслуговували компактні маси українського населення Криму. Членами Українського педколективу було встановлено, що "російська культура вплинула тільки на невелику заможну частину письменного населення, яка послуговується українсько-російським жаргоном для відповідей росіянам і взагалі людям з міста. У сільському ж і родинному спілкуванні існує говір переважно український. Що ж до населених українських пунктів, віддалених від міста і більш пізнього утворення <...> Сімферопольського району і всіх населених пунктів Джанкойського та Євпаторійського районів, то в них говірка і побут залишилися в повній українській своєрідності"⁷⁴. Однак, питання про відкриття україномовної газети у цих районах жодного разу не порушувалося.

⁷² Катуніна Е.В., Катуніні Ю.А. Этнический состав населения Крыма в середине 20-х годов XX века // Культура народов Причерноморья. – 2001. – № 26. – С.272.

⁷³ Обзоры, докладные записки инструкторов обкома и райкомов партии по работе среди нац. меньшинств // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 821. – Арк. 39.

⁷⁴ Материалы и выводы по проведению ряда подготовительных мероприятий по переводу на украинский язык школ и политпросветучреждений, обслуживающих компактные массы украинского населения в Крыму, от 1/V 1929 г. // ДААРК. – Ф. Р-663. – Оп. 2. – Спр. 141. – Арк. 1-2.

Фонди Державного архіву АРК зберігають лист-звернення членів українського драмгуртка Севастополя про переслідування осіб, які розмовляють українською мовою (22.02.26 р.)⁶⁹, і доповідну записку Правління Сімферопольського українського клубу і Товариства взаємодопомоги про культурні потреби українського населення Криму (18.07.28 р.)⁷⁰.

Звертаючись до Президії КримЦВК, члени Правління Сімферопольського українського клубу писали: "На території Кримської Автономної СРСР, яка межує й економічно тісно пов'язана з Україною, здавна проживає досить велика маса громадян української національності <...> відсоток їх стосовно загальної кількості населення досягає 12 %. Це за даними загальносоюзного перепису 1926 р. <...> Зазначена кількість є зменшеною у зв'язку з неправильними записами переписувачів, котрі, як це спостерігалось в м. Сімферополі, з деякими українцями доходили до суперечки про національність, і внаслідок байдужного ставлення самого населення до анкетних питань про національність. Насправді ж українське населення Криму становить від 15 до 16 відсотків усього населення <...> На жаль, доводиться констатувати, що дотепер українське населення Криму не скористалося благами національної політики партії і радянської влади, що широко проводиться в СРСР ось уже 5-й рік, - тому що питанням про культуроту серед українців Криму рідною мовою ніхто досі не займався, і ні по лінії Наркомосу, ні по лінії профспілкової це не обговорювалося і не ставилося навіть у порядку вивчення. Міські українці Криму <...> почали самі організовано заявляти про себе і домагатися своїх прав. Замість допомоги дотепер доводиться зазнавати чимало перешкод і гірких розчарувань, так, наприклад: організований 1926 р. у Ялті "Червоний куток", який нараховував до 150 членів, не домігся упродовж півтора років приміщення і матеріальної допомоги від відділу політосвіти і був змушений ліквідуватися; <...> на початку 1918 р. українці м. Севастополя організували на свої кошти українську школу, доведену до 6 класів, і утримували її до 1921 р. на кошти свого кооперативу. Школа ця була розпущена, приміщення тимчасово було зайняте військовою частиною і взимку 1921-1922 рр. у цьому приміщенні було відкрито школу не за національним, а за територіальним принципом з викладанням російською мовою"⁷¹ і т.д.

⁶⁹ Заявления о чинимых препятствиях к работе драмкружков на украинском языке в Крыму // ДААРК. - Ф. Р-663. - Оп. 1. - Спр. 718. - Арк. 1-2.

⁷⁰ Докладная записка о культурных нуждах украинского населения в Крыму // ДААРК. - Ф. Р-663. - Оп. 1. - Спр. 1194. - Арк. 2, 2 (зв.).

⁷¹ Докладная записка о культурных нуждах украинского населения в Крыму // ДААРК. - Ф. Р-663. - Оп. 1. - Спр. 1194. - Арк. 2.

Вибірковий підхід партійних чиновників до потреб різних етносів республіки доводить така фраза зі звітних відомостей кримського обкому щодо роботи серед нацменшин (1925 р.): "Не доводиться говорити про роль і значення політосвітньої роботи серед нацменшин. Нацменнаселення Криму складається з національностей двох основних категорій: національностей так званої західної культури і національностей східних і південних. Якщо прийнято народності першої категорії (німців, естонців, чехів, поляків, частково - євреїв) вважати "культурними", то навряд чи потрібно доводити, що їхня хвалена "культурність", "цивілізованість", мало не поголовна грамотність і тому подібні переваги як раз зворотно пропорційні їхній придатності для радянзації, їхній здатності бути долученими до активного робітничо-селянського будівництва"³¹.

Після остаточного припинення випуску газети "Молот і плуг" проблема видання в Криму німецького періодичного друкованого органу знову стала актуальною. Тому в 1926 р., на засіданні секретаріату обкому ВКП (б), "з огляду на політичний настрій німців-колоністів, значну наявність їх у Криму, своєрідність умов їхнього життя, значні культурні потреби", було прийнято постанову про видання в Криму німецької селянської газети, редактором якої тимчасово був призначений т. Ротмунд (з Нейзаца - німецького села Сімферопольського району), а секретарем т. Беркло³². Даній постанові передувала резолюція про політичне становище нацмен (за доповіддю тт. Глоубермана і Баумгартена), у якій зазначалося: "Через недостатність розповсюдження німецької газети радянського видання, серед німецького селянства набули поширення газети "Фоссіше Цайтунг", "Верлінер Тагеблат", а серед менонітів - релігійна газета "Бауерн Фрайнд", що видається в Москві. З метою боротьби з цим явищем підсилити розповсюдження радянських газет"³³. Коштів для видання і допомоги у виділенні редактора газети було вирішено просити в ЦК ВКП (б).

Випуск газети, однак, так і не було налагоджено, а потреба в ній німецького населення зберігалася: 1926 року у Кримській АРСР німців постійно проживало 43631, що становило 6, 11 % населення³⁴.

У звіті Кримського обкому про видання і придбання літератури національними мовами за 1926 р. зазначалося, що, за винятком випуску двох татарських газет, видань іншими мовами майже не було.

³¹ Отчетные сведения о работе среди нац. меньшинств // ДААРК. - Ф. 1. - Оп.1. - Спр. 435. - Арк. 20.

³² Постановление Секретариата ОК ВКП (б) о создании немецкой крестьянской газеты в Крыму // ДААРК. - Ф. 1. - Оп. 1. - Спр. 468. - Арк. 189.

³³ ДААРК. - Ф. 1. - Оп. 1. - Спр. 468. - Арк. 198.

³⁴ Чорний С. Національний склад населення України в ХХ сторіччі. Довідник.-К.: ДНВП «Картографія», 2001// <http://etno.org.ua/nsklad/1926-krym.htm>.

Винятком стала брошура німецькою мовою, видана до німецької конференції, – “Питання селянського життя” (200 примірників), а також листівки і гасла до дня врожаю, місячника казарми, до призову й ін.³⁵, що стали звичними.

Отже, вже з кінця 1922 р. етнічну пресу багатонаціонального Криму почала репрезентувати тільки кримськотатарська і тільки більшовицька періодика. За рамками системи національних видань залишилися українці півострова (10, 2 % населення), німці (6, 1 %), євреї (5,6 %), греки (2,3 %), болгары (1,6 %), вірмени (0,5%)³⁶. Однобокий розподіл кількості друкованої продукції між нацменшинами Криму не піддається іншій логіці, крім логіки “волі партії”: у 1921 р. найвищий показник грамотності на півострові у німців і євреїв – майже 80, у росіян та українців він становив 56,6 % (але саме німці, євреї й українці залишилися на півострові без своїх друкованих органів), у татар же він був найнижчим – 28,6 %³⁷. Діалог культур дуже швидко змінився вимушеним монологом кримськотатарських видань за написаними “нагорі” партитурами.

Якщо в 1923–1924 рр. цифри випущеної видавництвом “Крым-гиз” літератури були такі³⁸:

	Назва	Друк. аркушів	Примірників
Рос. мовою	20	101	34650
Кр. тат. мовою	5	18,5	1300

то протягом 1925–1927 рр. кількість аркушів-відбитків кримськотатарського відділу Кримського державного видавництва набагато перевищувала аналогічну як російського (російською мовою рекомендувалося видавати тільки краєзнавчу літературу або твори кримських авторів, оскільки інші книги російською мовою надходили в достатній кількості з Москви й інших великих видавничих центрів), так і нацменвідділів³⁹:

Відділ	Кількість аркушів-відбитків
1925-1926 рр.	
Російський відділ	182.775
Кримськотатарський відділ	853.495
Німецький відділ	2.550
	Разом: 1.038.820
1926-1927 (жовтень-липень включно)	
Російський відділ	131.750
Кримськотатарський відділ	607.725
	Разом: 739.500

ності, то не відповідає характеру народу в минулому, коли тільки частина його біла торгівельною, інші займалися сільським господарством, і в деяких місцевостях це заняття переважали над іншими. І в сучасності, як вважає автор, “тільки повернення до землі і до фізично здорового життя надасть здоровій силі караїмам і загоїть рани, нанесені Першою світовою війною”⁶⁵. На закінчення Б. Кокенай наголошує: “Бачимо, як, переборюючи тисячі верст, приходять у Крим євреї та інші народності. Ми, караїми, живемо в Криму тисячі років і в минулому найближчим чином дотикалися із землеробством, тож повинні повернутися до Землі і зайнятися найздоровішою працею, тією працею, якою займалися у всі часи найліпші сини людства”⁶⁶.

“Кримські” матеріали журналу датовані переважно 1920-ми роками, коли в Криму втілювався в життя план коренізації. У 1930-ті роки державну діяльність з підтримки корінних народів було припинено, на хвилі боротьби з буржуазним націоналізмом закрились не тільки національні товариства караїмів, а й їхні храми – кенаси.

Матеріали журналу, зі свого боку, теж ставали більш науковими, ніж суспільними. Надалі журнал був реорганізований у видання більш загального порядку «Przeгляд orientalistyczny» («Орієнталістичний огляд»). До 1979 року в Польщі не виходило жодного караїмського видання, поки Марек Фіркович не видав 2 числа журналу «Соњ» («Щось»). За 10 років, у 1989 році, знову була здійснена спроба видати караїмське періодичне видання – журнал «Awazymyz» («Наш голос»), що зараз виходить щоквартально⁶⁷.

Сумною залишалася доля українців півострова, які й у Кримській АРСР були позбавлені можливостей для культурно-національної самоідентифікації, у тому числі і права створення україномовних періодичних друкованих видань. У підсумках читацької анкети, проведеної газетою “Красная Керчь” у 1926 р., одним з читачів-українців було висловлено боязке побажання: “все добре, тільки чи не можна і по-хохлацькому писати трохи”. Але про яку українську мову серйозно могла йти мова там, де хронічно українців і білорусів записували в “росіяни”? Так, українці півострова були записані в “росіяни” переписом 1921 р. У примітці до даних обкому про національний склад співробітників радустанов Криму на 15.10.26 р. читаємо: “Українці і білоруси ввійшли до складу росіян, також увійшли до складу євреїв у більшості випадків караїми і кримчаки” (?!)⁶⁸. Такі зауваження розкривають реальне обличчя національної політики коренізації.

⁶⁵ Mysl karaimska. – 1929. – № 2. – Ч. 2. – С. 36.

⁶⁶ Mysl karaimska. – 1929. – № 2. – Ч. 2. – С. 36.

⁶⁷ Sulimowicz A. Czasopisma karaimskie // www.karaimi.org/awazymyz/index.php?p=43&a=7.

⁶⁸ Планы, отчеты, обзоры, тезисы докладов, резолюции о работе среди нац. меньшинств в Крыму // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 547. – Арк. 88.

бітником Музею Азії Російської Академії Наук. За допомогою головного бібліотекаря В. Ельяшевича проф. Соколов склав каталог і описав 500 творів, головним чином, караїмських авторів, в 300 томах. Залишилось незареєстрованими 170 рукописів. Крім того, п. Ельяшевич 1928 року опрацював каталог караїмсько-татарських рукописів⁶².

У щорічнику за 1929 р. міститься інформація про роботу в Євпаторії антропологічної експедиції Тимірязєвського дослідницького інституту (Москва) під керівництвом професора Бруно Адлера. Дана експедиція мала за мету описати походження кримських караїмів, з'ясувати причини їх вимирання і дати прогноз на майбутнє, тобто встановити здатність їх пристосування до існуючих умов⁶³.

Славетним сторінкам караїмської культурної історії була присвячена й стаття гахана С.М. Шапшала «Адам Міцкевич у гостях у караїмів», в якій він розповів, що професор, ректор Мар'ян Зазеховський поділився з ним радісною звісткою про знайдений лист Г. Ржевуського, у якому були знайдені відомості про перебування А. Міцкевича в гостях у караїмів у Криму. Ця новина, як указує С. Шапшал, була для нього несподіваною, оскільки в «Кримських сонетах» А. Міцкевича немає згадувань про караїмів, і до моменту знахідки нічого не було відомо про його контакти з караїмами під час подорожі в Крим, хоча такі назви його сонетів, як «Дорога над прірвою в Чуфут-Кале» і «Вигляд гір зі степів Козлова», указували на те, що поет був у місцях традиційних караїмських поселень.

За свідченням С. Шапшала, А. Міцкевич контактував із двома караїмськими діячами, названими Г. Ржевуським «добрий Баба» і «Раббі». Перший, як було встановлено С. Шапшалом, виявився неким іншим, як суспільним діячем Хаджи-агой Сімою Бабовичем, що пізніше став Гаханом Таврійським (з 1937 р. по 1853 р.), другим знайомим А. Міцкевича був караїмський старший газан Яшар (1770-1855), літній помічник Бабовича на посаді старшого члена Духовного правління, автор теологічних робіт в галузі біблійної екзегетики. Закінчувалася стаття С. Шапшала публікацією уривка з листа Генріка Ржевуського французькою та польською мовами.

Сучасному стану караїмської громади Криму був присвячений і статистичний нарис Б. Кокеная «Сільськогосподарські стосунки караїмів у Криму». В ньому автор вказує, що «з недавнього часу склався погляд на караїмів як на народ переважно торгівельний»⁶⁴. Він зазначає, що навіть якщо це відповідає погляду на народ у сучас-

⁶² Mysl karaimska. – 1929. – № 1. – ч. 2. – с. 45.

⁶³ Mysl karaimska. – 1929. – № 2. – ч. 2. – с. 39.

⁶⁴ Mysl karaimska. – 1929. – № 2. – ч. 2. – с. 32.

Протягом 1929–1930 рр. татарською мовою було видано 168 книг різних назв (у 1927–1928 рр. – 43 книги, отже, асортимент татарської літератури тільки за зазначений період зріс майже в 4 рази!). Німецькою мовою за 1929–1930 рр. було видано 4 назви, кримчацькою – 4 назви і грецькою – 1. Мовами інших національностей ніякої літератури видано не було⁴⁰.

В 1927 р. вийшов друком журнал «Бизым йол» («Наш шлях») – єдине радянське караїмське видання Криму, орган Кримського об'єднання караїмських общин (КримОКО).

Вже сама назва журналу є свідченням нової традиції етнічних радянських видань, які зазвичай відкривалися гаслом «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». Суто пропагандистськими виявилися і перші матеріали видання – редакційне звернення «Привіт журналу «Бизым йол» (характерною є фраза: «Основне завдання партії і Радянської влади – максимально залучити трудящі маси національних меншин до радянського побуту»⁴¹), редакційна стаття «Червоний Жовтень», стаття М.С. Сінані «Пам'яті вождя», виписки із статті Л. Камєнева «Літературна спадщина Володимира Ілліча», замітка Б.А. Шамаша «В Тсоавіахім!».

Гостро полемічною до попереднього караїмського видання Криму – журналу «Известия Караимского Духовного Правления» – є стаття заступника голови Кримраднацмену Семена Гамалова. Якщо засновники «Известий» вважали караїмську релігію основою національної цілісності караїмів та існування самого поняття караїмства, то Гамалов радісно зазначає, що багато молодих караїмів не тільки не знають імен колишніх гахамів Пампулова і Шапшала, але навіть не знають, що таке гахам. Дана тенденційна заява підтверджується історичними фактами радянської атеїстичної дійсності: до революції в Криму було 11 кенас, до 1960 р. не залишилося жодної (у 1959 р. було закрито останню в Євпаторії). Сам стиль автора статті, що легко сполучає слова «гниль» і «чертог» (і навіть припускає словосполучення «позолочена гнилизна»), також чимало може розповісти про зниження профес-

³⁵ Об изданиях литературы на национальных языках. Из материалов докладов, выступлений представителей обкома партии на районной партконференции // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 388. – Арк. 48.

³⁶ Крымская АССР (1921-1945) / Сост. Ю.И. Горбунов. – Симферополь: Таврия, 1990. – 320 с. – Вып. 3. – С. 284.

³⁷ Деннингхаус В. Полиэтничность сквозь призму классового подхода // Отечественная история. – 1999. – № 2. – С. 118.

³⁸ Отчеты о работе отдела печати обкома партии // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 571. – Арк. 4.

³⁹ Отчетные сведения о работе среди нац. меньшинств // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 435. – Арк. 203.

⁴⁰ Докладные записки по вопросам национального строительства // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1032. – Арк. 23.

⁴¹ Привет журналу «Бизым йол» (от редакции) // Бизым йол (Наш путь): Издание Крымского объединения караимских общин. – Симферополь, 1927. – С.3-5.

ійного рівня радянських етнічних видань: "Жовтневий ураган, який зніс усю гнилизну, усю погань минулого, не пощадив, звичайно, і позолоченої гнилі караїмських верхівок, відкинувши їх далеко за межі робітничо-селянського Криму. На димових руїнах, на кривавих попилищах огидної "тюрми народів" побудований мозолистими руками величний чертог праці і братерства народів"⁴².

Однією з головних ідей журналу було порівняння "тепер" і "тоді", яке усіма авторами, і Гамаловим у тому числі, вирішувалося на користь "тепер". Але фактичний бік проблеми, яку розкривають публікації збірника, дає зовсім інше уявлення. Широ дякуючи Радянській владі за допомогу у піднесенні культурного рівня караїмів, автори публікацій зазначають і те, що зовсім немає караїмських дошкільних закладів, і те, що недостатньо всього двох караїмських шкіл із незначною кількістю учнів та неблизкучим рівнем викладання, і складне матеріальне становище чотирьох караїмських клубів⁴³. Різко контрастують із твердженням про процвітання караїмів у СРСР цифри статистичних відомостей у Криму за 1921 і за 1926 рр.⁴⁴:

№	Найменування населених пунктів	Станом на березень 1921 р.			На 17.12.26 р.		
		Ч.	Ж.	Обох статей	Ч.	Ж.	Обох статей
1.	Євпаторія	683	1020	1703	378	613	991
2.	Сімферополь	434	542	976	384	550	934
3.	Севастополь	544	701	1245	348	448	796
4.	Феодосія	431	454	885	333	458	791
5.	Ялта	72	89	161	60	92	152
6.	Бахчисарай	72	95	167	56	88	144
7.	Керч	10	21	31	19	34	53
8.	Армянськ	13	14	27	14	18	32
9.	Джанкой	5	7	12	3	6	9
10.	Балаклава	5	6	11	2	4	6
11.	Судак	-	-	-	2	5	7
12.	Карасубазар	5	6	11	1	1	2
13.	Алушта	-	5	5	-	1	1
14.	Старий Крим	3	-	3	1	-	1
	Разом по містах Криму	2277	2960	5237	1601	2318	3919
	По сільській місцевості	166	161	327	141	153	294
	Разом по Криму	2443	3121	5564	1742	2471	4213

⁴² Гамалов С. На грани нового десятилетия // Визьм йол (Наш путь): Издание Крымского объединения караимских общин. - Симферополь, 1927. - - С.14-18.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Статистические сведения о числе караимов в Крыму в 1921 и в 1926 г. // Визьм йол (Наш путь): Издание Крымского объединения караимских общин. - Симферополь, 1927. - С. 95.

караїмів татарам, тільки самі караїми визнавали Шагін Гірея ханом після того, як сам він став підданим Росії"⁵⁷.

Про вищезгаданого караїма Беньяміна, який отримав, як і його батько, від хана титул "Ага", автор далі пише, що коли Катерина II під час відвідування Криму запитала його, чого він бажає, він попросив тільки дозволу на від'їзд до Туреччини, владика якої, султан, був протектором кримського ханства. Прохання це, вочевидь, не сподобалося Катерині II, яка, за тодішньою традицією, відповіла на неї прислів'ям: "Скільки вовка не годуй, він все одно в ліс дивиться"⁵⁸. Отже, засновуючись на історичних фактах, автор довів, що кримські татари не тільки не мали підстав для образ на караїмів, а й мали бути їм вдячні за братерські стосунки.

У цьому ж номері журналу, у рубриці "Різне", зазначалося, що з 31 квітня до 9 червня 1927 р. Т.С. Леві-Бабовіч здійснив наукову подорож у Ленінград з метою дослідження стану матеріалів, дотичних караїмів. Про підсумки цієї експедиції часопис пише: "Завдяки енергійній інтервенції Леві-Бабовіча вдалося встановити низу таких матеріалів і місце їх знаходження. Вінець цієї важкої справи - перелік наведених нижче матеріалів"⁵⁹.

Тему кримськотатарсько-караїмського культурного діалогу було продовжено й рецензією гахана С. М. Шапшала на статтю видатного кримськотатарського вченого, поета, літератора й історика Османа Акчокракли "Нове з історії Чуфут-Кале", надруковану в часопису "Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии". Як вказує С. М. Шапшал, Осман Акчокракли не вперше звернувся до караїмознавчої проблематики. Ще за часів його співробітництва у "Терджимані" І. Гаспринського він надрукував статтю "Kıymda jaqayan milletlerden - karaimlar"⁶⁰. С. М. Шапшал докладно описав статтю і висловив сердечну вдячність ініціатором цього дослідження. Ілюстрації зі статті О. Акчокракли (план і фотографії Чуфут-Кале) прикрасили номер "Караїмської думки" за 1929 рік.

Караїмська народна бібліотека - Карай Бітіклігі - неодноразово ставала об'єктом уваги часопису. Так, у 4-5 (спареній) збірці журналу наводиться уривок зі звіту філолога-арабіста професора Крачковського про його подорож до Криму влітку 1924 року. У надрукованому уривку міститься цінна наукова інформація про Карай Бітіклігі та її експонати⁶¹. Наступного року часопис пише про спробу каталогізації бібліотеки, здійсненої професором-гебраїстом Соколовим, співро-

⁵⁷ Mysl karaimska. - 1928. - № 4-5. - Ч. 1. - С. 26.

⁵⁸ Mysl karaimska. - 1928. - № 4-5. - Ч. 1. - С. 27.

⁵⁹ Varia // Mysl karaimska. - 1928. - № 4-5. - Ч. 1. - С. 79.

⁶⁰ Терджиман. - 1917. - 22 листопада. - № 219.

⁶¹ Mysl karaimska. - 1928. - № 4-5. - Ч. 1. - С. 82.

Розповідається у статті і про першій з'їзд представників караїмських товариств, який пройшов у Сімферополі в 1924 р. На закінчення свого матеріалу, автор наводить статистичні дані: війна і розрив позначилися не тільки на матеріальному становищі караїмів, а й на їх численності таким чином, що якщо раніше їх нараховувалося кілька тисяч, то зараз, на думку автора, лише 1000 – 1500 осіб.

Закінчується публікація про становище кримських караїмів словами: "Караїмів можна зустріти, як і раніше, на всіх сходинках соціальної ієрархії: починаючи від професора університету і закінчуючи фабричним робітником"⁵⁴.

Найцікавіший матеріал за кримською тематикою – стаття газета Севастопольської кенаси Товія Симовича Леві-Вабовича "Про взаємні стосунки між караїмами і татарами в Криму". Вихід цієї статті, та ще й за авторством Т.С. Леві, який у 1917 році на першому Курултаї радісно привітав від імені караїмів створення кримськотатарського національного Тимчасового Виконкому, було викликано публікацією статті відомого кримськотатарського діяча Амета Озенбашли "Трагедія кримців під владою царату й еміграція кримських татар". У цій публікації А. Озенбашли розповідав, як татар пригнобляли німці-колоністи та інші, які скупали татарські землі по 10-15 копійок за десятину і на татарському нещасті будували своє благополуччя і багатство.

На ці звинувачення й відповів один з найкращих знавців мусульманської культури Криму Т.С. Леві – спочатку у кримськотатарському часопису "İleri", а потім у "Караїмській думці".

Його матеріал починався з беззаперечного історичного факту, що караїми живуть на Кримському півострові понад 700 років. Як нагадав Т.С. Леві, у 1783 році закінчилася незалежність татар у Криму, що був приєднаний до Росії: "Коли татарська влада переживала свої останні дні, греки та вірмени залишили Крим, але караїми залишились вірними татарам і не розмірковували про залишення Криму, хоч греки та вірмени підмовляли їх наслідувати власний приклад"⁵⁵.

За ствердженням автора, Арон Крим з Феодосії розповідав йому про деякий документ, у якому імператриця Катерина II пише своєму наміснику в Криму князю Потьомкіну: "Передай караїму Веньяміну, щоб у майбутньому не відправляв зібрані з моїх підданих податки в Калугу, хану Шагін Гірею, бо зараз не він є владкою Криму, а я"⁵⁶. "Факт цей, – пише Т.С. Леві, – достатньо засвідчує вірність

⁵⁴ Mysl Karaimska. – 1925. – № 2. – С. 46.

⁵⁵ Mysl karaimska. – 1928. – № 4-5. – Ч. 1. – С. 26.

⁵⁶ Mysl karaimska. – 1928. – № 4-5. – Ч. 1. – С. 26.

За п'ять років радянської влади караїмське населення півострова зменшилось на 1351 особу, тобто майже на чверть.

У той же час, відомості про активізацію караїмських організацій у середині 1920-х рр. давали певну надію на вирішення проблеми національного відродження цього кримського етносу. Сьомого лютого 1924 р. був зареєстрований статут Кримського об'єднання караїмських общин (КримОКО), яким було ініційоване проведення низки караїмських конференцій та з'їздів ("Підсумки нашої роботи")⁴⁵. Матеріал "З'їзди та конференції"⁴⁶ містить звіти про I Всекримський з'їзд Караїмських товариств (1-3 червня 1914 р.), Першу Всесоюзну конференцію караїмських товариств (10-15 листопада 1924 р.), II Всекримський з'їзд караїмських товариств (21 березня 1926 р.).

На всіх вказаних з'їздах найактуальнішими були питання про перспективи і методи культурно-просвітницької роботи, про караїмські школи, про збереження пам'яток караїмської старовини та мистецтва. Наприклад, на першому з'їзді Д.С. Нейман у доповіді про культурно-просвітницьку роботу серед караїмів привернув увагу слухачів до стану караїмських шкіл, а саме до того, що немає в них єдиної системи, єдиного методу викладання.

Але найгострішою проблемою цієї та інших доповідей стала проблема рідної мови караїмства. З'їзд був вимушений навіть звернутись до Академічної Народи Наркомосу, щоб отримати відповідь на те, яку мову караїмам слід вважати материнською – чи то давньобіблійну, якою написана караїмська література, чи то тюрко-татарську, якою спілкувалися караїми.

Слід зазначити, що самі караїми схилилися до останнього варіанта: у кількох публікаціях журналу вони неодноразово підкреслювали свою близькість до кримськотатарської нації: саме "розмовним наріччям караїмів" були написані надруковані у журналі вірші караїмських поетів, про "караїмсько-татарську народну творчість" пишуть М. С. Сінані і Авах ("Хіба можна простежити різке розходження між караїмсько-татарськими піснями і танцями та народним епосом?" – запитує М. С. Сінані і відповідає: "Безумовно, такої різкої різниці провести неможливо"⁴⁷, таку ж думку висловлює і Авах: "Творчість татар неможливо відділити від творчості караїмів"⁴⁸), до схожого висновку доходить Я.В. Шамаш у статті "Розмовна мова

⁴⁵ Итоги нашей работы // Визым йол (Наш путь): Издание Крымского объединения караимских общин. – Симферополь, 1927. – С. 19-21.

⁴⁶ Съезды и конференции // Визым йол (Наш путь): Издание Крымского объединения караимских общин. – Симферополь, 1927. – С. 25-62.

⁴⁷ Синани М.С. О караимско-татарском народном творчестве // Визым йол (Наш путь): Издание Крымского объединения караимских общин. – Симферополь, 1927. – С. 83.

⁴⁸ Авах. Караимско-татарские народные песни // Визым йол (Наш путь): Издание Крымского объединения караимских общин. – Симферополь, 1927. – С. 84.

кримських караїмів і новий (латинізований) тюрксько-татарський алфавіт": "Якщо ми, караїми, бажаємо зберегти свій національний вигляд, якщо ми, караїми, бажаємо самовизначитись, як інші національні меншини, а це найактуальніше для нас, найневідкладніше у даний час завдання, то ми повинні відновити свою рідну мову – чагитайську, зараз уживану нами, дуже близьку, майже однакову із татарською мовою"⁴⁹.

Тому цілком природно, що у всіх караїмських конференціях і з'їздах брали участь кримськотатарські представники кримського уряду і обкому ВКП(б), звертаючись до аудиторії саме кримськотатарською мовою. Наприклад, нарком охорони здоров'я Чапчакчі у своїй доповіді окремо сплився на принципі "Сиз ве биз" (Ви і ми) і закликав усіх караїмів відмовитись від цієї політики і працювати пліч-о-пліч із татарами, оскільки "ще з часів кримських ханів ці два народи були пов'язані спільністю культури, мови і літератури"⁵⁰. Голова КримЦВК Велі Ібраїмов заявив, що він як татарин буде розмовляти рідною мовою, – рідною як для татар, так і для караїмів⁵¹.

На жаль, ця тенденція до мовного самовизначення кримських караїмів подальшого розвитку не набула: перший номер журналу "Бизьм йол" виявився і останнім, у тридцять роки було закрито всі національні школи, у тому числі і караїмські, а звинувачення у буржуазному націоналізмі, пов'язані зі сфабрикованою "справою Велі Ібраїмова", стали практично нездоланною перешкодою на шляху розвитку корінних тюркських народів Криму. Справу детюркізації півострова завершила депортація, яка частково торкнулася і кримських караїмів. Упродовж половини століття караїми були позбавлені можливості відвідувати національні школи, спілкуватися рідною мовою, читати національну літературу, мати свої друковані періодичні видання. Наслідком такого вирішення національного питання стала практична втрата молодим поколінням кримських караїмів своєї мови.

Таким чином, "Бизьм йол" – єдиний караїмський журнал Криму радянських часів – став свідченням водночас як певних досягнень плану "коренізації", так і причин його провалу: перш за все обмеженості спроб націоналізації рамками "єдиної пролетарської культури" й несумісності ідеї культурного і мовного національного різноманіття з уніфікацією як головним принципом тоталітаризму.

⁴⁹ Шамаш Я.В. Разговорный язык крымских караимов и новый (латинизированный) алфавит // Бизьм йол (Наш путь) : Издание Крымского объединения караимских общин. – Симферополь, 1927. – С. 79–83.

⁵⁰ Съезды и конференции // Бизьм йол (Наш путь) : Издание Крымского объединения караимских общин. – Симферополь, 1927. – С. 34.

⁵¹ Съезды и конференции // Бизьм йол (Наш путь) : Издание Крымского объединения караимских общин. – Симферополь, 1927. – С. 45.

Традиції караїмської преси зберігалися в зарубіжжі, де виходили журнали "Karai Awazy" ("Голос караїма") (Луцьк, 1931–1938, караїмською мовою), "Mysl Karaimska" (науково-популярний щорічник польською мовою, Вільно, 1924–1939, № 1–12, нова серія, Вроцлав, 1946–1947, №1–2), "Opornach" (Каунас, 1934, Пасваліс, 1938, Паневежіс, 1939, караїмською мовою), газета "Sahyszumys" ("Наша думка", Вільно, 1927, караїмською і російською мовами).

Частково вони висвітлювали і життя кримських караїмів, наприклад, у № 2 журналу "Mysl Karaimska"⁵² у рубриці "Zycie Karaimov poza kordonem Rzeczypospolitej" про стан караїмської преси в Криму говорилося: "Krymscy Karaimowie perjodycznego wydawnictwa nee maja. Obecnie w Symferopolu zamierzaja wydac zbior karaimskich poezyj ludowych. W tym celu zbiraja piesni narodowe, liryki, bajki, przyclowia i t.p."⁵³.

Отже, однією з головних тем журналу стало висвітлення життя караїмської громади на історичній батьківщині етносу, в Криму. Матеріали цієї рубрики, повністю присвяченої у другому випуску часопису життю караїмських громад Криму, розпочиналися словами про цінність Криму як родової колиски караїмів: орлиного гнізда караїмства Джуфт-Кале, Євпаторії як резиденції Таврійського гахана і місця знаходження караїмської народної бібліотеки та інших місць. Автор матеріалу, підписаного псевдонімом А. – ский, зауважує, що у 1919–1922 рр. народно-релігійні завдання відступили на другий план перед завданням пошуку хліба насущного. Але у 1923 – 1923 рр. караїмська громадськість Криму почала відроджуватись: у 1924 р. в Сімферополі був організований караїмський культурно-просвітницький гурток, згодом подібні утворення почали виникати і в інших містах Криму. На чолі у цих місцевих організацій повстало Головне управління кримськими караїмськими товариствами. Духовним життям караїмів, як і раніше, керує караїмське Духовне правління на чолі з виконувачем обов'язків Гахама Таврійського й Одеського Б. Ельяшевичем.

Далі автор зазначає, що час від часу караїмськими товариствами ставляться п'єси караїмських авторів, а Сімферопольський караїмський театральний гурток, наприклад, нараховує 60 членів.

⁵² Журнал видавався форматом А 5. Обсяг номерів коливався від 30–40 сторінок у 1920–і рр. до 140–160 сторінок у 1930–1940–і рр. На обкладинці перших номерів була зображена караїмська кенаса, надалі оформлення стало більш лаконічним і містило тільки логотип щорічника. Програма журналу протягом усього періоду видання включала статті за темами караїмської історії, етнографії, антропології і філології, огляд видань і бібліографію караїмознавчих досліджень (рубрика «Хроніка наукова», що включає розділи: «Звіт», «Бібліографія», «Різне»), хроніку найважливіших подій караїмського громадського життя (рубрики «Життя караїмів у Польщі» і «Життя караїмів за кордоном Речі Посполитої»).

⁵³ Zycie Karaimov poza kordonem Rzeczypospolitej // Mysl Karaimska. – 1925. – № 2. – С. 44–45.

У 1930 р. державна дотація на утримання преси Криму розподілялася так¹³²:

“Красный Крым” – 36.000 рублів,
 “Енъи дюнъя” – 60.000 рублів,
 “Крымский колхозник” – 41.000 рублів,
 “Яш къуввет” – 45.000 рублів,
 “На штурм полей” – 33.000 рублів,
 “Коллективист” – 20.000 рублів,
 “Домна” – 20.000 рублів,
 “На стакселях пятилетки” – 20.000 рублів,
 “Большевик ёлы” – 15.000 рублів,
 “Козь-айдын” – 12.000 рублів.

Таким чином, з 302.000 рублів кримськотатарські видання одержали 132 тисячі (43,7%), причому адресна дотація провідним кримськотатарським газетам “Енъи дюнъя” і “Яш къуввет” була найвищою. Однак і цього виявилось недостатньо для покриття витрат національних і районних газет, у зв’язку з чим обком клопотав перед ЦК ВКП (б) і Комітетом у справах преси про виділення додаткових коштів¹³³.

Постійно контролювалися обкомом і тиражі цих видань: у звітах стосовно преси не можна було дозволити їхнього зниження. У 1925 р., за даними інформаційного звіту обкому ВКП (б)¹³⁴, на загальну кількість 579.739 осіб усього населення Криму і 291.000 письменних припадало лише 16.664 примірників газет щоденного накладу, а саме:

“Красный Крым”, орган ОК РКП (б), КримЦВКа і КСПС	6400 прим.
“Маяк коммуны”, орган Севастопольського райкому РКП (б) і РВК	4964 прим. (на наступному аркуші справи (Арк. 50) вказана вже інша цифра – 4614)
“Красная Керчь”, орган Керченського райкому і РВКа	2200 прим.
“Рабочий и крестьянин”, орган Феодосійського райкому ВКП і РВК	1650 прим.
“Новий світ” (“Енъи дюнъя”), орган ОК РКП (б) і КримЦВКа тат. мовою	1500 прим.
“Красный черноморец”, орган ПУРа	тираж не вказаний

¹³² Протоколы заседаний секретариата Крымского обкома ВКП (б) // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 962-а. – Арк. 116.

¹³³ Там само.

¹³⁴ Об издании газеты в Крыму. Из информационного отчета обкома РКП (б) // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 387. – Арк. 49-50.

Товариство земельної облаштованості єврейських трудящих (ТЗСТ) розповсюджувало серед переселенців центральну комуністичну єврейську пресу: “Штерн”, “Дер Емес”, “Юнге гвардіє”, “Райте вельт”, друкувалися ТЗСТом газети і журнали “Социалистическая борона”, “Трибуна”, які висвітлювали життя єврейських колгоспів⁷⁸. Місцеві єврейські видання появились тільки в 1930-і рр., хоча вже в 1926 р. до призначеної на 7 квітня обласної безпартійної єврейської конференції КримЦВК пристосував випуск газети на ідиш “Ленінвет” (“Ленінський шлях”)⁷⁹.

Однак роль центральних, у тому числі етнічних, видань у сільських районах Криму була незначною. За інформацією відділу преси обкому за 1926 р., у село надійшло газет: “Дер Емес” – 60 примірників, “Дас Найес Дорф” – 50 примірників, “Емре” – 5 примірників (наклад інших національних газет, було відзначено далі, також обчислювався одиницями)⁸⁰.

Невтішні були справи і з розповсюдженням Кримдержвидавом літератури національних меншин. У 1927 р. при обстеженні мережі книготорговельних організацій республіки з’ясувалося, що вони не розповсюджували літературу нацменшин, за винятком підручників за твердими замовленнями. Тільки в 1927 р. був укладений договір з Центровидавом про постачання літератури 7 мовами: німецькою, болгарською, грецькою, польською, українською, єврейською, вірменською⁸¹.

Хати-читальні, які повсюдно відкривалися, гостро відчували брак національної літератури. Показовими в цьому відношенні є матеріали з “низового партійного керівництва у сфері преси та робсількорівського руху” багатонаціонального Карасубазарського району за листопад 1926 р. – травень 1927 р., які свідчать про “велику потребу в татарській, болгарській і вірменській літературі”⁸². Центральні вірменські, грецькі і болгарські газети передплачувалися районом, але “не в достатній кількості”⁸³.

На якийсь час виходом став розвиток робсількорівського руху і випуску стінних газет. При закладах політосвіти національних меншин були організовані гуртки сількорів, які готували інформації для

⁷⁸ Журба М.А. Культурницька діяльність Товариства із земельного облаштування єврейських трудящих на півдні України і в Криму // Культура народів Причорномор’я. – 2001. – № 20. – С. 88.

⁷⁹ Бережанская В.В. Еврейские колхозы в Крыму // Евреи в Крыму / Краткий очерк иудейских общин Крыма / Сост. Ю.М. Могаричев, И.И. Вдовиченко. – Симферополь: Таврия-Плюс, 1999. – С. 76.

⁸⁰ Планы, отчеты, обзоры, тезисы докладов, резолюции о работе среди нац. меньшинств в Крыму // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 547. – Арк. 142.

⁸¹ Планы и отчеты о работе печати обкома партии // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 705. – Арк. 38.

⁸² Отчеты о работе отдела печати обкома партии // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 571. – Арк. 221.

⁸³ Отчеты о работе отдела печати обкома партии // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 571. – Арк. 221.

місцевої преси. У районі постійно випускалося 16 стінних газет, з них 5 – татарською, 1 – вірменською, 1 – болгарською, 1 – кримчацькою, 7 – російською мовами⁸⁴.

У провідних кримських газетах – “Красный Крым”, “Красная Керчь” і “Маяк Коммуны” – існував постійний відділ “Життя нацменшин” – для “наближення радянського апарату до раніше пригноблених національностей”⁸⁵. В інших виданнях висвітлення життя етносів Криму відбувалося час від часу.

Не охопленими коренізацією, таким чином, виявилися 35% населення Криму. Діалогу культур не виходило – план явно “пробуксовував”.

4.1.2. Кримськотатарська журналістика: національне відродження крізь призму класового підходу

1920-ті рр. стали часом розквіту періодичних друкованих видань кримськотатарською мовою. У цей час виходили друком 2 обласні газети – партійна “Енџи джунья” (“Новий світ”), яка була заснована в 1918 р. у Москві Мустафою Субхі і продовжила свій вихід у Криму в 1919 р., і комсомольська “Яш кьуввет” (“Юна сила”) (1922–1941), виходили журнали: “Илери” (“Вперед”) (1926–1930), “Енџи Чолпан” (“Нова Венера”) (1923–1924), “Козь-айдын” (“Блага звістка”) (1927–1930), “Окьув ишлери” (“Проблеми освіти”) (1925–1929), “Кой кооператоры” (“Сільський кооператор”) (1925), “Пролетар меденієти” (“Пролетарська культура”) (1930), “Асрий мусульманлыкь” (“Сучасне мусульманство”), “Тырнавуч” (“Граблі”), десятки місцевих газет, бюлетенів.

Заступник голови Кримраднацмену С.А. Гамалов писав у 1927 р.: “З настанням періоду більш нормального і спокійного будівництва (з 1923/1924 р.) переважна увага керівних радянських органів була приділена, природно, корінному татарському населенню, що найбільше потерпіло як від 150-річного гноблення царсько-буржуазної Росії, так і від пертурбацій останнього десятиліття”⁸⁶.

Така увага до кримськотатарського етнокультурного відродження, на думку вчених⁸⁷, була пов’язана як з партійною політикою коренізації, так і з бажанням Москви перетворити Кримську АРСР на так звану “буферну” республіку – своєрідну сполучну ланку між

⁸⁴ Там само.

⁸⁵ Там само. – Арк. 184–185.

⁸⁶ Гамалов С.А. Национальные меньшинства Крыма // Крым. – 1927. – № 2 (4). – С. 190.

⁸⁷ Дементьев Н.Е. К вопросу о принципах создания советских республик в Крыму // Известия Крымского республиканского краеведческого музея. – 1993. – № 4. – С. 36–39.

і при цьому успішно розвивалися. Наприклад, у 1926–1927 бюджетному році дотація, котра відпускалася окремим органам кримської періодичної преси, розподілялася так¹²⁹:

Назва	З держ. бюджету	З обл. бюджету	З районного бюджету	Разом	Примітка
Газети:					
“Красный Крым”	-	8.000	-	8.000	
“Крестьянин”	4.000	9.000	-	13.000	
“Енџи джунья”	8.800	27.545*	10.000	46.345	*З Сімферопольського міськрайвиконкому
“Яш кьуввет”					
“Молодой большевик”	-	7.455	-	7.455	
“Красная Керчь”	-	-	10.200	10.200	
“Маяк коммуны”	-	-	30.000**	30.000**	** На покриття дефіциту за минуле перше півріччя
Журнали:					
“Илери”	-	4.000	-	4.000	
“Оку-Ишлери”	3.000	-	-	3.000	
“Пути коммунистического просвещения”	3.486	-	-	3.486	

У матеріалах до доповіді секретаря обкому в Центральному Комітеті за 1926 р. підкреслювалося, що найбільша увага кримського обкому приділялася татарській пресі, яка з обласного бюджету одержувала 62,1 % усієї дотації і з держбюджету – 51,5 %¹³⁰.

У 1929 р. дотація обласного бюджету на кримську періодичну пресу розподілялася у такий спосіб:

“Красный Крым” – 9.500 руб.,

“Енџи джунья” – 26.500 руб.,

“Яш кьуввет” – 11.5000 руб.,

“Маяк коммуны” – 1000 руб.,

“Красная Керчь” – 1000 руб.,

“Илери” – 4500 руб.,

“Козь-айдын” – 2000 руб.

З 56.000 рублів дотації 44.500 рублів (79,46 %) одержали кримськотатарські газети і журнали¹³¹.

¹²⁹ Отчеты о работе отдела печати обкома партии // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 571. – Арк. 45.

¹³⁰ Отчеты о работе отдела печати обкома партии // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 571. – Арк. 136.

¹³¹ О работе пионерского журнала «Козь-Айдын» // ДААРК. – Ф. 1. – Оп.1. – Спр. 856. – Арк. 108.

Відповідно до підрахунків М. Недіма, протягом першого року випуску журналу до його редакції надійшов 431 матеріал від 138 осіб. З опублікованих статей 14 були політичними, 13 – економічними, 13 – суспільними, 16 – літературознавчими, 8 – про партійне життя, 6 – про радянське будівництво, 6 – про театр і музику, 9 – про етнографію й археологію, 9 – науковими біографіями й історичними матеріалами, 3 – про проблеми латинізації кримськотатарського алфавіту, 36 – критикою і бібліографією, 32 – про науку і техніку, 3 – про фізкультуру, 4 – про здоров'я, 2 – матеріалами для жінок, також було надруковано 26 оповідань, 69 віршів, 2 п'єси¹²⁷.

Читацькою аудиторією «Илери», за розрахунками обкому, мали стати кримськотатарські вчителі (1000 осіб), комсомольці (4000 осіб), сільський актив, учні шкіл 2-го ступеня (2000 осіб)¹²⁸.

Самостійну історичну, художню й етнографічну цінність мають фотоілюстрації журналу, які зберегли образи видатних кримськотатарських поетів, письменників, художників, громадських діячів, науковців, акторів, режисерів і т.д.; учасників різних культурних, наукових і суспільно-політичних заходів, сцени селянського і ремісничого побуту кримських татар.

У зв'язку з розбіжностями в поглядах представників «старої» і «нової» інтелігенції, яка оголосила журналові бойкот, М. Недім і Дж. Меїнов у 1927 р. з метою консолідації творчих сил організували при журналі Спілку кримськотатарських письменників. І в результаті не було практично жодного значного національного письменника або поета, журналіста або громадського діяча, чий твори не були б надруковані в цьому виданні. На сторінках «Илери» публікувалися Б. Чобан-заде, О. Акчокракли, У. Іпчі, А. Одабаш, А. Айвазов, І. Леманов, Дж. Гафар, М. Нузет, Дж. Меїнов, У. Боданінський, Джаманакли (К. Решидов), Джавтобели, І. Тархан, Дж. Кендже, Е. Шем'ї-заде, М. Куртієв, М. Недім, О. Кадрі-заде, І. Куркчі й ін. Роль журналів «Илери» і «Окьув ишлери» у справі розвитку національної культури і національної самосвідомості кримських татар була настільки значною, що Амді Гірайбай, який у 1923–1926 рр. вчився на філологічному факультеті Стамбульського університету і добре знав тюркську періодику, назвав їх найкращими журналами тюркського світу.

Сучасна кримськотатарська преса Криму поступається перед довоєнною як щодо розмаїтості, так і щодо мовного рівня видань. І якщо сьогоднішні кримськотатарські газети постійно балансують на межі закриття через перебої в державному фінансуванні, то їхні попередники в Кримській АРСР з самого початку були дотаційними

¹²⁷ Nedim M. «Ileri» bir yasini toldurdi // Ileri. – 1927. – № 4. – С. 38–41.

¹²⁸ Отчеты о работе отдела печати обкома партии // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Стр. 571. – Арк. 24.

Країною Рад і мусульманським Сходом, якому на позитивному прикладі Криму передбачалося перейняти комуністичною ідеєю. «Кримська Радянська Республіка на березі Чорного моря має бути маяком для народів Сходу», – говорилося в 1921 р. в одній з листівок Кримської Обласної Жовтневої Комісії⁸⁸; «Нам потрібно тут (у Криму – Н.Я.) створити такий зразковий Радянський куточок, який послужив би агітацією для усього Сходу і притягав би орієнтацію Сходу до себе і мав би той вплив, який він повинен мати», – писав 1921 року у листівці «До питання про державну форму Криму» нарком з іноземних справ Селім Меметов⁸⁹.

Іншої думки дотримувались представники старої кримськотатарської інтелігенції. «У Туркестані, у Башкирії й у Криму потрібно створити не класову державу, а національну», – стверджував у 1922 р. один з лідерів кримськотатарського національного руху А. Озенбашли⁹⁰.

Таким чином, із самого моменту створення Кримської АРСР ідея національного відродження відразу ж отримала незримую протівницю, так, як ідея використання кримських татар для просування комунізму в мусульманські країни. Те, що національна ідея була приречена з самого початку, доводять роботи Леніна й інших більшовиків з національного питання, у яких інтернаціоналізм є незаперечним пріоритетом. Проте, планові коренізації вдалося на кілька років пом'якшити безапеляційний класовий підхід і зрівняльний інтернаціоналізм нової влади.

Але якими б не були міжнародні цілі політики коренізації, середина і кінець 1920-х рр. стали часом розквіту кримськотатарської періодичної преси, яка, на думку І.А. Керімова, являла собою могутню індустрію⁹¹.

Головною кримськотатарською газетою республіки залишалася «Енъи джонья» (формат А 2, обсяг – 4 шпальти). З 1923 р. газета вже позиціонувалася як орган Кримського ЦВК і татарського бюро Кримського обкому РКП (б), а з 18 січня 1924 р. до 28 липня 1938 р. – як орган Кримського ЦВК і обкому ВКП (б). 24 березня 1923 р. РНК Криму прийняла рішення про обов'язкову передплату «Енъи джонья», було зроблено і спробу збільшити тираж видання до 2000 примірників: усім сільрадам, виконкомам, центральним державним і господарським органам, усім спілкам, які мали працівників і чи-

⁸⁸ Воззвания, обращения, плакаты обкома партии, газеты на русском, татарском и армянском языках // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Стр. 101-в. – Арк. 5.

⁸⁹ Там само. – Арк. 64.

⁹⁰ Воджиев Т. Крымскотатарская молодежь в революции. – Симферополь: Крымское гос. изд-во, 1931. – Арк. 68.

⁹¹ Керимов И.А. Крымскотатарская периодическая печать довоенного времени // Ученые записки КГИПУ. – 2004. – № 5. – С. 125–133.

новників татар, ставилося за обов'язок стати передплатниками газети. Починаючи з цього часу, державні і господарські органи були зобов'язані розмішувати оголошення не тільки в газеті "Красный Крым", але й у "Енъи джунья"⁹². Однак тираж видання до 1925 р. спинився на рівні 1500 примірників (з яких приблизно 70 % розподілялося в село, 30 % – у місто)⁹³.

Газета виходила спочатку щотижня, потім 3 рази на тиждень і, нарешті, з 1 червня 1924 р.⁹⁴ стала щоденною (1920 – №5 (з 26 листопада), 1921–1922 рр. – відомостей немає, 1923 р. – 127, 1924 р. – 230, 1925 р. – 299, 1926 р. – 303, 1927 р. – 301, 1928 р. – 303, 1929 р. – 298, 1930 р. – 292, 1931 р. – 288, 1932 р. – [298], 1933–1934 рр. – по 301, 1935 р. – 300, 1936–1938 рр. по 301, 1939 р. – 299, 1940 р. – 304, 1941 р. – 204 (5912) (29 серпня), 1942 № 131 (5702) (17 жовтня) – 133 (5704) (7 листопада), 21 (5987) (30 грудня), 1943 р. – [59], 1944 р. – 47 (6093) (17 травня)⁹⁵).

У 1926 р. у штаті редакції і контори було 8 осіб: 1) редактор, 2) секретар, 3) три перекладачі, зайняті виключно своєю безпосередньою роботою, 4) завідувач контори, 5) експедитор, 6) кур'єр. При тім, що головний редактор видання М. Недім був за сумісництвом заступником завідувача відділу преси обкому і часто перебував у відраядженнях, у газеті часто не залишалося жодного літературного співробітника, а твердий кошторис видання не дозволяв розширити штат. У такій важкій ситуації редакція запросила до співробітництва в газеті партактив, який почав надсилати матеріали про соціалістичне будівництво, революційну законність, режим економії і т.п.⁹⁶.

На обліку в газеті в 1926 р. було 160 сількорів. Зростання активності позаштатних кореспондентів не викликало сумніву: у січні 1926 р. від них було отримано 294 кореспонденції, у лютому – 371, у березні – 501, у квітні – 425. Це стало непрямым свідченням зростаючої популярності видання (згідно з даними редакції, за ці місяці передплата газети в селі також зросла на 265 примірників (17,7 % накладу попереднього року))⁹⁷. З отриманих редакцією 1594 кореспонденцій, було використано в газеті 1254, відправлено на розслідування 38, залишилися невикористаними 302. Для листування із сількорами на четвертій сторінці газети була рубрика "Хаберджилеримизле язъшув" ("Листування з нашими кореспондентами").

⁹² Протоколи засідань секретариата Крѣмського обкома ВКП (б) // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 287. – Арк. 40.

⁹³ Протоколи засідання колегії подотдела печати, доклады о состоянии печати в Крѣму // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 434. – Арк. 14 (зв.).

⁹⁴ Там само. – Арк. 14.

⁹⁵ Газеты СССР. 1917–1960: Библиогр. спр-к. – В 5 т. – М.: Книга, 1978. – Т. 3. – С. 292.

⁹⁶ Отчеты о работе отдела печати обкома партии // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 571. – Арк. 21.

⁹⁷ Отчеты о работе отдела печати обкома партии // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 571. – Арк. 22.

сторінка містила колонтитул з назвою журналу і колонцифру відповідно як до номерної, так і до наскрізної (у дужках) нумерації.

Найбільшу увагу журнал приділяв методичним, а також загальнонауковим і педагогічним питанням. Так, вміщені в журналі в період із травня 1925 р. по квітень 1927 р. статті охоплювали такі тематичні групи:

№№	Зміст статей	Кількість статей	Кількість сторінок
1.	Соціальні і загальнополітичні питання, пов'язані з освітою	16	118
2.	Про науково-педагогічні питання в системі народної освіти	15	129
3.	Про методичні питання	25	237
4.	Про політосвітню роботу	9	58
5.	Про практику шкільної роботи	19	71
6.	Про різні наукові питання	15	132
7.	Про питання мови, орфографії, термінології тощо	11	117
8.	Про краєзнавство	16	110
9.	Белетристика і дитяча література	51	87
10.	Бібліографія і критика (відгуки на 73 книги і брошури)	14	77
11.	Про профрух	3	18
12.	Інструкції, циркуляри й інформації	-	119
	Усього	194	1273

З 194 матеріалів зазначеного періоду 87 були індивідуальними (39 авторів – "центральні працівники, які займалися вчителюванням", 12 – сільські вчителі) і 107 колективними¹²⁶. Одним з провідних авторів був А.С. Айвазов, який публікував, в основному, статті з проблем мови й орфографії.

15 травня 1926 року почав виходити суспільно-політичний і науково-літературний ілюстрований журнал "Уперед" – "Ileri" ("Илери"). Журнал видавався спочатку у форматі 17x25, а потім, з 1928 р., – у форматі 23x30. Нумерація сторінок була наскрізною, таким чином, кожен окремих номер являв собою частину загального літопису кримськотатарської духовності, якою, безсумнівно, був цей чудовий журнал. Обсяг "Илери" становив 70–80 сторінок, наклад – 1500 примірників. Журнал видавався на субсидію ВКП (б). Для керівництва журналом була організована редакційна колегія, яка працювала на громадських засадах. Громадським редактором видання був М. Недім. Технічна робота, як і у випадку з "Геть неписьменність!" та "Окъув ишлери", виконувалася газетою "Енъи джунья".

У цілому, структура журналу визначалася відділами: 1) суспільно-політичним і економічним; 2) "Наука і техніка"; 3) літературно-художнім, 4) критики і бібліографії.

¹²⁶ Отчеты о работе отдела печати обкома партии // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 571. – Арк. 201.

лоду, ліквідації неписьменності, браку медичного обслуговування тощо. Авторами наукових, аналітичних і проблемних публікацій були А. Хільмі (Алтайли), В. Чобан-заде, М. Недім, А. Гірайбай, Ш. Бекторе, У. Іпчі (Алкедай), А. Одабаш (Чатиртавли), Я. Байбуртлі, Дж. Кендже, І. Тархан, А. Лятіф-заде, Дж. Нуширванова, Е. Азизова, І. Ібраїмов, М. Алядинов та ін.

Кульмінацією розвитку кримськотатарської періодичної преси стало видання "товстих" журналів. Перший з них – "Проблеми освіти" – "Oquv isleri" ("Окьув ишлери") – почав видаватися Кримнаркомосом у Сімферополі і Бахчисараї з 1 травня 1925 р. з метою освіти вчителів і учнів середньої школи. До завдань цього щомісячного громадсько-політичного і педагогічного журналу входило:

- 1) ознайомлення читачів з питаннями загального виховання, побудованого на основах марксизму;
- 2) інформування вчителів про методи навчання і програми;
- 3) політична освіта і роз'яснення її методики;
- 4) публікація статей з політичних і суспільних питань;
- 5) постановка загальних наукових питань;
- 6) розкриття філологічних питань – з мови, орфографії, термінології тощо;
- 7) розв'язання практичних завдань, які ставить школа;
- 8) видання оригінальної дитячої літератури;
- 9) повідомлення про нові інструкції Наркомосу;
- 10) роз'яснення в галузі профруху;
- 11) краєзнавство¹²⁵.

Перші три номери журналу виходили раз на місяць, наступні – раз на два-три місяці (нерегулярний випуск пояснювався друкарськими проблемами – журнал друкувався в друкарні Бахчисарайської художньої промислової школи, яка потребувала розширення, і браком в редакції постійного штатного працівника). Наклад у 1926–1927 рр. становив 1000 примірників, з яких 440 надходило закладам народної освіти (школам, дитбудинкам і т.п.), 135 – різним установам, редакціям журналів і газет у порядку обміну, 100 – платним передплатникам, 150 – у продаж через Кримвидав, залишок становив 175 примірників. Вчителі оформляли передплату за пільговою ціною.

Наркомос намагався надсилати журнал безкоштовно в усі школи, і оскільки для цієї мети асигнування 3000 рублів було недостатнє, стягував додаткову суму з райвно.

"Окьув ишлери" видавався у форматі 17x25, на його обкладинці була зображена карта Криму з назвою журналу посередині. Кожна

Основними відділами газети в середині 1920-х рр. були: 1) "Партійне життя": 2 рази на тиждень висвітлював життя окремих осередків і давав загальну партійну інформацію; 2) "Сільське господарство": 3 рази на тиждень публікував статті і щодня – інформації про господарство, агрономію, кооперацію, культроботу, 3) "Життя села": щодня публікував отримані із сіл листи; 4) "Робітниче життя": цьому відділові виділялося місце 1 раз на тиждень, оскільки відсоток кримських татар серед робітників був дуже низьким; 5) "Радянське будівництво": щоденний відділ, який розповідав про радянське будівництво в Криму й у цілому в СРСР, 6) відділ "Життя жінок" друкувався 3 рази на тиждень, основними матеріалами даного відділу стали статті, написані самими жінками, 7) "Життя молоді": публікувався 1 раз на тиждень, 8) "Червона Армія": раз на тиждень розміщував статті військкомів, 9) "Про піонерів": раз на тиждень друкував статті, написані самими піонерами. Також на пропозицію відділу преси обкому були введені відділи бібліографічний і з керівництва роботою робсількорів (див. вище)⁹⁸.

Інформаційні рубрики вражали своєю розмаїтістю: "Къырым хаберлери" ("Кримські новини"), "Тюрлю хаберлер" ("Різні новини"), "Уфакъ хаберлер" ("Короткі новини"), "Сонъ хаберлер" ("Останні новини"), "Ресмий къысым" ("Офіційний відділ"), "Шуралар бирлигинде" ("У Союзі Рад"), "Бильдирюв" ("Повідомлення"), "Къырым джумхуриетинде" ("У республіці Крим"), "Куньделик вакъиалар" ("Щоденні події"), "Фен ве техника" ("Наука і техніка"), "Окьув ве ярыкъландьрув ишлери" ("Робота з навчання й освіти"), "Радио ве телеграф хаберлери" ("Новини, отримані по радіо і телеграфу"). Закордонна інформація викладалася в газеті доступною мовою. Незрозумілі слова, назви міст, газет, імена забезпечувалися пояснювальними коментарями.

Матеріали вищезгаданих рубрик мали пропагандистський характер і віддзеркалювали "нове" бачення життя: щасливе "сьогодні" тих, хто був ніким "учора". Об'єктом сатиричної рубрики "Абурчубур" ("Усяка всячина") ставали "вершки" старого суспільства: мулли, інтелігенція, заможні селяни. Але і цього було недостатньо: від журналістів вимагали посягання на моральні основи старого світу, і в тому числі на релігію. Для ідейного зміцнення редакції вона мала, на думку обкому, організувати антирелігійний гурток⁹⁹.

Однак і крізь пропагандистські плевели журналісти доносили до своїх читачів зерна національного духовного життя. Головний редак-

⁹⁸ Там само.

⁹⁹ Резолюція по докладу Мамут-Недима "О состоянии крымскотатарских газет и журналов" // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 725. – Арк. 166–168.

¹²⁵ Отчеты о работе отдела печати обкома партии // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 571. – Арк. 199.

тор газети М. Недім вів на її сторінках театральну хроніку, вмщував рецензії на постановки кримськотатарського театру. В "Енџи джунья" публікувалися статті на театральні теми відомого театального режисера Джеляла Меїнова¹⁰⁰, Османа Акчокракли¹⁰¹ (у 1924–1925 рр. він також опублікував на сторінках газети 23 нариси про визначні пам'ятки міст і сіл Криму), Абібулли Одабаша¹⁰² (у 1924 р. опублікував у газеті також дорожні замітки про подорож по Кавказу і Криму), Абдули Лятіф-заде¹⁰³, актора, режисера, директора кримськотатарського театру Умера Іпчі. Велика увага приділялася і вчителюванню: друкувалися замітки з життя вчителів, висвітлювалася робота педагогічних колективів.

У 1921 р., у період економічної кризи, розгулу злочинності, голоду, гостро постала проблема випуску кримськотатарського молодіжного друкованого органу. Наприкінці 1921 р. татбюро при ОК РКСМ почало випускати як додаток до "Енџи джунья" комсомольський листок "Яш орду" ("Молода армія").

Однак кримськотатарська молодь продовжувала домагатися створення власного друкованого органу. Вахчисарайські комсомольці поставили перед місцевими райкомами РКСМ і партії питання про друковану стінну газету. Сімферопольський окружком дозволу на видання не дав, але надав у Вахчисарайський райком папір для друкування передвиборних листівок під час перевиборів до рад. Цим папером райком і скористався для випуску першого номера комсомольської газети, органу Вахчисарайського райкому РКСМ. 14 липня 1922 р. у колишній друкарні І. Гаспринського силами комсомольців (учнів художньої промислової школи) було надруковано у кількості 200 примірників перший номер газети "Яш кьуввет", членами редколегії якої стали: Якуб Мусаніф, Вілял Чагар і секретар райкому комсомолу Аппазов¹⁰⁴.

Із самого початку свого існування газета зайняла радикальну "класову" позицію (після випуску третього номера обком партії навіть тимчасово закрити газету за різкий матеріал про Окружний з'їзд рад). "Добродії національні "герої", – писав "Яш кьуввет" у своїй передовиці, – обманюючи татарського селянина і робітника націоналістичними фразами, здається, ще не знають, що в нашій республіці методам "прогресистів" Керенських і кадетів поставлено хрест. <...> Наш шлях – революційний шлях"¹⁰⁵, "Гаслом і завданням нашого

¹⁰⁰ Керим И.А. –оглу. Медений эснас: 1920 – 1938. Кырымтатар тили, эдебияты ве медение-тинден малклат дестеги. – Симферополь: Таврия, 1997. – С. 101-102.

¹⁰¹ Там само. – С. 17, 35, 40.

¹⁰² Там само. – С. 16, 17.

¹⁰³ Там само. – С. 96-98, 208-211.

¹⁰⁴ Бояджиев Т. Крымскотатарская молодежь в революции. – Симферополь: Крымское гос. изд-во, 1931. – С. 76.

¹⁰⁵ Яш кьуввет. – 1922. – 18 сепня. – № 6.

Передплата видання проводилася райполітосвітами для своїх установ, перший номер від 1 березня 1927 р. було розіслано безкоштовно, ціна наступних була встановлена в розмірі 5 копійок¹²¹].

З березня по травень 1927 р. планувалося видати 6 номерів (фактично вийшло 4), для чого було асигновано Кримполітосвітою 3000 рублів, кримським товариством "Геть неписьменність" – 2000 рублів. За орієнтовним кошторисом, собівартість кожного номера становила 100 рублів при накладі 1000 примірників¹²².

З 1928 р. газета виходила під назвою "Перший крок" – "İlk adım" ("Ильк адым") (1928 № 1 (8 березня) – 1930 № 3 (червень – липень)), зберігши періодичність і тираж своєї попередниці. У 1927 р. для кримськотатарських малограмотних також видавалася газета-книжка "Воротьба за грамотність" – "Окьув-язув огьрунда ку-реш" (орган Кримського комісаріату освіти, Сімферополь. 1927 (6 березня) – 1932).

Справжньою подією в культурному житті Криму радянського періоду стало видання кримськотатарських журналів, перший з яких називався "Нова Венера" – "Yani Colpan" ("Енџи Чолпан"), він виходив з березня 1923 р. по вересень 1924 р. Обсяг видання коливався від 72 сторінок першого номера до 24 сторінок номерів із шостого по восьмий. Редактором цього "щомісячного політичного, економічного, громадського і науково-літературного журналу" був Мамут Недім, видавцями: "група поетів, письменників і педагогів" (№ 1-3) за допомогою Наркомзему і комісії з питань татаризації Наркомосу (№ 4-8). Редакція розмішувалась у Сімферополі спочатку по вул. Кантарній, 20, а потім у кімнаті № 13 КримЦВКа¹²³.

Завдання цього видання було сформульовано так: у зв'язку з тим, що кримськотатарські селяни і робітники, не цілком усвідомлюючи свої офіційні і формальні права, не користувалися можливостями національної автономії, новий журнал мав допомогти їм відродити у своїй свідомості державність і ретельно працювати над розвитком рідної мови і літератури¹²⁴.

В "Енџи Чолпан" публікувалися літературні твори кримськотатарських письменників і поетів (Б. Чобан-заде, Ш. Бекторе, А. Гірайбая, У. Іпчі, А. Одабаша, А. Чергесва, А. Лятіф-заде, І. Тархана), статті на теми літературознавства, мовознавства, історії, релігії, освіти і виховання, ґрунтознавства, геології, медицини, сільського господарства. Матеріали видання порушували цілий ряд актуальних проблем: го-

¹²¹ Там само.

¹²² Там само.

¹²³ Див.: Юксель Г.З. Тематическое своеобразие журнала «Енџи Чолпан» («Новая Венера») // Культура народов Причерноморья. – 2004. – № 52. – Т.1. – С. 105-109.

¹²⁴ Енџи Чолпан. – 1923. – № 1. – Березень. – С. 1.

ротьбу навколо центрального татклубу: "Прихвосні націоналістів за наказом своїх господарів виступали з вимогою "визнання" прав жінок. Так знайте, що комуністична партія давним-давно надала права жінкам нарівні з чоловіками. Але ці права даються тільки працюючим, а безпартійним у лапках – дочкам і синкам куркулів – ці права не даються. На те в нас і існує диктатура пролетаріату..."¹¹⁵.

Одним з найцікавіших видань, які відображали віяння часу, стала газета для малограмотних "Геть неписьменність!" – "Yoq olsun cahillik!" ("Йок олсун джаїллик!") (орган Кримполітосвітвідділу і т-ва "Геть неписьменність". – Сімферополь. – 1927, № 1-4 (березень-травень)). Зазначаючи, що ліквідація неписьменності серед кримськотатарського населення відбувається повільно, з великим відсотком "рецидивів" через брак навчальних посібників і відповідної популярної літератури, а видавані татарські газети друкуються дрібним шрифтом і важкі для малограмотних, кримський обком прийняв рішення про видання спеціальної газети для кримськотатарських малограмотних за зразком московського видання ВНКЛН "Геть неписьменність". Газету було вирішено видавати раз на два тижні форматом половини "Енчи донья" за такою програмою: 1. Передова стаття. 2. Інформація (найважливіші політичні події). 3. Сільське господарство (досягнення в сільському господарстві). 4. Куточок жінок (про хід ліквідації неписьменності серед жінок, висвітлення побуту кримських татарок і "втягування" їх у радянське будівництво). 5. В.Г.Н. (Відділ "Геть неписьменність") – стан роботи товариства "Геть неписьменність" на місцях. 6. Маленькі оповідання художнього характеру для малограмотних. 7. Запитання і відповіді. 8. З нашого життя (замітки найбільш малограмотних)¹¹⁶, ¹¹⁷.

Замість спеціального редакційного апарату для підготовки всіх матеріалів газети при Кримському відділі Політосвіти була створена редколегія у складі методиста з ліквідації неписьменності, педагога й одного керівника¹¹⁸. 21 лютого 1927 р. редколегія газети була затверджена в особі відповідального секретаря Я. Мусаніфа (Кримська політосвіта), Фетієвої (жінвідділ обкому) і методиста Наркомосу Абермана¹¹⁹. Технічну роботу (верстку, друк та інше) виконувала редакція газети "Енчи донья"¹²⁰.

¹¹⁵ Бояджиев Т. Крымскотатарская молодежь в революции. – Симферополь: Крымское гос. изд-во, 1931. – С. 84.

¹¹⁶ Планы и отчеты о работе печати обкома партии // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 705. – Арк. 41.

¹¹⁷ Протоколы заседаний секретариата Крымского обкома ВКП (б) // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 619. – Арк. 139.

¹¹⁸ Планы и отчеты о работе печати обкома партии // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 705. – Арк. 41.

¹¹⁹ Протоколы заседаний секретариата Крымского обкома ВКП (б) // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 619. – Арк. 139.

¹²⁰ Планы и отчеты о работе печати обкома партии // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 705. – Арк. 41.

дня і комсомолу є виховати молодь у комуністичному дусі й захистити її від впливу націоналістів"¹⁰⁶.

Зрештою, "Яш кьуввет" почала вступати в полеміку з "Енчи донья", яка стояла на більш консервативних позиціях. Яблуком розбрату вже в 1923 р. стало релігійне питання.

На захист релігії на сторінках "Енчи донья" у 1922 р. виступив Аблякім Хільмі, який ще в 1913 р. у "Терджимані" опублікував ряд статей, присвячених реформам мусульманства. Шукаючи зв'язок між відсталістю мусульманських народів і їхньою релігією, він слідом за І. Гаспринським стверджує: "Ми не маємо ніякого права говорити, що мусульманська релігія не життєздатна релігія і що вона є гальмом для культурного розвитку тюрко-татарського племені. Того, що араби тільки завдяки релігії Магомета культурно і політично розвивалися, цю істину ніхто не може заперечувати. Тому причини відсталості тюрко-татарських племен потрібно шукати не в сутності релігії Магомета, а, поперше, у тім, як і в якій формі і яких поняттях вони прийняли її, і, подруге, – в економічному і побутовому становищі їхньому"¹⁰⁷.

Якщо "Енчи донья" всіляко ухилялася від антирелігійної пропаганди, то "Яш кьуввет" повела "нешадну боротьбу з цим злом"¹⁰⁸ і опублікувала десятки фейлетонів на антирелігійну тему.

Але про те, наскільки легко кримськотатарське населення розставалося зі своєю релігією, говорить такий факт: щомісячний наклад журналу "Асрий мусульманлыкь" ("Сучасне мусульманство"), органу релігійного управління мусульман, становив 2000 примірників (більше, ніж наклад провідної кримськотатарської партійної газети "Енчи донья").

Навіть у 1940 р., після майже 20-річного панування більшовиків, кримські татари не позбулись "релігійних пережитків". Як свідчить доповідна записка інструкторів кримського обкому Асанова і Касимова "про факти релігійно-кріпацьких пережитків серед колгоспників Алуштинського району", у низці селищ Алуштинського району частина колгоспників дотримувалася урази, наприклад, у селищі Ускут понад 300 осіб зберігали цей релігійний обряд і серед них – "кращі стахановці, учасники Всесоюзної сільськогосподарської виставки", "на початку 1939 р. колгоспники колгоспу ім. Сталіна возили своїх дітей до Карасубазара задля обрізання", в багатьох обійстях колгоспників був поширений Коран, яким вони користувалися під час виконання релігійних обрядів тощо¹⁰⁹.

¹⁰⁶ Яш кьуввет. – 1922. – 29 вересня.

¹⁰⁷ Енчи донья. – 1922. – 25 травня. – № 38.

¹⁰⁸ Бояджиев Т. Крымскотатарская молодежь в революции. – Симферополь: Крымское гос. изд-во, 1931. – С. 78.

¹⁰⁹ Документальные материалы о работе школ и вузов, редакций газеты «Красный Крым», «Кызыл Крым» и районных газет, об антирелигиозной пропаганде // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 2015. – Арк. 56-58.

Кількість кримських комсомольців неухильно збільшувалася (якщо в 1921 р. у Бахчисарайському районі було лише 16 комсомольців, то до жовтня 1922 р. їх кількість зросла до 148, а в березні 1923 р. у Сімферопольському окрузі, який включав Бахчисарайський, Карасубазарський і Алуштинський райони, було 990 комсомольців, з них 400 кримських татар (40%)¹¹⁰), тому з 1923 р. "Яш къуввет" стала органом Кримського обкому ВЛКСМ і була переведена до Сімферополя.

Основними відділами газети були: сільськогосподарський, партійний і комсомольський, військовий, піонерський, культурного будівництва.

На початку свого існування "Яш къуввет" виходила щотижня, а з 15 грудня 1930 р. – щодня [575, арк. 116] (№№: 1922 – [18], 1923 – [32], 1924 – 38, 1925 – 82, 1926 – 98, 1927 – 89, 1928 – 98, 1929 – 107, 1930 – 145, 1931 – 288, 1932 – 298, 1933 – 300, 1934 – 301, 1935 – 228, 1936 – [192], 1937 – 176, 1938 – 178, 1939 – 184, 1940 – 167, 1941 – 103 (4184) (22 серпня)¹¹¹.

До 1926 р. наклад газети становив 2000 примірників. Однак це число не покривалося передплатою, і виникали залишки, які безкоштовно розподілялись відвідувачам обкому КСМ: у січні-лютому 1926 р. – по 70 примірників, у березні – 114, у квітні – 202. У результаті відділ преси запропонував редакції привести наклад у відповідність до передплати.

Того ж року в штаті редакції і контори числилося 4 співробітники: 1) редактор, 2) секретар, 4) літпрацівник, 4) експедитор. Брак співробітників (з 4 осіб 2 були сумісниками) позначався на роботі газети. Тому, з метою економії коштів, відділ преси об'єднав контори газет "Енъи джонья" і "Яш къуввет" для спільного ведення господарства. Тим більше, що й мережа сількорів двох газет значною мірою збігалася.

27-28 жовтня 1926 р. у кількості 13 осіб було затверджено спільний штат контор "Енъи джонья" і "Яш къуввет": 1) відповідальний редактор "Енъи джонья", 2) відповідальний секретар "Енъи джонья", 3) відповідальний редактор "Яш къуввет", 4) літературний працівник (він же завідувач відділів сільського життя й агрономічного), 5) літературний працівник (він же завідувач відділів інформації з Криму та СРСР і "Наука і техніка"), 6) літературний працівник (він же завідувач дрібних відділів: інформації і кримської хроніки, бібліографії, військового, спортивного, тощо), 7) випусковий га-

¹¹⁰ Вояджиев Т. Крымскотатарская молодежь в революции. – Симферополь: Крымское гос. изд-во, 1931. – С. 86.

¹¹¹ Газеты СССР. 1917-1960: Библиогр. спр-к. – В 5 т. – М.: Книга, 1978. – Т. 3. – С. 191.

зети, він же літературний працівник газети "Яш къуввет", 8) бухгалтер, 9) експедитор, 10) помічник експедитора, 11) касир (він же приймальник передплати), 12) керівник робіт сількорівського руху (він же репортер), 13) прибиральник (він же кур'єр)¹¹².

Однак, незважаючи на режим економії, собівартість кримськотатарських газет через їх порівняно низький наклад залишалася високою порівняно з російськомовними виданнями. Газети коштували дорого, і це, у свою чергу, знижувало можливості збільшення їх передплати. Так, вартість колективної передплати "Енъи джонья" у 1,5 раза перевищувала аналогічну вартість російськомовних щоденних кримських газет¹¹³:

Назва щоденної газети	Вартість колективної передплати (за місяць)
"Красный Крым"	70 коп.
"Маяк коммуны"	65 коп.
"Красная Керчь"	75 коп.
"Рабочий и крестьянин"	75 коп.
"Енъи джонья"	1 р. 10 коп.

"Яш къуввет", на відміну від "Енъи джонья", не мала роздробу, оголошень, отже, не одержувала від них прибутків. Газета існувала на кошти від передплати і на дотації.

Для зниження собівартості газет обком пропонував зменшити суми виплачуваних газетою гонорарів, однак проти цього виступив М. Недім. У результаті було вирішено знизити вартість набору в друкарні до 75 рублів за номер¹¹⁴.

У перші роки радянської влади в Криму зберегли свою популярність і рукописні кримськотатарські видання. Так, наприклад, у 1922 р. у Сімферополі ученицями кримськотатарського жіночого педагогічного училища випускався рукописний журнал "Ненкеджан", ювілейні номери якого планувалося видавати друкарським способом.

З кінця 1922 р. у Сімферополі створювалася рукописна газета татсектора обласної радянсько-партійної школи "Учкъун" ("Іскра"). Вона виходила в 10-12 примірниках і розповсюджувалась у навчальних закладах. Характерний такий абзац газети з матеріалу про бо-

¹¹² Протоколи засідань секретариата Кримського обкому ВКП (б) // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 572. – Арк. 52.

¹¹³ Протоколи засідання колегії підотдела печати, доклади о состоянии печати в Крыму // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 434. – Арк. 5 (зв.).

¹¹⁴ Протоколи засідань секретариата Кримського обкому ВКП (б) // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 572. – Арк. 56.

Сьогодні не потребує доказів теза про те, що етнічна преса – це преса, яка сприяє національному відродженню, в тому числі у справі збереження і розвитку рідної мови. Але якщо із сучасних загальнокримських кримськотатарських газет звертаються до своїх читачів рідною мовою тільки дві – “Енъи дюнъя” і “Къырым”, то в 1930–і рр. нею виходили практично всі кримськотатарські видання. У десятках національних газет і журналів кримськотатарська мова розвивалася так інтенсивно, що сучасному непідготовленому кримськотатарському читачеві, який пережив руйнівний як для мови, так і для всієї національної культури вплив депортації, неможливо знайти омитися з їхніми публікаціями без спеціальних словників і глосаріїв. На жаль, за ступенем використання національної мови сучасна система кримськотатарських видань ще дуже далека від довоєнної.

Однак сталінщина змогла звести нанівець і ці досягнення політики коренізації. Страшним ударом для кримськотатарських видань виявився період “чисток”, під час якого ці етнічні газети і журнали стали знаряддям цькування національної інтелігенції. Наприклад, “Енъи дюнъя” опублікувала промову В.О. Семенова на пленумі ОК ВКП (б), в якій указувалося, що “націоналістична сутність Амета Рашида, Османа Акчокракли, Вахчивана Рашида, Аблеміта Аблаєва й інших дотепер ще слабо викрита”¹⁸². За цим виступом почалися “викриття” “націоналістів” їхніми “товаришами” у пресі й у комісіях з чистки Педінституту і Кримдержвидаву, листи самих “обвинувачуваних” до редакції “Енъи дюнъя” “у порядку самокритики” тощо.

Так, один з найстарших кримськотатарських журналістів, літератор, перекладач, учений і педагог О. Акчокракли був змушений звернутися до редакції “Енъи дюнъя” з листом-каяттям, у якому йому довелося фактично цілком відмовитися від своєї культосвітньої діяльності попереднього десятиліття: “Моя стаття про “Казанськотатарську літературу”, яка вийшла в 1923 році в журналі “Яни Чолпан”, – зазначив він, – була надзвичайно формальною і націоналістичною, тому що в той час я не міг розглядати літературу з точки зору класової. Сьогодні ніяк не можу визнати цю статтю правильною. Також і в 1925 році в журналі “Окьув ишлери” написав статтю про Гаспринського, де розглядаю останнього як культурного реформатора і де не зміг указати на його пантюркізм і панісламізм. І це було великою помилкою” (незважаючи на “самокритику”, О. Акчокракли у 1934 р. був звільнений з Кримського педінституту, у 1937 р. заарештований, 17.04.1938 г. розстріляний; на суді в останній промові він заявив про свою невинуватість)¹⁸³.

¹⁸² Енъи дюнъя. – 1934. – № 119. – 24 травня.

¹⁸³ Матеріали по вопросам печати, обзоры районных газет и газет политотделов МТС, газеты, письма редакций газет, издательств // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1369. – Арк. 79–80.

Крім того, у звіті вказані ще дві щотижневі газети:

“Молодой большевик”, орган ОК РЛКСМ	3000 прим.
“Яш къуввет”, орган ОК РЛКСМ таг. мовою	1500 прим.

Отже, національна (кримськотатарська) преса в 1925 р. становила 9 % кількості щоденних газет Криму і третину щотижневих комсомольських видань.

Вездефіцитними, за цим документом, були тільки дві газети – “Красный Крым” і “Маяк коммуны”. Всі інші газети були дефіцитними і не мали власних оборотних коштів, але постійні субсидії одержували тільки “Яш къуввет” і “Новий світ” (“Енъи дюнъя”). Остання газета одержувала також щорічну дотацію РНК у розмірі 18.000 рублів, а раніше – також кошти від підвідділу нацпреси.

Розповсюджувались газети так: у село надходило тільки 16 %, тобто 2150 примірників, з яких 50 % були російською і 50 % кримськотатарською мовами. Найбільше поширення в селі мала татарська газета “Новий світ” (“Енъи дюнъя”) (татарське населення республіки було переважно сільським).

Картина тиражів етнічних видань у 1926 р. була такою:

Газети	Січень	Листопад	Збільшення	Зменшення
“Енъи дюнъя”	1770	1960	+ 190	
“Яш къуввет”	2000	1770		- 230
Журнали				
“Окьув-Ишлери”	1000	1000		
“Илери”	1500 (травень)	1500		

У резолюції Секретаріату обкому за 1926 р. за доповіддю відділу преси зазначалося, що тираж татарських газет майже цілком відповідає їх передплаті (для “Енъи дюнъя” це максимум 2290 прим. і мінімум 1610 прим., для “Яш къуввет” – відповідно 2213 і 1177 прим.). Перспективи розвитку накладів кримськотатарських видань були визнані сприятливими, оскільки за даними Кримстатуправління ще в 1922 р. у Криму письмених кримських татар було 53.925 осіб (а до 1926 р. ця кількість, безумовно, мала зрости). Максимум же передплатників обох газет (4500 осіб) становив лише 10,4 % до кількості письмених татар. Отже, обком дійшов висновку про те, що “читацькі кадри далеко не вичерпані”¹⁸⁵.

Тому через два роки такі наклади були названі бюро обкому “надзвичайно низькими” і такими, що “не відповідали письменності

¹⁸⁵ Отчеты о работе отдела печати обкома партии // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 571. – Арк. 89.

і культурності татарського населення", і в його резолюції було вказано мінімальний наклад 3000 примірників для газет "Енъи джонъя", "Яш къуввет" і піонерського літературно-художнього та суспільно-політичного журналу "Козь-айдын"¹³⁶.

Не залишався поза увагою партійних чиновників і змістовий бік кримськотатарських видань. У постанові Президії Кримського обкому від 5.03.1924 р. знаходимо цілий ряд заходів щодо поліпшення якості газети "Енъи джонъя"¹³⁷: 1) Запропонувати Поліграфтресту ні в якому разі видання газети не припиняти; 2) КримЦВК указати на необхідність виконання ним своїх зобов'язань Поліграфтресту з ліквідації заборгованості газети. 3) Зобов'язати т. Гефта всі замовлення ОК виконувати вчасно.

У циркулярі обкому РКП (б) № 9 від 5 липня 1924 р. також установлювалися заходи для поліпшення якості газет "Новий світ" ("Енъи джонъя") і "Юна сила" ("Яш къуввет"): створення мережі місцевих кореспондентів, у тому числі сількорів, проведення агітації за розповсюдження татарських газет і "просування" їх у село¹³⁸.

Наступного року становище нацпреси знову привернуло увагу парткерівництва, у циркулярі за № 52 від 28 квітня 1925 р.¹³⁹ ставляться завдання проведення на місцях з 5.05.25 р. по 5.06.25 р. місячника нацпреси, залучення до цієї роботи місцевих сількорів, сільського учительства, комсомольців і піонерів, підвищення накладів газет "Енъи джонъя" і "Яш къуввет".

У резолюції Бюро обкому на доповідь М. Недіма про стан кримськотатарських газет і журналів від 1.03.1928 року було запропоновано встановити обмін матеріалами і взаємодопомогу між російськими і татарськими газетами, використовуючи спільні виїзди, обмін кліше і т.д., а також змінити час випуску газети "Енъи джонъя", пристосовавши його до виходу "Красного Крима", – в інтересах своєчасного розміщення інформаційного матеріалу¹⁴⁰.

На засіданні секретаріату Кримського обкому 2.07.1928 р. було прийнято рішення про "конструювання" редакцій татарських газет і журналів у такому складі: 1) "Енъи джонъя": Д. Гафаров (відп. редактор), М. Софу (член колегії), Мамут Недім (член колегії), З. Джавтобели (секретар); 2) "Козь-айдын": А.К. Джамаледінов, Мамут-Недім (ре-

¹³⁶ Протоколы и резолюция бюро обкома ВКП (б) о состоянии периодической печати в Крыму // ДААРК. – Ф. 1. – Оп.1. – Спр. 728. – Арк. 7.

¹³⁷ Протоколы заседаний Президиума Крымского обкома ВКП (б) // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 320. – Арк. 38.

¹³⁸ Об улучшении работы областных газет на татарском языке (циркулярное письмо ОК) // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 330. – Арк. 49.

¹³⁹ Циркулярное письмо ОК РКП (б) всем РК РКП (б) и РКСМ о проведении месячника национальной печати (на татарском языке) // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 418. – Арк. 92.

¹⁴⁰ Резолюция по докладу Мамут-Недіма "О состоянии крымскотатарских газет и журналов" // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 725. – Арк. 168.

Висвітлення всіх перелічених вище питань мало даватися системно, у поданні новин газети мали відмовитися від "сухої хронікальності" і показати ідеологічне підґрунтя тих або інших подій. За вину редакціям газет ставилося навіть те, що замітки були написані "безпартійною мовою"¹⁷⁷. Наведені в огляді недоліки були пояснені "незадовільним партійним керівництвом з боку ОК ВКП (б)"¹⁷⁸. Немає сумніву в тім, що дане керівництво було підсилено.

Ще суворішим був підхід до обласних газет. Так, наприклад, недоліками "Яш къуввет" були визнані: відсутність відділу партійного будівництва, публікація партійних постанов із запізненням (і не на першій, а на 2-4 сторінках), присутність черговості в матеріалах про проведення збирання врожаю і хлібозаготівлю, відсутність політичних статей і т.д.¹⁷⁹. Аналогічні недоліки було знайдено й у газеті "Енъи джонъя" – зокрема, той "зовсім неприпустимий для обласної газети факт", що в її номерах з 1 по 10 серпня 1933 р. нічого не говорилося про реалізацію Постанови ЦК від 15.06 про територіальні осередки¹⁸⁰.

Як самі газети, так і їхні головні редактори мали бути цілком відданими справі комунізму. У 1930 р., наприклад, список редакторів обласних кримськотатарських газет був таким¹⁸¹:

Прізвище, ім'я, по батькові	Посада	Партстаж	Назва газет	Чий орган
1. Тархан Ільяс Омерович (Умерович. – Н.Я.)	Відп. редактор	1919	"Енъи джонъя" (Новий світ)	ОК ВКП (б) Кр. ЦВК КСПС Сімміськрада
2. Дерменджи Омер (Абдулла. – Н.Я.)	Редактор	Канд. 1927	"Яш къуввет" (Юна сила)	ОК ВЛКСМ
3. Джамаледінов Керім	Редактор	1926	"Ильк-Аддым" (Перший крок)	Кр. Політосвіта ОД ТГН НТА

Однак, незважаючи на партійний пресинг, саме існування великої кількості видань кримськотатарською мовою підспудно продовжувало працювати на ідею національного відродження. Цей процес не могли спинити ані репресії проти діячів кримськотатарської культури, ані політизовані дискусії про саму кримськотатарську мову, точніше про те її наріччя, яке пропонувалося взяти за основу.

¹⁷⁷ Там само. – Арк. 6.

¹⁷⁸ Там само. – Арк. 73.

¹⁷⁹ Див.: Обзоры обкома партии о работе районных газет // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1288. – Арк. 28-34.

¹⁸⁰ Обзоры обкома партии о работе районных газет // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1288. – Арк. 38.

¹⁸¹ Материалы о работе Крымского государственного издательства и редакций газет, переписка о книге Вочагова о татарской контрреволюции в Крыму // ДААРК. – Ф. 1. – Оп.1. – Спр. 1045. – Арк. 33.

“У Молотові-17 створюється прорив”, “Виконаємо фінансовий план”, “Становище школи і вчителів”, “Сіяти з високою якістю”, “Запряжемо коней у сівалки», “Грунт ще не підготовлений”, “Х. Рівкін затримав хід посівної”, “Гарний початок (Шкільний фронт)” і т.д.

На проведеній 19 лютого 1933 р. обласній нараді редакторів газет при обкомі ВКП (б) його другий секретар Б.А. Чагар дохідливо пояснив присутнім, як відтепер буде оцінюватися якість періодичних видань. “З якого погляду треба підійти до того, щоб дати оцінку якості роботи нашої преси?” – запитав він і сам відповів: “Мені здається, у даному випадку треба підійти з такої точки зору, наскільки наша районна преса у своїй роботі відповідає вимогам організаційно-господарського зміцнення колгоспів, наскільки її робота відповідає вимогам, завоювання більшості колгоспів, зміцнення більшовицького керівництва в колгоспах і вимозі: до єдиного вибивання куркульських та інших чужих антирадянських елементів з колгоспів”¹⁷⁴ (ми зберегли стиль автора, який отримав “уривчасту” освіту, але не соромився керувати обласною пресою. – Н.Я.).

Як приклад: алуштинська районна газета “Ленин-ёль” у 9 номерах за січень-лютий 1933 р. вмістила 19 заміток про заготівлю тютюну, однак обкомом така увага до заготівлі тютюну була визнана слабкою. Недоліком газети Кримський обком вважав і те, що не було спеціальних рубрик, присвячених зябу і парниковим господарствам, виноградарству і садівництву, незадоволення партійного керівництва викликало і те, що у газеті бракувало матеріалів зі складання виробничого фінансового плану, соціалістичного тваринництва, “низька партійність матеріалу”¹⁷⁵.

Подібні вимоги, далекі від специфіки етнічної преси, були пред’явлені інструктором Кримського ОК В. Семеновим і до інших кримськотатарських районних газет – “Ударника” (Ялта), “Большевика» (Бахчисарай), “Коммуниста” (Карасубазар), “Stossarbeit” (Біюк-Онлар). З огляду районної преси, зробленого обкомом у 1933 р., випливає, що в першу чергу “для підняття ентузіазму мас” газети повинні висвітлювати такі основні господарсько-політичні кампанії, як: колгоспна торгівля хлібом і тютюном, хлібопаровка, технізація, процес роботи зі спекультурами (особливо з тютюництвом), збір насіння, ремонт сільгоспінвентаря, складання річного звіту колгоспів, боротьба з класовим ворогом-куркулем, боротьба зі шкідництвом і розкраданням колгоспного майна і кампанія щодо Всесоюзного з’їзду колгоспників-ударників¹⁷⁶.

¹⁷⁴ Стенограма обласного совещания редакторов районной печати и многотиражек // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1216. – Арк. 3.

¹⁷⁵ Обзоры обкома партии о работе районных газет // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1288. – Арк. 38.

¹⁷⁶ Там само. – Арк. 4, 5.

дактор), А. Лятіф-заде, 3) “Илери”: Мамут Недім (редактор), Я.А. Мусаніф (член редколегії), Д. Гафаров (член редколегії), Амді (член редколегії), Д. Сейдаметов (член редколегії); 4) “Окъув ишлери”: Мамут-Недім (редактор), Я. Байрашевський (секретар), Ф.А. Мусаніф (член редколегії)¹⁴¹.

І це не єдиний приклад того, що татарська преса розвивалася під уважним наглядом партії, особливо під час проведення політики коренізації: на засіданні секретаріату Кримського обласного комітету партії від 26 вересня 1927 р. комісія, яка працювала над питанням про закриття збиткових газет, порушила питання, в тому числі, і про ліквідацію “Яш къуввет”, але частина присутніх заперечила це рішення, оскільки ця газета обслуговувала “величезну масу татарської селянської молоді”, і хоча більшість проголосувала за ліквідацію (3 проти 2)¹⁴², газету, проте, не було закрито.

Підтримка татарських газет і журналів не була безвідплатною: у відповідь партія чекала старанного виконання ними ідеологічної, агітаційної функції. У звітах Кримського обкому 1920-х рр. з питань преси постійно зустрічаються нарікання на те, що його “вплив через газети на безпартійні маси татарського селянства надзвичайно мізерний і популярність татарських газет серед цих мас не завойована ними”¹⁴³. Домогтися повного впливу на кримськотатарське населення республіки і було головним завданням партії.

Але, незважаючи на постійний партійний контроль за діяльністю кримськотатарських ЗМІ, останнім удавалося на своїх сторінках говорити про заповітне, і насамперед про проблеми національної культури. Історія й етнографія, літературознавство і мовознавство, художні твори кримськотатарських письменників і поетів – національне життя в його різноманітних аспектах було збережене кримськотатарською періодикою 1920-х рр.

У цей час партією було ініційовано перехід тюркського алфавіту з арабської графіки на латинську. У 1927 р. було створено Всесоюзний Комітет з новотюркського алфавіту (НТА), головою наукової ради якого став професор В. Чобан-заде. У Криму з 1924 по 1929 рр. відбулося чотири конференції, скликані Наркомосом для обговорення питань кримськотатарської мови, орфографії, алфавіту. Якщо конференції 1924 і 1926 рр. відстоювали арабську графіку (на першій з них А. Одабаш навіть запропонував створити лігу захисту арабсько-

¹⁴¹ Протоколы заседаний секретариата Крымского обкома ВКП (б) // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 738. – Арк. 116.

¹⁴² Протоколы заседаний секретариата Крымского обкома ВКП (б) // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 622. – Арк. 52 – 53.

¹⁴³ Отчеты о работе отдела печати обкома партии // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 571. – Арк. 104.

го алфавіту), то конференції 1927 і 1929 рр. підтримали перехід до латиниці¹⁴⁴.

Необхідність введення латинської графіки стала першочерговим завданням кримськотатарських видань. Так, у постановчій частині протоколу засідання секретаріату Кримського обкому від 4 січня 1929 р. читаємо: "Доручити видавництву і редакції журналу "Илери" негайно перейти до новотюркського алфавіту; у цьому ж сенсі порушити питання перед ОК ВЛКСМ стосовно "Яш къуввет". Стосовно "Енъи дюнья" – негайно перевести на НТА всю першу сторінку і поступово, до 1-го січня 1930 року – всю газету"¹⁴⁵.

У 1927 р. як орган Комітету з новотюркського алфавіту (НТА) і його товариств було організовано спеціальний журнал "Козь-айдын" – "Kozaydin" ("Блага звістка"). До редакційної колегії увійшли: М. Недім, А.С. Айвазов, У. Валич, А. Лятіф-заде і Е. Шем'ї-заде. Цей "тонкий" журнал виходив спочатку щотижня, потім раз на два тижні, його наклад коливався від 3500 до 1200 примірників (з тенденцією до зменшення).

Видання було яскраво ілюстроване фотографіями, малюнками, карикатурами, широко використовувало клішовані рубрики. Ілюстрації "Козь-айдын" створювали ілюзію щасливого радянського будівництва, бадьорої ходи "нового" світу: колажі "Крим курортний" показували красу Всесоюзної здравниці, фотографія будівництва готелю "Москва" наочно демонструвала, як легко кримчани усувають наслідки страшного землетрусу 1927 р., зображення керченського заводу уособлювало промислову міць республіки, групові знімки місцевих комітетів НТА підкреслювали інтелектуальну силу і т.д.

Клішованому світові, створюваному фотоілюстраціями "Козь-айдын", цілком відповідали його гасла: "Робітник! Будь готовий до боротьби за робітничу справу!", "Пролетарі всіх країн, єднайтеся!" і т.п.

На логотипі видання були зображені ручка і папір, заводи, трактори на полях. Багато номерів журналу були кольоровими – оформленими за допомогою червоних, зелених, коричневих, синього кольорів та їх поєднань.

Редакція "Козь-айдын" була розташована в Сімферополі спочатку по вул. Леніна, 11, потім замість адреси була зазначена поштова скринька № 234 і, нарешті, по вул. Советській, 5 (нині – вул. Горького).

Багато номерів журналу були тематичними, присвяченими Міжнародному жіночому дню, Паризькій Комуні, 1 Травня і т.д. Основні відділи видання називалися: 1. "На фронтах НТА". 2. "Відділ літе-

¹⁴⁴ Матеріали по вопросам печати, обзоры районных газет и газет политотделов МТС, газеты, письма редакций газет, издательств // ДААРК. – Ф. 1. – Оп.1. – Спр. 1369. – Арк. 104.

¹⁴⁵ Протоколы заседаний секретариата Крымского обкома ВКП (б) // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 863. – Арк. 58-59.

У 1936 р. кримським обкомом було прийнято рішення про організацію багатотиражок при Кол-Алчинській МТС болгарською мовою накладом 400 примірників і Войковській МТС татарською мовою накладом 500 примірників з періодичністю 10 разів на місяць¹⁷².

Як випливає з наведених даних, система кримської етнічної преси в 1930-і рр., при всій численності газет і журналів, не забезпечувала культурних запитів значної частини кримських етносів: українців, вірмен, болгар, греків, караїмів, кримчаків та ін.

Практично зірваною виявилася і спроба організації мовлення для представників національних меншин. У комітеті Радіомовлення Криму на початку 1930-х рр. існувало три сектори: російський, кримськотатарський і єврейський, кожен з яких випускав свою радіогазету. На російський сектор лягав обов'язок висвітлювати життя не охоплених національним мовленням етносів. Однак при перевірці, яку провели секретар відділу нацменшин при Президії ЦВК КАРСР Ю.О. Трифон і завідувач відділу нацменшин т. Шмідт, з'ясувалося, що російська газета спеціально життя національних меншин не висвітлювала. Протягом усього 1932 р. робота з питань нацменшин звелася до того, що один раз у радіогазеті "Кримський пролетар" виступив голова німецького колгоспу "Фріше-верн" сількор т. Вехтсгольд і з 12 по 23 квітня виїзна редакція газети в Біюк-Онларському районі організувала ряд виступів німецькою мовою і "масове слухання передачі". Єврейська радіогазета виходила регулярно, 20 годин на місяць¹⁷³.

Крім того, саме в 1930-і рр. у кримських національних видань, які усе далі відступали від політики національного відродження, виникли нові проблеми – змістові. Виконуючи дуже важливу функцію підтримки національних мов, кримськотатарські районні видання, як і єврейські та німецькі газети, більше нічим не виявляли свою етнічність: вони відбивали не національну, а "партійну" картину світу в руслі тимчасових кампаній (колективізації, індустріалізації, партійних чисток, антирелігійної пропаганди і т.д.) Так була втілена знаменита сталінська теза про культуру, "національну форму і пролетарську змістом". От, наприклад, заголовки газети "Ленінвег" (№ 90 (380) за 1934 р.): "Правильно поділяти роботу між тракторами і строго контролювати роботу кожного", "Почалася масова сівба", "На бюро райкому ВКП (б)", "Усі на суботник!", "Фінплан виконати по кожній сільраді, колгоспові і кожному платникові", "Тов. Неміжанський премійований", "Молодим вчителям організована допомога",

¹⁷² Протокол засідання бюро Кримського обкому ВКП (б) від 7.05.36 р. // ДААРК. – Ф.1. – Оп.1. – Спр. 1589. – Арк. 108.

¹⁷³ Матеріали дослідження Окреческого Педтехникума (Крымский немецкий педагогический техникум) Нацменкомиссией при Президиуме КрымЦИК // ДААРК. – Ф. Р.-663. – Оп. 3. – Спр. 985. – Арк. 50.

Однак цей задум було реалізовано лише частково: єврейські і німецькі газети видавалися в районах компактного проживання представників відповідних націй. Для жителів єврейських районів Криму виходили газети їдиш і російською "Ленинвег" ("Ленінський шлях") (1931–1934, орган Фрайдорфського РК ВКП (б)), рішення про випуск якої було прийнято на засіданні секретаріату обкому 26 липня 1931 р.¹⁷⁰, і "Сталинвег" ("Сталінський шлях") (1935–1938, орган Ларіндорфського РК ВКП (б)), а також дві двомовні (російська-їдиш) газети МТС "Сталинский путь" і "Клич Политотдела" (10 разів на місяць, наклад кожної – 1000 примірників). Для німців Криму видавалися газети "Більшовик" ("Bolschewik") і "Тельманська правда" (обидві – Тельманський район, 1935–1936), "Ударна праця" ("Stossarbeit") (1933–1934) (Біюк-Онларський район).

За даними КримЦВК, у 1934 р. у Криму виходили такі газети етносів Криму (включаючи і багатотиражки)¹⁷¹:

№№	Назва	Мова	Тираж	Періодичність	Формат (обсяг)
1.	"Еньи дюнья"	Тат.	9000	25	8 I/I – 7 I/2
2.	"Яш кьуввет"	Тат.	5000	25	I/2
3.	"Ичеси"	Тат.	1000	10	I/4
4.	"Ленин-ёлы"	Тат.	1000	10	I/4
5.	"Stossarbeit" (Біюк-Онларський район)	Нім.	1000	10	I/4
6.	"Ударник" (Ялта)	Тат., рос.	2500	10	I/4
7.	"Большевик"	Тат.	2500	12	I/4
8.	"Назык культура"	Тат.	1500	10	I/4
9.	"Знамя соревнования" (Сейтлерський район)	Тат.	1000	10	I/4
10.	"Ленинвег"	Євр. (їдиш)	1500	10	I/4
11.	"Коммунист"	Тат.	1000	12	
Газети Політвідділів МТС					
12.	"Вперед к социализму" (Ак-Шейхтська МТС)	Рос., тат.	1000	15	I/4
13.	"Сталинский путь" (Ларіндофська МТС)	Рос., євр.	1000	10	I/4
14.	"Клич Политотдела" (Фрайдорфська МТС)	Рос., євр.	1000	10	I/4
15.	"Тракторист" (Карасубазарська МТС)	Тат.	1500	15	I/4
16.	"Сталинец" (Бахчисарайська МТС)	Тат.	1000	10	I/4
17.	"Знамя Политотдела" (Балаклавська МТС)	Тат.	1000	10	I/4
18.	Карасубазарська МТС	Тат.	1000	10	I/4
19.	Фотисальська МТС	Тат.	1000	10	I/4
20.	Судацька МТС	Тат.	1000	10	I/4

¹⁷⁰ ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1061. – Арк. 65.

¹⁷¹ Сведения о газетах и журналах, издававшихся в Крымской АССР // ДААРК. – Ф. Р-663. – Оп. 6. – Спр. 113. – Арк. 3, 4, 6.

ратури" ("Літературна сторінка", "Літературний листочок"). 3. "Відділ поезії". 4. "Наука і техніка". 5. "Відділ сміху". 6. "Звідси". Публікувалися вікторини, реклама. У листопаді 1928 р. у журналі вперше була опублікована "внутрішня" газета "Arqadas" – "Аркадаш" ("То-варіши") – як було заявлено, "газета читачів".

Зі слів І.А. Керімова, у період 1927–1929 рр. "не було жодного номера "Kozaydin", який би не включав творів М. Нузета (публікувався під псевдонімом "Туревич") і А. Кадри-заде (псевдонім "Чиркий" – "Комар")"¹⁴⁶. У журналі публікувалися також М. Куртієв, Ф. Абляй, А. Айвазов, Джаманакли, І. Джеватов, Алтанли, Ш. Муртазаєв, Т. Хусейн, А. Алі, І. Бахшиш та ін.

З осені 1927 р. почався процес, зворотний офіційному курсу на татаризацію: була відкрита боротьба з "татарським буржуазним націоналізмом" і "націонал-ухильництвом". У цей час ОДПУ відкрило кримінальну справу № 64513 про "контрреволюційну організацію "Милли-Фирка" у Криму", у січні 1928 р. був заарештований Голова КримЦВКа Велі Ібраїмов – впливовий кримський політик, вихований у народному кримськотатарському дусі, чого, на думку історика В. Возгріна, було достатньо, щоб протистояти ленінізмові і більшовизмові. З розстрілом Велі Ібраїмова почався масовий терор кримськотатарської інтелігенції. Як вказує В.М. Брошеван¹⁴⁷, усього у справі Милли-Фирка було заарештовано 63 осіб, з яких 12: А. Озенбашли, Х. Чапчакчі, С. Хаттатов, А. Одабаш та ін. – були засуджені до розстрілу, однак деяким з них вирок було замінено на 10-літнє ув'язнення у таборах. Практично всіх засуджених було заслано на Соловки, де вони і загинули в різні роки. У 1929 р. за відверту підтримку Б. Чобан-заде було знято з посади і переведено на низову роботу незмінного редактора і автора багатьох кримськотатарських видань М. Недіма.

"Справа Милли-Фирка" рикошетом вдарила по кримськотатарських виданнях і процесові національного відродження в цілому. Яскравою ілюстрацією зміни національного курсу партії можуть бути метаморфози, які відбулися з "Козь-айдын". Уже в січні 1929 р. секретаріат Кримського обкому у своїй постанові відзначив неприпустимість спроб реорганізації "Козь-айдын" у дитячий журнал¹⁴⁸. Якщо в 1928 р. "Козь-айдын" боровся за збільшення свого накладу до 10.000 примірників, то в 1930 р. тиражний показник знизився до 1200 примірників, зменшилася і періодичність виходу видання.

¹⁴⁶ Керимов И.А. Крымскотатарская периодическая печать довоенного времени // Ученые записки КГПУ. – 2004. – № 5. – С. 132.

¹⁴⁷ Габриелян О.А., Ефимов С.А., Зарубин В.Г. Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство. – Симферополь: Амена, 1998. – С. 50.

¹⁴⁸ Протоколы заседаний секретариата Крымского обкома ВКП (б) // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 863. – Арк. 59.

У 1930 р. була повністю замінена редакція журналу: відповідальним редактором став А. Іслямов, до редакційної колегії ввійшли Девлетов і Велиулаєв. Журнал набув офіційно-пропагандистського характеру, з нього зникли народний гумор і фольклорні персонажі, практично повністю затушувалася національна специфіка видання, а зображення піонерів позначили новий етап державного будівництва – етап, на якому не знайшлося місця для національних цінностей.

Не менш трагічно закінчилося й видання журналу "Илери". 4 січня 1929 р. секретаріат Кримського обкому ВКП (б) ухвалив: "1. Констатувати деяке поліпшення змісту журналу "Илери" і велику його ідеологічну витриманість порівняно з минулим періодом, коли він відбивав *груповий настрій, пропагував час від часу націоналістичні ідеї, коли кадри співробітників в основному склалися зі старої націоналістичної інтелігенції* і коли не було партійного керівництва журналом. 2. Тип журналу визначити як суспільно-політичний і художньо-літературний і закріпити його сучасний зміст, посилити парткерівництво, водночас залучаючи широкі кола по-радянському налаштованої інтелігенції, аж ніяк не допускаючи ніяких ідейних компромісів, просочування націоналістичних ідей і взагалі яких-небудь відхилень від марксистсько-ленінської ідеології. 3. Видання журналу передати КримДержвидаву" (курсив мій. – Н.Я.)¹⁴⁹.

Коли за рік "поліпшення" у журналі досягли критичної позначки, він припинив своє існування (точніше, був насильно об'єднаний з журналом "Пролетар меденіети" у новий журнал за назвою "Большевик ёлы" ("Більшовицький шлях")¹⁵⁰). Доля багатьох цікавих кримськотатарських видань, знищених "волею партії", – наочний приклад того, що національна політика цієї партії в Криму остаточно зайшла в глухий кут.

Отже, нерівність національного будівництва Криму щодо інтересів окремих національних груп, проведення націоналізації "згори", без врахування думок самих національних громад, дискредитували план коренізації, а загальнодержавний пріоритет класових цінностей призвів до ігнорування цінностей національних. Створена на початку 1920-х рр. індустрія кримськотатарської преси з 1928 р. змінила етнічний характер на партійно-пропагандистський.

¹⁴⁹ Протоколи засідань секретариата Кримського обкома ВКП (б) // ДААРК.- Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 863. – Арк. 58.

¹⁵⁰ Протокол № 1 засідання секретариату кримського обкому ВКП (б) від 6 серпня 1930 р. // ДААРК. – Ф.1. – Оп.1. – Спр. 962-а. – Арк.2.

ловних шрифтів і матриць. У доповідній записці про газету "Енъи дюнья" працівник редакції Джеміль Сейдаметов указував, що іноді робітники, які набирають заголовок і шапку, "шукають цілими годинами по всіх складальних касах окрему букву"¹⁶⁵ [411, арк. 59].

Недоліком кримськотатарських видань порівняно з російськомовними була і їхня мала об'ємність. Якщо "Красный Крым" у 1930 р. мав обсяг 2772 кв. см. при 171.100 друкованих знаків, то "Енъи дюнья" – 1258 кв. см. при 64.000 друкованих знаків¹⁶⁶. Це означало, що в "Енъи дюнья" містилося матеріалу в 2,5 раза менше, у таку ж кількість разів знижувалася її інформативність і значною мірою – оперативність (частину цікавих матеріалів редакція була змушена відкладати і публікувати з 2–3-денним запізненням).

Однак до кінця десятиліття всі названі проблеми було усунуто: персонал "Енъи дюнья" збільшили до 50 осіб (редакційний – до 30, видавничий – до 8). Звичайний обсяг окремого номера становив 140.000 друкованих знаків – тобто в 2,2 раза більше, ніж у 1930 році¹⁶⁷.

У 1930-і рр., у зв'язку зі змінами в адміністративно-територіальному розподілі, на півострові появились німецькі і єврейські райони і відповідні їм етнічні видання. Постановою КримЦВКа від 15.09.30 р. було утворено німецький Біюк-Онларський район (Біюк-Онлар – нині смт. Октябрське), у 1935 р. з нього було виділено другий німецький район – Тельманський (нині – Красногвардійський). Усього в Кримській АРСР у цей час працювало 40 німецьких сілрад¹⁶⁸. 13 жовтня 1930 р. було утворено Фрайдорфський єврейський район (Фрайдорф зараз – смт. Новосьоловське Раздольненського району), котрий охопив більшість єврейських сільськогосподарських поселень у північному Криму, а в 1935 р. другий єврейський район – Ларіндорфський (Ларіндорф – зараз смт. Первомайське), до якого увійшли північні і східні частини Фрайдорфського району, котрі зосередили 63,5 % його єврейського населення.

У "Відомостях про новоорганізовані газети з 1/Х – 1930 р." Кримського обкому повідомлялося про заснування нових обласних газет – єврейської і німецької (місце виходу – Сімферополь, обсяг – 4 сторінки, періодичність – через день, розмір – 412/580, наклад – 3000)¹⁶⁹.

¹⁶⁵ ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1045. – Арк. 59.

¹⁶⁶ Там само.

¹⁶⁷ Змерзлий Б.В. "Ени дюнья" – перша кримськотатарська газета в Кримській Автономній Радянській Соціалістичній Республіці (1920–1938 рр.) // Культура народів Причорномор'я. – 2005. – № 61. – Май. – С. 89.

¹⁶⁸ Габриелян О.А., Ефимов С.А., Зарубин В.Г. Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство. – Симферополь: Амена, 1998. – Арк. 46.

¹⁶⁹ Материали о работе Крымского государственного издательства и редакций газет, переписка о книге Вочагова о татарской контрреволюции в Крыму // ДААРК. – Ф. 1. – Оп.1. – Спр. 1045. – Арк. 58.

Відсутністю кваліфікованих кадрів була викликана і проблема точного, адекватного, грамотного перекладу матеріалів з російської на кримськотатарську мову, ускладнена тим, що дані мови віддалені одна від одної (російська – флективна, із прямим порядком слів, кримськотатарська – аглютинативна, із зворотним порядком). Протягом усього десятиліття кримськотатарським виданням доводилося витримувати обвинувачення в перекоханні різних перекладних постанов і промов. В одному з оглядів газети “Яш къуввет”, зокрема, вказується, що перший пункт Постанови обкому ВКП (б) від 1 липня 1933 р. був перекоханий так, що його неможливо було перекласти назад російською мовою¹⁶¹.

При перекладі на кримськотатарську мову боротьба велася не тільки зі стилістичними і граматичними помилками, семантичними неточностями, але й з використанням арабської лексики. Так, наприклад, невдоволення викликав переклад слів “сатира”, “сатиричні” арабськими словами “хиджв”, “ходжвий” (такі слова, як “сатира”, “клітка”, “епоха”, “фаза” пропонувалося залишити без перекладу), слова “повнота” – арабським словом “меджму” замість можливого “тамльк”, “толульк”¹⁶². Переклад слів “знищення”, “ліквідація”, “скасування” словом “гъайып этмек”, тобто “втратити” і “загубити”, був визнаний “опошленням марксизму, опортунізмом, притупленням гостро відточеної марксистської зброї”¹⁶³ тощо.

Поряд із “уточненням” партією перекладів спостерігалася і тенденція реформування кримськотатарської мови “зсередини”, коли в неї “вживлялися” російські терміни. Аналізуючи це явище, професор Гарвардського університету Р. Шпорлюк писав: “Цей *newsreak* було винайдено для того, щоб послабити можливості розвитку національних мов і посилити їхню асиміляцію в російську. Скидається на те, що Сталін вважав мовну єдність одним з головних факторів виживання імперії. Класова солідарність та економічні фактори здавалися не такими важливими для інтеграції народів СРСР, як спільна мова чи спільна історична пам’ять (які, зрештою, можна було і сфабрикувати)”¹⁶⁴.

Слабкою на початку 1930-х рр. залишалася і поліграфічна база газет. Постійно відчувався брак кваліфікованих робітників-татар. Після переходу на латиницю з’явилася і така проблема, як брак запо-

¹⁶¹ Обзоры обкома партии о работе районных газет // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1288. – Арк. 29.

¹⁶² Матеріали по вопросам печати, обзоры районных газет и газет политотделов МТС, газеты, письма редакций газет, издательств // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1369. – Арк. 75–76.

¹⁶³ Матеріали по вопросам печати, обзоры районных газет и газет политотделов МТС, газеты, письма редакций газет, издательств // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1369. – Арк. 68.

¹⁶⁴ Szporluk R. Nationalities and the Russian Problem in the USSR: A Historical Outline // Journal of International Affairs 27. – 1973. – №1. // <http://litopys.org.ua/sporl/sh03.htm>.

4.2. 1930-і рр.: НАЦІОНАЛЬНІ ВИДАННЯ ПЕРІОДУ ЗМІЦНЕННЯ ТОТАЛІТАРИЗМУ

1929–1930 рр. стали часом знищення тих кримськотатарських видань, які сприяли консолідації національної інтелігенції, займалися розвитком кримськотатарських мови і літератури, вивченням історії й етнографії свого народу. У цей час на хвилі антирелігійної кампанії було закрито журнал “Асрий мусульманлыкъ” (як і російський православний журнал “Вестник Тавриды”), у 1929 р. припинив своє існування журнал “Окъув ишлери”, у 1930 р. – “Илери” і “Козь-айдын”.

Замість них у 1930-і рр. було створено нові кримськотатарські видання: журнали “Пролетар мединиети” (“Пролетарська культура”) (1930), “Большевик ёлы” (“Більшовицький шлях”) (1930–1935, з 1936–1939 “Эдебият ве культура” (“Література і культура”), з 1939 по 1941 р. – “Совет эдебияты” (“Радянська література”)), “Яш ленинджилер” (“Молоді ленинці”) (1930–1941), “Совет кадынлыгы” (“Радянська жінка”) (1932–1941, 1932–1936 – “Кадынлык социализм йолында” (“Жінка на шляху до соціалізму”), “Коммунист тербиеси” (“Комуністичне виховання”) (1932–1933), “Кърымнын яш ударниклери” (“Молоді ударники Криму”), районні кримськотатарські газети. У той же час продовжували виходити обласні кримськотатарські газети “Енъи дюнья” і “Яш къуввет”.

Справжнім успіхом кримської культурної політики стало відкриття спеціалізованого жіночого журналу. Протягом 1920-х рр. потребу у виданні літератури для східних жінок частково задовольняли “жіночі” рубрики газет “Енъи дюнья” і “Ильк адым” і казанські видання “Шик-Кадыне” і “Азат Кадын”¹⁵¹, які передплачувалися щомісяця для жіночих кутків. Однак ні привізна література (тим більше в кількості лише 10–12 примірників), ні зрідка публіковані рубрики не могли замінити створення місцевого спеціалізованого жіночого журналу, тим більше, що досвід такого видання – “Алем-и-нисван” І. Гаспринського – уже був у кримськотатарській журналістиці.

З огляду на “зростаючу потребу татарок робітниць і колгоспниць у літературі татарською мовою” і з метою “підвищення їх обслуговування», 5 січня 1932 р. секретаріат Кримського обкому ВКП (б) прийняв рішення про відкриття щомісячного жіночого журналу кримськотатарською мовою “Кадынлык социализм йолында”¹⁵².

¹⁵¹ Отчеты о работе отдела печати обкома партии // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 571. – Арк. 224.

¹⁵² Протоколи засідань секретариата Кримського обкому ВКП (б) // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1143. – Арк. 1.

Наклад журналу був – 3000 примірників. До редакційної колегії ввійшли Р.В. Векірова (член ОК ВКП (б)), Джаферов і А. Баккал¹⁵³.

У 1930-і рр. секретаріат обкому продовжував дбати про зростання накладів кримськотатарських газет і журналів. Так, у 1930 р. у черговий раз обком висловив стурбованість у зв'язку з відносним зниженням їхніх накладів порівняно з накладками центральної і російськомовної кримської періодики і запропонував засоби для збільшення передплати¹⁵⁴. Згідно з довідкою інформаційного сектора Кримського обкому про видання літератури національними мовами, кримськотатарські видання Криму в 1930 році випускалися накладками¹⁵⁵:

НАЗВА	Періодичність	Наклад
Газета "Енъи дюнъя"	щодня	2500 прим.
Газета "Яш къуввет"	щодня	2000 прим.
Журнал "Илери"	2 рази на місяць	1500 прим.
Журнал "Козь-айдын"	2 рази на місяць	1500 прим.
Журнал "Пролетар-Медениети"	2 рази на місяць	1000 прим.
Газета "Ильк-Адъм"	2 рази на місяць	1000 прим.

Такі накладки здавалися обкомові недостатніми, і у зв'язку з черговою постановою ЦК про збільшення накладів місцевих видань з 1 жовтня 1930 р. було вирішено збільшити тиражність кримських газет¹⁵⁶: "Красного Кръма" до 25.000 примірників, "Енъи дюнъя" – до 10.000 примірників, "Яш къуввет" – до 5.000 примірників, "Ильк – Адъм" – до 10.000 примірників. Отже, за чотири роки наклад "Енъи дюнъя" зріс, за найскромнішими підрахунками, у 4,37 раза, а наклад "Яш къуввет" – у 2,26 раза. У 1937 р. тираж "Енъи дюнъя" становив уже 10740 примірників¹⁵⁷.

У 1935 р. були збільшені і тиражі кримськотатарських журналів: "Большевик ёлы" і "Яш ленинджилер" – до 4.000 примірників, "Кадынлык социализм йолында" – до 3.000, а Наркомфінові і Наркомосові було запропоновано ліквідувати заборгованість даних видань (у тому числі і з виплати авторських гонорарів) і вжити заходів до їх подальшого безперервного фінансування.

¹⁵³ Протоколи засідань секретариата Кримського обкома ВКП (б) // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1143. – Арк. 75.

¹⁵⁴ Протоколи засідань секретариата Кримського обкома ВКП (б) // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 962-а. – Арк. 64-65.

¹⁵⁵ Докладные записки по вопросам национального строительства // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1032. – Арк. 23.

¹⁵⁶ Материалы о работе Кримского государственного издательства и редакций газет, переписка о книге Вочагова о татарской контрреволюции в Крыму // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1045. – Арк. 77.

¹⁵⁷ Змерзлий В.В. "Ени дюнъя" – перша кримськотатарська газета в Кримській Автономній Радянській Соціалістичній Республіці (1920-1938 рр.) // Культура народів Причорномор'я. – 2005. – № 61. – Май. – С. 89.

Рішенням бюро обкому від 23.03.1936 р. журнал "Большевик ёлы", орган обкому ВКП (б), був реорганізований в орган Спілки радянських письменників Криму "Эдебият ве культура" ("Література і культура"), обсягом 8 друкованих аркушів (для порівняння: "Илери" в 1930 г. мав обсяг 3 друкованих аркуші) і накладом 4.000 примірників. Відповідальним редактором був затверджений І. Тархан, членами редколегії – У. Іпчі, Иргат-Кадир, Е. Шемъї-заде, Дж. Сейдаметов, Тухватулін, Алтанли.

На початку 1930-х рр. кримськотатарські видання не були врятовані від цілого ряду проблем, головними з яких були незабезпеченість професійними кадрами і малочисельність штату порівняно з аналогічними російськомовними газетами. На відміну від російських газет, редакція кримськотатарських обов'язково мала включати перекладачів, наприклад, у газеті "Енъи дюнъя" – 50% матеріалів були перекладними¹⁵⁸. Таким чином, штат кримськотатарських газет мав бути більший за штат російських, але фактично відбувалося навпаки: якщо штат "Красного Кръма" у 1930 р. складався з 53 осіб, то штат "Енъи дюнъя" – з 12 (!) осіб, троє з яких одночасно були студентами Педагогічного інституту. Список редакції "Енъи дюнъя" в 1930 р.: гол. редактор – І. Тархан, зам. редактора – А. Баккал, секретар – Д. Гафаров, парт. відділ – (?), сільський відділ – Исмаїл Алі, робітничий відділ – Тонкаєв, зав. інформац. – Сададін, масовий відділ – А. Габілев, інструктори (2 особи) – (?), репортер – (?), спец. кореспондент – Кутубзаде В. Редакційний журнал ("Большевик ёлы"): редактор – А. Дерменджи, зав. сусп. політ. відділом – З. Джавтобелі, літ.-худ. відділ – Я. Азізов, культ.-масовий відділ – Я. Мусаніф¹⁵⁹. Річний фонд заробітної плати "Красного Кръма" становив 60.000 рублів, "Енъи дюнъя" – тільки 12.000. Велика частина матеріалів "Енъи дюнъя" і "Яш къуввет" належала ентузіастам – кримськотатарським громадським діячам, що співробітничали у національних газетах.

Складною проблемою кримськотатарських видань стала їх дефіцитність, пов'язана з особливостями калькуляції номіналу (відпускної ціни): при більш низькому тиражі, ніж в аналогічних російських видань, і порівняно більшому обсязі видавці були змушені продавати свою друковану продукцію за нижчою – доступною! – ціною. Так, у 1930 р. російськомовний дитячий журнал "Ёж" коштував 20 копійок, а менш тиражний і більший за обсягом "Козь-айдын" – 10 копійок¹⁶⁰.

¹⁵⁸ Материалы о работе Кримского государственного издательства и редакций газет, переписка о книге Вочагова о татарской контрреволюции в Крыму // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1045. – Арк. 59.

¹⁵⁹ Там само.

¹⁶⁰ Докладные записки по вопросам национального строительства // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1032. – Арк. 30.

Перші номери видання були двосторінковими, але вже № 9 випущено на 4-х шпальтах, з яких 3-я була повністю зайнята рубрикою "Літературна сторінка" ("Едебият саифеси"), яка стала регулярною. Надалі, в основному, газета виходила на 4 сторінках.

Не викликає сумнівів те, що окупаційна періодична преса "була одним з елементів у системі забезпечення німецького "нового порядку"²²⁹. Газета "Азат Кърым" публікувала промови і портрети Гітлера і Геббельса (у той час, як портрети Сталіна і Леніна прикрашали кримськотатарську газету "Къызыл Къырым", яка видавалася в евакуації), матеріали про інших фашистських лідерів. Цитати з промов Гітлера і Геббельса часто ставали гаслами окремих номерів.

Більшість гасел, як і публікацій видання, мала антибільшовицький характер ("Большевизм – ачлыкъ ве ёкъсуллыкътир [Вільшовизм – це голод і пустота]" (№6), "Большевизм сиясий бир акъынтыя да сиясий бир бакъыш дегильдир. Большевизм – тешкилятлы джинаеттир [Вільшовизм не політичний світогляд, а організована злочинність]" (А. Гітлер) (№3), тощо, у 1943 р. з'явилася рубрика "Bol'sevizmge karsi" ("Проти більшовизму"), частина – інформаційно-пропагандистський ("Мусульман аскерлери Сталинградда трактор ве сила заводларына кирдилер [Мусульманські війська зайняли Сталинградський тракторний и збройний заводи]" (№ 78), "Шаркъ джебесинде душман 615 тайяре даа гъайып этти [На Східному фронті противник втратив ще 615 літаків]" (№83) та ін.).

Звичайно номер починався і закінчувався зведенням Німецького командування – кільцеве розміщення інформаційних матеріалів, безумовно, теж було покликане виконувати не тільки інформативну, але й ідеологічну функції. Фотоілюстрації видання постійно підкреслювали міць німецької армії і флоту. Газета активно використовувала і графічну агітацію, публікуючи карикатури на Сталіна, Молотова, Рузвельта, Черчілля.

"Визволений Крим" активно знайомив своїх читачів з німецькою дійсністю: публікував фотографії Німеччини, пропагував німецьких лідерів, німецьке господарювання, німецькі цінності (статті "Национал-социализм тербиеси [Национал-соціалістичне виховання]" (№1), "Национал-социализм девлетинде къадыннынъ ери [Місце жінки в націонал-соціалістичній державі]" (№6), "Германияда халкъ маарифи [Народна освіта в Німеччині]" (№9), "Национал-социализм къуруджылыгънынъ искусствосы [Мистецтво націонал-соціалістичної побудови]" (№2) та ін.). Останні були досить привабливими: наприклад, на тлі нелюдського сталінського трудового законодавства

²²⁹ Романько О.В. Газета «Голос Крыма» как источник по изучению немецкой оккупационной политики на советских территориях // Культура народов Причерноморья. – № 43. – С. 199.

Національна журналістика ставала все більше небезпечною діяльністю. У 1937 році на засіданні бюро Кримського обкому партії було поставлене питання "про політичні помилки газети "Енъи джонъя". За недбале ставлення при опублікуванні найважливіших політичних документів у газеті (пропуск частини гасла ЦК ВЛКСМ до XXIII Міжнародного юнацького дня) і неправильну орієнтацію читачів у статті від 30/VI "Торжество лєнінсько-сталінської національної політики" – редакторів газети А. Озенбашли було оголошено догану, а матеріали, які надійшли на нього, мала перевірити спеціальна комісія¹⁸⁴.

7 вересня 1940 р. у газеті "Къызыл Къырым" було надруковано фотографію з підписом: "Академік М. С. Самокиш за роботою над картиною "Еміграція кримських татар у Туреччину при цараті". Кримський обком і Головліт вважали цю публікацію грубою політичною помилкою, тому що цей фотознімок міг бути використаний "буржуазно-націоналістичним елементом у своїх цілях для агітації проти радянської влади" і міг "викликати кривотлумачення". У результаті заст. редактора газети Дж. Сейдаметову було оголошено сувору догану і його було звільнено з посади, а цензору Варієву – сувору догану із попередженням.

У цю ситуацію змушений був втрутитися Уповноважений РНК СРСР з охорони військових таємниць у пресі начальник Головліту М. Садчиков: "Підпис під фотознімком, – роз'яснив він у листі секретареві Кримського ОК і Начальникові Управління пропаганди й агітації ЦК ВКП (б), – ясно говорить, що академік Самокиш М.С. малює картину на тему – еміграція татар у Туреччину при цараті. Як можна припускати навіть думку, що сьогодні в татар-колгоспників, робітників та інтелігенції Кримської АРСР є бажання втікати в Туреччину? Думка така неправильна і шкідлива. Тому незрозуміле рішення Обласного Комітету ВКП (б) в цьому питанні"¹⁸⁵. Характерно, що тільки втручання високого московського посадовця допомогло перемогти здоровому глуздові.

Сумно відомий 1938 р. став розгромним для етнічної преси Криму. На цей час були закриті німецькі і єврейські газети, багато німців, євреїв, греків, поляків та інших було необґрунтовано засуджено як шпигунів іноземних розвідок. Було репресовано й багатьох кримськотатарських письменників, поетів, публіцистів, зачинателів й активістів цілої низки видань: А. Айвазова, Б. Чобан-заде, М. Недіма, Ф. Мусаніфа, Я. Мусаніфа, І. Тархана, У. Іпчі, М. Софу, В. Чагара, О. Акчокракли, Д. Гафарова, А. Лятіф-заде, М. Куртієва, Е. Шем'ї-заде й ін.

¹⁸⁴ Протоколи засідань бюро ОК ВКП (б) // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1751. – Арк. 133.

¹⁸⁵ Документальні матеріали о работе школ и вузов, редакций газеты «Красный Крым», «Кызыл Крым» и районных газет, об антирелигиозной пропаганде // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 2015. – Арк. 45.

Практично обезглавивши кримськотатарську культуру, влада не спинилася на цьому і провела того ж року чергову, другу за рахунком, реформу кримськотатарського алфавіту. Якщо перехід кримськотатарської мови на латинську графіку 1928 р. був позитивно зустрінутий національною інтелігенцією (аналогічний перехід відбувався й у інших тюркських народів СРСР, у 1927 р. на латиницю перейшла Туреччина, таким чином, новий алфавіт став сполучною ланкою для всіх тюрків), то перехід на кирилицю 1938 р. виглядав уже як явне насильство з політичним підтекстом (щоб не допустити пантюркістських настроїв). Реформа торкнулася і назв кримськотатарських видань: "Енчи дюнъя" стала називатися "Къызыл Къырым", скалькувавши назву російськомовної обласної газети, "Яш къуввет" – "Комсомольцем", "Эдебият ве культура" – "Совет эдебияты" ("Радянською літературою").

Наприкінці 1930-х рр. партійним керівництвом було вжито різноманітних заходів "зближення" кримськотатарської мови із російською – як через графіку, так і через лексику. Ці заходи примусового російщення із часом отримали назву "принципу мінімальних розбіжностей": згідно з ним нові терміни у мовах неросійських народів мали відповідати аналогічним термінам російської мови¹⁸⁶.

Отже, внутрішня політика СРСР тридцятих років минулого століття неоднозначно позначилася на кримськотатарській періодиці. Декларована турбота про корінний народ проявилася в підтримці розвинутої системи високотиражних етнічних видань, що сприяло розвитку національної мови і частково національної духовної культури. У той же час протягом усього розглянутого десятиліття партійним керівництвом систематично знищувалися національний дух і релігійні традиції кримськотатарської преси.

Таким чином, історія розвитку етнічної преси Кримської АРСР є доказом провалу експерименту щодо державного регулювання національного відродження малих народів. Безумовно, найтрагічнішими для національних культур етносів Криму стали 1930-ті рр., підтвердивши несумісність тоталітаризму і права націй на збереження своєї самобутності.

¹⁸⁶ Дешериев Ю.Д., Проченко И.Ф. Развитие языков народов СССР в советскую эпоху. – М.: Просвещение, 1968. – С. 82-87.

Салгирній, 26, потім – на вулиці Кантарній, 20, і, нарешті, надовго залишилася в будинку № 14 по вул. Пушкінській. Друкувалася газета в друкарні Сімферопольського міського управління (вул. Салгірна, 23).

Логотип "Визволеного Криму" мінявся протягом двох років чотири рази, причому ці зміни були глибоко символічними з огляду на функції газети як рупора національного відродження. Перший логотип не вирізнявся оригінальністю: він містив кримськотатарську назву видання, надруковану кирилицею (Азат Кърым) – у традиціях кримськотатарської радянської періодици 1938–1941 рр., а також її німецький переклад.

Починаючи з № 19 (27.03.42 р.) газета отримала прикрашений національним орнаментом і рельєфом кримських гір логотип латиницею (Azat Qrim): ця заміна стала знаковою, оскільки позначила введення видання в широкий загальтюркський контекст. В оновленій газеті передові статті почали публікуватися латинською графікою, що було своєрідним викликом реформі 1938 р. У передовій статті "Треба мати терпіння", присвяченій кримськотатарському алфавітові, редакція вказала на всі зміни графіки як на результат більшовицького диктату й закликала до наполегливості в роботі, пов'язаній з прийняттям латиниці, для якої на той момент не було шрифтів²²⁸.

Після того, як у № 51 газети з'явився матеріал про кримськотатарську тамгу та її зображення, з № 59 (14.08.42 р.) тамга виникла і на логотипі, замінивши собою німецьку назву видання.

З 19 січня 1943 р. (№ 6(102)) газета виходила під новим варіантом "шапки": повернувся німецький підзаголовок ("Tatarische Zeitung"), зник національний орнамент (лише вузький фриз зі східним орнаментом під заголовком тепер візуально ідентифікував національну приналежність видання), назву латиницею було наведено в новій редакції ("Azat Kirim"), тамга збереглася й у новому варіанті. У останньому варіанті більше уваги приділялося й оформленню клішованих рубрик: у східному стилі була представлена рубрика "Література", "трайливого" вигляду набула рубрика "Театр і кіно" тощо. Істотно змінилася і графіка видання: тепер не тільки передові статті, але і назви відділів і більша частина публікацій давалася латиницею. Починаючи з № 64 (160) від 10 серпня 1943 р. газета почала публікувати оголошення арабською графікою, а з № 4 (198) від 11 січня 1944 р. поширила її на всю останню сторінку. Імовірно, це було останнім нововведенням – своєрідною "лебединою піснею" видавців, які розуміли, що часу в них залишилося зовсім небагато. З 23 листопада 1943 р., мабуть, у зв'язку з обмеженими фінансовими можливостями, був зменшений удвічі формат газети.

²²⁸ Sabr ve sabat kerek [Треба мати терпіння] // Азат Кърым. – № 82. – 1942. – 3 листопада. – С.1.

1942 р. запропонувала помилково зареєстрованим "росіянами" українцям із приміських сіл звернутися до спеціальної комісії для встановлення правильної національності. 1 липня те ж саме було запропоновано й українцям Сімферополя. У результаті, близько 4 тисяч осіб повернули собі право називатися українцями, було утворено Український національний комітет, уперше з 1918 р. у Криму почав роботу й український театр.

Створення своїх – мусульманських – комітетів було дозволено і кримським татарам. Перший з них було відкрито у Сімферополі в грудні 1941 р. Однак незабаром кримських татар чекало і перше розчарування: коли сімферопольський мусульманський комітет спробував назвати себе кримським, то в цьому йому було відмовлено. Указавши, що сімферопольський комітет може лише "бути прикладом" для інших мусульманських комітетів Криму²²⁷, окупаційні власті ясно дали зрозуміти, що, як вогню, бояться національної консолідації.

Але якщо підтримка корінних народів півострова і не входила в стратегію гітлерівців, то тактично була їм вигідна, оскільки давала змогу закріпитися на чужій території. Ідеологи як фашизму, так і комунізму, який йому протистояв, добре розуміли, що етнічна преса, яка спирається на національні цінності і, отже, торкається емоційно-суб'єктивної сфери свідомості, являє собою могутній важіль впливу на значну і притім активну частину суспільства.

11 січня 1942 р. вийшов перший номер газети кримськотатарською мовою "Азат Кърым" ("Визволений Крим"). У Державному архіві АРК зберігся комплект номерів цього видання, у якому останнім номером є № 220-й від 28 березня 1944 р.

Газета була заявлена як орган Сімферопольського міського управління (аналогічно російськомовному "Голосу Кърма", який з'явився на місяць раніше), однак незабаром (з 30.01.42 р.) вона почала репрезентувати Кримський Мусульманський комітет (із серпня 1942 р. – Кримськотатарські комітети), про створення якого було сповіщено в № 3. У перших номерах газети обов'язки головного редактора виконував І.Н. Нурієв, з 30.01.42 р. головним редактором став М. Куртієв, з 25.05.1943 р. – А. Зені, з 7.12.43 р. – М. Решат. Багато авторів видання, визнаних лідерів національного руху кримських татар: головний редактор М. Куртієв, А. Одабаш, А. Озенбашли, А. Хільмі – були в 1928-1930 рр. репресовані радянською владою.

Вартість газети становила 1 рубль, або 10 пфенігів, періодичність: перші п'ять випусків – раз на тиждень, починаючи з 10 лютого 1942 р. – два рази на тиждень. Редакція розміщувалася спочатку на вулиці

²²⁷ Матеріали о предательской деятельности татарских буржуазных националистов (1941 – 1944) // ДААРК. – Ф. П. – 156. – Оп. 1. – Спр. 41.

4.3. ЕТНІЧНІ ЗМІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

4.3.1. Радянські ЗМІ етносів Криму

Тема функціонування радянських етнічних ЗМІ Криму в роки Другої світової війни дотепер не була порушена в наукових публікаціях. Довгий час навіть згадування про неї було б руйнівним для тієї легенди про народів-зрадників, яка була розроблена сталінщиною на виправдання злочину депортації.

Так, у Законі про скасування Чечено-Інгуської АРСР і про перетворення Кримської АРСР на Кримську область від 25 червня 1945 р. говорилося: "Під час Великої Вітчизняної війни, коли народи СРСР героїчно відстоювали честь і незалежність Батьківщини в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників, багато чеченців і кримських татар за намовою німецьких агентів вступали в організовані німцями добровольчі загони і разом з німецькими військами вели збройну боротьбу проти частин Червоної Армії, а також за вказівкою німців створювали диверсійні банди для боротьби з Радянською владою в тилу, причому основна маса населення Чечено-Інгуської і Кримської АРСР не чинила протидії цим зрадникам Батьківщини"¹⁸⁷.

За рамками офіційних обвинувачень залишилися численні факти участі представників депортованих за національною ознакою кримських татар, вірмен, болгар і греків у самовідданій боротьбі з фашизмом.

Сьогодні історична правда восторжествувала в численних документах, серед яких видання етносів Криму мають зайняти гідне місце.

Так, з 13 січня по 1 травня 1942 р., під час героїчної оборони Севастополя видавалася Червоноармійська газета Кримського фронту вірменською мовою "Кримська бойова газета" ("Кримян мартакан терт"). За відомостями А.Н. Мнацаканяна, на початку 1942 р. ця газета називалася "Бойовий натиск" ("Мартакан грох")¹⁸⁸.

Для кримськотатарського населення Криму в роки війни продовжувала виходити газета "Къызыл Къырым", з Москви транслювалися кримськотатарською мовою і передачі Кримського комітету радіомовлення.

Постійні звіти редакції газети і відповідального редактора радіо Юсуфа Волата свідчать про пильну увагу радянського керівництва до підтримки патріотичного духу кримськотатарського населення

¹⁸⁷ Крымская АССР (1921-1945) / Сост. Ю.И. Горбунов. – Симферополь: Таврия, 1990. – 320 с. – Вып. 3. – С. 316.

¹⁸⁸ Мнацаканян А.Н. Летописи подвигов воинов-армян (1941-1945). – Ереван, 1947. – С. 13.

окупованого Криму, а використані працівниками обох кримськотатарських редакцій матеріали свідчать про те, що аудиторія, для якої вони призначалися, на момент мовлення і публікації ніким не вважалася колабораціоністською.

У 1942-1943 р. газета "Къызыл Къырым" видавалася в евакуації, у Сочі і Краснодарі, зберігши довоєнний тираж: на початку 1943 р. кожен номер видавався в кількості 10.000 примірників. Змінилася лише періодичність виходу видання: якщо в довоєнний час "Къызыл Къырым" виходив 25 разів на місяць, то з цілком зрозумілих причин у 1942-1943 рр. випускався набагато рідше. Формат газети став удвоє менший від довоєнного. Газета виходила під гаслом: "Смерть німецьким окупантам!". У кожному номері писалося: "Прочитай і передай товаришеві".

Відповідно до запиту заступника редактора "Къызыл Къырым" Дж. Акімова, для роботи в редакції газети були викликані з діючих частин:

1. Чолачик Осман Усеїнович – Челябінська область, м. Троїцьк, з/госпіталь № 17.

2. Умеров Якуб Муратович (літ. псевдонім Якуб Зеккі – Н.Я.) – П.П. 34349.

3. Решидов Зекерья (Керім Решидович Решидов, літ. псевдонім Джаманакли. – Н.Я.) – П.П. 97693-ф.

4. Сейдаметов Сейтхаліль – П.П. 07655-р¹⁸⁹ [526, арк. 63].

За даними про випуск газет, листівок і брошур видавництвом газети "Красный Крым", поданими секретареві Кримського обкому ВКП (б) т. Лещинеру заступником відповідального редактора газети Є. Степановим і відповідальним секретарем Д. Глезерманом, кримськотатарською мовою було випущено газет "Къызыл Къырым" за період з 12 червня по 31 серпня 1942 р. і з 1 жовтня 1942 р. по 1 січня 1943 р. 21 номер загальним накладом 150000 примірників.

За період з 1 січня по 15 травня 1943 р. було видано 16 номерів накладом 10000 прим. кожен номер (загальний тираж – 160000 прим.). З них у січні – 5 номерів, у лютому – 3, у березні – 2, у квітні – 3, у травні – 3 номери. 20 квітня 1943 р. вийшов спеціальний випуск газети "Къызыл Къырым" з повідомленням Радінформбюро "В останню годину" (10000 прим.). Підсумки зимової кампанії Червоної Армії було підбито у номері від 7 квітня 1943 р. (10000 прим.). Таким чином, було випущено 18 газет загальним накладом 180000 примірників¹⁹⁰.

¹⁸⁹ Планы работы, отчеты, справки и сведения о работе редакций газет "Красный Крым", "Къызыл Крым" и Крымского комитета радиовещания // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 2185. – Арк. 48.

¹⁹⁰ Там само. – Арк. 9 (зв.).

брехливі матеріали про принадності гітлеризму: "Дружба" (моральне єднання російських добровольців і німецьких солдатів) і т.п.

"Диференційовано" (вислів німецького історика К.Г. Пфеффера, який доводив, що всупереч поширеній думці, ставлення німців до інших народів не було повністю негативним – воно було "диференційованим"²¹⁸) було вирішено гітлерівцями і національне питання. Наприкінці 1941 – на початку 1942 рр. у Криму були знищені цигани, кримчаки і євреї. "Зоологічну ненависть" (вираз О.С. Казанцева²¹⁹) у первісного керівника пропаганди на окупованих радянських територіях А. Розенберга викликав і російський народ. До інших національностей демонстративно (за принципом: Divida et impera!) була виявлена лояльність: пільгове становище було надано фольксдойче²²⁰, потім – прирівняним до них за наданими правами і пільгами болгарам і румунам²²¹, а також італійцям²²² і особам румунського походження²²³.

Терпиміше, ніж до інших, нацисти ставилися і до кримськотатарського населення, оскільки використання мусульманського фактора в зовнішній військовій експансії було однією з традицій Німеччини ще з кінця XIX ст.²²⁴

З літа 1941 р. на території Криму почали діяти і представники Організації українських націоналістів (ОУН). Похідні групи ОУН, які входили до складу наступаючої на Крим 11-ї німецької армії, повинні були пропагувати українську національну ідею, а також проникати в органи місцевого самоврядування з метою їх подальшої українізації²²⁵. Але якщо потенційно німці доброзичливо ставилися до активності членів ОУН, то після спроби 30 червня 1941 р. членами бандерівської гілки цієї організації проголосити у Львові Незалежну Україну, доброзичливість швидко змінилася настороженістю. Коли в січні 1942 р. у Криму 6 нових похідних груп ОУН спробували створити підпільний український рух, вони були безжалісно знищені німцями²²⁶.

Українське населення Криму, як і російське, не користувалося особливими привілеями. Проте, окупаційна адміністрація 28 червня

²¹⁸ Цит. за: Романько О.В. Мусульманские легионы третьего рейха. – Симферополь: Таврия-Плюс, 2000. – С. 3.

²¹⁹ Казанцев А.С. Третья сила. Россия между нацизмом и коммунизмом. – М.: Посев, Рос. фил., 1994. – С. 174.

²²⁰ Окупаційний режим у Криму: 1941-1944 рр. За матеріалами преси окупаційних властей: Пер. з рос. / Упоряд. В.М. Гуркович. – Симферополь: Таврія, 1996. – С. 23, 86.

²²¹ Там само. – С. 40.

²²² Там само. – С. 47.

²²³ Там само. – С. 66.

²²⁴ Романько О.В. Мусульманские легионы во Второй мировой войне. – М.: АСТ, 2004. – С. 3-5.

²²⁵ Романько О.В. Крым. 1941-1944 гг. Оккупация и коллаборационизм: Сб. ст. и мат. – Симферополь: Магистр, 2004. – С. 91-92.

²²⁶ Там само. – С. 94-95.

військова адміністрація керувала даною територією, 3) становища на фронтах²¹¹.

Проведення пропагандистських заходів у Криму ускладнювалося строкатим багатонаціональним складом регіону і нестабільною фронтовою ситуацією довкола нього, тому тактика ведення інформаційних воєн у Криму була досить гнучкою. Крим виявився зоною "експерименту з надання населенню широких прав, свобод і добробуту" з метою викликати в нього "ілюзію участі в питаннях вирішення своєї власної долі"²¹². Наказом Верховного командування вермахту (ОКВ) 5 вересня 1942 р. з батальйону пропаганди "Україна" було виділено другий окремих взвод, який 15 вересня був перетворений на штаб пропаганди "Крим" з резиденцією в Сімферополі²¹³. При ньому вже 24 вересня були створені спеціальні відділи (активної пропаганди, культури, преси, кіно і радіо)²¹⁴.

Відділ преси займався керівництвом усією місцевою пресою і виданням газети німецькою мовою для потреб окупаційної армії й адміністрації "Дойче Крим Цайтунг" ("Кримської німецької газети"). Відділ радіо займався обслуговуванням і створенням програм для радіо і високочастотних установок²¹⁵. На допомогу редакціям окупаційних газет і радіоредакціям у Берліні виходили спеціальні збірники "Матеріали для російських газет. На допомогу редакціям" і "Радіовісник" (збірник матеріалів передач для радіовузлів, видавець – відділ пропаганди "К", відділ місцевих передач)²¹⁶. У них збиралися як історичні, публіцистичні, літературно-художні матеріали, що відкривали правду про радянський режим (у СРСР такі публікації появились тільки після перебудови), наприклад: "Таємниця цифр" (про брехливе перебільшення числа населення СРСР переписом 1939 р., покликаним приховати "відсутність" мільйонів репресованих), "Як і за що засуджували – із практики радянського суду (сваволя в радянському праві)", "Генеральна лінія більшовиків в національному питанні" (про вади національної політики СРСР), "Російська культура" ("У роки більшовизму, – писалося в цьому матеріалі, – наука, мистецтво, мораль, та й багато російських людей перестали бути росіянами, а стали радянськими"²¹⁷) і т.д., так і відверто

²¹¹ Романько О.В. Крым. 1941-1944 гг. Оккупация и коллаборационизм: Сб. ст. и мат. – Симферополь: Магистр, 2004. – С. 11.

²¹² Моллер Н. Вермахт и оккупация (1941-1944). – М.: Воениздат, 1974. – С. 11.

²¹³ Романько О.В. Крым. 1941-1944 гг. Оккупация и коллаборационизм: Сб. ст. и мат. – Симферополь: Магистр, 2004. – С. 14.

²¹⁴ Там само.

²¹⁵ Там само. – С. 16.

²¹⁶ Радиовестник № 9 // ДААРК. – Ф. П-156 (Кримська комісія з історії Великої Вітчизняної війни). – Оп.1. – Спр. 27.

²¹⁷ Радиовестник № 9 // ДААРК. – Ф. П-156 (Кримська комісія з історії Великої Вітчизняної війни). – Оп.1. – Спр. 27. – Арк.101.

З 15 травня по 1 серпня 1943 р. було заплановано випустити 13 номерів газети, 5 листівок, 2 брошури¹⁹¹.

У період з жовтня 1942 р. по травень 1943 р. у газеті "Къызыл Къырым" були опубліковані такі оригінальні матеріали: передові про двадцять п'яту річницю Жовтня, про наступ Червоної Армії ("Буде і на нашій вулиці свято", "Славні підсумки", "Незабаром і в нашому Криму буде свято"), про зміцнення дружби народів при спільній героїчній роботі в тилу для забезпечення перемоги над ворогом ("Священна і непорушна дружба"), про необхідність зриву мобілізації в німецько-фашистську армію, про поневолення фашистами народів Криму ("Смерть ненависному новому порядку"), кореспонденції про розграбування фашистами сіл Бужк-Янкой і Кучук-Озенбаш¹⁹².

Назви передових статей газети "Къызыл Къырым", опублікованих улітку переломного 1943 р., свідчать самі за себе: "Фашисти прагнуть поневолити татарський народ", "Тільки радянська влада забезпечить волю і незалежність татарському народові...", "Країна Рад міцна, як ніколи..." (автор статей – заступник редактора газети Д.А. Акімов), "Зрадницька роль "Мусульманського комітету", "Татари, піднімайтеся на боротьбу з гітлерівськими загарбниками", "До стариків-татар" (Алієв), "Сини і дочки татарського народу в боях за радянську батьківщину" (Ш. Алядін), "Традиційна дружба російського і татарського народів", "Про національну честь" (Ю. Болат), "Червона Армія несе визволення татарському народові" (Ірсмамбетов), "Міцніють сили Червоної Армії", "До татарських жінок" (С. Емінов)¹⁹³.

Автор останніх статей – поет, прозаїк, перекладач Сеїтумер Емінов у 1941 р. брав участь в обороні Севастополя, був поранений, потрапив у госпіталь. Пропрацювавши в 1942 р. у Сочі в евакуйованій газеті "Къызыл Къырым", домігся повернення в рідний Крим – на допомогу партизанам. У кримських лісах писав звернення і листівки, у які часто включав закличні до антифашистського опору вірші¹⁹⁴.

Газета публікувала і твори художньої літератури – вірші Шаміля Алядіна, Алтанли ("Ялта", "Ці гори"), Джаманакли, казансько-татарського поета Ахмета Єрикеева ("Лист до Криму") і нариси ("Друг партизана" Ю. Волата)¹⁹⁵.

¹⁹¹ Там само. – Арк. 13.

¹⁹² Там само. – Арк. 5.

¹⁹³ Там само. – Арк. 13.

¹⁹⁴ Деятели крымскотатарской культуры (1921-1944 гг.): Библиографический словарь / Гл. ред и сост. Д.П. Урсу. – Симферополь: Доля, 1999. – С. 217-218.

¹⁹⁵ Планы работы, отчеты, справки и сведения о работе редакций газет "Красный Крым", "Къызыл Крым" и Крымского комитета радиовещания // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 2185. – Арк. 13.

Постійні відділи газети мали такі назви: "На фронтах Вітчизняної війни", "Бойові справи кримських партизанів", "Татари в боях за батьківщину", "По Радянському Союзу", "За рубежем".

Святковий номер газети 23 лютого 1944 р. прикрасили фотографії кримських татар – героїв війни: розповідалося про льотчика, двічі Героя Радянського Союзу Амет-Хана Султана (йому ж був присвячений опублікований у газеті раніше вірш Джаманакли "Аметхан Батир" – "Аметхан-богатир"¹⁹⁶, про Героя Радянського Союзу гвардії капітана Абдуль Тейфука й ін. Про Амет-Хана Султана на сторінках "Къызыл Къырым" у 1943–1944 рр. була опублікована й серія нарисів Джаманакли за назвою "Крилатий богатир".

У 1944 р., під час визволення Криму, 4-м Українським фронтом видавалася червоноармійська газета кримськотатарською мовою "Сталін байраги" ("Сталінський прапор") (збереглися номери газети з № 50 (від 2 травня 1944 р. по № 56 від 14 травня 1944 р).

Після визволення Криму газета "Къызыл Къырым" почала виходити звичайним форматом, з 1943 р. по 18.05.1944 р. її головним редактором був Джеппар Акімов. Радість від визволення, відданість справі партії, відновлення народного господарства – ось основні теми номерів, випущених у Сімферополі. Номер за 17 травня 1944 р. став останнім...

За вказівкою ЦК ВКП (б) у вересні 1942 р. була організована кримськотатарська редакція при Всесоюзному радіокомітеті, для роботи в якій за рекомендацією кримського обкому до Москви були запрошені: журналіст Юсуф Мемет Болат (відповідальний редактор), кандидат філологічних наук Асан Мазін Іслямов (заступник відповідального редактора) і колишній співробітник газети "Къызыл Къырым" і інструктор Кримського обкому ВКП (б) Ваал Османов (літпрацівник і диктор редакції).

Редакція почала свою роботу 8 вересня 1942 р.: у цей день о 18.00 зі звернення кримськотатарської інтелігенції до кримськотатарського населення почалася перша передача. У ній також були оголошені години роботи редакції і хвили передавачів.

У перші місяці роботи кримськотатарської редакції для її мовлення на день виділялося 57 хв.:

Перша вечірня передача	18.00 – 18.19	На хвилі 48, 15 м
Друга вечірня передача	23.00 – 23.19	На хвилі 48, 15 м і на хвилі 437,3 м
Ранкова передача	6.00 – 6.19	На хвилі 48, 15 м

У ранкових програмах трансливалися зведення Радінформбюро (вечірні повідомлення попереднього дня), оригінальні матеріали, підготовлені відділом контрпропаганди при ВРК і самою редакцією, а

¹⁹⁶ Къызыл Къырым. – 1944. – 29 січня. – № 7. – С. 4.

Однак кримськотатарські окупаційні видання – газета "Азат Къырым" і журнал "Ана юрт" – залишаються terra incognita вивчення як воєнного періоду, так і кримськотатарської історії в цілому. Причин такого становища можна назвати кілька: 1) мовний бар'єр, який важко подолати більшості фахівців в галузі історії і філології; 2) прищеплений радянською системою "комплекс провини" кримськотатарського народу, який заважає йому спокійно і неупереджено звертатися до подій окупації Криму; 3) зацікавленість деяких осіб у тім, щоб в умовах відсутності загального уявлення про зазначене видання довільно відбирати з нього ті матеріали або навіть цитати, які підтверджують нав'язану Сталінінм теорію про народ-зрадник.

У цьому зв'язку дослідження ролі кримськотатарських окупаційних видань в інформаційних війнах комуністичного і німецько-фашистського режимів, а також у процесі національного відродження кримських татар, надзвичайно актуальне як з наукової, так і із соціально-політичної точок зору.

Як справедливо зазначають дослідники, збройні конфлікти завжди супроводжувалися інформаційними війнами: кожна країна за допомогою цілого ряду пропагандистських заходів прагнула в очах громадськості довести свою правоту. І Друга світова війна в цьому відношенні являє один з найочевидніших прикладів.

Про "клішований" світ радянських видань 1920–1930-х рр. неодноразово говорилося вище. Сталінська пропаганда зуміла задурманити мільйони радянських громадян.

Однак і гітлерівську Німеччину не можна було дорікнути в недооцінці ідеологічного боку воєнних дій. Ще в 1932 р. Гітлер виробив стратегію майбутнього підкорення світу: "Ворожий народ має бути деморалізованим і готовим до капітуляції, його слід психологічно змусити до пасивності і тільки потім можна думати про воєнні дії"²⁰⁹.

Можливість існування серйозних етнічних видань на окупованій фашистами території, на перший погляд, йшла врозріз як з ідеєю національної переваги арійців, так і з планами Гітлера щодо перетворення Криму на імперську область Готланд, звільнення його від "усіх чужинців" і заселення німцями²¹⁰.

Однак, як вказує О. В. Романько, німецька окупаційна політика, а разом з нею і пропаганда, залежала, насамперед, від: 1) національного складу населення окупованого регіону, 2) того, цивільна чи

²⁰⁹ Цит. за: Романько О.В. Крим. 1941–1944 гг. Оккупация и коллаборационизм: Сб. ст. и мат. – Симферополь: Магистр, 2004. – С. 10.

²¹⁰ Крим в Великой Отечественной войне 1941–1945 / Сост. В.К. Гарагуля, И.П. Кондратов, Л.П. Кравцова. – Симферополь: Таврия, 1994. – С. 55.

тупником головного редактора в кримськотатарській газеті "Ленин байрагы".

Інвалід війни, кандидат філологічних наук, доцент Алім Фетіс-лямов (1905–1967) працював у вузах Узбекистану і Киргизстану. Сеїтумер Емінов під час депортації потрапив до Узбекистану, де продовжував писати вірші, видавати книжки, у 1965–1971 рр. працював редактором відділу кримськотатарської літератури ташкентського видавництва ім. Г. Гуляма.

Про повоєнне життя Асана Іслямова в біобібліографічному довіднику "Діячі кримськотатарської культури (1921–1944 р.)" сказано лише: "Є відомості про те, що після війни проживав у Семіпалатинську (Казахстан)"²⁰⁷.

Кандидат філологічних наук, доцент Керім Решидов (Джаманакли) (1905–1965) у 1944–1945 рр. працював у Самаркандському педінституті, з 1945 р. до кінця життя завідував кафедрою літератури Слабузького педінституту.

Учасник воєнних дій і партизанського руху Криму письменник і поет Шаміль Алядін (1912–1996) після депортації в Узбекистан продовжував літературну діяльність, брав участь у створенні ансамблю "Хайтарма", кримськотатарської редакції радіопередач, газети "Ленин байрагы", журналу "Йылдыз", редактором якого був з 1980 по 1987 рр.

Крим після депортації знову побачили лише Ш. Алядін і С. Емінов.

Робота кримськотатарських редакцій всесоюзного радіо і газети "Къызыл Къырым" у роки Другої світової війни є доказом не тільки самовідданої боротьби кримськотатарського народу проти німецько-фашистських загарбників, але і тієї величезної ідеологічної ролі, яку здатні відіграти етнічні ЗМІ в переломні моменти історії.

4.3.2. Етнічна преса періоду окупації Криму

Окупаційна періодика довгий час була для дослідників забороненою темою. В останні роки ця заборона подолана в ряді публікацій, у тому числі й відносно газети Сімферопольського міського управління "Голос Крима"²⁰⁸.

²⁰⁷ Деятели крымскотатарской культуры (1921–1944 гг.): Биобиблиографический словарь / Гл. ред и сост. Д.П. Урсу. – Симферополь: Доля, 1999. – С. 104.

²⁰⁸ Окупаційний режим у Криму: 1941–1944 рр. За матеріалами преси окупаційних властей: Пер. з рос. / Упоряд. В.М. Гуркович. – Симферополь: Таврія, 1996. – 120 с.; Романько О.В. Газета «Голос Крима» как источник по изучению немецкой оккупационной политики на советских территориях // Культура народов Причерноморья. – № 43. – С. 199–202.

також кореспонденції з центральних газет і вісті з-за кордону¹⁹⁷. Перша вечірня передача також починалася з повтору вечірнього (попереднього дня) зведення Радінформбюро і ранкових повідомлень, після яких трансливалися вісті з Батьківщини. Друга вечірня передача включала ранкові повідомлення Радінформбюро, огляд радянської преси за день, вісті з Батьківщини, статті.

З 10 січня 1943 час виходу програм було збільшено на 10 хвилин, у зв'язку з чим початок ранкових передач було перенесено на 5 год. 50 хв. З 15 квітня час виходу ранкових передач став: 6.00 – 6 год. 29 хв.¹⁹⁸. До кінця 1943 р. час мовлення становив 77 хвилин, а замість першої вечірньої передачі була створена друга ранкова – 8.00 – 8 год. 30 хв., яка включила зведення Радінформбюро, політичні статті і вісті з Батьківщини.

З самого початку кримськотатарська редакція була орієнтована керівництвом Всесоюзного радіокомітету на трансляцію відомостей Радінформбюро (кожне зведення повторювалося в передачах 2 рази і займало приблизно 28–30 хвилин ефірного часу). Однак, крім зведення, редакція передавала кореспонденції і повідомлення з центральних і кримських ("Красный Крым", "Къызыл Къырым") газет, матеріали відділу контрпропаганди ("Рівність мерців" (4.04.1943 р.), "Гітлерівські розбійники без маски" (6.04.1943) і ін.), повідомлення ТАРС, оригінальні статті, підготовлені працівниками редакції. Протягом 1943 р. передачі о 23.00 починалися з огляду радянської преси під заголовком "Що пишуть сьогодні центральні газети"¹⁹⁹.

Прагнучи познайомити своїх радіослухачів з останніми новинами з-за кордону, працівники редакції складали добірку новин безпосередньо за вісником ТАРС, найчастіше до появи цих матеріалів у газетах. З газет у передачі потрапляли, в основному, розповіді про бойові епізоди, вісті з Батьківщини, передові статті з найважливіших питань (часто газетні матеріали піддавалися переробкам і скороченням). З найважливіших політичних кампаній кримськотатарською редакцією підготовлялися і передавалися спеціальні матеріали. Наприклад, у лютому 1943 р. пролунала програма до Дня Червоної Армії, у березні – до Дня 8 березня. Трансливалися спеціальні передачі для молоді (у січні – 1, лютому – 2, березні – 5) і жінок (у січні – 1, у березні – 2).

При підготовці матеріалів рубрики "Вісті з Батьківщини" велику стурбованість працівників редакції викликав брак інформації про роботу евакуйованих кримських підприємств. У пошуках нових да-

¹⁹⁷ Планы работы, отчеты, справки и сведения о работе редакций газет "Красный Крым", "Къызыл Крым" и Крымского комитета радиовещания // ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 2185. – Арк. 1.

¹⁹⁸ Там само.

¹⁹⁹ Там само. – Арк. 2.

них редакція зверталася по допомогу до кримського обкому²⁰⁰. У програмах пролунали замітки про роботу Сімферопольського консервного заводу "Серп і молот" і про роботу кримських залізничників. У цілому, такого роду матеріали займали 4-5 % ефірного часу.

Великою заслугою редакції стала підготовка статей на історичні теми: "Алім Азамат Оглу – борець за незалежність татарського народу" (Ю. Болат), "Участь татар у вітчизняній війні 1812 р." (А. Іслямов), "Про дружбу російського і татарського народів" (Джаманакли), "Участь татар у походах Хмельницького" (А. Фетіслямов). Використовувалася і передача матеріалів із книг: "Звірства німецьких фашистів у Керчі" (видавництво "Красный Крым", 1943 р.), "Кримські партизани в боротьбі за Батьківщину" і "Нескорений Крим". Активно використовувалися нариси і замітки про воїнів-татар: підполковника Бейтуллу Муратова, народного месника Мемета Аппазова та ін. Передавалися і "слова літніх людей до молоді Криму" – звернення до молоді старих партизан Аметова і Бенсейтова²⁰¹.

Існувала і рубрика гумору й сатири, у якій прозвучав цикл фейлетонів про пригоди Ахмет-Ахая Озенбашського у Криму.

У програмах використовувалися "виступи перед мікрофоном" – казанськотатарського поета Ахмета Єрикеева з віршами, присвяченими Криму, кримськотатарського поета старшого лейтенанта Бекіра Ваапа та інших (протягом 1943 р. було 47 таких виступів), Іргата Кадирова, Алтанли, Шейх-заде, Шаміля Алядіна. У виконанні диктора передавалися нові вірші Джаманакли, Шаміля Алядіна й Алтанли.

При тому, що власний колектив редакції був невеликим, його роботі наприкінці 1943 року допомагали 16 позаштатних авторів (письменників, поетів, партійних працівників).

Програми звучали кримськотатарською мовою, тому більшість матеріалів потребувала перекладу, якості якого співробітники редакції приділяли особливу увагу. Щоб уникнути різнобою при перекладі термінології, яка не зустрічалася або зустрічалася рідко в довоєнній кримськотатарській мові, редакцією було складено словник нових термінів. Обсяг перекладного матеріалу тільки для одного дня мовлення становив приблизно 28-30 сторінок машинописного тексту²⁰².

Національний колорит програм підтримувала і кримськотатарська музика. Правда, у редакції з музичним оформленням передач відразу ж виникли труднощі як технічного, так і ідеологічного характеру: кримськотатарських музикантів у Москві не було, а транслювати довоєнні записи редакція не наважилася, оскільки не знала "теперішнього становища виконавців"²⁰³.

²⁰⁰ Там само.

²⁰¹ Там само. – Арк. 17.

²⁰² Там само. – Арк. 2 (зв.).

²⁰³ Там само.

Знайдений вихід із ситуації відповідав трагікомічній атмосфері часу тотальної підозрливості: "Щоб уникнути помилок, – читаємо у звіті редакції, – ми передавали тільки хоріві музичні номери під керуванням композитора Шарфедіна"²⁰⁴.

Безумовно, залежним від "думки згори" був і зміст матеріалів. Так, у звіті про роботу кримськотатарської редакції з 8.09.1942 по 1.05.1943 р. читаємо: "Всі оригінальні статті, вірші, оповідання, інформації, підготовлені або отримані редакцією, перекладаються російською мовою і переглядаються завідувачем відділу і головою ВРК, а матеріали про партизанів, крім того, переглядаються штабом <...> /статті додаються/"²⁰⁵.

У статті Юсуфа Болати "Про так звані "татарські комітети" і зрадників кривих інтересів татарського народу" читаємо: "Демагогія і провокація – один з улюблених методів німецьких фашистів. Вони цими ж методами прагнули загравати з татарським населенням, обдурювати його і нацькувати на жителів інших національностей. Але з цього підлого наміру нічого не вийшло. Татарський народ <...> залишився вірним своїй радянській Батьківщині. Його кращі сини борються в лавах славної Червоної Армії, у партизанських загонах народних месників, а татарське населення, яке залишилося в тилу у ворога, усіяло саботує заходи німецької влади, допомагає радянським партизанам громити ненависних німців і з нетерпінням чекає свого визволителя – Червоної Армії"²⁰⁶.

Однак уже в травні 1944 р. виявилось, що радянський тоталітарний режим не гірше фашистського володіє методами демагогії і провокації. Те саме кримськотатарське населення, матеріали про мужність і патріотизм якого в 1942-1943 рр. схвалювала радянська цензура, 18 травня 1944 р. було депортовано з рідного Криму – лише через 6 днів після його повного звільнення від фашистів.

Гірку долю свого народу розділили і кримськотатарські журналісти газет "Къзыл Къырым" і кримської редакції Всесоюзного радіокомітету.

Джепар Акімов (1909 – 1983) був депортований у м. Бекабад (Узбекистан), де не мав можливості працювати за спеціальністю, став одним із засновників і, мабуть, навряд чи не найбільшим авторитетом національного руху кримських татар, був двічі заарештований, виключений із КПРС, у в'язницях і таборах провів близько 3 років.

Юсуф Болат (1909-1986) після депортації мешкав у Ташкенті, продовжував літературну діяльність, у 1962-1984 рр. працював зас-

²⁰⁴ Там само.

²⁰⁵ Там само. – Арк. 2.

²⁰⁶ Там само. – Арк. 48.

Нью-Йорку в 1973, про трагедію кримськотатарського народу писали й російські емігрантські видання – “Посев” (“Посів”) і “Русская мысль” (“Російська думка”).

5.1.2. Офіційна кримськотатарська преса

Після смерті Сталіна, під час “відлиги” ставлення радянської адміністрації до кримськотатарського питання трохи пом’якшилося: 28 квітня 1956 р. вийшов Указ Верховної Ради СРСР “Про зняття обмежень щодо спецпоселення з кримських татар...”, 1 травня 1957 р. у Ташкенті почала виходити перша і головна кримськотатарська газета періоду депортації “Ленин байрагы” (“Ленінський прапор”) (орган ЦК Компартії і Ради Міністрів Узбецької РСР). Редакторами газети були А. Іслямов, А. Дерменджи, Ю. Волат, Т. Дагджи, Ш. Рамазанов, Н. Умеров.

Сьогодні неможливо не відзначити подвійності ролі “Ленин байрагы” у кримськотатарській історії. З одного боку, сам вихід газети був своєрідним руйнуванням тієї змови мовчання, якою офіційна преса оточила кримських татар за принципом: немає народу – немає проблеми. Крім того, вихід кримськотатарської газети став найпереконливішим доказом того, що немає ніякого “народу-зрадника”, а є радянський кримськотатарський народ – рівний серед рівних у єдиній родині народів, якою ідеологія того часу представляла СРСР.

Зі слів англійського дослідника Е. Оллуурта, публікації “Ленин байрагы”, які, відродивши кримськотатарське літературне життя та мову і відновивши контакти всередині кримськотатарського етносу, відіграли ту ж роль, що і “Терджиман” на початку ХХ століття¹³.

Функція підтримки газетою національної мови свого народу виявилася надзвичайно важливою в той час, коли мовна політика русифікації стала однією з головних складових організованого етноциду.

Переборюючи трагедію розпорошення по території декількох республік (М. Губогло і С. Червонна вказують, що з майже 300 тисяч населення (за даними перепису 1989 р.) більш-менш значне ядро етносу збереглося лише в Узбекистані (188,8 тисяч чоловік – 69,5 % усіх кримських татар країни), але навіть тут кримські татари були “розпорошені” між низкою областей¹⁴), кримські татари декларативно назвали рідною мову свого етносу: за даними перепису 1989 р., кримсь-

¹³ Allworth E. Tatars of the Crimea. Their Struggle for Survival. – Durham and London: Duke University Press, 1988. – P.261.

¹⁴ Губогло Н.М., Червонная С.М. Крымскотатарское национальное движение. – Т.1. История. Проблемы, перспективы. – М., 1992. – С.84-85.

(ще не забутого Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 р. “Про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний робочий тиждень і про заборону самовільного залишення робітниками та службовцями підприємств і установ”²³⁰) описувана у статті “Місце жінки в націонал-соціалістській державі”²³¹ турбота німецького законодавства про жінок здавалася прекрасною казкою.

“Нові” цінності стали однією з постійних тем публікацій. У передовій статті під заголовком “Треба дотримуватися суворої дисципліни” автор відзначає “ненормальності”, які є наслідком більшовицького виховання в минулому. “Ненормальності” – це лінощі, ухилення від роботи, прагнення жити за рахунок праці інших. Називаючи все це ганебними явищами, автор закликає після визволення від більшовиків працювати удесятеро більше, щоб залікувати рани країни, завдані їй війною²³². У кореспонденції “Наш обов’язок – бути моральними” В. Сейтумер указує на ще не переборений радянський дух у сфері моральних норм і закликає читачів до справжніх чеснот і моральності²³³.

На останній сторінці друкувалися оголошення Сімферопольського міського управління і Кримського Мусульманського комітету. Діяльність регіональних відділень комітету стала провідною темою кореспонденцій і заміток. Розповідалося, як мусульманські комітети вирішували проблеми забезпечення населення хлібом, допомоги родинам добровольців і нужденним, займалися питаннями культурного відродження. У № 49 від 11 липня 1942 р. був опублікований марш Мусульманського комітету (музика Ільяса Бахшиша, слова М. Муєдіна).

Газета постійно писала про кримськотатарські добровольчі формування, публікувала листи і вірші добровольців, у тому числі і з-за кордону. У цих матеріалах утверджувалася необхідність не стільки відстоювати інтереси Німеччини, скільки боротися за визволення своєї рідної землі, за свої національні інтереси. Показовою в цьому відношенні є стаття Зія ефенді “Під прапором свободи”, яка починається зі слів “Наше заросле травою вогнище знову задимилося”. Закликаючи своїх співвітчизників не бути боягузами, провідний публіцист “Азат Кърым” говорить не про захист “нової влади”: він сподівається на повернення кримськими татарами колишньої могутності і про відродження національного духу. “Ми не уподібнимся бара-

²³⁰ Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР, 1938-1958 гг. – М.: Госориздат, 1959. – С. 54.

²³¹ Национал-социализм девлетинде къаднынъ ери [Місце жінки в націонал-соціалістичній державі] // Азат Кърым. – № 6. – 1942. – 10 лютого. – С. 2.

²³² А. Nizam-intizama riayet kerek [Треба дотримуватись суворої дисципліни] // Азат Кърым. – № 78. – 20 жовтня 1942 г. – С.1.

²³³ Сейтумер В. Эйи ахлякъ саиби олмакъ, бойнумызнынъ борджудыр [Наш обов’язок бути моральними] // Азат Кърым. – № 78. – 20 жовтня 1942 г. – С.3.

нам, що залишають рідні сади!" – завершує він своє звернення²³⁴. Таким чином, ключова у російськомовній окупаційній газеті "Голос Крима" до початку 1944 р. теза про "третю силу"²³⁵ підспудно була присутня й у газеті "Азат Кърым" з моменту її відкриття: автори публікацій, відмежовуючись від більшовицького минулого і жорстко критикуючи його, у той же час не ототожнювали інтереси свого народу з інтересами Німеччини (наприклад, Хаберджи у статті про головного редактора газети М. Куртієва вважає його головною заслугою те, що "він не віддав газету під вплив жодної чужої течії" і "під прапором національного визволення зумів прищепити народові національний дух"²³⁶).

Не можна сказати, що окупаційні власті не усвідомлювали специфіки позиції колабораціоністських газет. Тому зміст "Азат Кърым" постійно контролювався окупаційною владою: редакція надавала їм переклади заголовків і короткий виклад основних матеріалів російською мовою, а з 1943 р. – німецькою (у підшивці газети, яка зберігається в Державному архіві АРК, до ряду номерів додані переклади їх змісту російською, а пізніше – німецькою мовами, зроблені ще під час окупації Криму). Про те, що цензура була такою ж попередньою, свідчить, наприклад, той факт, що в короткій анотації № 78 описана кореспонденція "Неправильний крок", автор якої засуджує думку одного вчителя із села Мамут-Султан (нині – Добре) про непотрібність здобувати освіту рідною мовою: "Діти наші повинні навчатися в татарській школі. У цій школі вони повинні вивчати німецьку і російську мови. Для цього всім школам надано навчальний план, порушувати його не можна"²³⁷. У самому ж номері цієї статті немає – очевидно, вона була замінена більш злободенним матеріалом.

При всій відразі до більшовицької дійсності газета продовжувала активно використовувати основний пропагандистський принцип преси попереднього десятиліття "раніше і тепер" (раніше – погано, тепер – добре). Але акценти були переставлені: антитеза "більшовизм – націонал-соціалізм" змінила колишню – "царат – більшовизм". Іноді автори відверто використовували набуті ще в радянський час навички складання заголовків, наприклад: "Працювати чесно і справедливо – славна справа!"²³⁸.

²³⁴ Зия ефенди. Азатлыкъ байрагы алтында [Під прапором свободи] // № 16. – 1942. – 17 березня. – С.1.

²³⁵ Див.: Романько О.В. Газета «Голос Крима» как источник по изучению немецкой оккупационной политики на советских территориях // Культура народов Причерноморья. – № 43. – С. 202.

²³⁶ Хаберджи. Мустафа ефенди Къуртиев [Мустафа ефенді Куртієв] // Азат Кърым. – 1943. – № 44 (140). – 1943. – 1 червня. – С. 3.

²³⁷ Неправильный крок // Азат Кърым. – № 78. – 1942. – 20 жовтня. – С. 3.

²³⁸ Азат Кърым. – № 15. – 1942. – 13 березня. – С.2.

1945 рр. кримськотатарською мовою латинською графікою видавалася щотижнева газета кримськотатарських добровольців "Крим". Вона публікувала заяви лідерів кримськотатарського національного руху, а також спогади із власною, незалежною думкою кримських татар про події радянської історії і воєнних років⁹.

З 1986 р. у Нью-Йорку Фондом "Крим" почав видаватися англійською мовою збірник "The Crimean Review" ("Кримське ревю") – огляд матеріалів з історії кримськотатарського руху в СРСР. Кримськотатарською мовою латинською графікою інформацію про кримських татар та їхні зв'язки зі співвітчизниками за рубезем публікував у США і бруклінський щомісячний ілюстрований журнал "Крим" – орган Американської Асоціації кримських тюрків. У Туреччині турецькою мовою для кримських татар виходять журнали – "Kirim", "Birlik", "Kalgay", "Emel" та ін. У сучасній Німеччині видається кримськотатарський журнал "Бизым Къырым" ("Наш Крим").

Роль кримськотатарської діаспори у збереженні національного духу свого народу була настільки значною, що Е. Киригал покладав тільки на неї свої надії про відродження в Криму кримськотатарської державності¹⁰.

Кримськотатарське питання привернуло увагу і закордонних періодичних видань, які репрезентували інші народи СРСР. Так, дуже символічним було те, що одне з перших таких повідомлень з'явилося в українському "Чорноморському збірнику"¹¹. Закордонні українські автори і надалі неодноразово писали про кримськотатарську проблему¹².

Постійно матеріали про становище в СРСР кримських татар публікував і самвидавчий московський журнал "Хроника текущих событий" ("Хроніка поточних подій"), який виходив друком з весни 1968 р. (Перевидано: Амстердам, Фонд імені Герцена, 1979; видавництво "Хроника", 1974-1983 р. (Нью-Йорк)). Найважливіші матеріали про кримськотатарський рух вміщувала "Хроника защиты прав в СССР" ("Хроніка захисту прав у СРСР"), яка почала видаватися в

⁹ Ilber. İmanimizle istiklalge bağladık [Мы верим в идею независимости] // Kirim. – 1945. – №6. – 19 января. – С.4; Kemal Ortay. Bolsevizmnen mücadelemiz [Наша борьба против большевизма] // Kirim. – 1944. – №3. – 20 декабря. – С.4; Edige Kirimal. Kirimmin istiklali [Независимость Крима] // Kirim. – 1944. – №1. – 25 ноября. – С.1; Batir Aytuvgan. Milli azatlık oğrunda [За национальную свободу] // Kirim. – 1944. – №3. – 20 декабря. – С.6; Ilber. Alakat isyanı [Алакатское восстание] // Kirim. – 1944. – №2. – 13 декабря. – С.4.

¹⁰ The Crimean Review/ (Voice of the Crimean tatar human right movement)/ A Crimean Foundation Publication. Editor M.Batu. – Boston. – 1986.

¹¹ Kirimal E. Der nationale Kampf der Krimtuerken. – Emsdedetten, 1952. – С.328-329.

¹² Дубровський Василь. Кримська Автономна Республіка. (Некролог). // Чорноморський Збірник. – 1947. – Т.Х. – С. 27-29.

¹³ Майстренко І. Національно-визвольний рух кримських татар, їх взаємини з Україною // Український самостійник. – 1971. – № 7-8; Potichnyj P. The struggle of the Crimean Tatars // Canadian Slavonic Paper. – 1975. – № 2-3 та ін.

Особливе місце в протюркських довоєнних виданнях Польщі посідав щомісячний журнал "Прометей" ("Promethee") (листопад 1926 – квітень 1938) – орган напівконспіративної антирадянської організації "Ліга Прометей", яка діяла в міжвоєнний період під заступництвом Президента Пілсудського, польського Міністерства закордонних справ і Генерального штабу⁶. Журнал друкувався в Парижі і був заявлений спочатку як "орган національного захисту народів Кавказу й України", а потім – "орган захисту пригноблених народів СРСР".

У довоєнне двадцятиліття для кримських татар у Констанці (Румунія) виходив журнал "Emel" ("Прагнення"). Після війни, у 1960 р., у Стамбулі почав видаватися турецькою мовою однойменний журнал, присвячений Криму, його історії, культурі, політиці і, безумовно, кримськотатарському національному рухові. Оновлений "Emel", який спирається на міцні традиції турецької журналістики й історичної науки, видається в Анкарі дотепер і є одним з найпопулярніших закордонних кримськотатарських видань.

У листопаді 1943 р. у Німеччині, у Франкфурті-на-Одері, було сформовано "Кримський центр", очолений Е. Кирималем і Солзалем. Едиге Кирималь, один з апологетів кримськотатарської національної державності, став широко відомим ще до початку Другої світової війни завдяки низці публікацій: "Крим татарський чи російський? Кримські татари в боротьбі за свою національну незалежність" ("Zycie tatarskie". – Варшава. – 1934. – № 7), "Сучасна Росія і Крим" ("Emel". – Констанца. – 1938. – № 11), "Російський алфавіт – нова зброя русифікації Криму Москвою" ("Emel". – Констанца. – 1939. – № 13), "Минуле і сьогодні кримських татар" ("Zycie Tatarskie". – 1934. – № 6-7), "Джафер Бей Сейдамет, Ісмаїл Бей Гаспралі" ("Rocznik Tatarski". – 1935. – № 2), "Думка Сталіна про нову радянську конституцію" ("Mlody Prometeusz". – 1938. – №2) й ін. Під час роботи в "Кримському центрі" Німеччини Е. Кирималь був близький до великого муфтія Єрусалима аль-хуссейні і користувався його впливом для вирішення всіх питань⁷. Після війни опублікував монографію "Der nationale Kampf der Krimtuerken" ("Національна боротьба кримських тюрків")⁸.

У квітні-травні 1944 р. до Німеччини емігрували деякі члени кримських мусульманських комітетів. Для них у Берліні в 1944-

⁶ Червоная С.М. Когда эшелоны с депортированными народами шли на восток... О деятельности Прометеевской Лиги Атлантической хартии (Из архива Джафера Сейдамета). – Симферополь: Оджакъ, 2003. – С. 9.

⁷ Романько О.В. Мусульманские легионы третьего рейха. – Симферополь: Таврия-Плюс, 2000. – С. 64.

⁸ Kirimal E. Der national Kampf der Krimturken. Mit besonderer Berücksichtigung der Jahre 1917 – 1918. – Emsdetten, 1952.

Незважаючи на присутність пропагандистського елемента, який пояснюється умовами виходу видання, газета відрізнялася високими інформативністю й оперативністю. Наприклад, тільки у відділі міжнародних новин могло міститись близько двох десятків інформацій, які відображали світові події з запізненням усього на 2-4 дні. При цьому заангажованість виразно відчувається як у змісті новин, так і в їх доборі (наприклад, у новинах з-за кордону в ряді номерів постійно повідомляється про повстання індусів проти свого колонізатора – Англії, у повідомленнях із фронту постійно перебільшується чисельність німецької армії, значення її перемог, звеличується її непереможність, ідеалізується життя на окупованих німцями територіях і, навпаки, нагнітаються нещастя радянського тилу (наприклад, див. замітку "У Петербурзі (не Ленінграді! – Н.Я.) голод і холод"²³⁹). Постійно публікувалися і кримські новини, котрі також не були вільні від пропагандистського компонента, але приховано стверджували головне: величезне прагнення кримськотатарського народу до національного (культурно-релігійного й економічного) відродження.

Дослідники К.М. Александров і О.В. Романько відзначають високий літературно-художній рівень багатьох матеріалів російськомовного "Голоса Крима", який виділяє його з багатьох інших окупаційних газет і "зробив би честь багатьом сьогоднішнім періодичним виданням"²⁴⁰.

Аналогічна оцінка повною мірою може бути застосована і до газети "Азат Кърым", на "Літературній сторінці" якої (пізніше рубрика дістала назву "Література" (Edebiyat)) друкувалися матеріали про історію кримськотатарських літератури і театру, про фольклорного персонажа Ахмета Ахая Озенбашли, творчість кримськотатарських поетів і письменників Амді Герай-Бая, Бекіра Чобан-заде, Джафера Сейдамета, Абдулли Лятіф-Заде, Абібулли Одабаша й ін., твори авторів-початківців, фольклорні твори (частівки, прислів'я). У № 71 від 25 вересня 1942 р. була опублікована стаття про видатного кримськотатарського просвітника і видавця І. Гаспринського, портрет якого прикрасив першу сторінку газети, у № 33 (129) 23 квітня 1943 р. – матеріал, присвячений 60-річчю "Терджимана". У № 38 (134) від 11 травня 1943 р. вміщена замітка М.К. (Мустафи Куртієва) про редактора газети "Ветан хадими" Решіда Медієва. У лютому 1944 р., до чергової річниці від дня загибелі Челебіджана Челебієва, вийшов спеціальний випуск газети.

²³⁹ Петербургда ачълъкъ ве сувукъ [В Петербурзі голод і холод] // Азат Кърым. – № 14. – 1942. – 10 березня. – С. 4.

²⁴⁰ Александров К.М. Икона Владимирской Божией Матери в Русском корпусе (по материалам органа печати Симферопольской управы «Голос Крима») // Наши вести. – 1998. – № 451 (2752). – С. 15; Романько О.В. Газета «Голос Крима» как источник по изучению немецкой оккупационной политики на советских территориях // Культура народов Причерноморья. – № 43. – С. 200.

Практично всі матеріали про кримськотатарську культуру стосуються страшних періодів історії, коли ця культура винищувалася. Автори згадують і завоювання Криму в 1783 р. Катериною II, яка поклала початок національному гнобленню кримських татар, і жорстоку національну політику царату. Але найбільше обурення в авторів викликають події недавнього минулого – сталінські репресії, які знищили кращих синів кримськотатарського народу.

Наприклад, автор, який підписував свої матеріали "Зія-Ефенді", у короткому огляді кримськотатарської літератури²⁴¹ зазначає: "Двадцять чотири роки ми мовчали про нашу спадщину, двадцять чотири роки ми були в полоні звинувачень і образ". Звертаючись до культурної спадщини свого народу, він дає періодизацію кримськотатарської літератури: перший період її пов'язаний з часом ханства, його уособлення – палацова література, другий період кримськотатарської літератури почався з І. Гаспринського, до цього періоду відноситься творчість Б. Чобан-заде, А. Озенбашли. З кінця 1927 р., після того, як почалася розправа з діячами кримськотатарської культури, література розвивалася або шляхом перекладу, або "народжувала штучні плоди". Особливу увагу автор приділяє усній народній творчості, зазначаючи, що фольклор є важливою частиною національної літератури. Газета, вважає автор, повинна знайомити своїх читачів з цією частиною літературної спадщини, а також із творчістю Челебіджана Челебієва, Бекіра Чобан-заде, Шевкі Бекторе, Шаміля Тохтаргази, Абдулли Озенбашли, Асана Чергеєва, Джеміля Керменчикли, Амді Герай-Бая.

Ебадулла Грабов, директор кримськотатарського театру, у матеріалі про його історію спиняється на репресіях 1937 р., які торкнулися і його особисто, і композитора Асана Рефатова (автора першої кримськотатарської опери, що так і не була поставлена), і Умера Девішова, приреченого на страшні муки. Згадує він і існуючу з 1923 р. заборону на постановку історичних п'єс. В роки ж окупації, немов надолужуючи прогаяне, почався активний пошук відповідного репертуару. "Колись, – відзначає Е. Грабов, – татарські артисти були позбавлені права грати в Москві. Тепер же немає сумнівів у тім, що їм буде призначено виступити в Берліні"²⁴².

У статті "Театр" автор, який підписався псевдонімом "Артист", говорить про те, що в радянський час національний театр був лише місцем агітації: на сцені не було нормальних, живих героїв; ні глядачі, ні артисти не отримували від постановок задоволення. Як тільки

²⁴¹ Зія Февзи. Кърым тюрк-татар халъынынъ эдебий мирасы акъкъында [Питання татарської літератури] // Азат Кърым. – № 87. – 1942. – 21 листопада. – С. 3–4.

²⁴² Грабов Э. Кърым татар театрынынъ тарихына аит базы бир саифлер [Деякі сторінки історії кримськотатарського театру] // Азат Кърым. – № 18. – 1942. – 24 березня. – С. 3.

виходила газета "Радянський Крим" (аналог російськомовної газети з тією ж назвою), з 1959 р. по 1991 р. назва газети була – "Кримська правда". Однак, крім української мови, нічого в цих виданнях не вказувало на відроджену етнічність: будучи органами Кримського обкому КП України й облради, ці газети цілком повторювали зміст своїх російських газет-близнючок – "Советского Кърма" і "Кърымской правды". Традиція такого ставлення кримської влади до духовних потреб українського населення виявилася живучою: і сьогодні українська преса півострова перебуває у скрутному становищі.

5.1. КРИМСЬКОТАТАРСЬКІ ВИДАННЯ ПЕРІОДУ ДЕПОРТАЦІЇ

Однак якою б руйнівною для кримськотатарського народу не була трагедія депортації, навіть вона не змогла позбавити його права голосу. Величезну підтримку відновленню зневажених прав кримських татар надали їхні закордонні видання, історія багатьох з яких нараховує десятиліття.

5.1.1. Видання кримськотатарського зарубіжжя

Як уже зазначалося вище, перші газети кримськотатарської діаспори з'явилися в середині XIX століття. У 1920 – 1930-ті рр., після остаточного закріплення більшовиків у Криму, почався новий виток в історії закордонних кримськотатарських видань, головною функцією яких стало відновлення зневаженої в СРСР національної самосвідомості свого народу.

Ціла низка журналів, які порушували проблеми тюркських народів СРСР, виходила друком у Польщі. Крім уже згаданого в даній роботі журналу "Mysl Karaimska", культурі тюркських народів були присвячені "Zycie tatarskie", "Zycie musulmanskie" (з 1993 р. – "Rocznik Tatarow polskich"), щорічники "Rocznik Tatarski" і "Rocznik Orientalistyczny". В останньому виданні в 1972 р. викладачеві Сімферопольського університету ім. М.В. Фрунзе, відомому сходознавцеві В.І. Філоненку вдалося надрукувати статтю "Кримчацькі етюди"⁵, написану ще в 1950 р., – про мову, етнографію й історію унікального кримського корінного народу кримчаків, який довгий час у СРСР не визнавався самостійним етносом.

⁵ Філоненко В. І. Кърымчакские этюды // Rocznik Orientalistyczny. – 1972. – Т. XXXV. – Warszawa.

Тема 5.

ПРЕСА ЕТНОСІВ КРИМУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XX СТОЛІТТЯ: БОРОТЬБА ЗА НАЦІОНАЛЬНУ САМОБУТНІСТЬ

До середини XX століття Крим підійшов скаліченим зовні і внутрішньо: за трагедією окупації прийшла нова – депортація його споконвічних жителів за національною ознакою. У серпні-вересні 1941 р. з півострова були виселені німці (усього було депортовано 61184 особи – німців і членів їхніх родин), 18 травня 1944 р. було розпочато депортацію кримських татар (усього було виселено 187859 осіб), у червні 1944 р. – депортовано вірмен, греків, болгар (9620 – вірмен, 12420 – болгар і 15040 – греків¹). Після насильницького виселення кримських татар, вірмен, болгар, греків, німців півострів надовго втрапив і таке явище, як етнічна преса.

Національний склад “залишених” жителів Криму в 1944 р. був таким: росіян – 292173, українців – 87657, білорусів – 3223, молдаван – 253, поляків – 2254, чехів – 889, караїмів – 6214, євреїв – 499, естонців – 662, латишів – 241 та інших – 12378 осіб². Однак і етносам, які уникли депортації, неможливо було навіть мріяти про те, щоб почуватися, у першу чергу, представниками свого народу, і тільки в другу – радянськими людьми: уроки 1941 і 1944 рр. були занадто очевидними.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 30 червня 1945 р. Кримська АРСР була перетворена на Кримську область у складі РРФСР³. У рамках тепер уже безликої області не знайшлося місця ні для національної, ні для конфесійної, ні для мовної розмаїтості. Її населення – частина єдиного радянського народу – мало говорити російською мовою, а жити і мислити по-радянському.

Наприклад, становище українців півострова не змінилося навіть після того, що в 1954 р. Кримська область була приєднана до Української РСР: ні українських шкіл, ні українських національних газет. Правда, вже в 1955 р. у доповіді на пленумі Кримського обкому партії зазначалося, що після передачі області до складу УРСР серед жителів Криму було розповсюджено 23011 примірників газет і журналів українською мовою⁴. З 1 листопада 1955 р. по 15 грудня 1959 р. українською мовою

¹ Габриелян О.А., Ефимов С.А., Зарубин В.Г. Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство. – Симферополь: Амена, 1998. – С. 54, 60, 64.

² Там само. – С. 62.

³ Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР, 1938–1958 гг. – М.: Госкниздат, 1959. – С. 54.

⁴ Сергійчук В. Український Крим. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2001. – С. 244.

хто-небудь із кримських татар виявляв артистичний талант, його негайно в чомусь звинувачували й усували зі сцени. Процес політичного душіння талановитих діячів мистецтва почався в 1928 р. (висилка режисера Дж. Меїнова і талановитого артиста Асана Нагаєва, тюремне ув'язнення А. Баккала, І. Грабова, Е. Фейзуллаєва, Е. Мустафаєва, У. Девишева). Сьогодні, відзначає далі автор статті, театр відроджується, його репертуар складається з творів класиків. Наприкінці матеріалу автор закликав сучасних драматургів до роботи з метою створення п'єс для кримськотатарського театру.

Розташований в Управлінні Мусульманського комітету, театр у лютому 1942 р. почав постійну діяльність – роботу над п'єсою “Лейля і Меджнун” та історичними творами, раніше забороненими для постановки. Репертуар кримськотатарського театру в період окупації складався з класичних літературних творів драматургів Казані, Азербайджану, Туреччини і Росії. Незважаючи на серйозні матеріальні проблеми, були поставлені також п'єси з національного життя кримських татар, твори О. Акчокракли, оперета “Кечь олсун, яхши олсун”, музичні драми “Арзи киз”, “Бахчисарайський фонтан”, “Алтин бешик”, “Одруження” М. Гоголя, “Отелло” і “Гамлет” Шекспіра, “Розбійники” Шіллера²⁴³. У спеціальній рубриці “Театр і кіно” повідомлялося також про діяльність російської трупи Кримського театру і про програму кінотеатрів міста. Газета інформувала про концерти і виставки.

Значну кількість матеріалів було присвячено переосмисленню радянської історії півострова. Наприклад, в опублікованому в № 4 відкритому листі Кримського Мусульманського Комітету мусульманам Кавказу говориться про 23 роки, проведені у більшовицькій неволі, коли мова, література, історія, національні звичаї народів, які сповідують іслам, у результаті проведеної національної політики були піддані русифікації і знищенню. Автори листа доходять висновку, що кримські мусульмани не бачили від більшовиків нічого, крім жорстокості: тисячі мусульман були знищені у в'язницях, тисячі мусульман стали жертвами в сніжних уральських горах. Цікаво, що коли в радянських виданнях було прийнято говорити про успіхи національної політики більшовиків і про царську Росію як про в'язницю народів, то тепер Мусульманський комітет висловлює протилежну точку зору: під час царату кримським татарам з великими труднощами все-таки удалося виростити свою інтелігенцію, а більшо-

²⁴³ Грабов Э. Крым татар театрысынынъ тарихына аит базы бир саифлер [Деякі сторінки історії кримськотатарського театру] // Азат Кърым. – № 14. – 1942. – 10 березня. – С. 3; Осман С.). Къырым театринде [Про кримськотатарський театр] // Азат Кърым. – № 43 (139). – 1943. – 28 травня. – С. 4; Осман С. Татар театринде [Про кримськотатарський театр] // Азат Кърым. – № 6 (102). – 1943. – 19 січня. – С. 4; Teatr ve kino [Театр і кіно] // Азат Кърым. – № 25 (121). – 1943. – 27 березня. – С. 4.

вики назвали її кращих представників націоналістами і знищили або кинули у в'язниці. Газета відгукнулася і на сфабриковану наприкінці 1920-х рр. справу Вели Ібраїмова, помістивши його портрет і матеріали, присвячені його діяльності та перебуванню у в'язниці²⁴⁴.

Вразливою темою для кримських татар стали руйнування, заподіяні рідному для них Зеленому Острову більшовиками під час відступу. Навіть у краєзнавчій, на перший погляд, публікації Зія ефенді про Коккоз (Соколине) говориться про варварське знищення у Коккозькій долині будинків, які не мали воєнного значення. "Це героїзм чи шкідництво?" – виникає питання в автора. Далі у статті в патетичному тоні розповідається про відновлення господарства, велику кількість фруктів, "рай врожаю": "Сьогодні природа цієї місцевості нагадує квітуче обличчя нареченої", – завершує Зія ефенді свою розповідь²⁴⁵. Патріотичні матеріали стали змістом рубрики "Vatanəməz Yekil Ada" ("Батьківщина – Зелений острів").

Кримськотатарське населення півострова було переважно сільським, тому сільськогосподарська тематика була однією з провідних у газеті "Азат Кърым". Розповідалося про відновлення народного господарства, про врожай, ставилися питання про найбільш вдалу форму господарювання замість неефективних колгоспів²⁴⁶.

Величезна кількість матеріалів була присвячена кримськотатарській народній освіті, практично зведеній нанівець радянською системою. В одному лише № 91 від 8 грудня 1942 року міститься відразу три матеріали на тему освіти: "У школах Сімферополя і району" (М.А.), "На допомогу вчителям", "Зимові канікули в школах" (М.Б.). Друкувалися матеріали про кримськотатарський правопис, у декількох номерах публікувався кримськотатарський латинський алфавіт, словнички, програма кримськотатарської мови для початкової школи, стаття А. Зені "Питання мови і правопису", у якій автор коротенько знайомив читача з історією прийняття нового алфавіту в Криму і правил правопису на цій підставі. У результаті була сформована рубрика "Mekteplerge yardim" ("На допомогу школі").

В інформації В. Шрамченка розповідалося про відкриті в місті професійні школи та їхню роботу²⁴⁷, у кореспонденції "Відповідаль-

²⁴⁴ А.З. (А. Зені). Вели Ибраим (Ольмине 15 йыл толув мунасебетинен) [Вели Ібраїмов (До 15-річчя зі дня смерті)] // № 37 (133). – 1943. – 7 мая. – С.3; Доктор Исмаил Амет. Вели Агъа Абсханеде экенде [Вели Ага під час перебування у тюрмі] // Азат Кърым. – № 37 (133). – 1943. – 7 травня. – С.3.

²⁴⁵ Зія ефенді. Коккозь дересинде [Соколине] // Азат Кърым. – № 7. – 1942. – 13 лютого. – С.1.

²⁴⁶ Сейдаметов Н. Колхозмы, ёкъса къошулып чалышувмы? [Колгосп чи спільна праця?] // Азат Кърым. – № 13. – 6 березня. – 1942. – С.3; Халкълар артыкъ колхоз эсирлигинден де азаттырлар [Народи вже вільні від колгоспного ґніту] // Азат Кърым. – № 14. – 1942. – 10 марта. – С.1; Колхозларнынъ ёк этилимеси кой хозяйствосы ичюн не демек ола? [Що значить для сільського господарства ліквідація колгоспів?] // Азат Кърым. – № 15. – 1942. – 13 березня. – С. 2.

²⁴⁷ Шрамченко Вл. Санат мектеплери ачылмасы мунасебетинен [Про професійні школи] // Азат Кърым. – № 82. – 1942. – 3 листопада. – С.3.

Ситуацію із маніпулюванням етнічністю було доведено до кінцевої межі в роки Другої світової війни, коли як радянська, так і фашистська сторони намагалися залучити кримськотатарські ЗМІ до участі в інформаційному протистоянні.

Таким чином, у зазначеному періоді можна виокремити кілька етапів:

1) 1921–1928 рр. – етнічна преса за часів коренізації: розквіт кримськотатарських видань, зневажання місцевою владою інформаційних потреб інших етносів Криму, у тому числі й українського;

2) 1928–1941 рр. – зростання кількості кримських етнічних видань у зв'язку з появою національних районів і загальнорадянським розвитком масової низової преси; вихолощення владою самої національної суті етнічних медіа;

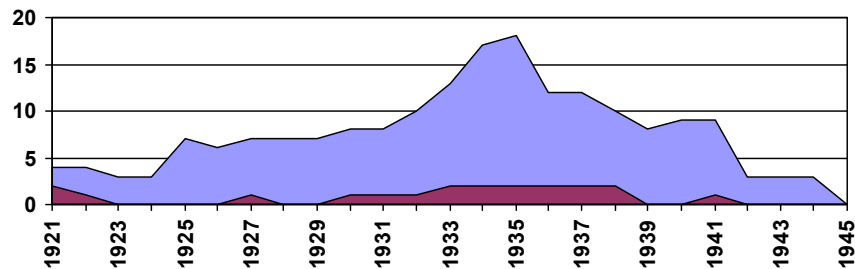
3) 1941–1944 рр. – існування етнічної преси в умовах інформаційного протистояння СРСР й фашистської Німеччини: маніпулювання національними почуттями етнічних редакцій та їхньої аудиторії.

Історія етнічної періодики зазначеного періоду свідчить про те, що самою суттю етнічного видання за будь-яких умов залишається відображення національної самосвідомості, духовного коріння свого народу. І саме внаслідок цього, через здатність етнічної преси зачіпати глибинні ціннісні й емоційні струни душі читачів, вона залишається серйозним важелем впливу на свій етнос.

Контрольні запитання

1. Етапи розвитку етнічної преси у Кримській АРСР.
2. План коренізації і його реалізація в Криму.
3. Кримська німецька газета "Hammer und Pflug" ("Молот і плуг").
4. Караїмський часопис "Бизым йол" ("Наш шлях").
5. Відображення життя караїмської громади Криму у журналі "Mysl Karaimska".
6. Коренізація і культурно-освітньо-видавничі потреби українців Криму.
7. Єврейські переселенці в Криму і їхня видавнича діяльність.
8. Кримськотатарська журналістика 1920-х років.
9. Обласна комуністична кримськотатарська газета "Енъи дунья".
10. Комсомольська кримськотатарська газета "Яш къуввет".
11. Освітнянські кримськотатарські часописи.
12. Стан кримськотатарської журналістики в 1930-ті роки.
13. Кримська етнічна масова низова преса 1930-х років.
14. Радянські ЗМІ етносів Криму у Другій світовій війні..
15. Кримськотатарська радянська газета "Къызыл Къырым".
16. Робота кримськотатарської редакції при Всесоюзному радіокомітеті.
17. Окупаційна кримськотатарська газета "Азат Кърым".

Порівняльна діаграма розвитку кримськотатарських друкованих ЗМІ Кримської АРСР і преси інших етносів

Діаграма 4

* Темним позначена кількість кримськотатарських ЗМІ, світлим – караїмських, німецьких і єврейських разом

Висновки

Етнічна преса Кримської АРСР – яскравий приклад існування етнічних видань в умовах “диригування згори” і превалювання класового підходу над національним.

З одного боку, в межах реалізації політики коренізації упродовж 1920-х рр. активно розвивалася кримськотатарська періодика, відображаючи бурхливі процеси національного відродження свого етносу. Однак це піднесення було нетривалим: справа Велі Ібраїмова та боротьба з “татарським буржуазним націоналізмом” уже в 1928 році поклали край справжній відповідності кримськотатарської преси національному самоусвідомленню.

З іншого боку, саме в розпал процесу коренізації у Криму було закрито всі етнічні видання інших етносів півострова: керування національними процесами виявилось надважкою справою для місцевої влади, коренізація явно давала збої (див. діаграму 4).

У 1930-ті роки, у зв’язку з розвитком масової низової преси і новим адміністративним розподілом автономії, цю помилку було “виправлено”: з’явилися єврейські, німецькі видання, загальна кількість етнічних видань невпинно зростала і досягла найвищої позначки у 1935 році (див. діаграму 3). Але мовне розмаїття цієї періодики вже майже зовсім не відображало національного різноманіття: це була преса “національна за формою і соціалістична за змістом”. Під гаслами багатонаціональності радянського народу сталінському режимові вдалося вихолостити сам національний дух.

на ділянка” учителька Месуре вказала на велику відповідальність учителів у справі виховання нового покоління і закликала всіх колег працювати не покладаючи рук у цій вдячній галузі²⁴⁸. Февзі Зія спеціально для вчителів опублікував статтю “Питання татарської літератури”, у якій він не тільки повідомив про велику літературну спадщину народних поетів і письменників, але й закликав по крихтах збирати це надбання після того, як воно було практично поховане більшовиками²⁴⁹.

Автори видання не могли залишити без уваги і таку дуже важливу для культурного відродження свого народу тему, як формування його літературної мови. Продовжуючи дискусію кінця 1920-х – початку 1930-х рр., учасники якої стали жертвами репресій, А. Зені у статті “Про мову наших газет” продовжує відстоювати думку, яка здалася в 1930-і рр. “шкідницькою”, – про “середнє” наріччя як основу літературної мови, про запозичення термінів з південнотурецького наріччя до прийняття власних, про спрощення мови і про необхідність зближення за допомогою її реформи з іншими тюркськими народами²⁵⁰.

Після атеїстичних кампаній у пресі 1930-х рр. газета “реабілітує” тему мусульманських свят: кілька публікацій газети за грудень 1942 р. (№ 92) розповіли про свято Курбан-Байрам²⁵¹, а наступний номер вийшов під “шапкою”: “Байрам шерифинъиз мубарек олсун” (Зі святом!)²⁵². Газета публікує статтю А. Хільмі “Національні свята – поле для національного виховання”²⁵³, нарис Абібулли Одабаша “Святковий місяць”²⁵⁴. У виданні існувала клішована рубрика – “Vaazlarimiz” (“Наші проповіді”), відкриття нових мечетей було постійною темою кримських новин. В одній з інформацій²⁵⁵ повідомлялося, що по кримському радіо проводилося читання мевлюда – до такого рівня сприяння національно-релігійному відродженню не піднялися навіть сучасні ЗМІ!

²⁴⁸ Месуре. Месулиетли джебе [Відповідальна ділянка] // Азат Кърым. – № 83. – 1942. – 7 листопада. – С. 3.

²⁴⁹ Зія Февзі. Кърым тюрк-татар халъыннынъ эдебий мирасы акъкъында [Питання татарської літератури] // Азат Кърым. – № 87. – 1942. – 21 листопада. – С. 3-4.

²⁵⁰ Зені А. Газетамызнынъ тили хусусында [Про мову наших газет] // Азат Кърым. – 1943. – № 17 (113). – 1943. – 27 лютого. – С. 3.

²⁵¹ Курбан байрамы насыл олмалы? [Як має проводитися Курбан-Байрам?] // Азат Кърым. – № 92. – 1942. – 12 грудня. – С. 3; Къурбан чалув акъкъында [Про свято Курбан-Байрам] // Азат Кърым. – № 92. – 1942. – 12 грудня. – С. 3.

²⁵² Азат Кърым. – № 93. – 1942. – 18 грудня.

²⁵³ Хильми А. Миллий байрамлар – миллий тербие мейданларыдыр [Національні свята – поле для національного виховання] // Азат Кърым. – 1943. – № 44 (140). – 1943. – 1 червня. – С. 3.

²⁵⁴ Одабаш А. Байрам айы [Праздничний місяць] // Азат Кърым. – 1943. – № 47 (143). – 1943. – 11 червня. – С. 3.

²⁵⁵ Радио вастасынен мевлюд окъулды [Читання мевлюда по радіо] // Азат Кърым. – 1943. – № 23 (119). – 1943. – 20 березня. – С. 4.

На особливу увагу заслуговує і релігійна солідарність газети. Передова стаття "Дивовижне варварство"²⁵⁶ з обуренням розповіла про англо-американські бомбардування Ватикану, який не мав армії і тому не становив ніякої військової загрози. Ватикан, стверджувалося далі, "виявляючи високі почуття великодушності не тільки до католицького світу, але й до всіх народів, завоював собі глибоку повагу людей". Редакція газети нагадала читачам, що у свій час великодушністю Ватикану був зігрітий і кримськотатарський народ: наприкінці 1922 р. на прохання Джафера Сейдамета Папа Пій XI направив у голодуючий Крим сім кораблів із зерном, які, однак, не дійшли до пункту призначення, тому що були відібрані жадібними більшовиками. Повага і пошана кримських татар до Ватикану, робився висновок у статті, у той же час наповнює їхні серця ненавистю до повітряних піратів.

"Національне питання" розкривалося на сторінках газети неоднозначно. З одного боку, як і всі окупаційні видання, вона пройнята антисемітизмом. З другого, – при повному неприйнятті національної політики Російської імперії та СРСР, газета вільна від яких би то не було випадів проти росіян. Навпаки, російсько-кримськотатарський культурний взаємозв'язок, який існував протягом півтора століть, зберіг свою актуальність: трупа кримськотатарського театру ставила п'єси російських класиків, у школах продовжувалося вивчення російської мови, російська літературна традиція давала про себе знати й у публіцистиці (наприклад, Зія ефенді в одній зі своїх статей висуває ряд претензій до кримськотатарської інтелігенції і порівнює її з чеховським Беліковим, який жив за принципом "як би чого не вийшло"²⁵⁷, зблизила російський і кримськотатарський народи і пережита недавно трагедія сталінщини (в одному з номерів газета дає переказ "Повести непогашеної луни" Б. Пільняка з підзаголовком: таємне убивство командарма Фрунзе²⁵⁸). Видання постійно писало про життя кримських татар в еміграції, апелювало до інших тюркських народів, у тому числі кілька заміток газети було присвячено кримським караїмам²⁵⁹.

У червні 1943 р. "Азат Кърым" повідомив про те, що 15 липня вийде перший номер журналу "Ана Юрт" ("Батьківщина-мати")²⁶⁰. Усі

²⁵⁶ Чудовищное варварство // Азат Кърым. – 1944. – № 19 (213). – 3 березня. – С. 1.

²⁵⁷ Зія ефенді. Бизим муневверлеримиз акъкънда [Про нашу інтелігенцію] // Азат Кърым. – № 12. – 1942. – 3 березня. – С. 1.

²⁵⁸ Командарм Фрунзенинъ ольдюрлюв сыры (Сендюрильмеген айнын икяеси) [Повість непогашеного місяця (Таємне убивство командарма Фрунзе)] // Азат Кърым. – № 93. – 1942. – 15 грудня. – С. 3.

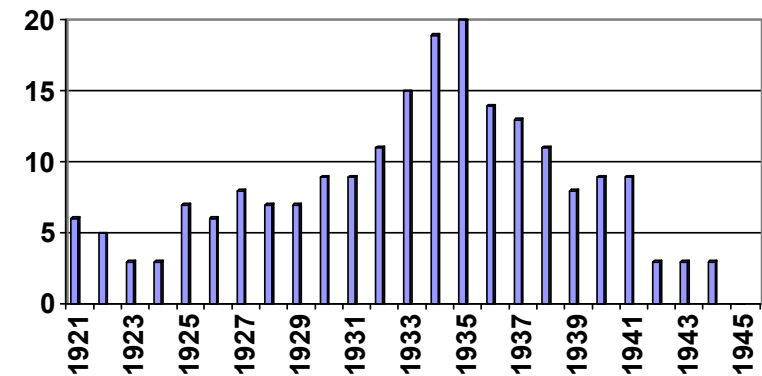
²⁵⁹ Караимлер (Базы къайдлар) [Караїми] (Отто Вайссер, з газ. «Крым Цайтунг») // Азат Кърым. – № 59 (155). – 1943. – 23 липня. – С. 3; Караимлер [Караїми] (з газ. "Der Kampf") // Азат Кърым. – № 1. – 1942. – 11 січня. – С. 2; И.Д. Караим халкъынанъ миллий музеханеси [Караїмський національний музей] // Азат Кърым. – № 48 (144)]. – 1943. – 16 червня. – С. 4.

²⁶⁰ Азат Кърым. – № 48 (144). – 1943. – 16 червня. – С. 4.

бажаючи могли надсилати матеріали з національного, релігійного, соціального питання, а також літературні й історичні статті за адресою газети "Азат Кърым", а жителі районів могли передавати свої публікації через місцеві мусульманські комітети. Основне коло авторів видання склали журналісти газети "Азат Кърым": А. Хільмі²⁶¹, А. Озенбашли²⁶² й ін. У першому номері були опубліковані матеріали про міжнародну обстановку, кримськотатарську історію, вірші Амді Пірайбая і Челебіджана Челебієва, було вміщено портрет І. Гаспринського. Номер був ілюстрований зображеннями Бахчисарайського палацу.

Отже, в інформаційних сутичках Другої світової війни і радянська, і німецька сторони прагнули максимально використовувати ресурси етнічних ЗМІ. Сумно, що в одній із точок цього інформаційного протистояння жертвою виявився кримськотатарський народ, змушений говорити про своє національне відродження з оглядкою на яку-небудь зовнішню силу. У той же час, історичний досвід воєнних років доводить, що державна підтримка етнічних видань може стати серйозним фактором зміцнення внутрішньої стабільності держави – фактором, ігнорувати який сьогодні неможливо.

Розвиток етнічної преси Кримської АРСР

Діаграма 3

²⁶¹ Hilmi A. Matbuat tarihimize dair // Ana Yurt. – 1943 – № 1. – С. 9-13; № 2. – С. 6-7.

²⁶² Ozenbasli A. Kirim tatar tarihine Ait Bazi kayitlar // Ana Yurt. – 1943 – № 1. – С. 1-4; № 2. – С. 2-5.

кримській землі і не мають іншої Батьківщини. Боротьба за статус корінного народу – одна з головних тем у кримськотатарській публіцистиці, де вона незмінно пов'язується з вимогою прийняття Україною законів "Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою" і "Про статус кримськотатарського народу".

Чітко виражена громадянська позиція кримськотатарських видань, у тому числі щодо зміцнення на півострові завоювань молодого української державності, призвела, з одного боку, до їх коаліції з українською "Кримською світлицею", а з другого боку – до протистояння з кримськими виданнями "Крымская правда" ("Кримська правда") і "Крымское время" ("Кримський час"), які декларують захист прав російськомовного населення півострова.

Протистояння зі сторінок газет виплескувалося навіть у стінах кримського парламенту, а його відгомін видно в соціологічному опитуванні, проведеному серед читачів етнічних газет: читачі "Голоса Крима" і "Кримської світлиці" не приймають "Крымскую правду", обвинувачуючи її в непатріотичності й ангажованості³⁹. Заслуговує на увагу і той факт, що, за даними того ж опитування, саме кримськотатарська преса має найвищий рейтинг довіри серед респондентів (читачів кримської етнічної преси) – 20%⁴⁰.

Політичні симпатії кримськотатарських видань переходять і в сферу культури: кримськотатарські видання рішуче відстоюють національно-культурні права українського населення півострова (як не дивно це пролунає для людини, не обізнаної з кримською специфікою), а "Кримська світлиця" популяризує досягнення кримськотатарської історії і культури. Так, розповідаючи про те, як важко далось відкриття кримськотатарської школи в Сімферополі, газета "Авдет" нагадує своїм читачам про аналогічні політичні перипетії, що супроводжували створення школи з українською (державною!) мовою викладання: "Ми бачимо, як важко сьогодні українській інтелігенції в Криму. Титульна нація, що має свою державність, бюджет і справжніх патріотів при владі, не може побороти опору, відкриваючи свої школи"⁴¹.

Слов'яно-тюркський культурний діалог на сторінках газети "Голос Крима" відобразили публікації про таких діячів російської й української культури, як О. Пушкін, І. Франко, С. Єсенін, Леся Українка. Остап Вишня, С. Руданський, В. Маяковський, П. Тичина, В. Короленко, М. Коцюбинський, В. Чичибабін, В. Висоцький, В. Окуджава і багатьох інших.

³⁹ Манькова Л.А., Николко М.В. Этническая пресса Крима. Ее влияние на политическую ситуацию // Язык и культура. – Вып.5. – Т.1. – Ч.1. – 2002. – С.226.

⁴⁰ Там само. – С. 225.

⁴¹ Аджиева Д. Станем ли мы детьми собственного народа? // Авдет. – 2005. – № 15 (367). – 5 сентября. – С.2.

котатарську визнали рідною мовою 92,6 % народу¹⁵, цей показник (93 %) наводить і Всеукраїнський перепис населення 2001 р.¹⁶.

Безумовно, декларувати мову свого етносу як рідну – не те ж саме, що досконало володіти нею (за оцінками експертів, навряд чи 30 % кримських татар володіють мовою настільки, щоб читати нею художню літературу), однак саме декларація пріоритету своєї національної мови перед усіма іншими є тим самим фундаментом, на якому це знання обов'язково буде побудовано.

З іншого боку, дослідники одностайні й у тім, що "Ленин байрагы", навіть залишаючись довгий час єдиною кримськотатарською газетою серед 307, які видавалися в Узбекистані, "не повністю відбивала інтереси свого народу"¹⁷. І перш за все, вона не порушувала і не могла порушувати питання про повернення кримськотатарського народу на свою батьківщину, в Крим.

Коли наприкінці 1970-х – на початку 1980-х рр. влада Узбекистанської РСР доклала багато зусиль для переселення кримських татар у два степових слаборозвинених райони – Мубарекський і Вахористанський (загальна площа цих двох організованих у 1979 р. районів становила 5440 кв. км, тобто приблизно 1/5 частину території Криму, і містила шість невеликих населених пунктів; корінним населенням цих районів були переважно туркмени), в офіційних кримськотатарських органах – газеті "Ленин байрагы" і журналі "Йылдыз" – появилися численні публікації, які пропагували цей проект. Більшістю кримських татар це було сприйнято як зрада їхніх національних інтересів.

Однією з постійних тем газети "Ленин байрагы" стало і "викриття" активістів дедалі впливовішого кримськотатарського національного руху¹⁸ та ін., причому більша частина авторів таких публікацій приховувалася під псевдонімами. Проте, неможливо не погодитися з деякими дослідниками у тому, що часто ці публікації мали зворотний ефект: "прокльони злітали, як лузга, імена залишалися в народній пам'яті"¹⁹.

¹⁵ Там само. – С. 86.

¹⁶ Всеукраїнський перепис населення 2001 // <http://ukrcensus.gov.ua/rus/results/general/language/crimea>.

¹⁷ Allworth E. Tatars of the Crimea. Their Struggle for Survival. – Durham and London: Duke University Press, 1988. – P.185.

¹⁸ Роллан Кадыев. Падение. Открытое письмо гражданина СССР Роллана Кадыева бывшей советской гражданке Айше Сейтмуратовой // Ленин байрагы. – 1981. – 10 февраля; Провокаторы ищут пособников, или как они сели в лужу // Ленин байрагы. – 1983. – 6 августа; Клеветник с претензиями // Ленин байрагы. – 1983. – 9 апреля; Р. Сейтов. Слова гнева и презрения // Ленин байрагы. – 1981. – 9 июня та ін.

¹⁹ Губогло Н.М., Червоная С.М. Крымскотатарское национальное движение. – Т.1. История. Проблемы, перспективы. – М., 1992. – С. 20.

У період перебудови "Ленин байрагы" почала усе більше відходити від нав'язаного офіційного курсу і відображати інтереси свого народу. Поворотним моментом історії газети став проведений її редакцією 24 липня 1987 р. страйк на знак незгоди з наклепницьким "Повідомленням ТАРС". У 1988 р. колектив редакції газети у відкритому листі М. С. Горбачову звернувся до Державної комісії у справах кримських татар на чолі з А. А. Громико з вимогою про відновлення кримськотатарської державності в Криму, уточнюючи, що дана вимога висловлена не окремими особами кримськотатарської національності, а всім кримськотатарським народом²⁰. У 1991 р. газета повернула собі назву головного кримськотатарського видання Кримської АРСР – "Янғы донья", а з січня 1992 р. почала виходити у Криму.

У 1976 р. група кримськотатарських письменників і поетів: Різа Фазил, Уріє Едемова, Сафтер Нагаєв, Ібраїм Паші, Айдер Осман і Джевдет Аметов – звернулася до ЦК Компартії Узбекистану з проханням про відкриття журналу "Танъ йылдызы" ("Світанкова зірка"). Однак цензура відмовилася затвердити цю назву, побачивши в слові "світанок" ("танъ") натяк на заборонне національне відродження.

У 1976 р., через 32 роки після депортації, кримським татарам, нарешті, було дозволено видавати у Ташкенті при видавництві ім. Г. Гуляма літературний альманах (1976-1980 рр., головний редактор Черкез-Алі, у 1976 р. вийшов друком 1 номер, у 1977-1980 рр. – по два номери на рік), перетворений потім на журнал "Йылдыз" ("Зірка"). Журнал виходить з 1980 р. дотепер. Першим головним редактором видання (1980-1987) був відомий поет і письменник Шаміль Алядін. З 1980 р. виходило друком 6 номерів на рік, з 1998 р. – 10 номерів. Незважаючи на те, що і це кримськотатарське видання могло функціонувати тільки у встановлених партійним наглядом рамках, воно дало поштовх до розвитку національної мови і літератури, відкрило нові імена кримськотатарських письменників і поетів. У той час, коли з журналу вилучалися навіть ілюстрації із зображенням Чорного моря, на його сторінках усе-таки були опубліковані твори, які становили золотий фонд кримськотатарської літератури: вірші і поеми Ешрефа Шем'ї-заде, повісті Шаміля Алядіна "Запрошення на бенкет до диявола" і "Чокърачкълар" ("Джерельця"), повість Еміля Аміта "Оленяче джерело", есе Сабріє Ереджепової "Меним знишли – екъушлы елларым" ("Мої тернисті шляхи") та ін.

З початком перебудови журнал почав публікацію раніше заборонених творів Б. Чобан-заде, І. Гаспринського, А. Гірайбая, Ш. Бекторе, А. Лятіф-заде.

²⁰ «Ленин байрагы» газетасынынъ хадимлери КПС МК Баш кятиби М.С. Горбачев аркъадашкъа // Янғы донья. – 2004. – 15 мая. – С.10.

міста за звичайним парканом знаходиться колишнє місце паломництва тисяч людей.

І якщо офіційна кримська влада протягом 15 років не може повернути населеним пунктам Криму їхні старі назви, то це вже давно зробила кримськотатарська преса, на сторінках якої існує подвійна топоніміка – споконвічна і насильно введена. Газета "Голос Криму" навіть оголосила 2005 рік "роком споконвічної топонімії Криму", воскрешаючи не тільки забуті назви сіл, гір, скель, долин і ущелин, річок і озер, але і їхню історію.

Однак культурне відродження – лише початковий етап відродження національного, за ним ідуть мобілізація етнічної групи, коли вона від мовних, культурних або релігійних питань переходить до проблеми свого соціально-економічного становища, і, нарешті, "політизація етнічності", тобто переведення усвідомлених етнічною групою потреб у політичні програми і гасла, формування політичної еліти національної меншини (групи представників цієї меншини, яким суспільство надає можливість впливати на становище своєї меншини в державі) [див.: 408; 638].

Особливість кримськотатарського національного відродження полягає в тому, що кримські татари повернулися на рідну землю вже мобілізованими етнічно і політично і з тих пір рішуче повстають проти цілком зрозумілих спроб владних структур обмежити їхнє національне піднесення тільки розвитком мови і культури. Про це свідчать і публікації в кримськотатарських ЗМІ: якщо інші етнічні видання в Криму і за його межами часто потерпають від браку гострих, злободенних матеріалів, перетворюючись, за висловом оглядачки екатеринбурзької газети "Менора" Діани Ганцевої, на "парадну фотографію"³⁷ (з нею згодна український експерт з питань ЗМІ національних меншин Тетяна Хорунжа, яка вважає, що сучасні друковані ЗМІ національних меншин здебільшого мають компліментарний характер, а розміщеним у них публікаціям бракує проблемності у поданні тієї чи іншої інформації³⁸, то кримськотатарські газети, навпаки, відгукуються на найактуальніші проблеми півострова.

Специфіка реалізації культурно-політичних прав кримських татар пов'язана з їхньою незгодою визнавати себе "національною меншиною" і вимогою закріплення за собою статусу "корінного народу", тому що, на відміну від інших етносів Криму (у тому числі і депортованих), які мають метрополії за межами Криму, кримські татари (як і караїми та кримчаки) сформувалися як народ саме на

³⁷ Ганцева Д. Этническая пресса в "простреливаемом" пространстве // http://www.inguk.ru/biblio/multi/4_ganceva.html.

³⁸ Друковані ЗМІ національних меншин та народів // Вісник етнополітики. – № 8. – 2004. – 1-15 липня // www.ucipr.kiev.ua.

Феномен національного відродження кримськотатарського народу – це, користуючись теорією національної ідентичності Ентоні Сміта, той рідкісний в історії випадок, коли руйнівні культурні зміни “радше підживили, ніж зруйнували чуття спільної етнічної належності та етнічної ідентичності”, що перебуває не тільки в однорідності культурних елементів протягом життя декількох поколінь, але й у самому “чутті неперервності у низки послідовних поколінь даної культурної одиниці населення”, “спільній пам’яті про давні події й періоди в історії цієї одиниці”, а також “у властивому кожному поколінню уявленні про колективну долю цієї одиниці та її культуру”³⁴.

Неодмінним атрибутом національного відродження є відтворення спільної історичної пам’яті, пам’яті про спільних предків. Це розумів І. Гаспринський, почавши свій трактат “Російське мусульманство” з ностальгічного пасажу про “грізну, своєрідну владу” у свій час “єдиного і могутнього” тюрко-татарського племені, яке росіянам вдалося побороти лише після “вікових випробувань і боротьби”³⁵. І. Гаспринського не бентежить те, що насправді ніколи не було цього “єдиного тюрко-татарського племені”: у даному контексті його звернення до минулого перестає бути історією і стає міфом. У свою чергу, міф – це не тільки передача подій минулого, але й, що найсуттєвіше, певний кодекс честі нації, а отже, і проєкція її майбутнього. Як правильно зазначає Е. Сміт, спільна історична пам’ять відкриває народові його справжню природу, автентичний досвід і приховану долю: “наше минуле” прищеплюватиме нинішньому поколінню не тільки чесноти його предків, а і його безпосередні обов’язки”³⁶.

Тому сьогодні однією з головних тем статей провідних кримськотатарських газет є історична – з номера в номер публікуються цілі книги, а також наукові дослідження таких відомих учених, як І. Керім, В. Возгрін, О. Гайворонський, В. Ганкевич, Д. Урсу й ін. На перший погляд, ці публікації не зовсім укладаються у формат популярних видань, однак саме вони відповідають очікуванням кримськотатарського читача і, розкриваючи невідомі сторінки історії Криму, надають цікаву інформацію для всіх кримчан. Так, у 2005 р. газета “Авдет” опублікувала цілий цикл матеріалів про боротьбу сучасного кримськотатарського духівництва за повернення йому колишньої вакуфної території навколо могили кримськотатарського святого Салгір-баби. Ця могила була зруйнована за рішенням радянських органів ще 1936 року, тому мало хто навіть з корінних сімферопольців здогадувався про те, що майже в самому центрі їхнього

³⁴ Сміт Е. Національна ідентичність. – К.: Основи, 1994. – С. 34.

³⁵ Гаспринский И. Русское мусульманство // Гаспринский И. Из наследия. – Симферополь: Таврия, 1991. – С.22.

³⁶ Сміт Е. Національна ідентичність. – К.: Основи, 1994. – С.147.

З 1992 р. “Йылдыз” видається у Криму, залишаючись тут найбільш авторитетним кримськотатарським художньо-публіцистичним і літературним журналом.

У результаті все більшої “лояльності” брежневського режиму почали появлятися й інші офіційні кримськотатарські видання. На початку 1980-х рр. в Узбекистані виробничим об’єднанням “Каршірстепбуд” видавалася багатотиражна газета кримськотатарською мовою “Тань” (“Зоря”)²¹. Виходили друком і дві районні газети – “Бахористан акъикъаты” (“Бахористанська правда”) (Памук) і “Достлукъ байрагы” (“Прапор дружби”) (Мубарек), які засвідчили спробу штучної організації двох невеликих кримськотатарських районів.

5.1.3. Самвидав

Щирі національні прагнення і надії кримських татар розкривала на території СРСР тільки самвидавча преса. Вище вже говорилося про те величезне значення, якого набула для кримськотатарського національного руху “Хроника текущих событий”. На думку М. Губогло і С. Червонної, цей журнал і кримськотатарський національно-визвольний рух мали один для одного “взаємне, винятково велике значення”: “«Хроніка» генетично була пов’язана з першими «Інформаціями» кримськотатарських ініціативних груп <...> Разом з тим і «Хроніка поточних подій» відіграла в історії кримськотатарського руху неординарну роль, будучи не просто дзеркалом і відображенням його історії, а стимулятором розширення фронту боротьби. Вона фокусувала інтернаціональну громадську увагу на кримськотатарському русі, вводила цей рух у контекст загального опору режимові”²².

З 1 серпня 1987 року в Москві за редакцією Олександра Подрабінека щотижня виходив машинописний інформаційний бюлетень “Експресс-Хроника”, що містив короткі повідомлення про події суспільно-політичного життя країни, становище політв’язнів у в’язницях, таборах і спецсихлікарнях. Примірники “Експресс-Хроніки” для подальшого розмноження розсилалися приблизно в 80 міст і населених пунктів СРСР, видавалися в газетному форматі в Парижі. Майже в кожному номері “Експресс-Хроніки”, звичайно в розділі “Події тижня”, публікувалася й інформація про Національний рух кримських татар.

²¹ Крымскотатарская энциклопедия / Автор-составитель проф. Р. Музафаров. – Симферополь: Ваган, 1993. – В 2 т. – Т.1. – С. 703.

²² Губогло Н.М., Червонная С.М. Крымскотатарское национальное движение. – Т.1. История. Проблемы, перспективы. – М., 1992. – С. 25-26.

Особливу увагу кримськотатарській проблемі приділив і самвидавчий журнал Української Гельсінської групи "Український вісник". Наприклад, у розділі "Редакційна пошта" (№№ 11-12 січень-березень 1988 р.) повідомлялося про надходження з Узбекистану на ім'я редактора журналу тексту звернення кримських татар до Всесоюзної Конференції КПРС і "усього складу партії Леніна".

Редакція журналу, коментуючи це звернення, писала, що український національно-демократичний рух завжди солідаризувався зі справедливими вимогами репресованого кримськотатарського народу і нагадала, що одним із найактивніших захисників кримських татар ще в 60-ті роки був українець Петро Григоренко, який став пізніше членом Української Гельсінської групи. Разом з тим, редакція звернула увагу на кілька пропозицій у "Зверненні", що, на думку "Українського вісника", не відповідали істині і давали перекручене уявлення про реальний стан речей²³.

По-перше, редакція "Українського вісника" заперечила тезу "Звернення" про "слов'янізацію Криму" і "250-мільйонний слов'янський народ", тому що, на думку "Українського вісника", насправді в Криму відбувалася не "слов'янізація", а безсоромна русифікація, якій нітрохи не заважало формальне введення Криму до складу УРСР. Щодо терміна "слов'янський народ", що неодноразово зустрічався в "Зверненні", редакція "Українського вісника" пояснила, що такого народу не було навіть у часи Київської Русі, а говорити сьогодні про єдиний слов'янський народ – це все одне, що говорити про єдиний романський або італо-франко-іспано-португало-румунський народ²⁴.

Коментувалася також наступна пропозиція зі "Звернення" кримських татар: "Воскресіння життя і рівноправності кримськотатарського народу в Криму не спрямоване на те, щоб відібрати в російсько-українського або якого-небудь іншого населення Криму їхнє майно, школи і газети, мову і гопак, радіо і телебачення, клуби і право на рідну мову, на соціальні і політичні блага, не робиться замах й на основи і непорушність УРСР і РРФСР"²⁵.

У цьому зв'язку редакція "Українського вісника" повторно нагадала, що ніякого єдиного "російсько-українського народу" не було і немає, а з приводу реального становища українців у Криму заявила: "Що у нас в Криму відбирати, шановні земляки! Немає там ні українських шкіл, ні клубів, ні радіо і телебачення, ні преси, немає ніде й української мови поза побутом українських сіл, звідкіля вона

читачів Інтернет-газети мешкає в Туреччині, США, Росії, Голландії. Були відвідувачі і з Німеччини та Норвегії. Матеріали газети розміщені під рубриками: новини, політика, культура, економіка, література, календар, спорт. Контакти редакції з читачами встановлено через "Гостьову книгу". Творчий колектив газети складається з таких відомих діячів кримськотатарської культури, як Різа Фазил, Шакір Селім, Айдер Емір, Тимур Дагджи, Ленур Юнусов.

У лютому 2005 р. у Криму з'явилася і перша кримськотатарська FM-радіостанція "Мейдан", що подає матеріали трьома мовами: кримськотатарською, українською і російською – на Сімферополь і Сімферопольський район, а також Саки, Красногвардійський і Октябрський райони. Крім східної і кримськотатарської музики, в ефірі радіостанції звучать новини України і Криму, авторські програми. З 1 вересня 2006 року веде мовлення 6 годин на добу (з 7 до 10 і з 19 до 21 години) перший кримськотатарський телеканал "АТР – Атлант".

Інтеграції кримських татар в українське суспільство присвячені також бюлетені "Кримськотатарське питання" (виходить з 1998 р. у Сімферополі, орган Кримського незалежного центру політичних дослідників і журналістів), що містить документи, затверджені кримськотатарським національним рухом і курултаями, історичні й аналітичні дослідження, матеріали "круглих столів", і "Кримські студії" (виходить у Києві з 2000 р., орган Центру інформації і документації кримських татар).

Кількість кримськотатарських видань Криму неухильно зростає: якщо 1995 року їх було 5, то 2000 року – 15, а 2002 року – 22. Однак більшість з них має місцевий, локальний характер, виходить украї нерегулярно і найчастіше "вмирає" від браку коштів. Головні проблеми кримськотатарської преси – кадрів, фінансування, мови, тиражності – буде розглянуто в наступному підрозділі у масштабі всіх етнічних ЗМІ АРК.

Розвиток кримськотатарської преси і журналістики – одне з найважливіших питань реінтеграції кримських татар на їхній історичній батьківщині. У свою чергу, кримськотатарська преса є додатковим стимулом для вирішення інших проблем національного відродження, і зокрема, таких важливих, як державне визнання цінності і значення кримськотатарської етнокультурної традиції в Криму через: повернення історичної топоніміки, що відновлює зв'язок кримськотатарського народу з його рідним краєм; народнокультурну мобілізацію і культурну політизацію, сприяння відродженню звичаїв, рідної мови, церемоній і традицій; відновлення деідеологізованої національної історії і, таким чином, відродження національної спільної історичної пам'яті.

²³ Вестник національного движения крымских татар. – 1988. – № 1- 2. – Квітень-травень // [http://www.cidct.org.ua/uk/studii/5-6\(05\)/12.html](http://www.cidct.org.ua/uk/studii/5-6(05)/12.html).

²⁴ Там само.

²⁵ Там само.

навчально-методичний журнал "Тасиль" (видається з 2002 року) і газету "Маариф ишлери" (з 1999 р. виходила як додаток до газети "Янъы джунья", з січня 2006 року почала видаватися як окремий періодичний друкований орган). Виходять і так звані "локальні" газети – для районів компактного проживання кримських татар: "Гезлев" (Євпаторія), "Маале" (для Сімферопольського мікрорайону Ак-Мечеть, планується розповсюдження газети й у мікрорайоні Фонтани), "Батьківщина або смерть" (район Ісмаїл-Вей, Євпаторія), "Эски Юрт" та ін. Кримськотатарською мовою вже 13 років виходить газета "Сувдагъ сеси" ("Голос Судака").

На особливу увагу заслуговують і спроби кримськотатарських журналістів, письменників і поетів відродити традиції гумористичного і дитячого журналів І. Гаспринського. У січні 2001 року вийшов сатиричний журнал "Ха-ха-ха" (додаток до журналу "Йылдыз"). Ініціаторами відродження "Ха-ха-ха" виступили відомий поет Шакір Селімов і письменник-гуморист Аблязіз Велієв. Кожний із членів авторського колективу редакції "Ха-ха-ха" веде свою рубрику: Різа Фазил – "Къорайнен Борай", де герої кримськотатарського фольклору обговорюють і висміюють загальнолюдські вади і недоліки, актор кримськотатарського музично-драматичного театру Ділявер Сеттаров – рубрику "З життя акторів". У рубриці "Ахмет-Ахай лятифелери" публікуються народні анекдоти, "Бизим лугъат" представляє читачам оригінальне тлумачення кримськотатарських слів. Своїх читачів "Ха-ха-ха" знайомить з іншими гумористичними журналами: українським "Перцем", російським "Вокруг смеха", татарстанським "Чаяном".

З 1998 по 2002 рр. за підтримкою Фонду "Відродження" виходив друком дитячий журнал кримськотатарською й українською мовами "Йылдызчык-Зірочка", що долучав до міжкультурного діалогу маленьких кримчан. Журнал публікував вірші і невеликі оповідання кримськотатарських і українських письменників, народні кримськотатарські казки і гумористичні історії з перекладом на українську мову, на початку і наприкінці журналу були вміщені кримськотатарські й українські дитячі пісні з нотами, у рубриці "Яш къалемлер" ("Проба пера") діти могли прочитати оповідання своїх однолітків, "Словник дружби" давав можливість малцям вивчити деякі слова кримськотатарською й українською мовами.

1 березня 2001 р. почала виходити перша кримськотатарська Інтернет-газета "Qirim sedasi" ("Голос Криму") (www.qirim.mainpage.net). Це видання виходить кримськотатарською мовою латинською графікою й орієнтується на кримськотатарську діаспору в Туреччині, Росії, США. Як показує статистика відвідувань сайту, найбільша кількість

теж активно виганяється. А на ваше згадування про гопак у парі з такою святинею, як національна мова, можна було б і образитися"²⁶.

З приводу міркувань про власівців, бандерівців, мельниківців та ін., що наводилися у "Зверненні" для ілюстрації неоднакового ставлення радянського уряду до факту зрадництва під час війни представників різних народів і, відповідно, для доказу необґрунтованості виселення кримськотатарського народу з Криму через дії окремих зрадників, редакція "Українського вісника" писала: "І ще радимо нашим кримськотатарським друзям: у своїй історії ви маєте повне право розбиратися самі, без інструктажу "старших братів". Але не шукайте слідом за офіційною пропагандою "зрадників і негідників" в інших народів для порівняння зі своїми "відщепенцями". В історії не все так просто й однозначно: трапляється, що "зрадники" раптом виявляються справжніми патріотами... Кому як не вам знати це: адже зовсім недавно усьому вашому народові приліпили клеймо "зрадника"²⁷.

На ці зауваження відізвався самвидавчий "Вестник Национального движения крымских татар" (1988. – № 1-2. – квітень-травень): "Центральна Ініціативна група Національного руху кримських татар вважає критику "Українським вісником" "Звернення кримських татар" справедливою і конструктивною. Водночас вважає за необхідне довести до відома українських друзів, що згадане "Звернення" ні в якій мірі не є загальнонародним, а відбиває точку зору лише окремої групи в Національному русі кримських татар"²⁸.

З кримськотатарських рукописних "Інформацій" (які склалися з 1965 р. зі звітів про діяльність Ініціативних груп) у 1983 р. виріс неодноразово згадуваний вище "Інформаційний бюлетень Ініціативної групи кримських татар ім. Муси Мамута". В обстановці тотальних політичних переслідувань вийшло друком лише чотири номери "Бюлетеня" (останній – у грудні 1983 р.), але і вони змогли в рубриках: "На рідній землі", "Повідомлення з Москви", "Повідомлення з Узбекистану" – набагато повніше розкрити справжній зміст національного життя, ніж це робили офіційні радянські джерела. Місце видання було заявлено так: "Сімферополь-Ташкент".

З 1984 р. у Ташкенті, а з 1988 р. у селі Родниковому Сімферопольського району за редакцією Шевкета Кайбуллаєва друкувався нелегальний соціально-політичний журнал "Къасевет" ("Занепокоєння"), який вижив в умовах несвободи і став одним з офіційних кримськотатарських видань у 1990-і рр. (з 1995 р. – історико-етног-

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

рафічний журнал, у 1998 р. логотип було перекладено на латинську графіку – “Qasevet”). Майже всі матеріали журналу публікуються російською мовою (в останні роки – з розширеними англійськими анотаціями), тематика публікацій різноманітна: від філології, історії й етнографії – до релігії і кримськотатарського руху. Наприкінці 2005 року вийшов 31-й номер журналу (чудово ілюстрований, на крейдованому папері, із численними дизайнерськими знахідками), презентація якого відбулася у Києві з великим успіхом. Саме “Къасевет” став перехідним явищем між підпільною кримськотатарською пресою періоду застою і новими виданнями, які з’явилися в Криму після перебудови.

Наприкінці 1980-х рр., у зв’язку з поступовим зростанням у СРСР демократичних процесів, кількість друкованих органів самвидаву різко зросла. У 1988 р. кримськотатарською і російською мовами з’явилося машинописне видання Центральної ініціативної групи Національного руху “Вестник национального движения крымских татар” (“Вісник національного руху кримських татар”) (відповідальний редактор – Мустафа Джемілев). Вийшло друком три номери “Вестника”: № 1-2 (квітень-травень 1988 р.), № 3 (червень 1988 р.). В них повідомлялося про зібрання, мітинги і демонстрації кримських татар; про протиправні дії влади відносно учасників Національного руху; про становище кримськотатарських політв’язнів; проводився огляд радянської і зарубіжної преси з кримськотатарського питання і огляд кримськотатарського самвидаву; містилися тексти найбільш важливих звернень та інших матеріалів Національного руху й ін.

Учасниками Національного руху кримських татар (НРКТ) у Новоросійську в 1989-1990 рр. випускалася машинописна газета “Козьяшы”, у місті Чирчику члени міської ради Організації кримськотатарського національного руху (ОКНР) видавали самвидавчу газету “Алеми гъурбет”²⁹.

Протягом 1988 (з 15 січня) –1989 рр. у м. Старий Крим Кримської області культурно-історичним товариством “Ватан” (Батьківщина) видавалася російською і кримськотатарською мовами однойменна газета за редакцією Р. Музафарова. Газета тиражувалася фототипним, іноді ротатипним способом і розповсюджувалася в Криму, Краснодарському краї, Херсонській області, Узбекистані й інших районах СРСР. У вступній статті в першому номері під заголовком “Наші цілі і завдання” кримськотатарською мовою говорилося, що метою редакції була публікація на сторінках газети матеріалів з питань мови, літератури, культури, народної творчості кримських татар,

²⁹ Сюрğunлик Йылларында Самиздат газеталар чыкъарылгъан, олардан «Козьяшы» янъы саны ве «Алеми гъурбет» // Янъы джунъя. – 2004. – 15 мая.

Опонентом “Авдет”, що виражає точку зору Меджлісу, виступив “Арекет” (“Рух”) – щомісячник Національного руху кримських татар (НРКТ). Маючи репутацію “думаючого” видання³³, “Арекет”, проте, ані за своїм обсягом, ані за оперативністю, ані за накладом не витримав конкуренції з іншими кримськотатарськими виданнями. Справжнім ударом для газети стала загибель у 1993 р. її головного натхненника Юрія Османова. Наприкінці 1999 р. газета спробувала розширити свою аудиторію за рахунок слов’янського населення Криму, на цю мету була орієнтована публікація російських авторів та ідея слов’яно-тюркського діалогу, однак добрі починання потонули у внутрішньоредакційних позовах.

З листопада 2002 р. у Сімферополі почала виходити російською мовою ще одна популярна в Криму (і не тільки серед кримських татар) суспільно-політична щотижнева незалежна газета “Полуостров” (“Півострів”) (формат А3, 20 сторінок, 1 та 20 – кольорові, наклад наприкінці 2007 р. – 7800 прим.), засновником якої є директор Кримськотатарської бібліотеки імені І. Гаспринського А.Р. Еміров. Як і “Голос Криму”, “Півострів” публікує багато історичних матеріалів (постійним гостем рубрики “Наші публікації”, наприклад, є відомий історик Олекса Гайворонський) і кримськотатарських літературно-художніх творів (наприклад, 2005 року газета надрукувала “Французькі листи” І. Гаспринського).

Наприкінці вересня 2005 р., народилася нова кримськотатарська загальнокримська громадсько-політична газета із символічною назвою “Діалог” (формат А3, 8 сторінок, перша й остання – кольорові). Нове видання, що вийшло значним (але явно більшим, ніж реальний попит) накладом – 25 тисяч примірників (це вдвоє більше, ніж наклад “Голоса Крима”), дійсно, веде діалог як із кримською владою, так і з усім населенням півострова. Рубрика “Діалог культур” знайомить читачів газети з різними національними товариствами АРК, часто знайомство знаходить приемне продовження у підрубриці “Пальчики обличеш”, де кожен етнос представляє свою найпопулярнішу страву.

Серед інших видань можна виділити громадсько-політичний журнал Меджлісу кримськотатарського народу кримськотатарською і російською мовами “Осақ” (“Вогнище”) (1999, № 1, 2; 2000, № 3, останній), громадсько-релігійну газету Духовного управління мусульман Криму “Хидает” (“Правильний шлях”), газету кримськотатарського культурного центру “Мераба” (“Здрастуйте”, 1992-1993), видання Асоціації кримськотатарських працівників освіти “Мааріфчі”:

³³ Никон Тарханкутский. Не тиражом единым. Анализ пространства политического печатного слова // [Альманах «Остров Крым»] | <http://ok.archipelag.ru/part1/ne-tiragem.htm>.

Виходячи легально, на відміну від інформаційних листків ініціативних груп, "Авдет" виступала трибуною депутатів фракції "Курултай" і Меджлісу кримськотатарського народу, тому на першій порі була позбавлена державної підтримки у розповсюдженні через систему "Союздруку" і передплату, оголошену тільки з 1992 року. В даний час "Авдет" видається щотижня на 8-ми шпальтах (1-а й остання – кольорові), мова видання – російська.

Незважаючи на досить високий для початку 1990-х рр. наклад – 8 тисяч примірників, перші номери газети сьогодні малодоступні в паперовому варіанті і тому виставлені на сайті "Центру інформації та документації кримських татар" (<http://www.cidct.org.ua/uk/Avdet>), створеного за підтримкою "Національного фонду підтримки демократії" (США). Оголошений наклад видання сьогодні становить 10 тисяч примірників. Газета видається "Фондом Крим", фактично заснованим Меджлісом кримськотатарського народу, редакція "Авдет" також розташована за адресою Меджлісу, і газета сприймається кримчанами як його орган.

1993 року як щотижневий додаток до всеукраїнської газети "Голос України" почала видаватися російською мовою газета "Голос Крима" ("Голос Криму" – "Къырым седасы") (формат А 2), яка має найбільший реальний наклад серед кримськотатарської преси (у 2005 р. – понад 11 тисяч примірників). Згідно з постановою Верховної Ради України "Про державну підтримку газет, що видаються мовами національних меншин" (ухвалена 6 лютого 2003 року), з 1 січня 2004 року редакція газети Верховної Ради України "Голос України" вийшла із складу співзасновників додатків до газети, що видаються мовами національних меншин, і тепер ними опікується Державний комітет України у справах національностей та міграції. За його підтримкою виходить 7 видань мовами національних меншин та народів, у тому числі й "Голос Крима".

Будучи виданням, зареєстрованим у Києві, "Голос Криму" більш вільний, ніж багато місцевих видань, від кримської політичної кон'юнктури, і є одним з тих кримських ЗМІ, що захищають інтереси України від модних у Криму проявів регіоналізму. Відстоюючи політичні інтереси кримських татар, газета розповідає про кримськотатарську історію, культуру й етнографію, мусульманські свята й обряди (до громадської ради видання входять професори Аділе Емірова, Рефат Аппазов, Валерій Возгрін, Світлана Червонна, Ісмаїл Асаноглу Керім, Дмитро Урсу). Щотижневик виходить на 8 сторінках (перша й остання – кольорові). Усі матеріали видання умовно можна поділити на 3 групи: політика, економіка, духовна і матеріальна культура.

топоніміки, демографії й етнографії Криму, досліджень про участь кримських татар у Вітчизняній війні, історію культурних зв'язків кримських татар з іншими народами, анотацій і рецензій в радянській періодичній пресі на книги і статті, у яких зачіпалися питання про кримських татар, цитат з публікацій періоду існування Кримської АРСР, а також хроніки суспільного і культурного життя кримськотатарського народу, репортажів, оголошень.

Постійними рубриками газети стали "На Батьківщині – у Криму", "Топоніміка", "Набране, але не опубліковане...", "Інтернаціоналісти про національні права кримських татар", "Критика", "Що писали про нас у період Кримської АРСР" та ін. Майже в кожному номері містився невеликий кримськотатарсько-російський словник. У розділі "На Родині – у Криму" повідомлялося про публікації в газетах Криму статей, де згадувалися кримські татари, про надходження в магазини Криму книг кримськотатарською мовою, про чисельність кримських татар у тому або іншому районі Криму, про факультативне викладання кримськотатарської мови в деяких школах і т.п. У розділі "Топоніміка" перелічувалися колишні, тобто до виселення кримських татар, найменування населених пунктів по районах Криму. Під рубрикою "Що писали про нас у період Кримської АРСР" наводилися цитати з газет і брошур воєнного часу, де говорилося про героїчну боротьбу кримських татар з нацистськими окупантами і знущання окупантів над кримськими татарами.

Багато місця під різними рубриками відводилося в газеті анотаціям, рецензіям і критичним заміткам на публікації в радянській пресі, де згадувалися кримські татари. У деяких номерах були опубліковані вірші, які не пройшли офіційну цензуру. Обсяг газети становив 4 машинописні сторінки.

Зусиллями кримськотатарських журналістів, письменників, поетів, громадських діячів, активістів національного руху глибокі традиції кримськотатарської національної преси не були перервані в депортації, і це стало однією з важливих передумов того, що на території сучасної АР Крим найвпливовішу частину етнічних газет і журналів становлять саме кримськотатарські видання.

5.2. ФОРМУВАННЯ В КРИМУ СИСТЕМИ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОЇ ПРЕСИ

З перенесенням до Криму політичного центру боротьби кримськотатарського народу за відновлення своїх прав гостро необхідною стала організація тут кримськотатарських видань, які сприяли б інтеграції кримськотатарського народу в українське суспільство, у тому числі через інформаційний і культурний діалог з іншими етносами півострова.

Розширену інформацію про кримськотатарську історію і культуру слідом за "Къасевет" почали надавати інші кримськотатарські "товсті" журнали, перший з яких – "Ватан" ("Батьківщина") – орган кримськотатарського культосвітнього та науково-дослідного центру "Ватан" і незалежної профспілки кримськотатарських учених – почав видаватися у Феодосії в 1990 р. Головним редактором цього щомісячного суспільно-політичного й історико-культурного журналу кримськотатарською і російською мовами став доктор філологічних наук, професор, автор-укладач "Кримськотатарської енциклопедії" Р.І. Музафаров. З 1992 р. "Ватан" став органом Комітету у справах депортованих народів при Раді Міністрів АРК. Заявлений наклад видання становив 3 тисячі примірників, журнал надходив до бібліотеки Конгресу США. Однак у зв'язку з важкою хворобою Р. Музафарова випуск "Ватан" припинився.

1991 року у Сімферополі кримськотатарською мовою вийшов друком журнал координаційного центру з питань відродження кримськотатарської культури "Салгъыр", який висвітлював національний рух кримських татар, їхню історію і культуру (1991, №№ 1-2).

Першою офіційною кримськотатарською газетою Криму стала "Достлукъ" ("Дружба") (з 1992 р. – "Къырым", формат А3, 8 сторінок, потім А2, 4 сторінки, сьогодні знову А3, 8 сторінок), яка почала видаватися в липні 1989 р. як додаток до "Кримської правди".

На думку частини експертів (в першу чергу, С. Червонної³⁰), роль цієї газети на початку 1990-х рр., як і "Янғы джунья" ("Новий світ"), котра повернулася на кримську землю, була двоїстою: сам факт державної підтримки кримськотатарських видань, безсумнівно, сприяв легітимізації присутності кримських татар у Криму, однак названі газети, як зазначила С. Червонна, далеко не об'єктивно висвітлювали процес адаптації кримських татар на батьківщині, залишаючи за рамками своїх статей багато об'єктивних і штучно створених владою труднощів цього повернення.

³⁰ Червонная С.М. Возвращение крымскотатарского народа: проблемы этнокультурного возрождения. Крымскотатарское национальное движение. – Т. 4. 1994-1997 годы. – М., 1997. – С.125-126.

Останнє твердження дослідниці є досить спірним: на початку 1990-х рр. наклад газети "Достлукъ" доходив до 19 тис. примірників, а сумарний наклад "Янғы джунья" – до 40 тисяч. Журналісти, які працюють у названих виданнях, опротестовують думку С. Червонної досить просто: саме в той час, про який вона пише, кримськотатарський національний рух перебував на піку свого розвитку, і люди просто не стали б передплачувати і купувати газет, які б замість довгоочікуваної правди давали "райдужну картину повернення кримськотатарського народу на рідну землю", "ховаючи багато драматичних подій і приймаючи на віру декларації влади"³¹. У зазначених газетах було і є чимало гострих, критичних, "незручних" для влади публікацій, тому, на нашу думку, вони не заслуговують докору в заангажованості.

Крім того, ні в кого в Криму не викликає сумніву той факт, що саме "Достлукъ" ("Къырым") своєю толерантною, зваженою позицією внесла значний вклад у процес встановлення міжнаціональної і громадянської злагоди на півострові. Видання публікує кримськотатарською, а іноді й російською мовами матеріали про життя, історію, культуру кримськотатарського народу, показуючи позиції всіх його політичних рухів. Довгий час газета залишалася щотижневиком з накладом від 19 до 8 тисяч примірників, останні 10 років наклад "Къырым" становить 4-6 тисяч примірників, періодичність з липня 2004 року – двічі на тиждень.

Альтернативою офіційним кримськотатарським виданням Криму на початку 1990-х рр. стала газета ОКНР "Авдет" ("Повернення"), яка почала виходити 15 червня 1990 р. Вона давала співвітчизникам, які повернулися на батьківщину, необхідну інформацію, координувала дії різних сил у національному русі. Редакція видання була в Бахчисараї, але перші номери друкувалися в далекій Ризі, а потім спеціальними кур'єрами доставлялися на півострів. Згодом редакція "Авдет" переїхала до Сімферополя.

Експерти пов'язували успіх цього "найяскравішого видання "острівного" друкованого слова: гострого, уїдливого, агресивного" у першу чергу з особистим внеском її головного редактора Лілії Буджурової³². Відвертість і волелюбність "Авдет" на першому етапі її існування поєднували її із самвидавчою періодикою минулої епохи, і газета спочатку, дійсно, спиралася на дисидентські контакти голови Меджлісу Мустафи Джемілева (наприклад, перший комп'ютер редакції подарував головний редактор "Експресс-хроніки" Олександр Подрабінек).

³¹ Червонная С.М. Возвращение крымскотатарского народа: проблемы этнокультурного возрождения. Крымскотатарское национальное движение. – Т. 4. 1994-1997 годы. – М., 1997. – С. 126.

³² Никон Тарханкутский. Не тиражом единым. Анализ пространства политического печатного слова // [Альманах «Остров Крым»] | <http://ok.archipelag.ru/part1/ne-tiragem.htm>.

дянських часів. Наприклад, тренер-фасилітатор Центру етносоціальних досліджень і Таврійської групи медіації О. Гукасян, зазначаючи, що робота національної преси на голому ентузіазмі не може продовжуватися вічно, пропонує пошук коштів ставити за обов'язок національним товариствам, при яких існує ця преса: будь-яка справа, у тому числі й етнічні ЗМІ, тримається на "трьох китах" – фінанси, професіонали, споживачі, і якщо спонсорів не знаходиться, то варто поставити питання – чи потрібні такі видання⁵⁷.

Схожу думку висловлює також начальник Управління у справах національностей Державного комітету України у справах національностей і міграції Тетяна Пилипенко: питання розвитку друкованих ЗМІ національних меншин – це насамперед питання об'єднання зусиль самих громад, метою цього розвитку має бути не тільки збільшення кількості видань, але й покращення якості матеріалу, який у них подається⁵⁸.

Керівник Кримського Центру незалежних політичних дослідників і журналістів В. Притула під час одного з "крутих столів", присвячених інтеграції кримськотатарського народу в українське суспільство, особливо підкреслив і небезпеку того, що за допомогою фінансової "підтримки" політичні сили, що перебувають при владі, можуть за рахунок платників податків через підконтрольні собі ЗМІ впливати на громадську думку: тому в США, наприклад, місцевій владі законодавчо заборонено фінансувати ЗМІ, що розповсюджуються на їхній території⁵⁹.

Спроби влади за допомогою фінансових важелів впливати на ЗМІ, у тому числі етнічні, неодноразово повторювалися у Криму. Наприклад, після публікації в "Голосі Крима" статті доктора історичних наук В. Возгриня "Етноконфліктна ситуація в довоєнному Криму (джерела, специфіка, наслідки)"⁶⁰ 19 червня 1997р. з'явилася постанова Верховної Ради АРК, у якій Республіканському Комітетові АРК у справах національностей і депортованих громадян, міграції населення було запропоновано з моменту прийняття постанови "припинити виділення коштів з республіканського бюджету на дотації газеті "Голос Крима"⁶¹.

⁵⁷ Журналисты за понимание и сотрудничество // Крымский дом. – 2001. – № 29. – Октябрь. – С.6.

⁵⁸ Друковані ЗМІ національних меншин та народів // Вісник етнополітики. – № 8. – 2004. – 1-15 липня // www.ucipr.kiev.ua.

⁵⁹ Гуманітарні аспекти інтеграції кримськотатарського народу в українське суспільство: матеріали "круглого столу": 5 травня 1999 р. – К., 1999. – С.86.

⁶⁰ Возгрин В. Етноконфліктна ситуація в довоєнному Криму (истоки, специфіка, наслідки) // Голос Крима. – 1996. – № 42. – 1 листопада. – С.5; № 43. – 8 листопада. – С.2; № 44. – 15 листопада. – С.5.

⁶¹ Голос Крима. – 1997. – № 27 (190). – 11 липня. – С.2.

У той же час не можна не зазначити, що з невідомих причин слов'яно-тюркський діалог переривається в моменти загострення міжетнічних протиріч – тобто саме тоді, коли він особливо необхідний.

Так було на початку 1990-х рр., коли в кримській пресі могли з'явитися такі рядки: "усі татари одягли пов'язки поліцаїв і пішли в каральні загони", "вам усе подавай на блюди" (з листа якогось "обуреного" поверненням кримських татар Ів. Ів. Горбунова до газети "Авдет"⁴²), і відповідний лист іншого читача – А.С. Сороквашина: "Ванюшо, Ви пишете про "загарбників". Правильно! Німецько-фашистські загарбники знищили 27 млн. наших людей, а радянські Іванки – більше 60 млн. Вони винищували народ у ГУЛАГах, психушках, на площах, біля телевеж"⁴³; "Це не кримські татари зберігають камінь за пазухою, вороже ставляться до російськомовного населення, а саме представники бахчисарайської влади і сотні /а може, і тисячі/ російськомовних жителів Криму хочуть нажити собі політичний і матеріальний капітал, спекулюючи на біді нашого народу" ("Авдет". – 1990. – № 1 (15 липня)) (у відповідь на замітку якогось "співвітчизника" кримських татар Мансура Аблякімова, опубліковану в газеті "Слава труду" ("Слава праці") за 23 червня 1990 р., у якій він, закликаючи кримських татар "бути чесними, милосердними і доброзичливими", звинуватив їх у тім, що вони "думають тільки про себе, про своє благо...")...

Так відбувається і тепер, коли кримськотатарські видання з незрозумілою метою публікують явно провокаційні листи представників "російськомовного населення Криму", пройняті шовінізмом і національною нетерпимістю. Наприклад, в № 39 (617) "Голосу Криму" за 23 вересня 2005 р. був опублікований лист якогось М. Куліковського із Севастополя під "промовистою" назвою "Поменяйте наглузку татаро-монгольскую рожу..." (своєрідний шовіністичний відгук на статті "Не ходите, люди, ночью по улицам гулять..." і "Коренные народы признаны ООН" ("Голос Крима" № 34 від 19 серпня 2005 р.). Якби даний лист був уміщений у якійсь російській етнічній газеті, то його публікація могла б стати приводом для судового розгляду. Але і його розміщення в кримськотатарському виданні, на нашу думку, могло викликати хибне враження кримських татар про те, що думка автора є типовою для певної частини російськомовного населення.

Очільник Кримської асоціації вільних журналістів Лілія Буджурова як ілюстрацію рівня професійної етики журналістів Криму при висвітленні міжнаціональних і міжконфесійних конфліктів наводить

⁴² Горбунов И.И. Стрелять еще не разучились // Авдет. – 1991. – №2. – 20 января.

⁴³ Р. Арсенов. «Стрелять еще не разучились» (Возвращаясь к напечатанному) // Авдет. – 1991. – № 6. – 15 марта.

такий факт. У 2000 р. розгорівся конфлікт між християнами і мусульманами села Морське (Капсихора), викликаний встановленням металевого хреста на горі, під якою розміщений мусульманський цвинтар, і його самовільним демонтажем представниками мусульманської конфесії. Кримські ЗМІ, замість того, щоб об'єктивно висвітлювати і так непростий переговорний процес між двома релігійними конфесіями, з одного боку, і кримською владою, – з другого, навпаки, значною мірою сприяли розпалюванню пристрастей: російськомовні газети писали про “Голгофу”, “хрестоносців”, “хрестоповал”, 300-літнє монголо-татарське ярмо (?!), кримськотатарський “Голос Крима” у відповідь згадував анексію Криму 1783 року, після якої масово мечеті перетворювалися на православні храми, заборонялися мусульманські релігійні з'їзди тощо⁴⁴.

23 квітня 2001 року в Ялті, на семінарі “Висвітлення проблем національних меншин: професійні й етнічні аспекти” було прийнято “Декларацію основних принципів роботи журналістів у поліетнічних спільнотах” (див. додаток), підготовлену Асоціацією вільних журналістів Криму. Але, незважаючи на очевидність принципів “Декларації”, журналістами багатьох кримських видань вона була зігнорована: на сучасному кримському ринку інформації вигідніше залишатися зняряддям війни, пригощаючи своїх читачів “смаженими” фактами, ніж зняряддям миру.

Усе це свідчить лише про одне: повноцінний міжкультурний і міжконфесійний діалог не буде можливим доти, доки етичні принципи журналістики будуть порушуватися чи то на угоду політичним і економічним інтересам самих журналістів і господарів видань, чи то заради хибно сприйнятого ними “захисту” інтересів свого народу.

У сфері міжкультурного діалогу помітним є тяжіння редакції “Голоса Крима” й інших кримськотатарських видань до відображення життя братніх тюркських і мусульманських народів як Криму, так і всього світу: безумовним лідером таких публікацій, цілком зрозуміло, залишаються кримськотатарсько-турецькі зв'язки. На початку 1990-х рр. на роль загальнотюркського видання претендував і журнал “Ватан”, публікуючи матеріали про всі тюркські народи СРСР, що не мали свого спільного громадсько-політичного і культурно-історичного видання. В редакційному зверненні, опублікованому в №1 видання. була висловлена надія на те, що “Ватан” сприятиме “Культурній інтеграції тюрків”, про яку мріяв Ч. Айтматов (“Ватан”. – 1990. – №1. – С.3).

⁴⁴ Бужурова Л. Про етичну журналістику: етнічні аспекти // Кримські студії. – 2003. – № 3-4. – С.46-47.

ють розвитку мов та культур національних меншин України”. Отже, державне фінансування 100-відсотково російськомовних видань, редакції яких не хочуть піти назустріч прагненням представників свого народу вчити рідну мову і поглиблювати її знання, за Бюджетним кодексом України, є нецільовим використанням бюджетних коштів, тому не може мати місця.

На жаль, обов'язок репрезентувати свій етнос чи інтереси етнічних інститутів далеко не завжди усвідомлюється самими редакціями етнічних видань, які вважають, що випускають видання не тільки про себе, але й для себе. І це їхня велика помилка, яка позбавляє репрезентовані цими ЗМІ етнічні інститути важелів впливу на суспільство. На кримському рівні таке ставлення частини редакцій етнічних видань до виробленого ними інформаційного продукту виявляє себе в тому, що іноді зацікавленому читачеві треба вжити справжніх розшукових заходів, щоб побачити на власні очі те чи інше видання: ані в Республіканському комітеті з інформації, ані у відділі дружби народів Республіканської бібліотеки ім. І. Франка їх немає. Інші ж видання, навпаки, не тільки радіють з того, що мають цілком пристойний наклад і відомі всьому Криму, але й випускають інтернет-версії своїх номерів (“Кримська світлиця”, “Крымская правда”, “Полуостров”, “Кримські студії”).

Пошук джерел фінансування – це ще одна болюча проблема етнічних ЗМІ. Але якщо для України проблема фінансування державою національних видань досить нова, то у всьому світі вже давно існує така практика, що сприяє, по-перше, зміцненню міжнародної злагоди, а, по-друге, кращій інформованості держави про потреби тієї або іншої національної меншини.

У США, наприклад, фінансування здійснюється за рахунок додаткових податків, великих шеф-видань, що беруть під патронаж етнічну пресу, а також спеціальних співробітників етнічних ЗМІ, що займаються пошуком грошей⁵⁵. Америка пишається тим, що є своєрідним “тиглем”, у якому змішані різні національності, кожна з яких, ведучи американський спосіб життя, не втрачає свою культуру і національні риси. І дедалі більша кількість журналістів, які представляють етнічні ЗМІ, не турбує національні громади, впевнені у тому, що це необхідно для захисту їхніх інтересів та реалізації можливості бути почутими⁵⁶.

Однак частина кримських медіа-експертів вважає практику державного фінансування засобів масової інформації рудиментом ра-

⁵⁵ Соловьева Л. Кто поможет национальной прессе? // Крымский дом. – 2001. – № 29. – Октябрь. – С.7.

⁵⁶ Халилова Л. «Ветер перемен» города на Неве: [Конференция, посвященная освещению этнических проблем в СМИ] // Голос Крима. – 2000. – 14 июля. – № 29. – С.4.

у 1988 р. заснував професор Р. Музафаров. Матеріали газети друкувалися кримськотатарською і російською мовами, але не симетрично, що відразу ж викликало нарікання читачів. Наприклад, самвидавчий "Вестник национального движения крымских татар" ремствував: "Друкування в тому ж самому номері статей різного змісту російською і кримськотатарською мовами створює незручності для тих читачів, що не володіють кримськотатарською. І вже зовсім безглуздо друкувати статті, де окремі абзаци написані двома мовами – це може викликати прикрість і роздратування читача, який володіє тільки однією з цих мов. Було б набагато краще, якби газета видавалася паралельно двома мовами і статті російською мовою були б точним перекладом статей на кримськотатарську"⁵³.

Ідея створення видання, що надає інформацію паралельно двома мовами, була близькою редакції газети "Авдет" ("Повернення"), хоча вона так і залишилася нереалізованою. Спроба випуску видання за дзеркальним принципом була здійснена в 2003 р. у щотижневому додатку "Учан-Су" до сакської газети "Время, вперед" ("Час, уперед") російською і кримськотатарською мовами. В інформаційному бюлетені литовського товариства ім. Чюрльоніса "Tiltas", що регулярно виходить із січня 2000 року, найцікавіші матеріали бюлетеня друкуються одночасно литовською і російською мовами, іноді за "дзеркальним принципом" публікує матеріали і грецька газета "Неос Понтос".

Голова Міллі Меджлису Мустафа Джемилев в інтерв'ю з кореспондентом газети "Голос Крима" пояснив необхідність існування російськомовних кримськотатарських видань не тільки поганим володінням рідною мовою кримськотатарської молоді, яка в умовах депортації не мала можливості отримати національну освіту; але і необхідністю інформувати про свої проблеми нетатарську частину населення півострова, а також людей за його межами⁵⁴. Перейти ж на українську редакції багатьох видань сьогодні не готові, тим більше, що представники депортованих етносів досі погано володіють державною мовою. Однак можна спрогнозувати, що з часом такий перехід буде здійснено, і саме українська стане мовою, яка донесе інформацію про "малі" народи Криму до всього населення України.

Із мовним питанням в етнічній пресі тісно пов'язана проблема її фінансування, адже ст.3 Закону України "Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів" говорить про те, що "державна адресна підтримка надається винятково засобам масової інформації <...>, які цілеспрямовано сприя-

⁵³ Вестник национального движения крымских татар. – 1988. – № 1- 2. – Квітень-травень // [http://www.cidct.org.ua/uk/studii/5-6\(05\)/12.html](http://www.cidct.org.ua/uk/studii/5-6(05)/12.html).

⁵⁴ Интервью Л. Алядиной с председателем Милли Меджлиса Мустафой Джемилевым // Голос Крима. – 2000. – 24 ноября. – С.1.

Шляхетною також є роль кримськотатарських видань у популяризації культури й історії двох нечисленних корінних кримських тюркських народів – караїмів (671 особа за даними останнього перепису) і кримчаків (204 особи). Донедавна кримчаки не мали власного видання (у тому числі й до війни, коли їхня чисельність становила близько 7 тисяч осіб), і матеріали про них публікували кримськотатарські газети. Сьогодні, коли на території України залишилося не більше 300 кримчаків, турбота держави про цей нечисленний народ гостро необхідна. У 2005 році кримчацьким товариством "Кримчахлар" було видано перший випуск науково-популярного історико-літературного альманаху "Кримчаки", що включив матеріали з історії і літератури цього корінного народу Криму, дитячу сторінку, спогади про кримчаків-учасників Великої Вітчизняної війни.

Кримськими караїмами в 1990-і рр. було зареєстровано 3 газети: "Крымкарайлар" ("Кримські караїми") (газета Сімферопольського національно-культурного караїмського товариства "Карайлар"), "Караїмська газета" (Євпаторійське національно-культурне караїмське товариство "Кардашлар"), "Къарай газетэси" ("Караїмська газета", засновник – Лебедев В.Н.), однак жодна з них не виходить регулярно, а ознайомитися у відкритому доступі можна тільки з газетою "Крымкарайлар" – знову ж у кримськотатарській бібліотеці імені І. Гаспринського. Тому дійсно неоціненною у справі національного відродження караїмів виявилася допомога кримськотатарської газети "Къырым", що з 2005 р. почала на своїх сторінках публікувати "газету в газеті" – "Къырым къарайлар" ("Кримські караїми").

Якщо в боротьбі за національне відродження свого народу кримськотатарські видання виступають "єдиним фронтом", то стосовно деяких аспектів цього процесу полеміка виникає вже між самими газетами. Так, наприклад, щоб уникнути ідентифікації кримських татар з казанськими газета "Къырым" (як і раніше журнал "Ватан") пропонує ввести для перших самоназву "крими" (къырым, къырымлар, тобто "кримські", слово "кримці" для позначення кримських татар було загальноновживаним у дорадянський час, і насамперед у середовищі самого народу), однак газети "Голос Криму" і "Янғы донья" рішуче виступили проти, мотивуючи свою позицію тим, що етнонім "кримські татари" прославлений багатьма відомими синами і дочками свого народу, тому від нього неможливо відмовитися. Ця суперечка двох видань, що набуває іноді досить гострого характеру, є додатковим показником складності процесів національного відродження, яке вимагає консолідації усіх творчих сил народу.

Отже, кримськотатарська періодика є найпопулярнішою, найвпливовішою і найрізноманітнішою з усієї етнічної преси півострова.

Будучи органами не просто національної меншини, а корінного народу Криму, кримськотатарські видання заслуговують на відповідну увагу владних структур. Але на практиці виявляється, що проблеми національних видань як корінних, так і некорінних народів, – спільні, викликані тими ж самими економічними і політичними причинами, а тому потребують до себе комплексного підходу.

5.3. ЕТНІЧНА ПРЕСА АВТОНОМНОЇ РЕСПУБЛІКИ КРИМ: ДОСЯГНЕННЯ І ПРОБЛЕМИ

1990-і роки стали переломними не тільки в розвитку кримськотатарських видань, але і всіх етнічних ЗМІ Криму. У "Паризькій хартії для нової Європи", прийнятій 21 листопада 1990 р., було прямо зазначено, що "питання, які стосуються національних меншин, можуть вирішуватися задовільно тільки в демократичних політичних рамках".

Розвал тоталітарної імперії СРСР подарував надію на національне відродження багатьом народам, у тому числі корінному населенню Кримського півострова. Конституція України, Конституція АРК (ст.14), Декларація прав національностей України, її Закони "Про громадянство", "Про національні меншини в Україні", "Про біженців", "Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів" (ст.3), "Про телебачення і радіомовлення" (ст.9), "Про видавничу справу" (ст.8), "Про місцеве самоврядування в Україні" (ч.50 ст. 26 і пп.1 ч. 6) ст. 32), підписання Україною Рамкової конвенції про захист національних меншин, ратифікація в Україні "Європейської хартії регіональних мов або мов меншин", постанова Верховної Ради України "Про державну підтримку газет, що видаються мовами національних меншин", Постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження комплексних заходів щодо розвитку культур національних меншин України", розпорядження Президента України "Про заходи щодо підтримки діяльності національно-культурних товариств" та інші законодавчі акти, уся внутрішня політика молодшої незалежної української держави спрямовані на всебічну підтримку духовного життя і національного відродження "малих" народів країни.

У сучасній АРК зараз працює понад 30 республіканських національно-культурних товариств і організацій. У 1989 р. було утворене Кримське вірменське товариство культури "Луйс". Того ж року було організовано азербайджанське товариство "Аджат", яке згодом трансформувалося в Азербайджанську общину Криму. Община прагне

Про взаємозв'язок національної мови і національного мислення неодноразово говорив і О.О. Потебня, на думку якого, "знання чужої мови відкриває нам "схованки" чужої душі, її дрібні звивини"⁵⁰, а отже, і "схованки" власної душі народ може розкрити повністю не в перекладі, а своєю рідною мовою.

У XX столітті багато вчених говорили про мову як про особливу "наївну філософію". Сучасні лінгвісти саме через мову вказують на особливості мислення того чи іншого народу, розкривають послідовність та ієрархію елементів у його картині світу⁵¹. І оскільки граматична будова мови є відображенням світоуявлення, способів членування й опису дійсності націями, то відмінності між картинами світу окремих націй, з точки зору вчених, будуть тим більшими, чим більше віддалені їхні мови одна від одної.

Отже, картину світу однієї нації просто неможливо розкрити адекватно через посередництво мови іншої нації. Відомий український мовознавець О. Пономарів наголошує на тому, що як основа духовності народу мова є підмурівком існування нації: історія дає багато прикладів, коли зі зникненням мови зникав народ⁵². Саме тому фахівці з етнічних питань справедливо наполягають на тому, що переважна більшість матеріалів у етнічних виданнях має друкуватися етнічними мовами.

Таким чином, одним з найважливіших завдань етнічних видань має бути підтримка національної мови, національної літератури рідною мовою. Як показує кримський досвід, завдання це навіть газетами кримськотатарського народу, які вирізняються дуже високим рівнем національної самоідентифікації і найінтенсивнішими порівняно з іншими кримськими етносами процесами національного відродження, вирішується повільно.

Разом з тим, на своїх шпальтах кримська етнічна преса вже навіть на мовному рівні має примирити непримиренне: національну консолідацію та інтеграцію в українське суспільство і світову спільноту, рідну мову з мовами державними і міжнародними. Як це зробити? Один з найбільш вдалих прикладів – двомовний, побудований за "дзеркальним принципом" "Переводчик-Терджиман" І. Гаспринського ("дзеркальна" композиція газети допоможе і в удосконалюванні знання національної мови на основі володіння міжнародною).

У часи перебудови першим двомовним етнічним виданням Криму стала кримськотатарська газета "Ватан" ("Батьківщина"), яку

⁵⁰ Потебня А.А. Полн. собр. трудов: Мысль и язык. – М.: Лабиринт, 1999. – С. 203.

⁵¹ Соколовская Ж. «Картина мира» в значениях слов («Семиотические фантазии» или «катехизис семантики»). – Симферополь: Таврия, 1993; Соколовская Ж. Картина мира. Система, моделирование и лексическая семантика. – Симферополь: Крымское учебно-педагогическое издательство, 2000.

⁵² Пономарів О. Культура слова. Мовностилістичні поради. – К.: Либідь, 1999.

видань, бо, на відміну від "Янгы дюнья" і "Къырым", вона доступна всьому кримськотатарському народові.

Навіть погоджуючись із тим, що російська мова – як мова міжнаціонального спілкування і мова міжнародна – необхідна багатьом кримським етнічним виданням, тому що вона значно розширює їхню читацьку аудиторію, робить їх більш авторитетними і впливовими, а також, що теж важливо, більш привабливими для рекламодавців, не можна не зазначити: ця російськомовність кримської етнічної преси – не свідомий вибір її видавців, а наслідок страшного явища лінгвоциду, тобто втрати народом його рідної мови під впливом усім зрозумілого зовнішнього фактора. Звільнення ж від впливу іноетнічних елементів культури, що неприродним шляхом нав'язувалися певній етнічній спільноті, і буде найяскравішим результатом етнічного відродження.

І як би не виправдовували зараз свою 100-відсоткову російськомовність видавці численних кримських етнічних видань, висновок щодо їх видавничої діяльності може бути тільки один: етнічна преса (особливо – преса корінних народів) не може ігнорувати свою національну мову, бо саме вона є скарбницею національної пам'яті, національного світосприйняття, національної картини світу. Елліот Гудмен вважав саме мову найважливішою формою національних особливостей культури. Дослідник "національних образів світу" Г. Гачев зазначає: "Природні національні мови – могутні інструменти, які допомагають проникнути до субстанції національного Космо-Психо-Логосу – і з боку своєї фонетики, і з боку граматичної структури. <...> Національні мови у звучності своїй – голоси місцевої природи у людині. У звуків мови – прямий зв'язок із простором природної акустики, яка у горах інша, ніж у лісах чи у степу. І як тіла людей різних рас і народів адекватні місцевій природі, як етнос – за космосом, так і звуки, що утворюють плоть мови, перебувають у резонансі зі складом місцевої прабатьківщини. Рот і є таким резонатором, мікрокосм – за космосом"⁴⁸.

Одним з перших на те, як сильно різні мови розбігаються (чи збігаються) в зображенні світу і уявленні людей про світ, на зв'язок національної мови з національним світосприйняттям, характером нації вказав В. фон Гумбольдт. Він писав: "У мові ми завжди знаходимо сплав суто мовного характеру з тим, що сприйнято мовою від характеру нації", і далі: "Вплив мови виражається у двоякого роду перевагах – піднесенні почуття мови і формуванні своєрідного світобачення"⁴⁹.

⁴⁸ Гачев Г. Национальные образы мира. – Курс лекций. – М.: Academia, 1998. – С. 54.

⁴⁹ Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры. – М.: Прогресс, 1985. – С. 373, 375–376.

донести до всіх кримчан інформацію про Азербайджан, його історію і культуру, займається благодійною діяльністю, допомагає бідним і багатодітним родинам, біженцям, ветеранам.

Одним з перших оформилося і товариство грецької культури, згодом перетворене на Федерацію греків Криму. В даний час Федерація поєднує 14 регіональних організацій у Сімферополі, Євпаторії, Керчі, Феодосії, Ялті, Бахчисарайському, Білогірському, Кіровському, Ленінському, Нижньогірському, Сімферопольському районах, що нараховують 1860 членів. Зусиллями культурно-етнографічного центру Федерації відтворено ряд національних фольклорних колективів. Серед них дитячі хореографічні ансамблі у Сімферополі, Керчі, Ялті, Білогірську, с. Чорнопілля Білогірського району, вокально-інструментальні ансамблі "Орфей" (м. Старий Крим) і "Прометей" (сmt. Зуя), хоріві фольклорні колективи у Феодосії і с. Лугове Ленінського району. Федерація греків Криму підтримує контакти з історичною батьківщиною, взаємодіючи з посольством Греції в Україні і генеральним консульством в Одесі. Останнім часом зміцнюється співробітництво з міжнародними організаціями і фондами, представленими в Криму. Значна увага приділяється вивченню рідної мови і розвитку національної культури. Сьогодні грецька мова вивчається у школах, розташованих у місцях компактного проживання греків (м. Білогірськ, Керч, Сімферополь, Старий Крим, Феодосія, Ялта, сел. Корейз, с. Чорнопілля Білогірського району, с. Лугове Ленінського району). У Сімферопольській міській дитячій бібліотеці відкрито відділ грецької літератури, у Кримському етнографічному музеї оформлена грецька експозиція.

У 1989 р. кримчаки створили національне культурно-просвітне товариство "Кърымчахлар", метою якого є координація зусиль щодо відродження рідної мови, культури і традицій народу. Товариство має свої регіональні відділення в Севастополі, Керчі, Феодосії, Євпаторії та в інших населених пунктах Криму. При товаристві в м. Сімферополі діють недільна школа, де вивчається кримчацька мова, театральна студія, бібліотека, створено національну музейну експозицію.

Іntenсивним є процес національного відродження й у кримських караїмів, які відновили свій історико-етнографічний центр у м. Євпаторії, опікуються своїм родинним гніздом Чуфут-Кале, щороку випускають кілька книжок про свою історію і культуру, видатних представників свого етносу, національні страви тощо. У 1994 р. було відкрито організацію кримських караїмів "Крымкарайлар". Основна її мета – збереження і розвиток караїмського народу, його матеріальної і духовної культури. Осередки організації діють у Бахчисарай, Євпаторії, Сімферополі, Феодосії, Ялті, а також у Мелітополі Запо-

різької області. У складі організації функціонує культурний центр "Кале", який спрямовує свої зусилля на збереження національних святинь – печерного міста Джуфт-Кале і його кладовища – святилища Балта Тіймес, а також комплексів храмів-кенаса в Євпаторії, у яких після повернення їх караїмам було створено музей і регулярно проводяться богослужіння.

Після прийняття Постанови Ради міністрів Криму "Про заходи щодо збереження та відродження культурної спадщини караїмів і кримчаків" (1992 р.) і затвердження "Програми заходів щодо державної підтримки збереження культурної спадщини кримських караїмів і кримчаків на період до 2005 року" вперше з'явилися передумови реальної державної допомоги цим етносам, які зникають.

Кримська грузинська община була утворена на установчих зборах грузин Криму у квітні 1990 р. Вона поєднує кримських грузин, членів їх родин і громадян інших національностей, які цікавляться культурою й історією Грузії. Основними завданнями общини є пропаганда грузинської культури, мови, мистецтва і ремесел і сприяння їх розвитку, надання допомоги обдарованій молоді у здобутті освіти, реалізації творчих задумів і проектів, участь у розвитку міжнародних культурних зв'язків, благочинна діяльність.

Перше громадське об'єднання німців у Криму було утворено в 1991 році за назвою "Кримське товариство радянських німців "Відродження". Після розпаду СРСР назва товариства змінилася на Республіканське товариство німців "Відергебурт", однак мета і напрями його діяльності залишилися колишніми: задоволення духовних запитів і захист прав німецької етнічної меншини, відродження і розвиток національної культури, сприяння поверненню й облаштованості в Криму депортованих німців, їхньої інтеграції в українське суспільство. В даний час чисельність німецького населення в Криму становить менше 10% від довоєнного рівня. Найбільші громади сформувалися в Джанкойському і Красногвардійському районах, містах Сімферополі, Керчі і Ялті.

Сьогодні до складу РТНК "Відергебурт" входять 26 регіональних організацій, що поєднують близько 2000 членів. Їхню діяльність координують Рада і Президія товариства. У Криму працюють 15 німецьких культурних центрів, 25 недільних шкіл і курсів вивчення німецької мови, 6 релігійних громад. У кожному культурному центрі створено художні колективи, що старанно відновлюють забуті за роки вигнання пісні і танці. Серед них: вокальний ансамбль "Нахтигаль" ("Соловей") Сімферопольського культурного центру "Дойчклуб", ялтинський ансамбль "Швальбеннест" ("Ластівчине гніздо"), танцювальний ансамбль "Глюк" ("Щастя") м. Красноперекопська. Дуже популяр-

ставників інших кримських етносів почали виходити видання мовами корінного кримськотатарського народу і національних меншин.

Проте, мовою більшості етнічних видань залишається російська – і не тільки тому, що Крим є єдиним регіоном України, де російська меншина становить більшість (за даними перепису 2001 р. – 58,5 % населення), але і внаслідок значної загальної русифікації представників інших етносів півострова. Так, у 2001 р. російську мову вважали рідною 77 % населення АРК, українську – 10,1 %, кримськотатарську – 11,4 %⁴⁵. Навіть після 10 років існування незалежної української держави українську мову на півострові назвали рідною тільки 40,4 % представників титульної української нації (59,5 % кримських українців вважають рідною російську)⁴⁶.

У цілому ж по АРК кількість видань, що представляють різні етноси, значно більша, ніж кількість мов, на яких виходять ці видання: на початок 2000 р. у Криму було зареєстровано 412 російськомовних видань, 35 – україно-російськомовних, 15 – кількома мовами, серед яких була заявлена і кримськотатарська, 4 (!) – українською, інших – 32⁴⁷.

Абсолютне домінування російської мови в періодичних друкованих виданнях свідчить про те, що рівень мовної, а значить і національної, самоідентифікації народів півострова (і серед них, у першу чергу, титульного українського і корінного кримськотатарського) далекий від бажаного.

І якщо кримські караїмські та єврейські видання традиційно виходили російською мовою (єврейська преса на їдиш з'явилася в Криму тільки після переселення сюди євреїв із західних регіонів України і Білорусії в 1920-і рр.), то сьогоднішнє становище кримськотатарських видань, що споконвічно були національномовними, коли з усіх кримськотатарських республіканських газет публікують рідною мовою свої матеріали тільки дві – "Къырым" і "Янъы дюнья" – неможливо назвати нормальним: це справжня трагедія народу, страшний наслідок його етноциду.

Колись ідеї об'єднання народів "великого Турану" слугувала тюркська мова "Терджиману" І. Гаспринського, лозунгом якого було: "Єдність у мові, прагненнях, діях". Перша частина цього закликунині збереглася як назва кримськотатарськомовного додатка до газети "Голос Крима" "Tilde birlik" ("Єдність у мові"). Але сама газета була і залишається російськомовною. На нашу думку, це є однією з причин її найбільш високого накладу серед кримськотатарських

⁴⁵ Всеукраїнський перепис населення 2001 // <http://ukrcensus.gov.ua/rus/results/general/language/crimea>.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Семена Н. Состояние средств массовой информации в Крыму // Белая книга крымской журналистики. – 2000. – С. 55.

об'єднання татар і башкирів, для активної участі в демократичних процесах Федерації, сприяння національному і духовному відродженню татар і башкирів, збереження і розвитку їхньої мови, культури, традицій і звичаїв, зміцнення зв'язків з татарським і башкирським народами Татарстану і Башкортостану, інших країн і держав світу, економічних і міжнародних зв'язків з іншими народами.

В Криму також помітна діяльність Кримського республіканського товариства чехів "Влтава", Кримського республіканського товариства болгар ім. П. Хілендарського, Кримської республіканської общини осетин-алан "Аланія", Кримського Республіканського відділення громадських зв'язків з українцями за межами України "Україна-Світ" та ін.

Було відкрито й численні кримськотатарські організації, серед яких Кримськотатарський фонд культури, Кримський республіканський культурний центр кримських татар, Ліга кримськотатарських жінок, республіканська асоціація кримських татар ветеранів Великої Вітчизняної війни, Асоціація кримськотатарських лікарів, Асоціація кримськотатарських працівників освіти "Мааріфчі", Ліга кримськотатарських юристів та ін.

Державна телерадіокомпанія "Крим" веде мовлення кримськотатарською, болгарською, вірменською, грецькою, німецькою та російською мовами. Для кримськотатарського населення транслюються телепередачі "Повернення" (40 хв. двічі на місяць), "Хаберлер" (по 10 хв. з понеділка до суботи), "Едебій керван" (20 хв. щомісяця), "Алемі-нісван" (20 хв. щомісяця), "Пешраф" (20 хв. щотижня), "Шелляле" (25 хв. щотижня), "Театр - аят кузьгюсі" (30 хв. двічі на місяць), "Мерабаниз, балалар" (20 хв. щотижня), "Мірас" (20 хв. щомісяця), "Дін ве урф" (30 хв. щомісяця). На радіо виходять 4 передачі, загальною тривалістю 69 год. 20 хв. на рік. Для болгар готується щотижнева 15-хвилинна телепередача "Болгарські зустрічі" (аналог на радіо - 30 хв. щотижня), для вірменського населення Криму - щотижнева 15-ти хвилинна програма "Барев", для греків та німців - щотижневі передачі "Калімера" (15 хв. щотижня) та "Хоффнунг" (15 хв. щотижня). Окрім того, українською мовою для національних меншин Криму транслюються сім тематичних телерадіопередач із періодичністю раз на тиждень.

Зміни початку 1990-х рр. торкнулися й мови видаваних на півострові газет і журналів. Якщо з 1944 р. нею була виключно російська (за винятком "Кримської правди", що виходила після приєднання Криму до України не тільки російською, але й українською мовами), то з поверненням на півострів депортованих кримських татар, вірмен, болгар, греків, німців і підвищенням національної самосвідомості пред-

лярні серед глядачів виступи дружного колективу Красногвардійського культурного центру "Фройндшафт" ("Дружба"). Починаючи з 1994 року, у Криму регулярно проводяться Дні німецької культури, що дістали визнання широкої громадськості. Яскраві музичні свята, що стали оглядами роботи німецьких культурних центрів, відбулися в Ялті, Євпаторії, Сімферополі і Феодосії. У них брали участь десятки творчих колективів і сотні виконавців. За активної участі членів РТНК "Відергебурт" у Кримському етнографічному музеї створено німецьку експозицію.

У середині 90-х років частина представників німецької національної меншини створила організацію "Земляцтво депортованих німців Криму". Нове об'єднання проголосило своїми завданнями сприяння поверненню й облаштованості німців, депортованих із Криму в роки війни, захист їхніх прав, задоволення духовних і етнокультурних потреб німецького населення, розвиток зв'язків з історичною батьківщиною. В даний час до складу земляцтва входять 16 регіональних відділень, що поєднують більше 700 осіб, включаючи членів родин від змішаних шлюбів. При земляцтві створено національно-культурні центри: "Німецький будинок" - у Сімферополі, "Дойч клуб" - у Ялті і "Айнкайт" - у Феодосії.

1991 року було утворене Кримське білоруське культурно-просвітницьке товариство (зараз - Спілка білорусів Криму). 1992 року було зареєстровано товариство італійців "Товариство італійської діаспори Криму", яке згодом було перетворене на Асоціацію італійців Криму, що нині входить до складу товариства "Данте Аліґ'єрі".

Національно-культурний центр татар Поволжя, Уралу і Сибіру "Ідель-Урал" був утворений у 1993 році. Центр об'єднує понад 1000 татар Поволжя, Уралу і Сибіру з 17 тисяч, що проживають у Криму. Регіональні відділення центру організовані в Алушті, Ялті і Севастополі. Головними завданнями центра є збереження і вивчення мови, культури, традицій і звичаїв татар Поволжя, Уралу і Сибіру, їхня консолідація, розвиток і зміцнення зв'язків з регіонами проживання співвітчизників Російської Федерації, закордонною діаспорою та її громадськими об'єднаннями. При національно-культурному центрі діють жіноча організація "Ак-калфак" і релігійна мусульманська громада "Нур". Центром відзначаються свята "Сабанів-туй", "Униш-байрам", "Курбан-байрам", інші пам'ятні дати, організуються літературні вечори, присвячені творчості татарських письменників, проводиться робота з організації курсів вивчення рідної мови, створення національного молодіжного ансамблю і національної бібліотеки.

Кримська асоціація корейців "Коре" була утворена 1995 року, зараз вона поєднує 1800 осіб у Джанкої, Красноперекопську, Севасто-

полі, Феодосії, Ялті, Сімферополі, Ленінському, Кіровському, Первомайському, Сакському, Советському і Сімферопольському районах. Одним із головних завдань асоціації є сприяння розвитку економічних, торгових, культурних і наукових зв'язків між Україною і двома корейськими державами, зміцненню міжетнічного співробітництва в Криму.

1995 року було утворено Кримське товариство поляків, яке поєднує понад 1000 етнічних поляків і членів їхніх родин. Основними завданнями товариства є: надання матеріальної, моральної і правової допомоги етнічним полякам та їхнім родинам; зміцнення ділових і культурних контактів з історичною батьківщиною – Польщею; підтримка обдарованої польської молоді заради її творчого і професійного зростання. За час свого існування товариством було реалізовано ряд проектів та ініціатив. На базі Сімферопольської середньої школи № 7 було організовано курси вивчення польської мови. При товаристві діє музична студія й фольклорний ансамбль для дітей і юнацтва “Вісла”. Активно веде науково-просвітницьку діяльність і Кримський осередок “Спілки польських учених України”, який протягом 6 років виступає головним організатором конференції “Дні Адама Міцкевича у Криму”.

1991 р. у Криму було засновано кримське товариство російської культури, діяльність якого має переважно гуманітарно-просвітницький характер.

Одним з перших національно-культурних об'єднань у Криму стало Кримське товариство єврейської культури “Зібн-Ліхт”, зареєстроване в червні 1989 р. У 1993 р. воно було реорганізоване в Об'єднану єврейську громаду Криму, на базі якої в серпні 1998 р. була створена Асоціація єврейських організацій і громад Криму. До її складу на добровільних умовах входять регіональні єврейські організації Алушти, Джанкою, Євпаторії, Керчі, Красноперекопська, Сак, Севастополя, Бахчисарая і Сімферополя, що нараховують більше 6 тисяч чоловік. У дев'ятьох містах Криму створені і працюють релігійні громади прогресивного іудаїзму. У Сімферополі, Євпаторії і Керчі релігійним громадам повернулися у власність будівлі синагог, відібрані в єврейських організацій у 30-і роки Радянською владою. Основні напрями діяльності Асоціації: реалізація і захист громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав євреїв; відновлення і розвиток єврейських національних традицій, звичаїв і духовного життя; підтримка релігійного життя; активний опір антисемітизму.

У 1997 р. було створено єврейське товариство “Яд-Езра – рука допомоги”. Діяльність товариства спрямована на надання допомоги

жертвам геноциду єврейського народу, в'язням гетто, концтаборів і членам їхніх родин, а також самотнім, старим та інвалідам; відродження і розвиток єврейської національної культури і традицій; зміцнення співробітництва з іншими національними товариствами, діяльність яких не суперечить цілям і завданням центру.

У жовтні 1997 р. було організовано угорське товариство. Згідно з його Статутом, воно відкрите для всіх, хто любить Угорщину, приймає активну участь у роботі товариства, сприяє популяризації угорської культури, відродженню національних традицій, пізнанню історії і мови угорського народу. Саме тому у товариство вступили співробітники туристичної фірми “Скіфія”, яка бере участь у реалізації проекту “зеленого сільського туризму” і встановила на цій основі тісні контакти з Угорщиною. У Сімферополі товариством було відкрито курси вивчення угорської мови.

Кримське товариство литовської культури ім. Чюрльоніса з перших днів своєї діяльності звернуло увагу на пропаганду литовської культури, влаштувавши вечір пам'яті композитора і художника Чюрльоніса, виставку сучасного литовського мистецтва, експозицію литовської літератури. Зараз товариством проводяться дослідження культурних зв'язків між Кримом і Литвою. У його недільній школі вивчають литовську мову, географію та історію Литви.

Кримське республіканське товариство казахів і киргизів “Бірлік” було засновано 1998 р. Головними завданнями товариства є залучення казахського населення Криму до участі у відродженні і розвитку національної культури, мови, традицій і ремесел, зміцнення взаємовигідних зв'язків між Автономною Республікою Крим і Казахстаном. Завдяки старанням голови товариства Тайжанова М.Х. у Сімферополі відкрилося консульство Казахстану в Криму, що сприяє зміцненню економічних і культурних зв'язків між двома Республіками.

1999 року у Криму з'явився Таврійський Центр Елліністики “Ельпіда” – громадська організація, основна мета якої – об'єднання наукової і творчої інтелігенції, зацікавленої у вивченні, збереженні і популяризації грецької мови і культури в Криму.

Кримську громадську організацію “Французьке товариство” було засновано у 1999 р. Головними цілями діяльності товариства є етнічне об'єднання громадян французького походження, вивчення мови, історії, культури і звичаїв французького народу, розшук рідних, з якими було втрачено зв'язок через політичну ситуацію в Радянському Союзі, пошук поховань французів у Криму і їх впорядкування.

1997 р. було засновано Кримське естонське товариство культури.

Федерація татар і башкирів – одна з наймолодших з національно-культурних об'єднань Криму. Вона створена у квітні 2001 р. для

Отже, у дослідженому періоді ми можемо виокремити такі етапи розвитку етнічної преси Криму:

1) 1944–1988 рр. – депортація кримських татар, німців, вірмен, болгар і греків за національною ознакою, знищення кримської етнічної періодики; дотримання традицій кримськотатарської періодики в закордонні та самвидаві, у обмеженому вигляді – у офіційних виданнях на території Узбекистану;

2) 1988–1991 рр. – повернення на історичну батьківщину, у Крим, на хвилі перебудови перших кримськотатарських видань; відкриття у Криму перших етнічних видань;

3) 1991 рік – до сьогодні – створення у Криму, за підтримки законодавства демократичної України, системи етнічної преси, яка за всю історію Криму щонайповніше, найпропорційніше відповідає як його етнічному складові, так і прагненням національного відродження репрезентованих даними ЗМІ етносів.

Контрольні запитання

1. Депортація і доля народів Криму.
2. Як розвивалася преса кримських татар у депортації? Назвіть провідні видання.
3. Перерахуйте основні зарубіжні і самвидавчі кримськотатарські видання.
4. Назвіть основні культурно-національні товариства АРК та їх друковані органи.
5. Як розв'язується мовна проблема в сучасних етнічних ЗМІ АРК?
6. Ким здійснюється фінансування основних етнічних видань АРК?
7. Дитячі етнічні видання й рубрики АРК.
8. Етнічна преса АРК і проблема толерантності.
9. Кримські етнічні видання у діалозі культур.
10. Сучасна преса кримських караїмів.
11. Видання корінних народів Криму.
12. Вірменська преса АРК.
13. Газети кримських німців.
14. Газета кримських болгар "Ізвор".
15. Грецька преса півострова.
16. Єврейські газети АРК.
17. Газета "Кримська світлиця", її громадянська позиція.

Тоді вся передова громадськість Криму виступила на захист свободи слова, "Голос Крима" не вдалося закрити, однак сама спроба змусити замовчати небажане видання, перебивши йому фінансовий кисень, була грізним застереженням для всіх кримських ЗМІ. На думку журналіста "Кримської світлиці" В. Стуса, критичні, гострі публікації на сторінках етнічних газет нечасті "гості" саме тому, що авторам матеріалів постійно доводиться оглядатися на засновників⁶².

Однак ні в кого не викликає заперечень, що фінансова підтримка повинна надаватися тим етнічним виданням, які без неї не зможуть вижити, і особливо це стосується ЗМІ депортованих кримських татар, вірмен, болгар, греків і німців.

Крім того, втручання органів влади у діяльність етнічних ЗМІ виглядає природним у тому випадку, якщо ці органи є засновниками чи співзасновниками етнічних видань (наприклад тих, співзасновником яких, відповідно до постанови Верховної Ради України від 6 лютого 2003 року "Про державну підтримку газет, що видаються мовами національних меншин", став Держкомнац). І головне завдання влади при цьому – зробити процес надання грошової допомоги друкованим ЗМІ національних меншин максимально публічним, прозорим. На думку колишнього голови Державного комітету України у справах національностей і міграції С. Я. Рудика, цей державний орган має домогтися від тих видань, у яких він є співзасновником, впливу на їхню редакторську політику десь на рівні 10–15 %, і в тому числі у сфері висвітлення позицій державних органів і публікацій державною мовою⁶³.

Слід визнати, що частина редакцій етнічних видань чи правлінь деяких етнічних організацій не зважає на згадані вище пріоритети і завдання етнічних друкованих ЗМІ, виправдовуючи себе цілком зрозумілими труднощами і тим, що це нібито їхня "внутрішня справа". Світова практика доводить протилежне: етнічна преса – державна, а можливо й міжнародна справа, і внаслідок цього повинна дотримуватись певних параметрів.

Наприклад, у США на щорічних церемоніях вручення нагород "Іппі" (Ippies), які проводить Асоціація незалежної преси Америки (Independent Press Association)⁶⁴, етнічні видання регулярно отримують призи. Independent Press Association поєднує сотні невеликих незалежних англомовних видань, а також газети і журнали, що вида-

⁶² Стус В. Журналісти етнічних ЗМІ заявляють про свої права // Кримська світлиця. – 2002. – 1 березня. – С.2.

⁶³ Матеріали Всеукраїнської конференції "Міжнаціональні взаємини в Україні: питання інформаційного простору", м. Київ, 14 лют. 2006 р. / Упоряд. С. Бугаєв. – К.: Український незалежний центр політичних досліджень, 2006. – С. 8.

⁶⁴ Russian Bazaar №53. Репортерський дневник. – № 53 (453). – 2004. – 23–29 декабря // <http://www.russian-bazaar.com/cgi-bin/zb.cgi/n=53&r=repj&y=2004&d=none.2004.12.23.14.52.29.53.repj.83.1>.

ються мовами численних іммігрантських громад США. Критерії ІРА – дуже жорсткі. Газета або журнал, що претендують стати членами цієї організації, не можуть бути “жовтими”. Крім того, вони мають визнавати принципи соціальної справедливості і висвітлювати ті боки американського, у тому числі іммігрантського, життя, які центральна преса обходить стороною.

І якщо магістральна преса Америки, як вважає ІРА, сьогодні переживає кризу: скандали, пов’язані з фальсифікацією фактів, нудні статті, стандартні методи подання матеріалів, теми, що переходять з газети в газету і з журналу в журнал, брак ентузіазму і пристрасності, нарешті, “ортодоксальність мислення”, то незалежна, у тому числі іммігрантська, преса вигідно виділяється на цьому тлі свіжим поглядом на події, новими темами, несподіваним злиттям жанрів, думками журналістів, що пробиваються крізь удавану неупередженість або зовсім не прихованими, – усе це змушує американських майстрів слова придивлятися до своїх колег з етнічних газет і журналів. “Якщо ти не знаєш, про що пише етнічна преса, твій рейтинг у редакції може різко упасти”, – жартують у ІРА, але в цьому жарті є і чимала частка правди⁶⁵.

На рубежі ХХ–ХХІ століть з метою консолідації етнічної преси всіх європейських країн та координації її діяльності була створена “Європейська асоціація щоденних газет етнічних меншин і регіональних мов” (“European Association of Daily Newspapers in Minority and Regional Languages” – Midas) з центром в італійському місті Больцано. Асоціація опікується активізацією етнічної преси, розробкою і впровадженням заходів розвитку етнічних видань, налагодженням зв’язків між їх редакціями, забезпеченням умов для поширення інформації про культуру етнічних спільнот. Членами Midas можуть бути газети з періодичністю не меншою, ніж 3 рази на тиждень, і кількістю матеріалів етнічною мовою не нижчою від 51 %⁶⁶.

Проте сьогодні жодне етнічне видання не тільки АРК, але й усієї України, не відповідає цим високим критеріям. Із усього масиву кримської етнічної періодики найближча до них газета “Къырым”, яка виходить друком двічі на тиждень і переважно більшість матеріалів друкує кримськотатарською мовою.

Визначені “Європейською асоціацією щоденних газет етнічних меншин і регіональних мов” вимоги до своїх членів, як і сформульовані вище мета та завдання етнічної преси, є тими орієнтирами, що, по-перше, мають спрямувати розвиток українських етнічних видань, а по-друге, становлять об’єктивні критерії оцінки етнічних ЗМІ тими

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Statutes of the «European Association of Daily Newspapers in Minority and Regional Languages» // <http://www.midas-press.org/stat.htm>.

тільки вирішення проблем депортованих, а й саме їхнє обговорення. Ситуація не змінилася навіть після відкриття радянських кримськотатарських друкованих видань: газети “Ленін байрагы” (1957) і журналу “Йылдыз” (1976), які не відображали та й не могли відобразити головного прагнення свого народу – повернення на історичну батьківщину.

Проте “кримськотатарське питання” стало темою численних нелегальних видань (самвидаву), закордонних кримськотатарських та інших “антирадянських” газет і журналів.

Наприкінці 1980-х років кримськотатарські видання з’явилися і в Криму. Їх головним завданням стало висвітлення процесу повернення корінного народу і його інтеграції в українське суспільство. Завдяки дедалі зростаючій ролі кримськотатарського народу у суспільному житті АРК загальнокримські кримськотатарські видання значним чином впливали на розвиток соціально-політичної ситуації в Криму.

Унаслідок прийняття незалежною демократичною Україною численних законодавчих актів, що підтримують етнокультурні права національних меншин, на зламі ХХ–ХХІ століть в Автономній Республіці Крим сформувалася система етнічної преси. Кількість сучасних етнічних видань значно перевищує аналогічні показники минулих періодів (див. діаграму 4), більш адекватною, ніж у попередні часи, стала і їх відповідність етнонаціональній структурі населення півострова.

Однак перед етнічною пресою АРК стоїть ціла низка невирішених проблем: насамперед фінансування, а також професіоналізму, активнішого використання рідної мови, розширення кола своїх читачів поза межами своєї національної громади, – розв’язання яких має стати справою не лише держави, а й самих етносів, активістів їхніх національних товариств.

У результаті політики етноциду, що проводилася упродовж десятиліть, кримська етнічна періодика залишається, переважно, російськомовною або двомовною (із значною перевагою російськомовних матеріалів); національними мовами регулярно виходять тільки три загальнореспубліканські газети: кримськотатарські “Къырым” і “Янъы джонъа” і українська “Кримська світлиця”.

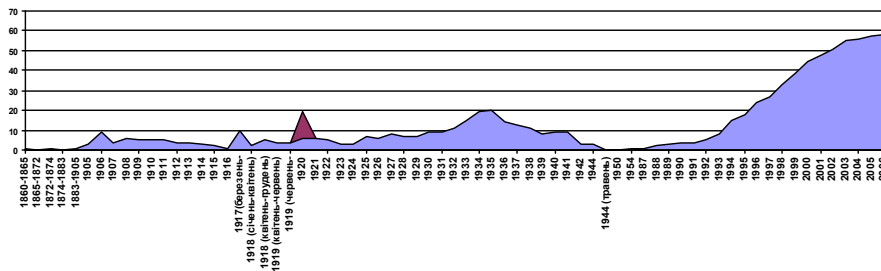
Національні газети та журнали, у цілому, демонструють значно вищий рівень етнічної і конфесійної толерантності, а також зацікавленості в національному відродженні та діалозі культур, ніж деякі загальнокримські видання, що ігнорують дані проблеми або виявляють у їх поданні нетерпимість й упередженість, порушуючи етичний кодекс українських журналістів.

від 44 до 60 років (39,7%), і, навпаки, близько 40% молоді ніколи не читають національні газети⁸¹.

Аналіз розповсюдження газет за національностями показав, що частіше від інших національностей газети *передплачують* кримські татари (38,4%), найменше – вірмени – 3,5%; частіше за інших *купують* греки й українці (25% і 27% відповідно), *беруть у знайомих* – греки і євреї (34,2% і 25% відповідно). Близько 59% вірмен і 42% росіян взагалі не мають вдома газет з етнічним змістом, подібний найменший показник у греків – лише 15,8% не мають вдома грецьких газет. Найкраще налагоджене безкоштовне розповсюдження національних газет (хоча в принципі показники дуже низькі) у вірмен (13,6%) і українців (11%), гірше, ніж в інших, – у кримських татар (4%)⁸².

Це кількісний бік проблеми. Але і з боку якісного, професійного, етнічним виданням є до чого прагнути з огляду на міжнародний досвід і сучасні вимоги: адекватно віддзеркалювати національну самосвідомість свого етносу, привертати увагу суспільства до його проблем і прагнень, підвищувати свої оперативність і дієвість, збільшувати кількість матеріалів рідною мовою і коло своїх читачів.

Розвиток етнічної преси Криму (1860-2006 рр.)

Діаграма 5

*Темним кольором позначено розвиток етнічної преси за уряду П.М. Врангеля (квітень-листопад 1920 р.) із врахуванням російських етнічних видань.

Висновки

Через депортацію за національною ознакою у 1944 році кримських татар, болгар, вірмен, греків (а раніше, у 1941 р. – кримських німців) на півострові припинила своє існування етнічна преса. У радянські часи на сторінках офіційної преси неможливим було не

владними установами, які вирішують питання про їх державну грошову підтримку.

Картина сучасних етнічних ЗМІ Криму і за кількістю, і за розмаїтістю видань переконливо доводить спробу реалізації на півострові моделі міжнаціонального діалогу за принципом "єдність через розмаїття": крім кримськотатарських, на півострові випускаються німецькі, вірменські, єврейські, грецькі, білоруські, болгарські, азербайджанські, литовські й ін. газети і журнали (повний перелік національних видань див. у додатку).

З жовтня 1990 р. у Криму виходить газета "Шолэм", засновником якої спочатку було Кримське товариство єврейської культури "Зібн-Ліхт", що у 1993 р. було реорганізоване в Об'єднану єврейську громаду Криму. Сьогодні "Шолэм" – це орган Асоціації єврейських організацій і громад Криму (АСОГК). У газеті висвітлюються міжнародні новини єврейського життя і найзначніші кримські події, діяльність єврейських релігійних організацій і громад Криму, робота в Криму Єврейського агентства "Сохнут", публікуються оголошення, листи читачів, довідкова інформація, рецепти національних страв, анекдоти. Особливу увагу газета приділяє матеріалам на тему антисемітизму. З 1995 р. газета стабільно виходить раз на місяць накладом 1000 примірників і розповсюджується в 42 організації на території СНД, США, Англії, Ізраїлю, Канади, Фінляндії. Обсяг газети – 6 сторінок (перша й остання – двоколірні).

З 1998 р. ще одним єврейським товариством – "Яд езра" ("Рука допомоги") під шапкою "Усі євреї відповідають одне за одного" видається газета "Хаверим" (наклад – 2000 примірників, обсяг – 16 сторінок). Рубрики газети свідчать самі за себе: "Події", "Юдофобство?", "Життя Хеседу", "Навчальна сторінка", "Молодіжна сторінка", "Зворотна перспектива" (історична), "Єврейський світ" (про життя Ізраїлю), "Літературна сторінка". Значну увагу видання приділяє духовно-моральному життю єврейської громади, чому значною мірою сприяє благодійний характер організації-засновника (рубрики "Задумаймося", "З погляду рабина"), а також спілкуванню з читачами (рубрика "Листи наших читачів").

З березня 1997 року виходить щомісячна газета Севастопольської єврейської громади "Шахар-Рассвет", що розповідає про єврейські громади усього світу, долю кримських євреїв в Ізраїлі, національні традиції, діячів єврейської культури минулого, діяльність кримського представництва "Сохнут", духовне життя євреїв.

Також були зареєстровані газети "Новости Шалом" ("Новини «Шалом»") (засновник – Євпаторійська єврейська громада "Шалом", завдання видання – висвітлення життя громади, наклад – 500 примірників),

⁸¹ Манькова Л.А., Николко М.В. Этническая пресса Крыма. Ее влияние на политическую ситуацию // Язык и культура. – Вып.5. – Т.1. – Ч.1. – 2002. – С.222.

⁸² Там само. – С. 223.

інформаційно-пізнавальна газета "Что нового?" ("Що нового?") ("Машіма") (орган представництва в Криму "Сохнут – Україна").

У 1993 р. Республіканським товариством німців Криму (РТНК) "Відергебурт" була заснована газета "Hoffnung" ("Надія"), що виходить німецькою і російською мовами (з додатком – журналом "Guten Tag" ("Добрий день")). Головними завданнями видання є просвітницьке й інформаційне – висвітлення життя німецької діаспори Криму. "Hoffnung" розкриває питання суспільно-політичного і культурного життя німців Криму й України, розповідає про відродження національних звичаїв і традицій, дає юридичні поради (у тому числі щодо одержання громадянства України і Німеччини, документального оформлення повернення з місць депортації і виїзду на історичну батьківщину), сприяє вивченню німецької мови ("Мовна сторінка"). Наклад газети – 1 тис. примірників, обсяг – 8 сторінок. Це видання розповсюджується не тільки серед німецького населення Криму, але і розсилається в національні культурні центри ближнього зарубіжжя і в деякі бібліотеки Німеччини.

У 1995 р., у зв'язку з розколом у РТНК "Відергебурт" і виділенням з нього "Земляцтва депортованих німців Криму", останнім була заснована газета російською і німецькою мовами "Ландсманшафт" ("Команда земляків"). З червня 2002 року в Сімферополі знаходиться редакція всеукраїнської німецької молодіжної газети "Югендвелт", веб-дизайн група, що обслуговує інформаційний портал "Німецької молоді в Україні". У липні 2003 р. Кримським республіканським благодійним фондом "Німці Криму" була зареєстрована газета "Fokus: Deutschland-Krim".

3 травня 1993 р. Федерацією греків Криму було відкрито "Греческую газету", головне завдання якої – пропаганда й популяризація грецької культури, мови, історії, звичаїв і обрядів, висвітлення проблем повернення й облаштування депортованих греків, надання інформації про роботу Федерації греків Криму. Газета розповідає читачам про життя сучасної Греції (рубрика "Греція: день за днем") і грецьких діаспор України, Росії і Вілорусії, однак переважна більшість матеріалів видання має історико-культурологічний характер (давньогрецькі література, міфи, легенди, казки; грецька міфологія у світовій літературі; історія Греції; національна кухня).

Верезнем 2000 р. датовано перший номер газети Центру Елліністики "Ельпіда" "Неос Понтос", наклад якої – 1000 примірників – дав змогу відразу ж представити її зацікавленому колу читачів. Шістнадцять сторінок видання містять різноманітну науково-популярну інформацію про роль греків в історії Криму та України, події грецької історії, сучасне культурне життя кримських греків та їх

Проте, і тодішній виконавчий директор Кримського відділення Фонду "Відродження" М. Семена, і представники кримськотатарських газет зішлись в тому, що самі національні видання в такій ситуації мали б зайнятися активним пошуком позабюджетних джерел фінансування. Зазначалося, що "проблема виживання етнічної преси – це і проблема самих етносів", "держава зобов'язана підтримувати національні видання, але якщо офіційна влада не виконує узятих на себе зобов'язань, то навряд чи хтось з урядових чиновників раптово прозріє і перейматиметься проблемами національної преси"⁷⁹.

Криза кримськотатарської періодики розкрила не тільки проблеми держави, але й внутрішні проблеми самого етносу. Журналісти газети "Авдет" пішли на своєрідний експеримент: пропонували свою газету співвітчизникам, що торгують на ринку. Виявилось, що люди, які "не знаходили" зайвих 15 копійок, щоб купити газету, із задоволенням брали її безкоштовно і хвалили її рівень. Цей експеримент виявив небезпеку духовної деградації певної частини кримськотатарського народу, зайнятої виключно "виживанням".

Кримськотатарські видання забили тривогу: проводили опитування думки читачів, намагалися зробити зміст матеріалів цікавішим, змінювали дизайн, вводили нові рубрики, писали про загрозу втрати своїм народом духовних цінностей. Газета "Къырым", наприклад, у 2001 р. знизила передплатну ціну на 2 грн., і при цьому замість одного разу на тиждень почала виходити два рази. Серед читачів з'явилися ентузіасти, що організували передплатну кампанію у своїх населених пунктах, у тому числі і благодійну передплату для незаможних⁸⁰. Таке ставлення до проблеми національної преси виявилось правильним і своєчасним, адже і преса української діаспори колись переживала лихоліття, але вижила – за рахунок наших співвітчизників за рубежом, які знаходили гроші на купівлю української газети.

Сьогодні накладі національних видань повернулися на колишній рівень, однак вони нижчі, ніж могли б бути. За даними анкетування жителів Криму, проведеного в рамках проекту "Роль ЗМІ в стабілізації суспільства" з 3 по 24 червня 2001 року, 66,6% від загального числа опитаних відповіли, що читають національну періодику. Найактивніше читають свої національні газети греки (39,4% – два рази на місяць, 26,3% – приблизно раз на місяць) і кримські татари – 42,7% – два рази на місяць. Близько 60% вірмен і 45% росіян взагалі не читають свою національну пресу, у всіх інших національностей показник байдужості коливається у межах 30%. Якщо брати вікову групу, то виявляється, що частіше за усіх читають газети люди віком

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Шерфединов Р. Считать плесень невежества и манкуртства // Къырым. – 1999. – № 36 (533). – 4 сентября. – С.2.

шин. Кримські реалії такі: державної дотації вистачає далеко не на усі видання, вона відпускається строго на видавничі витрати, затримки в перерахуванні грошей викликають припинення випуску газет.

Під час проведення 15 грудня 1998 р. у Кримському інформаційному прес-центрі "круглого столу" "Проблеми і перспективи існування в Криму етнічної преси" проблема фінансування видань була названа основною. Зокрема, було відзначено, що кримськотатарська газета "Янғы дюнъя" двічі в 1998 році опинялася на грані закриття, аналогічних труднощів зазнали також газети "Къырым" та "Голос Къыма" і журнал "Йылдыз", а кошти, передбачені в бюджеті автономії на підтримку етнічних видань, не тільки були незначними, але, як правило, доходили до адресата лише частково: із запланованих у 1998 р. 35 тис. грн. газета "Янғы дюнъя" отримала лише 13, журнал "Йылдыз" – тільки 3 з 15 тис. грн. "У той же час, – говорилося в резолюції "круглого столу", – щорічно на підтримку низки ЗМІ з бюджету автономії виділяються значні фінансові кошти. Подібна вибірковість не може не викликати занепокоєння"⁷⁵.

Однак і в 1999 р. лєвова частка грошей республіканського бюджету, призначених на підтримку ЗМІ, була спрямована російськомовним "Крымским известиям" ("Кримським відомостям") (засновник – Верховна Рада Криму) і "Крымской газете" ("Кримській газеті") (орган Ради міністрів АРК): під час виборів кримська влада була безпосередньо зацікавлена в підтримці своїх видань.

У 1998 р. через погіршення економічної ситуації різко зменшилися накладки кримськотатарських газет: "Сьогодні нас у Криму 260 тисяч, – писала "Авдет", – а наклад газети упав до 245 примірників"⁷⁶. За даними "Кримпошти", з 1996 по 1998 р. передплата "Голоса Къыма" знизилася з 8546 до 3418 примірників, "Къырым" – з 6830 до 4646, "Янғы дюнъя" – з 3888 до 1405⁷⁷. Отже, сумарний наклад кримськотатарських щотижневиків у 1998 р. не перевищував 8600 примірників. Проблема малотиражності кримськотатарських видань їхні журналісти пояснили низькою купівельною спроможністю своїх співвітчизників. Головний редактор газети "Къырым" Бекір Мамутов під час свого виступу за "круглим столом" 15 грудня 1998 р. сказав, що недоречно говорити про небажання кримських татар читати свої газети, адже на початку 1990-х років їхній сумарний наклад досягав 40 тисяч примірників⁷⁸.

⁷⁵ Халилова Л. Этническая пресса: проблемы выживания // Голос Къыма. – 1998. – 18 декабря. – С.1.

⁷⁶ Слово к читателю // Авдет. – № 16 (202). – 1998. – 16 сентября. – С.1.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Куршутова С. Будущее этнической прессы зависит от нас самих // Авдет. – 1998. – 24 декабря. – № 23-24 (209-210). – С.5.

проблеми. При тому, що основна мова газети – російська, частина матеріалів паралельно публікується й новогрецькою. У своєму зверненні в першому номері видання, президент Центру "Ельпіда" С.А. Лазаріді зазначив, що головне завдання етнічних ЗМІ взагалі і видання свого центру зокрема він бачить у сприянні національному відродженню малих народів, духовна спадщина яких довгий час перебувала під забороною, й у вихованні толерантних стосунків між представниками різних націй. У руслі останнього завдання дуже цікавим виявилось висвітлення виданням проекту "Відроджені джерела", в ході якого юні представники різних національних громад Криму відроджували занедбані джерела – пам'ятки культури своїх і чужих етносів. Газету добре ілюстровано, перша і остання сторінки друкуються у кольорі.

З 1997 р. накладом 500 примірників виходить газета Кримського республіканського товариства болгар ім. Хілендарського "Извор", що розповідає про діяльність Республіканського комітету у справах національностей і депортованих народів, життя болгарських організацій Криму й України, болгарські свята і традиції, історію кримських болгар, публікує гумористичні оповідання і вірші болгарською мовою. Газета розсилається не тільки в усі районні бібліотеки Криму і читальний зал відділу "Дружба народів" Республіканської бібліотеки ім. Франка, але й у найбільші просвітні організації болгар по всій Україні. Знають газету й у деяких регіонах Росії (Краснодарський край), Казахстану (Гур'єв), де в даний час живуть болгары – вихідці з Криму, а також у самій Болгарії. Зв'язок з історичною батьківщиною – одне з найважливіших завдань газети, яке здійснюється через співробітництво з урядовими органами Болгарії, які займаються проблемами діаспори. Крім того, "Извор" є інформаційним посередником між правлінням товариства і його регіональними організаціями, яких на півострові більше 20.

Кілька видань випускає і Кримське вірменське товариство "Луйс". У 1990 р. вийшов перший номер його газети "Масяц агавні" ("Голубь Масиса"), що зберіг назву журналу Габрієла Айвазяна 1860-х рр. (див. розділ 2). Першим редактором видання став член Спілки журналістів України Серж Оганесян. Газета зберегла не тільки назву, але й тематику і миролюбний тон свого історичного попередника. Зараз газета виходить у журнальному форматі через таку аргументацію її видавців: газета є оперативним органом друку, а щомісячник, на жаль, ні на яку оперативність претендувати не може.

У лютому 1995 р. Конфедерацією вірменських громад була заснована республіканська газета російською і вірменською мовами "Армянский всемирный конгрес". У січні 1996 р. вийшов перший

номер журналу вірменського товариства "Сурб-Хач", співзасновником якого виступили також Міністерство культури АРК, Державний комітет у справах національностей АРК і Видавничий Дім "Амена". Журнал порушував питання національного відродження кримських вірмен, відновлення культурних пам'яток народу (Сурб-Хач (від вірм. сурб – святий, хач – хрест) – середньовічний вірменський монастир неподалік від Старого Криму).

Спільним проектом Автономної Республіки Крим і Республіки Білорусь став журнал "Крым – Беларусь", призер багатьох республіканських конкурсів.

Вже в новому сторіччі почали виходити видання прибалтійських народів: інформаційна, літературно-художня газета кримського естонського товариства культури "Krimmi eestlased" ("Кримські естонці") та інформаційний бюлетень литовського товариства ім. Чюрльоніса "Tiltas" ("Міст"). Естонська газета друкується на кошти Посольства Естонії в Україні і публікує новини сучасної Естонії, історичні дані про естонців, які мешкали в Криму і в Україні, інформацію про заходи естонської діаспори та ін. Литовське видання регулярно виходить, починаючи з січня 2000 року, литовською і російською мовами, найбільш цікаві матеріали бюлетеня друкуються одночасно двома мовами. "Tiltas" постійно публікує інформаційні повідомлення державних установ Литви, що стосуються життя її діаспори, повідомлення про фестивалі, конференції, семінари, свята, спортивні заходи, які стосуються Литви і литовської культури. Рубрика "Хазяечка" наводить рецепти національної кухні, для дітей відкрито "Дитячий куточок «Сонечко»". Газета видається на кошти самих членів товариства.

У 1990-і рр. у зв'язку з втратою представниками російського етносу Криму свого титульного статусу, на півострові вперше за його історію, якщо не рахувати короткого правління П.М. Врангеля, появились російські етнічні видання: газети "Русский Крым" ("Російський Крим" (орган Російського руху Криму), "Русский мир" ("Російський світ") (засновник – Російська громада Криму), "Русичи" ("Русичі"), "Русское общество Крыма" ("Російське товариство Криму"), "Российская община Крыма "Отечество" ("Російська громада Криму "Батьківщина") (засновник – Російська громада Криму "Батьківщина"), "Русская община" ("Російська громада"), "Улица Московская" ("Вулиця Московська") (орган Євпаторійської міської організації Російської громади Криму), що висвітлюють проблеми російського населення Криму і функціонування в АРК російської мови.

Цікавий і кримський досвід переходу громадсько-політичної преси в етнічну: так, незалежна громадсько-політична газета "Крым-

Fellowship", що допомагає їм підвищити кваліфікацію, прилучитися до найкращих стандартів американської журналістики⁷⁴).

У липні 2004 р. Кримською спілкою журналістів етнічних ЗМІ, Українським фондом культури, Міжнародним фондом "Відродження", Республіканським комітетом з інформації АРК було проведено перший Всеукраїнський конкурс журналістів етнічних ЗМІ "Алустон-2004", у якому взяли участь представники азербайджанських, вірменських, білоруських, болгарських, грецьких, єврейських, кримськотатарських, литовських, німецьких, польських ЗМІ Криму й України.

Улітку 2005 року в Євпаторії з метою створення в Криму атмосфери толерантності, взаємної поваги різних етнічних груп і підвищення професійного рівня журналістів Кримською спілкою журналістів етнічних ЗМІ і Республіканським комітетом з інформації АРК було організовано другий республіканський творчий конкурс журналістських робіт про міжетнічну толерантність "Ми – кримчани". Зараз цей конкурс проводиться кожні 3 місяці.

У перспективі Кримська спілка журналістів етнічних ЗМІ могла б випускати і власну Інтернет-газету – з найкращими статтями з етнічних газет за поточний місяць. Так, як це робить Асоціація незалежної преси Нью-Йорка (IPA -NY): у її щотижневій Інтернет-газеті "Voices That Must Be Heard" ("Голоси, що мають бути почуті") можна ознайомитися з найкращими статтями з етнічної преси, перекладеними англійською мовою.

Однак усі зусилля і спілки, і низки громадських організацій не в змозі розв'язати головних проблем етнічної преси – низького професійного рівня, малих накладів і, звичайно, фінансування.

Більшість етнічних газет виходить раз на місяць, через це інформація, вміщена в них, затримується, старіє, втрачає свою дієвість. Поліграфічне оформлення більшості видань спинилося на рівні стіннівок, рівень журналістських матеріалів, коректури і редактури також залишає бажати ліпшого. І це не випадково: у штатному розкладі більшості видань числиться тільки одна людина – головний редактор (на громадських засадах), за статті автори не одержують гонорарів, а це значить, що працюють в етнічних виданнях не професіонали, а аматори, ентузіасти.

З погляду українського законодавства, проблема фінансування етнічних видань виглядає так: відповідно до статті 3 Закону України "Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів" (1997 р.), держава надає матеріальну підтримку окремим засобам масової інформації національних мен-

⁷⁴ Russian Bazaar №53. Репортерський дневник. – № 53 (453). – 2004. – 23-29 декабря // <http://www.russian-bazaar.com/cgi-bin/zb.cgi/n=53&r=repj&y=2004&id=none.2004.12.23.14.52.29.53.repj.83.1>.

Об'єднавчим центром етнічних видань Криму є і Кримська спілка журналістів етнічних ЗМІ, яка була створена у листопаді 2001 року з ініціативи Голови Асоціації національних товариств і громад півострова Бориса Валааяна. Спроба організації такого журналістського об'єднання була першою не тільки в масштабі Криму, але й усієї України (у той час як, наприклад, National Ethnic Press and Media Council of Canada – Національна Рада етнічних мас-медіа Канади – існує вже 29 років⁷¹).

При тім, що в Криму вже існували дві журналістські організації – Кримська організація Національної Спілки журналістів України й Асоціація вільних журналістів Криму, потреба у створенні нової структури була зумовлена завданням захисту етнічних ЗМІ на кримському інформаційному ринку, буквально заповненому російськомовними виданнями – як кримськими, так і українськими та російськими⁷², що виходять великими накладками і, отже, мають солідну фінансову підтримку рекламодавців.

З цими інформаційними гігантами етнічні видання із накладками в середньому 500–1000 примірників і регулярністю раз на місяць не можуть конкурувати, у них інші суспільні завдання – сприяти просвітництву, розвитку культури і мов малих народів, міжнаціональній згоді, нарешті.

Названі завдання не приносять прибутку, але настільки важливі, що було б злочином залишити ЗМІ національних меншин без підтримки, у тіні суспільного розвитку, на тому ж аматорському рівні, на якому вони знаходилися на початку свого розвитку. Про низький національний рівень мислення українських бізнесменів з гіркотою відгукнувся головний редактор "Кримської світлиці" В.С. Миткалик, навівши такий приклад: виробники сигарет "Прилуцькі" регулярно розміщували рекламу своєї продукції в газеті "Кримська правда", відомій своєю малотолерантною позицією стосовно України, українських органів влади й української мови, і після домовленостей знайшли тільки 1000 грн. (!) на оплату своєї реклами в "Кримській світлиці"⁷³.

За 5 років свого існування Кримська спілка журналістів етнічних ЗМІ встигла зробити чимало: регулярно проводилися семінари, тренінги, круглі столи для представників етнічних ЗМІ. У планах Спілки – стажування журналістів етнічних ЗМІ в солідних національних виданнях (у США, наприклад, щорічно талановитих журналістів-іммігрантів запрошують брати участь у програмі "Ethnic Press

⁷¹ Этническая пресса на службе многокультурной Канады // The Young Street Review. – 2003. – №209 // <http://www.newcanada.com/209/209-03-ethnicweek.htm>.

⁷² Семена Н. Состояние средств массовой информации в Крыму // Белая книга крымской журналистики. – 2000. – С. 52-55.

⁷³ Стус В. Українська преса у Криму (інтерв'ю з головним редактором "Кримської світлиці" В.С. Миткаликом) // Кримська світлиця. – 2002. – 25 жовтня. – С. 4.

ская правда" ("Кримська правда"), що видається з 1918 року, останнім часом позиціонує себе як газета російського населення України. Це, з одного боку, робить більш органічними на сторінках даного видання численні матеріали на захист прав росіян України, а з другого боку, рятує газету від обов'язку висвітлювати проблеми інших етносів, крім російського.

На грані такого переходу перебуває і газета "Крымское время" ("Кримський час"). На сьогоднішній день, формально залишаючись загальнополітичною, вона так само, як і "Крымская правда", постійно піднімає тему порушення прав росіян Криму й України. І якщо відкинути формальності і провести контент-аналіз даного видання, з'ясується, що за змістом публікацій воно цілком може бути назване етнічним.

На відміну від усіх інших кримських видань, що дістали право репрезентувати свій етнос тільки в 1990-ті рр., а тому шанобливо ставляться до сусідніх етнічних видань, кримські російські етнічні видання часто займають непримиренну позицію стосовно України, української мови, а іноді кримських татар та євреїв півострова. Читання цих видань часто залишає враження того, що кожне культурне або політичне досягнення кримських татар або українців ображає росіян півострова. Соціологи пояснюють це явище тим, що росіяни в Криму таким чином демонструють свою гіперетнічність, викликану комплексом втрати колишнього статусу свого етносу: бо тепер вже не вони, а відносно них менш численні на півострові українці і кримські татари – титульні і корінні, повноцінні народи, а не діаспора⁶⁷.

У 2004 році Комісією з питань журналістської етики, очолюваною редактором "Дзеркала тижня" В. Мостовим, було встановлено, що ряд публікацій газет "Крымская правда" і "Крымское время" порушує норми Етичного кодексу українського журналіста, що є зовсім не сумісним із принципами професійної журналістики⁶⁸. Після публікації в № 5-6 газети "Русский Крым" за 2001 р. статті Є.П. Малаховського "Про наболіле", у якій пролунали образливі для євреїв висновки про їхню негативну роль в історії нашої країни, тодішній віце-спікер кримського парламенту Б. Дейч звернувся до прокурора АРК із проханням дати правову оцінку даної публікації, а Кримський республіканський комітет з інформаційної політики АРК звернувся з позовною заявою до суду. Незважаючи на те, що 16 серпня 2002 р. суд відхилив поданий Комітетом позов, уся історія з даною публікацією темною плямою лягла на всю кримську етнічну журналістику.

⁶⁷ Виступ Г. Кислої під час "круглого столу" "Сприяння поширенню толерантності в полі етнічному суспільстві 13 березня 2003 р., м. Київ // Толерантність у поліетнічному суспільстві: питання теорії і практики / Упорядники: Ю. Тищенко, І. Підлуска. – К.: Фонд «Європа XXI», 2003. – 156 с. // <http://old.europexxi.kiev.ua/ukrainian/program/nats-menshini/000.html>.

⁶⁸ «Время» фальшивой «правды» // Къырым. – 2004. – 18 августа. – № 42. – С. 2.

Як було зазначено вище, яскравий етнічний характер має і єдина газета, яка регулярно виходить на півострові українською мовою, – всеукраїнська громадсько-політична і літературна газета “Кримська світлиця”. Головні її завдання: популяризація в Криму української мови (рубрика “Мова про мову”), української культури, традицій і обрядів, висвітлення подій української історії (крім численних історичних статей, газета опублікувала монографію В. Сергійчука “Український Крим”) і відстоювання на півострові інтересів української державності (головним союзником “Кримської світлиці” у цьому є кримськотатарські видання). Газета виходить щотижня, на 16 сторінках (раніше – на 24 сторінках, здвоєними номерами), форматом А3, має спортивний, молодіжний і дитячий додатки (відповідно “Кримспорт”, “Будьмо!” і “Джерельце”). Загальний наклад у березні 2006 р. становив 16125 примірників.

Незважаючи на унікальність даного видання і його величезну важливість для збереження в Криму етнічного балансу, “Кримська світлиця” не користується симпатією місцевої влади, випуск газети багаторазово припинявся через брак коштів, редакцію неодноразово позбавляли займаного нею приміщення і т.д. У 2004 році Комітет з моніторингу свободи преси в Криму розповсюдив заяву, в якій висловив глибоке занепокоєння призупиненням випуску єдиної в Криму україномовної дитячої газети “Джерельце” (додатка до “Кримської світлиці”). У заяві стверджувалося, що причиною призупинення випуску “найдипломованішої газети Криму”, неодноразового призера республіканського конкурсу “Срібне перо” стала проблема з фінансовим забезпеченням видання, яка виникла, в тому числі, внаслідок відмови офіційного Києва від надання йому фінансової допомоги. Внаслідок браку коштів редакція не змогла випустити черговий номер “Джерельця” якраз у День української мови та писемності. “Привітання від Ради міністрів АРК та Верховної Ради АРК, які з цього приводу отримали журналісти “Джерельця”, вони розцінили як недоцільні та цинічні”, – говорилося в документі⁶⁹.

Через те, що оплата праці журналістів “Світлиці” була мало чи не найнижчою серед інших видань, у газеті завжди гостро стояла кадрова проблема: журналісти, що вільно володіють українською мовою, були змушені працювати в російськомовних виданнях, тому що там заробіток удвоє – утрьох вищий.

Попри те, що діапазон кримських етнічних видань досить широкий, він далеко не повністю охоплює значущі кримські етноси. Так, не мають своїх періодичних друкованих органів поляки і молдавани

Криму, що входять у десятку найбільш численних етносів півострова (відповідно – 3,8 тис. і 3,7 тис. осіб – 0,2% населення автономії)⁷⁰, а також італійці Криму, чисельність яких незначна, однак історична роль у Криму (особливо довоєнному, до насильницької зміни його соціонаціональної структури) була дуже великою: поляки в Криму, італійці в Криму – це цілі сторінки кримської історії, тому і діяльність національно-культурних товариств відповідних націй є активною і помітною на загальному поліетнічному тлі.

Практично всі етнічні видання Криму вирізняються високою національною і конфесійною толерантністю: розповідаючи про власний етнос, звертаються до тих народів, що споконвіку жили в Криму поряд з ним. У багатьох виданнях створені навіть спеціальні рубрики, присвячені інтернаціональній темі, наприклад, “Наші сусіди” в “Голубе Масиса”, “Діалог культур” у “Діалозі”, “Національні групи в Криму” у “Ватан” тощо. При цьому неможливо не помітити того взаємного тяжіння і симпатії, що є в кримськотатарських видань і української “Кримської світлиці” як органів двох корінних націй України, змушених довгий час боротися за право “бути собою” і взагалі “бути” на своїй рідній землі.

Міжнаціональному діалогові сприяє й поява в Криму таких спільних видань національних меншин, як газети “Крымский дом” (“Кримський дім”) (видання Асоціації національних товариств і громад Криму, виходить з 1996 року) і “Межнациональное согласие” (“Міжнаціональна злагода”) (орган Кримського республіканського Фонду міжнаціональної злагоди, видається з 2001 року, має азербайджанський, вірменський, угорський, грузинський, єврейський, казахський, киргизський, караїмський, корейський, кримчацький, литовський, німецький, польський, російський, кримськотатарський, осетинський, естонський, французький, італійський, татарський і башкирський, білоруський і чеський національні відділи), журнал українських, російських і білоруських письменників “Брега Тавриды” (“Брега Тавриди”) (видається з 1991 р.).

Вже за самою своєю ідеєю ці видання покликані перебороти етнічну ізоляцію, до якої час від часу схиляється кожен етнос, і звернути увагу представників усіх меншин на необхідність зберігання міжнаціональної злагоди і миру у поліетнічному суспільстві; не обходячи проблем, на які натрапляють всі національні меншини, закликати до їх спільного вирішення; постійно інформувати представників національних громад і товариств про культурні заходи їхніх “сусідів”.

⁶⁹ Становище україномовної преси в Автономній Республіці Крим // Вісник етнополітики. – № 16. – 2004. – 1–15 листопада // www.ucipr.kiev.ua.

⁷⁰ Див.: Яблоновская Н.В. Польская пресса в контексте формирования крымского поликультурного сообщества // Крымско-польский сборник научных работ. – Вып. 1. Дни Адама Мицкевича в Крыму. – Симферополь: Универсум, 2004. – С. 202–211.

Наталя Всеволодівна Яблонівська

**КРИМСЬКА ЖУРНАЛІСТИКА:
ЕТНІЧНІ АСПЕКТИ**

Навчальний посібник

Редактор –
Відповідальний за випуск –
Технічний редактор – **О.С. Литвищенко**
Комп'ютерна верстка – **О.С. Литвищенко**

*Верстка, дизайн оригінал-макету та друк здійснені
у редакційно-видавничому відділі ТГЕІ*

Підписано до друку: 30.11.2007. Формат 60x84 1/16
Папір газ. Друк офсет. Гарнітура SchoolBook. Обсяг: 18 др.л.

Таврический гуманитарно-экологический институт, РИО
95015, г. Симферополь, ул. Севастопольская, 62/2
тел. 8 (0652) 601-494

